

قشقرى

(روسىيە) ئا. ن. كوروپاتكىن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئەلاۋىسى

روسىيە باش شىتابىنىڭ مەشھۇر ئوفىتسېرى تەرىپىدىن يېزىلغان قەشقەرىيە ھەققىدىكى مۇھىم ئەسەرنىڭ ئىمى - ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنى نەشر قىلىش ئىشى كۈتۈلمىگەن سەۋەپلەر يۈزىسىدىن ئۇزاققىچە كېچىكىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشۈش ئالدىدا تۇرىدۇ، شۇڭا ئۇنى كېچىكىستى دىيىشكىمۇ بولماس. دەرۋەقە، قەشقەرىيە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەقىل دولەتلەر (ئەمەلىيەتتە ناھايىتى تېز ئازىيىۋاتقان دولەتلەر) ئىسىملىگىدىن ئوچۇرۇۋېتىلدى. ھالبۇكى، پەلەكسىنىڭ چاقى يەنە بىر قېتىم چوڭىلەپ، جۇڭگونى يەنە بىر قېتىم بۇ رايونغا ئىگە بولىدىغان ئورۇنغا چىقىرىپ قويدى. ئەمما شۇ نەرسە ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىنكى، ئەنگىلىيە ۋە ھىندىستان ناھايىتى دىققەت قىلىپ كېلە - ۋاتقان باشقا بىر كۈچلۈك دولەت ئانچە ئۇزاققا قالماي تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئۆزىنىڭ ھازىرقى ۋاقىتتا غۇلجا ۋە تۈركمەن بوستانلىقلىرىغا قاراتقان قىسمىن دىققەت ئېتىبارىنى قەشقەرىيەگە قارىتىشى مۇمكىن. ① روسىيە

① پاكىست شۇنى چۈشەندۈرۈپ بەردىكى، روسىيىنىڭ يەركەن - قەشقەر دولىتىنى ھەرقانداق شەكىل بىلەن ئىشغال قىلىشى ئەنگىلىيىنىڭ ھىمالايا تېغىنىڭ غەربىي شىمال رايونىدا ئۇزاقتىن بۇيان تەھدىتلىنىپ كەلگەن ھوقۇق ۋە مەنپەئەتلىرىگە

ھوكۇمىتىنىڭ يېقىنىدا قوللانغان مۇھىم تەدبىرى —
ئۆزىنىڭ بىر باش كونسۇلنى قەشقەردە تۇرۇشقا ئەۋەت -
كەنلىكى ئانچىكى بىر ئىش بولمىسا كېرەك. شەك - شۈب -
ھىسزكى، بۇ ئىش ئوتتۇرا ئاسىيا سودىسىغا قىزىقىدىغان
كىشىلەرنىڭلا ئەمەس، بەلكى باشقا كىشىلەرنىڭمۇ دىققەت
ئېتىۋارىنى قوزغايدۇ.

ئېغىر زىيان سالىدۇ. شۇنداقلا ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمال
چېگرىسىغىمۇ تەسىر يەتكۈزىدۇ. ياۋروپا كۈچلىرىنىڭ يەركەن -
قەشقەرگە مۇداخىلە قىلىشىغا نىسبەتەن ئەنگلىيىنىڭ ھەقلىق
يوسۇندا ھەسەت قىلىدىغانلىقىنى روسىيە جەزمەن سېزىۋالالايدۇ.
ئەمما بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئەنگلىيە ئۆز نارازىلىقىنىڭ سالا -
مىغىنى خاتا قىلماي، دەل روسىيە ھوكۇمىتىگە قارىتىشى ئاقلانە
تەدبىردۇر. — ھىندىستاندىن، 1880 - يىلى. رىچارد، بارون
تېپلىر، بات ۋە باشقىلار.

نەشرىياتتىن

بۇ كىتاپنىڭ ئاپتورى ئا. ن. كوروپاتكىن — 19 -
ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرى چار
روسىيىدە ئۆتكەن مەشھۇر كېڭەيمىچىلەرنىڭ بىرسى. ئۇ چار
پادىشانىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بوي سۇندۇرۇش يولىدىكى سۇڭ-
ئەسلىرى ۋە ھەربى پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان. چار
پادىشانىڭ تاجاۋۇزچىلىق، كېڭەيمىچىلىك سىياسەتلىرىنى
يولغا قويۇشتا كۈچ چىقارغانلىقى ئۈچۈن پادىشاغا يېقىپ
قىلىپ مەنسۇۋى ئۆرلەۋەرگەن، روسىيە - ياپونىيە ئۇرۇشى
مەزگىلىدە چارروسىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ ۋەزىرى
بولغان. ئۇ ئۆز ھاياتىدا بەزىبىر ئەسەرلەرنى يازغان،
«قەشقەرىيە» — دەل ئاشۇ ئەسەرلەرنىڭ بىرسى.

1876 - يىلى يەنى ياقۇپبەگنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ
رايونىدا قۇرغان "يەتتە شەھەر" ئەكسىيەتچىل ھاكىمى -
يىلتى گۇمران بولۇش ھارپىسىدا، بۇ كىتاپنىڭ ئاپتورى
ئا. ن. كوروپاتكىن چارروسىيىنىڭ تۈركىستاندىكى باش
ۋالىسى (گوبىرناتورى) فون كا ئوفماننىڭ تەيىنلىشى
بىلەن، 64 كىشىدىن تەركىپ تاپقان چوڭ بىر "ئەلچىلەر
ئومىگى" نى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر،
مارالبۇشى، ئاقسۇ، باي، كۇچا، كورلا قاتارلىق مۇھىم
شەھەرلەرگە ئۆسۈپ كىرىپ، ئۇ جايلاردا يېرىم يىلدىن
كۆپرەك تۇرغان.

بۇ كىتاپ بولسا ئاپتورنىڭ ئاشۇ ئەلچىلەر ئومىكى نامىدىن تۈزۈپ چىققان خىزمەت دوكلاتىدۇر. بۇ كىتاپتىن ئا. ن. كوروپاتكىن قاتارلىقلارنىڭ ئەينى زاماندا بۇيرۇق بويىچە ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا كېلىشتىكى جىمنايى مەقسىدى، شىنجاڭدىكى ھەرىكەت خەلقىنىڭ قەھرىمانانە قارشىلىقىغا ۋە چىڭ خانىدانلىقى ھۆكۈمىتىنىڭ چوڭ ئارمىيىسىگە دۇچكەلگەن ياقۇپبەگنىڭ قىيىن ئەھۋالىغا چۈشۈپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى چار روسىيىگە ناھايىتى چوڭ پايدا كەلتۈرىدىغان، ئەمما ئېلىمىزنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزىدىغان ئاتالمىش "چېگرا" شەرتنامىسى تۈزۈشكە مەجبۇر قىلىش ئىكەنلىكىنى كورۇۋېلىش مۇمكىن. بۇنىڭ سىرتىدا، ئاپتورنىڭ يوشۇرماي ئۈچۈن - ئاشكارا ئېيتقىنىدەك، بۇ ئاتالمىش "ئەلچىلەر ئومىكى" نىڭ بۇيرۇق بويىچە "قەشقەرىيەنىڭ ھەر قايسى جەھەتلىرىگە دائىر تەپسىلىي مەلۇماتلارنى توپلاپ، قەشقەرىيەنىڭ سودا ئىشلىرىغا ۋە ياقۇپبەگنىڭ ھەربى كۈچىگە ھەمدە بىرەر ھادىسىگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىغا دائىر بارلىق مەلۇماتلارنى توپلاپ"، شۇنىڭ بىلەن، چار روسىيىنىڭ شىنجاڭغا بولغان تاجاۋۇزىنى تېخىمۇ كۈچەيتىش، شۇنىڭدەك ئۇلار زورۇر تاپقان ۋە مۇمكىن دەپ قارىغان چاغدا ئەسكەر ئەۋەتىپ، بىۋاسىتە قوراللىق تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش ئۈچۈن تەييارلىق كورۇپ قوي - ھاقىقىي ئىكەنلىكىنىمۇ كورۇۋېلىش مۇمكىن.

ئا. ن. كوروپاتكىن قاتارلىقلار شىنجاڭنىڭ مۇھىم شەھەرلىرىگە ئۇسۇپ كىرىپ، بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىۋى سىياسى، ئىقتىسادىي، ھەربى ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ھەممە

ساھەلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنى ھىچ ئەيمەنەستىن توپلاپ ماڭغان. بۇ كىتاپتا ئۇلارنىڭ ھەركەتلىرى ۋە توپلىغان مەلۇماتلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. شۇڭا بۇ كىتاپ چار روسىيىنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنى يۇتۇۋېلىشقا ئۇرۇنغانلىق جىنايىتىنىڭ دەلىلى ئىكەنلىكىدە شەك - شۈبھە يوق.

بۇ كىتاپ ئاپتورنىڭ مەيدانى ئەكسىيەتچىل بولغانلىقتىن، كىتاپتىكى بىرمۇنچە قاراشلار ناھايىتى خاتا، ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەھۋاللاردىكى خاتالىقلارمۇ ناھايىتى كۆپ. سەھىپىمىز چەكلىك بولغانلىقتىن، بۇنىڭ ھەممىسىنى بىر - بىرلەپ تەنقىت قىلىش ئارقىلىق ئايدىڭلاشتۇرۇپ ئولتۇرمايمىز. لېكىن بۇ كىتاپتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى ماتېرىياللار شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىز، بولۇپمۇ ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

بۇ كىتاپنىڭ خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىلىرى مايور ۋ. ئى. گوۋاننىڭ (Walter E. Gowan) ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى (ھىندىستاننىڭ كالكوتتا شەھرىدە چىققان 1882 - يىللىق نەشرى) گە ئاساسەن ئىشلەندى. بۇ كىتاپنىڭ قوللىنىلغان ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى ئىنگىلىزچە تەرجىمىسىگە ئاساسلىنىپ ئىشلەشتە ئاپتورنىڭ قارىشىنى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ قەشقەرىيە (شىنجاڭ) نى دولەت دەپ ئاتىغانلىقى خاتا بولسىمۇ ئۆزگەرتىلمەي ئۆز ئەينى ئېلىندى.

شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش لازىمكى، بۇ كىتاپنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىدىكى ئادەم، يەر ناملىرى، سوز - ئىبارىلەردە كەتكەن خاتالىقلار، نامۇۋاپىق ۋە مۇجىمەل بولۇپ قالغان جايلارغا تەرجىماندىن بەزىبىر زورۇر ئىزاھلار بېرىلدى. نامۇۋاپىق جايلارنى كورۇلسە، كىتاپخان يولداشلارنىڭ بۇ جەھەتتىمۇ تەنقىت ئارقىلىق تۈزىتىش بېرىشىنى سورايمىز.

ئىنگلىزچە تەرجىمىسىدە ئەسەرنىڭ رۇسچە ئەسلى نۇسخىسىغا قوشۇمچە قىلىنغان 8 پارچە ماتېرىيال چىقىرىۋېتىلگەن.

1983 - يىل 8 - ئاي

مۇندەرىجە

1 ھۆقەددىيە

1 چىرىنچى باپ

قەشقەرىيەنىڭ جۇغراپىيىۋى شارائىتى ئۈستىدە ئومۇمى
بايان — قەشقەرىيەنىڭ ئالاھىدىلىكى (تاغ تىزمىلىرى، دەر-
ياللىرى، تۇپرىقى، بوستانلىقلىرى ۋە چوللىرى)، قەشقەرىيە
يەنى تەبىئىي بايلىقىغا بىز نەزەر، قەشقەرىيەنىڭ قاتناش-
تىرانسپورتى، نوپۇسى، ئاھالىسىنىڭ كەسپى، كىيىم-
كېچەك، يېمەك-ئىچمەكلىرى، تىببى ۋە دىنىي

1 ئېتىقادى

..... ھىككىنچى باپ

قەشقەرىيەنىڭ مەمۇرى رايونلارغا بۆلۈنۈشى، ھاكىملار،
ھەر خىل باج - سېلىملىقلار، سەركارلار، يۈز بېشىلار،
قازىلار ۋە رەئىسلەر؛ قەشقەر، مارالۇشى، ئاقسۇ، باي،
كۇچا ۋە كورلا قاتارلىق جايلارنىڭ باج نىسبىتى،
باج يىغىشتىكى ئىلىملىكلەر، خەلقنىڭ ياقۇپبەككە بولغان
نارازىلىقى، بەزى تەبىئىيەتلىرىنىڭ (يەنى يېزا
ئىگىلىك، دىنىي ۋە ھەربىي ئىشلار ساھەسىدىكىلىرىنىڭ)
نارازى بولۇشىدىكى سەۋەپلىرى ۋە بۇنىڭ
ئاقىۋىتى

73 ئۈچىنچى باپ

قەشقەرىيەنىڭ سودا ئىشلىرى — ياقۇپبەگ بىلەن

ئىمزالانغان سودا كېلىشىملىرى، سودىگەرلەرنىڭ قەشقەرىيەدىكى ئورنى، روسىيە سودىگەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بازارلىقلىرى، قەشقەرىيەدە ئىشلىتىلىۋاتقان پۇللار، ئولچەم بىرلىكلىرى، سودا بېجى، دەللاللار، قەشقەرىيەنىڭ تاشقى سودىسى، ئىمپورت، ئاساسىي ئىمپورت تۈرلىرى: چىتلار، چارۋا ماللار، چاي، تومۇر، مىتال بۇيۇملار، بويلاق ماتىرىياللىرى ۋە پاختا؛ ئېكىسپورت، ئىمپورت بىلەن ئېكىسپورت ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق، روسىيەنىڭ خام ئەشيا مەھسۇلاتلىرى بىلەن قەشقەرىيە پىششىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى، سودا - سېتىق ئىشلىرىدا روسىيەگە كېلىدىغان خەۋىپلەر، بۇ خەۋىپلەردىن ساقلىنىش ئۇسۇلى، قەشقەرىيەنىڭ يۇڭ توقۇلمىلىرى ۋە بوز يىپ مەھسۇلاتلىرى: ماتا، شاتوۋا، چەكمەن؛ يىپەك ۋە يىپەك توقۇلمىلار، تون - چاپانلار، تەكلىماكلار، زەمچىلەر، قەشقەرىيەنىڭ ھىندىستان بىلەن سودا - سېتىق ئىشلىرى.....

73

تۆتىنچى باپ..... 118

قەشقەرىيە ھەققىدە تارىخىي قەسسىيە (مەلادىدىن ئىلىگىرىنكى دەۋرلەرگە ئائىت)، ئۇيغۇرلار، جۇڭگو - لىۋىلارنىڭ قەشقەرىيەنى تۇنجى قېتىم بويسۇندۇرۇشى، ئەرەپلەرنىڭ ھوكۇمرانلىقى، موڭغۇللارنىڭ ھوكۇمرانلىقى، چىڭىزخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى، تومۇر - لىڭ، سۇلتان سەئىدى، خوجىلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى، ئاپپاق خوجا، تۇڭگانلارنىڭ ھوكۇمرانلىقى، ئامۇر سەنا، 1760 - يىلى جۇڭگولۇقلارنىڭ قەشقەرىيەنى

- ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشى، جاۋخۇي، جۇڭگولۇقلارنىڭ
 مەمۇرى باشقۇرۇش تۈزۈملىرى، بۇ دولەتنىڭ 1760 -
 يىلدىن 1825 - يىلغىچە ئارىلىقتىكى ئەھۋالى 118
- يەشىنچى باپ 201
- 1825 - يىلى - دىكى جۇڭگولۇقلارغا قارشى قوزغىلاڭ،
 جاھانگىر تورە، 1830 - يىلدىكى قوقان يېغىلىغى،
 مەتيۇسۇپ خوجا، يەتتە خوجا (كاتتا تورە) يېغىلىغى،
 1857 - يىلدىكى قوزغىلاڭ، ۋەلىخان تورە 201
- ئالتىنچى باپ 232
- جۇڭگونىڭ شەنشى، گەنسۇ ۋە جۇڭغارىيە ئۆلكىلىرىدىكى
 تۇڭگانلار قورغىلىغى، قەشقەرىيەدىكى ئىسيانلار،
 راشىدىن خوجا، ھەبىبۇللا خوجا، سىدىق بەگ، بۇزۇكخان،
 ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرگە كېلىشى، ئۇنىڭ تەرجىمىھالى،
 ياقۇپبەگنىڭ ئاقسۇلۇقلار قوشۇنىنى ۋە يەركەنلىكلەر
 قۇشۇنىنى مەغلۇپ قىلىشى، ئۇنىڭ يېڭىسار شەھرىنى
 ۋە قەشقەر يېڭى شەھەر قورغىنىنى ئىگەللىشى، قىپچاقلار
 ئىسيانىنىڭ باستۇرۇلۇشى، يەركەن ۋە خوتەننىڭ ئىشغال
 قىلىنىشى، ياقۇپبەگنىڭ ئۆزىنى قەشقەرىيەنىڭ ھۆكۈم
 رانى دەپ ئېلان قىلىشى، ئۇنىڭ ئاقسۇ، كۇچا ۋە
 كورلاغا يۈرۈش قىلىشى، تۇڭگانلارنىڭ كۇچا شەھرىگە
 تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشى، تۇرپانغا قىلىنغان 2 -
 قېتىملىق ھۇجۇم، ياقۇپبەگنىڭ جۇڭگو قوشۇنلىرى
 بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن تۇرپانغا ئۈچىنچى
 قېتىم ھۇجۇم قىلىشى، مىچۇۋەندىكى مەغلۇبىيەت،
 ياقۇپبەگنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى توغرىسىدا 232
- يەتتىنچى باپ 295

قەشقەرىيەنىڭ ھەربى قوشۇنى، ھەربى قوشۇنىنىڭ
قەشقەرىيەنىڭ تۇرۇلۇشى، تەسۋىياتى، قورال - ياراق
ئەھۋالى، تەلىم - تەربىيىسى ۋە ھەربى ۋەزىپە ئۆتەش
خاراكتېرى، ئەسكەرلىرىنىڭ سانى ۋە 1877 -
يىلى 1 - فېۋرال (13 - فېۋرال) كۈنىدىكى ئو -
رۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى ھەم يۇقۇرقىلاردىن چىقىرىلغان

خۇلاسە 295

سەككىنچى باپ 398

قەشقەرىيەدە 1877 - يىلىدىن ھازىرغىچە يۈز بەرگەن
ۋەقەلەرگە نەزەر؛ ياقۇپبەگنىڭ ئولۇمى توغرىسىدا؛
ئىچكى مەجىرا - ئىختىلاپلار، ياقۇپبەگنىڭ ئوغۇللىرى
ئوتتۇرىسىدىكى جەدەللەر، بەكقۇلىبەگ ھەققىدە،
خەنزۇلارنىڭ قەشقەرىيەگە باستۇرۇپ كىرىشى؛ ئۇلار -
نىڭ كورلا، كۇچا، ئاقسۇ، ماراۋېشى ۋە قەشقەرنى
بېسىۋېلىشى؛ بەكقۇلىبەگنىڭ خوتەنگە قارشى قوزغىغان
ئۇرۇشىنىڭ مەغلۇبىيىتى؛ خەنزۇ قوماندانلىرىنىڭ
قەشقەرىيە ئاھالىسىغا قوللانغان سىياسىتى توغرىسىدا

خۇلاسە 398

مۇقەددىمە

1876 - يىلى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمقى مۇستەقىل خانلىق - قوقان خانلىقى گۇمران بولدى. ئادەم سانى ئاز بولسىمۇ، لېكىن جەڭگىۋارلىقى يۇقۇرى، قاتتىق تەلىم - تەربىيە ئالغان روسىيە قوشۇنى تەجرىبە - بىلىك ئوفىتسېرلەرنىڭ باشلامچىلىقىدا زور تۈركۈم قوقانلىقلارنى ئۇرۇشتا يەڭدى ھەم قوقاننىڭ مۇھىم شەھەرلىرىنى بىر - بىرلەپ ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىر مەھەل خېلى داڭقى چىققان گېنېرال سىكوبېلېۋ (Skobeleff) 1876 - يىلى فېۋرالدا كىچىك بىر دازور (ئالاھىدە تەيىنلەنگەن قىسىم) باشلاپ بۇ خانلىقنىڭ پايتەختى - قوقان شەھرىگە كىردى.

قوقان كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى بىرنەچچە ئايلىق جىددى كۈرەشلەر ئارقىلىق روسىيىنىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلاندى ھەم نامى ئۆزگەرتىلىپ پەرغانە دەپ ئاتالدى. بىز بۇ يېڭى ئىسىملا قىلىنغان ئۆلكىدە، تۈركىستان رايونىدا ئون يىلدىن بۇيان ئەمىلىي سىناقلاردىن ئۆتكەن ھەربى ئىدارە قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدۇق.

بۇ يەرلەرگە مۇۋاپىق ئەمەلدارلار قويۇلغانلىقتىن، يەرلىك ئاھالە ئىچىدە تېزلا ئەمىنلىك ئورنىتىلدى. شۇڭا، پەرغانە ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىنىڭ

مۇتلەق كوپچىلىسى 1876 - يىل 4 - ئايدىن ئېتىدە -
ۋارەن، خالىغان يەرلىرىگە قورالسىز ھەم قوغدىغۇچىسىز
ھالدا بىمالال بارالايدىغان بولدى.

پەرغانە ۋادىسىغا چېگرىداش بولغان ھەيۋەتلىك
تىيانشان تاغ تىزمىلىرىغا جايلاشقان بۇ كوچمىلەرنى
بوي سۇندۇرۇش ئانچە ئاسانغا چۈشمەيتتى.

ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بېرى قوقانىنىڭ كېيىنكى چاغ -
لاردىكى چىرىك، قابىلىيەتسىز خانلىرىغا بوي سۇنماي
كەلگەن قارا قىرغىزلار بىلەن بىر بولۇك قىپچاقلار
دەسلەپتە رۇسلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلىشنى
خالىمىدى.

بىزنىڭ تاغ ئېچىگە ئەۋەتىلگەن بىر قىسىم رۇس
دازۋر قىسىملىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ قورغىنىغا يېقىنلىشىش
يولىنى قوراللىق توسوشقا ئۇرۇنغان قىرغىز قوشۇنلىرىنى
مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، كوچمىلەن چارۋىچى ئاھالىنى
روسىيىگە بوي سۇنۇشقا ۋە خىزمەت قىلىشقا مەجبۇر
قىلدى. ئەمما بۇ ھەركەتلەر دەرھال يەنە مۇنداق بىر
ھالەتنى پەيدا قىلدى: يالغۇز ئايرىم بىرنەچچە قىر -
غىزلارلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل قىرغىز قەبىلىلىرى
ئاسانلا تىيانشان تاغلىرىدىن ئوتتى - دە، ياقۇپبەگ
(Yakoob Bek) ئىشغالىيەتچىلىكى قەشقەرىيەگە كىرىپ،
ئۆزلىرىنى رۇسلاردىن قاچۇردى. قىرغىزلار ئۇ يەردە
ناھايىتى ياخشى كۈتۈۋېلىشقا ئېرىشتى.

دىمەك، بىز يېڭىدىن ئىستىلا قىلىۋالغان بۇ تېرىتو -
رىيە بىلەن قەشقەرىيە ئوتتۇرىسىدا چېگرا لىنىيىسى
ئورنىتىش زورۇرىيىسى تۇغۇلغان ئىدى. سابىق قوقان

خانلىقىنىڭ چېگرىسى بۇنىڭدىن 10 يىل ئاۋال ياقۇپ -
بەگ تەرىپىدىن بۇزۇپ تاشلانغان ئىدى. ياقۇپبەگ قوقان
خانى خۇدايارخان (Khoodo yarkhan) ئاجىزلىشىپ كەتكەن
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇرۇشتا بېسىۋالغان تېرىتورىيىسىنى
شىمالغا كېڭەيتتى ۋە پەرغانە بىلەن قەشقەر بىلەن ①
بىر بىرىسىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان تاغلىق يەرلەرنىڭ
كۆپ قىسمىنى قەدەممۇ قەدەم تارتىۋالدى.

1876 - يىلى مايدا، تۈركىستاننىڭ باش ۋالىسى،
ياساۋۇل گېنېرال فون . كاۋفمان (Von Kaufmann)
ياقۇپبەگ ئىشغالىيىتىدىكى رايون بىلەن پەرغانە ئۆلكىسى
ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا لىنىيىسىنى يېڭىۋاشتىن ئايرىپ
بەلگىلەپ چىقىش ئۈستىدە ياقۇپبەگ بىلەن سۈھبەت
ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىنى تۇنجى
قېتىم قەشقەر بىلەن ئەۋەتتى.

مەن بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ مەسئۇللۇقىنى ئۆز
ئۈستىمگە ئالدىم. مېنىڭ ئاكام، توپچى قىسمىنىڭ
كاپىتانى ن . كوروپاتكىن (N. Kooropatkin) ۋە لېيىت -
نىسانى ن . ستارتسېف (N. Startseff) بىلەن
ئا . سونارگولوف (A. Soonargoolooff) لارمۇ بۇ ئەل -
چىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىقىغا بەلگىلەندى. بۇنىڭدىن سىرت،
بىزگە ساقچىلىق قىلىش ئۈچۈن يەنە 15 كازاك ئەسكەر
ئاجرىتىپ بېرىلدى.

بۇنىڭ تاغلىق رايونلارغا ئائىت بىلىمىز كەمچىل

① ياكى باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، پەرغانە ۋادىسىنى
تارىم ئويمانلىقىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان ئارىلىق. — ئاپتورنىڭ
ئىزاھى.

ئىدى، بۇنىڭ ئۈستىگە يېپىڭى چېگرىنى مۇشۇ تاغ
تىزمىلىرىنى بويلاپ ئايرىپ چىقىش كېرەك ئىدى.
شۇڭا، يۇقۇرى باشلىقلار بۇ رايوندىن ئۆتىدىغان
چېگرىدىكى بىزگە قولايلىق بولغان نۇقتىلارنى ئالدىنلا
بەلگىلەپ قويدى ۋە مۇشۇ ئىش توغرىسىدا ئەلچىلەر
ئۈمىگىمىزگە يوليورۇق چۈشۈردى.

ئۇنىڭدىن سىرت، ئەلچىلەر ئۈمىگىمىز يەنە بۇيرۇق
بويىچە قەشقەرىيەنىڭ ھەر تەرەپلىمە تەپسىلى ئەھۋالىنى،
بۆلۈپمۇ ئۇنىڭ سودا - سېتىق ئىشلىرىغا، ياقۇپبەگنىڭ
ھەربى كۈچىگە ۋە ھەرخىل ئەھۋاللارغا تاقابىل تۇرۇش
ئىقتىدارىغا دائىر ھەرخىل ئاخباراتلارنى تولۇق ئىگەللەش
ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا، بىزنىڭ قولىمىزدا بار بولغان قەشقە -
رىيەگە ئائىت ئاخباراتلار ناھايىتى تولۇقسىز بولۇش
بىلەنلا قالماي، بەلكى بۇ ئاخباراتلاردا بۇ دولەتنىڭ
ھۆكۈمرانىنىڭ ھەقىقى كۈچ - قۇۋۋىتى ۋە ئۇ قۇرغان
دولەتنىڭ مۇھىملىقى خېلىلا كۆپتۈرۈپ ئاشۇرۇۋېتىلگەن
ئىدى. ئەينى يىللاردا بىز، قەشقەرىيە ناھايىتى قۇدرەتلىك
بىر مۇسۇلمان دولتى بولسا كېرەك، دەپ ئويلايتتۇق.
بۇ دولەت بىر مەركەز بولۇش سۈپىتىدە، باشقا مۇستە -
قىل، ئەمما ئاجىز مۇسۇلمان دولەتلىرى خەلىقلىرىنىڭلا
ھىسداشلىقىنى قوزغاپ قالماستىن، بىز قورال كۈچى
بىلەن بوي سۇندۇرغان رايونلاردىكى خەلقنىڭمۇ ھىسداش -
لىقىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدۇراتاتتى.

بۇنىڭ سىرتىدا، ئەنگىلىيىنىڭ بۇ دولەتنى ئۆز
يېنىغا تارتىپ، شۇنىڭ بىلەن بىرىنچىسىدىن، قەشقەرىيەنى

روسىيە بىلەن ھىندىستاننى ئايرىپ تۇرىدىغان بىتەرەپ
دولەت دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېلىشنى؛ ئىككىنچىدىن،
قەشقەرىيەدە ئۆزلىرىنىڭ تەييار ھەسسۇلاتلىرىنى ساتىدۇ -
دىغان يېڭى بازارغا ئىگە بولۇشنى قەستلەۋاتقانلىقى
ئۈچۈنمۇ، بىزنىڭ نەزىرىمىزدە قەشقەرىيەنىڭ مۇھىملىقى
ئېشىپ كېتىۋاتاتتى.

ئاددى بىر "بەچچە" ① لىكتىن كوتىرىلگەن
ياقۇپبەگنىڭ بۈيۈك مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ
بۇ چوڭ دولەتتىكى چەكسىز نوپۇزى ئۇنىڭغا تامامەن
مۇناسىپ بولمىغان شان - شەۋكەت بەرگەن ئىدى. نۇر -
غۇن كىشىلەر ئۇنىڭ غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە
ئۇلۇغۋار پىلانىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئىككىنچى "تومۇرلەڭ"
(Tamer lane) دەپ قارايتتى. بۇ ھۆكۈمراننىڭ ھەربى
جەھەتتىكى زاپاس كۈچىمۇ ھەددىدىن زىيادە مۇبالىغە
قىلدۇرۇپتىكەن ئىدى. ئىشەنچلىك ئاخباراتلارغا قارىغاندا،
ياقۇپبەگ ئىنگىلىزلار ئارقىلىق ئىستامبۇلدىن زور بىر
تۈركۈم تېز ئاتار تۈركلەنكا مىلىتىقلارنى سېتىۋالغان
ئىكەن، بۇمۇ يۇقۇرقىدەك مۇبالىغە ئۈچۈن مۇستەھكەم
ئاساس ۋە دەلىل بولۇپ قالغان ئىدى.

شۇڭا بۇ دولەتكە بېرىپ، ياقۇپبەگنىڭ بىزنىڭ
بايلىق مەنبەلىرىمىز ۋە كۈچىمىزگە خەۋپ يەتكۈزەلەيدىكەن
زادى قانچىلىك بايلىقى ۋە كۈچى بارلىغىنى ئېنىق
بىلىۋېلىش تامامەن زورۇر بولۇپ قالغان ئىدى.
بىزنىڭ ئەلچىلەر ئۈمىدىمىز قەشقەرىيەگە بارغان

① بەچچە - ئاياللارچە ياسىنىپ ئاممىۋى سورۇنلاردا

ئۇسۇل ئوينىيدىغان چىرايلىق ئوغۇل بالا - ئاپتوردىن.

تۇنجى ۋەكىللەر ئومىكى ئەمەس. توت ئەتراپى ئىگىز تاغلار بىلەن توسالغان تارىم ئويمانلىقى 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، ياۋروپالىق ساياھەتچى - ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ئىستىلىدىغان بىر نشان بولۇپ قالغان. ياقۇپبەگ 1868 - يىلىدىن بۇيان، روسىيە ۋە ھىندىستاندىن كەلگەن بىر-قانچە ئەلچىلەر ئومىكىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇنىڭ ئۆزىمۇ بۇ دولەتلەرگە جاۋابەن زىيارەت قىلىشقا ئەلچىلەر ئومىكى ئەۋەتكەن.

ئوتتۇرىن 20 يىلىدىن بۇيان قەشقەرىيەنى زىيارەت قىلغان ياۋروپالىقلار مۇنۇلار:

ئادولفى. شلاگىنتۋېير (Adolphus Sehlagintweir) 1857 - يىلى قەشقەر شەھرىگە بارغان. ئۇ شۇ يەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھۆكۈمرانى ھاجى ۋەلى خان تورە (Hadjivali - Khan - Turya) نىڭ پەرمانى بىلەن ئولتۇرۇلگەن.

1859 - يىلى، لېيتىنانت چوقان ۋەلىخانوف (Valikhanoff) سودىگەرچە ياسىنىپ ۋېرنادىن قەشقەر شەھرىگە بارغان.

جونسون ئەپەندى (Mr. Johnson) كەشمىرنىڭ چېگرا لىنىيىسىنى ئۆلچەش ئۈچۈن 1865 - يىلى خوتەنگە بارغىنىدا، بۇ يەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھۆكۈمرانى ھەبىبۇللا ھاجى (Habbiboola Hadji) نىڭ سەمىمى كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشكەن.

1868 - يىلى، شاۋ ئەپەندى (Mr. Shaw) ھىندىستاندىن بىر تۈركۈم مال ئېلىپ قەشقەر شەھرىگە كەلگەندە ياقۇپبەگنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن.

شۇ يىلى ھايۋارد ئەپەندى (Mr. Hawyard) مۇ قەشقەرنى زىيارەت قىلغان. كېيىنچە ئۇ، ياسىن دىگەن يەردە ئولتۇرۇلگەن.

يەنە شۇ يىل ئىچىدە، بىزنىڭ بىر ئەلچىلەر ئومىگىز كاپىتان رېينتال (Captain Reintal) نىڭ باشچىلىقىدا قەشقەر شەھرىگە كەلگەن ئىدى، لېكىن ئانچە دوستانە قارشى ئېلىنمىدى.

1870 - يىلى، ئەنگلىيىنىڭ فورسىس (Forsyth) باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئومىگى تۇنجى قېتىم بۇ دولەتكە كەلدى. ھېندېرسون (Henderson) ۋە شاۋ (Shaw) ئەپەندىلەرمۇ بۇ ئومەكنىڭ ئەزالىرى ئىدى. بۇ ئومەك يەركەنگىچە باردى.

1872 - يىلى، باش شىتاپ كاپىتانى بارون كال - بارس (Baron Kahlbars) باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئومىگى قەشقەرگە كەلگەندە قىزغىن كۈتۈۋېلىندى. بۇ ئومەكنىڭ ئەزالىرى ئىچىدە: كاپىتان شارنىگورست (Coptain Sharngorset)، لېيتىنانت ستارتسېۋ (Startseff)، لېيتىنانت كولوكولتسېۋ (Kolokoltseff) ۋە شانۋىسېۋ (Chanwisheff) ئەپەندىلەر بار ئىدى.

1873 - ۋە 1874 - يىللىرى، فورسىس (Forsyth) يېتەكچىلىگىدە ئەنگلىيىنىڭ ئەلچىلەر ئومىگى 2 - قېتىم قەشقەرگە بارغاندا كۈتۈۋېلىندى. بۇ ئومەكنىڭ ئەزالىرى تەنھەركەتچىلىك ئالاھىدىلىگى بىلەن مارالۋېشى قورغىنىغىچە باردى.

1875 - يىلى، كاپىتان رېينتال (بۇ چاغدا پولكوۋ - نىڭ بولغان ئىدى) نىڭ باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئومىگى

2 - قېتىم قەشقەرگە كەلگەندە كۈتۈۋېلىندى.

ياقۇپبەگ تەرىپىدىن جاۋابەن زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بۇ دولەتلەرگە ئەلچىلەر ئۈمىگى ئەۋەتىلگەن يىللار توۋەندىكىچە:

1868 - يىلى، مىرزاشادى (Mirza Shadi) رو-سىيىگە بارغان.

1869 - يىلى، مىرزاشادى يەنە ھىندىستان باش ۋالىسى ھوزۇرىغا ئەۋەتىلگەن.

1872 - يىلى، سەئىد ياقۇپ خان (Said Yakoob Khan) ھىندىستاننىڭ باش ۋالىسى ھوزۇرىغا ۋە تۈركىيە سۇلتانى (Sultan) ھوزۇرىغا ئەۋەتىلگەن.

1875 - يىلى، تۇراپ ھاجى (Toorab Hadji) باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئۈمىگى سانىت پېستىر بۇركىغا بارغان.

بىزنىڭ ئەلچىلەر ئۈمىگىمىز ۋە ھىندىستان تەرەپىدىن ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئۈمىگى قەشقەرىيەنىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىي جەنۇپ تەرەپلىرىنى تەكشۈرگەن. ئۇلار يەنە يەركەن، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق شەھەر - لەرگىمۇ بارغان. قەشقەرنىڭ شەرقىدىن تارتىپ تۇرپان ۋە لوپنۇرغىچە بولغان ئارىلىقتىكى كەڭ بىر پارچە زىمىن تېخى تەكشۈرۈپ كورۇلمىگەن. بۇ يەرلەر - بىز ئۆز ۋاقتىدا پەرغانە ئۆلكىسىنىڭ ئوش شەھىرىدىن چىقىپ قەشقەر شەھىرىگە ھەم بۇ يەردىن داۋاملىق شەرققە ئىلگىرىلەپ ئاقسۇ، كۇچا، باي، كورلا، قاراشەھەر ۋە باغراش كولى قاتارلىق جايلارغا بارغىنىمىزدىن كېيىن، بېرىپ زىيارەت قىلساق دەپ ئۈمىت قىلغان يەرلەر ئىدى.

باش شىتاب پولكوۋنىكى، دائىدار ساياھەتچى پىر -
پرىۋالىسكى (Prjevalski) مۇ بىزنىڭ ئەلچىلەر ئومىگىمىز
بىلەن بىر ۋاقىتتا دىگۇدەك غۇلجىسىدىن يولغا چىقىپ
كورلا ئارقىلىق لوپنۇر كولىگە يېتىپ باردى.

كىتاپخانىلار قولىدىكى ھازىر ئېلان قىلىنغان بۇ
كىتاپ - بۇ بىزنىڭ قەشقەرىيەدە قىلغان ساياھىتىمىزنىڭ
نەتىجىسىدۇر. بۇ كىتاپنىڭ مەلۇم بايلىرىدا بىزنىڭ
ۋەكىللەر ئومىگىمىزنىڭ بارلىق سەرگۈزەشتىلىرى بايان
قىلىنىدۇ. بۇ كىتاپ بىزنىڭ تاشكەنتكە قايتىپ بارغىنى -
مىزدىن كېيىن، مېنىڭ تۈركىستان باش ۋالىسىغا سۇنغان
دوكلاتىمغا ئاساسەن يېزىلدى.

بۇ كىتاپتا ئۆزىمىز بىۋاسىتە كۆرگەن جايلار، تەتقىق
قىلىشتىن ھاسىل بولغان ماتېرىياللار ناھايىتى تەپسىلى
بايان قىلىنىدۇ. مېنىڭ قەشقەرىيەدە تۇرغان چېغىمىدىكى
ئەمەلدارلىق مەرتىۋەم ۋە يەرلىك خەلقنىڭ بىزگە
ئومۇمىي يۈزلۈك گۇمانلىق قاراشتا بولۇشى بىزنىڭ ماتېرىيال
يىغىشىمىزدىكى قىيىنچىلىقلارنى ئېغىرلاشتۇرۇپ قويدى.
بۇنداق ئۆگۈشىز شارائىت ئەسلىمىنىڭ بەزى قىسىملىرى -
نىڭ مۇكەممەللىكىگە تەسىر يەتكۈزمەي قالدى. بۇنىڭ
ئۈستىگە، ئەلچىلەر ئومىگىمىزنىڭ سەپەر قىلىدىغان يولىدىن
چەتنەپ قىسقا ساياھەت قىلالىغانلىغىمۇ بۇ ئەسەرنىڭ
مۇكەممەللىكىگە مەلۇم تەسىر يەتكۈزدى.

دەسلەپتە، ئومىگىمىزنىڭ ئىشى ئانچە ئوڭۇشلۇق
يۈرۈشۈپ كەتمىدى. بىز ماي ئېيىدا تاشكەنتتىن ئايرىل -
غىنىمىزدىن كېيىن، خۇجەنت، قوقان ۋە مەرغۇلاندىن
ئۆتۈپ ئوش شەھرىگە يېتىپ كەلدۇق. 16 - ئىيۇلدا

(28 - ئىيۇل) بىز يەنە بۇ يەردىن غۇلجا قورغىنىغا قاراپ يولغا چىقتۇق. ئىككىنچى كۈنى، ئوش بىلەن غۇلجىنىڭ ئارىلىقىدىكى تەڭ يولدا قارا قىرغىزلار موكتۇرمە ئەتىرىدىنىڭ ئارقىمىزدىن قىلغان تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا دۇچكەلدۇق. لېكىن ئىشىمىز ئوڭغا تارتقاندا - ئىلتىس، چوڭ چىقىمغا ئۇچرىمىدۇق. ئاكام بۇ جەڭدە باسمىچىلارنىڭ ئىشىمىپىك (Ishem Bek) دىگەن مەشھۇر ئاتامانىنى ئېتىپ ئولتۇردى. ئوڭ قولۇم ئوق تېگىپ يارىلانغانلىقتىن، ئوشقا قايتىپ ئوپىراتسىيە قىلدۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇم. 7 - ئۆكتەبىر (19 - ئۆكتەبىر) گە كەلگەندە سەپىرىمنى داۋاملاشتۇردۇم.

بۇ چاغدا ئومىگىمىزنىڭ ئەزالىرى تەركىۋىگە يەنە دوختۇر ئېرىن ئەپەندى (Eren) ۋە تەبىئەتشۇناس ۋىلىكىنىس ئەپەندى (Wilkinis) لەرمۇ قوشۇلدى. مۇھاپىزەتچىلەرمۇ كوپەيتىلىپ، كازاك ۋە چەۋەندازلار 25 كە يەتكۈزۈلدى. ئومىگىمىزدە ئاخبارات يىغىش خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان يەرلىك تەرجىمانلار، "يىگىتلەر" ①، ئومەك ئەزالىرىنىڭ خۇسۇسى چاكارلىرى ۋە ئىشەكچىلەر بولۇپ، جەمى 64 ئادەم بار ئىدى، ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە 104 ئىگەرلىك يۈك ئاتلىرىمۇ بار ئىدى. كىتاپ - خانلارغا بىزنىڭ ياقۇپپەگ بىلەن قانداق كورۇشكەنلىگە - مىزنى ۋە شۇنىڭدەك مېنىڭ روسىيە ئەلچىسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن قەشقەرىيە ھۆكۈمرانى بىلەن كورۇشكەن چاغدىكى پوزىتسىيەمنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرگە

① قەشقەرىيەنىڭ ئاتلىق ئەسەرلىرى "يىگىتلەر" دەپ

ئاتىلاتتى - ت.

ئومىگىمىزدىن تۈركىستان باش ۋالىسىغا سۇنۇلغان دوكلاتنىڭ بىر قىسمىنى تاللاپ قوشۇمچە قىلدۇم.

ئەلچىلەر ئومىگىمىز ئوش شەھرىدىن يولغا چىقىپ، تېرەك داۋاندىن ئوتتى، 1876 - يىل 25 - ئۆكتەبىر (6 - نۇيابىر) دە قەشقەر شەھرىگە ئوڭۇشلۇق يېتىپ كەلدى. ھىساپلاپ كۆرسەك، 18 كۈن ئىچىدە تەخمىنەن 798 چاقىرىم يول يۈرۈپتۇق.

بىز قەشقەردە تاكى 20 - نۇيابىر (2 - دېكابىر) غىچە "بەدولەت" ① نىڭ سەپىرىمىزنى داۋاملاشتۇرۇشىمىزغا رۇخسەت قىلىشىنى كۈتۈپ تۇردۇق.

قەشقەردە تۇرغان دەسلەپكى ئۈچ كۈندە، ياقۇپبەگنىڭ ئوغلى بەككۈلبەگ (Bek Koolwi Bek) نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ھەركىتىمىز تەقپىلەنگەن ئىدى. لېكىن مەن، ھىچقانداق سۈبھەتكە قاتناشمايمىز دەپ تەھدىت سېلىۋىدىم، ئۇلار بىزگە مۇتلەق ئەركىنلىك بەردى. شۇنىڭ بىلەن، بازارغا بىرقانچە قېتىم باردۇق، پىيادە ئەسكەرلەر بىلەن توپچى قىسىملار ۋە جۇڭگۇچە قوراللانغان ھەم تەربىيەلەنگەن قوشۇنلارنىڭ ئەھۋاللىرىنى ئۆگەندۇق.

19 - نۇيابىر (1 - دېكابىر) كۈنى، بىزنىڭ ئىلتىما - سىمىز تەستىقلاندى. ئارىدىن بىر كۈن ئوتۇپلا توخسۇن قورغىنىغا يۈرۈپ كەتتۇق. بۇ چاغدا ياقۇپبەگ توخسۇندا ئىكەن. ئومىگىمىزنىڭ سەپىرى مۇنداق بولدى:

بىز مارالۋېشى قورغىنىدىن ئۆتۈپ، 10 - دېكابىر

① ياقۇپبەگ قەشقەرىيەدە مۇشۇنداق ئاتىلىدىكەن —

ئاپتور ئىزاھى.

«22 - دېكابىر) كۈنى ئاقسۇ شەھرىگە يېتىپ كەلدۇق. بۇ 19 كۈن ئىچىدە تەخمىنەن 1355 چاقىرىم يول يۈردۈق. ئاقسۇدا بىرھەپتە تۇرۇپ، بۇ شەھەرنىڭ ۋە ئۇنىڭ بازار - ئىرىنىڭ ئەھۋالى بىلەن تونۇشتۇق. شۇنىڭدەك بەزى گۈ - مانى قاراشلىرىمىزنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالدۇق.

بىز 18 - دېكابىر (30 - دېكابىر) كۈنى ئاقسۇدىن چىقىپ باي، كۇچا قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئۆتكىنىمىز - دىن كېيىن، 1877 - يىل 10 - يانۋار (22 - يانۋار) كۈنى كورلىغا يېتىپ كەلدۇق. ھىساپلاپ كۆرسەك، 19 كۈن ئىچىدە تەخمىنەن 1043 ① چاقىرىم يول بېسىپتۇق. بىز ئوش شەھرىدىن كورلىغىچە تەخمىنەن 4515 چاقىرىم يولنى ئاتلىق بېسىپ ئۆتتۇق.

ئىككىنچى كۈنى، "بەدولەت" بىزنى قوبۇل قىلدى. مەن تۈركىستان باش ۋالىسىنىڭ نامىدىن ئۇنىڭغا ئېيتىرام بىلدۈردۈم ۋە خەت - ئالاقە، سوغىلارنى تاپشۇردۇم. مەن داستىخان ئۈستىدە ② نۇتۇق سۆزلىدىم. مېنىڭ ئەينەن سۆز تېكىستىم مۇنداق ئىدى:

"بەدولەت جاناپىلىرى، بىزلەر بولساق جانابى ئالىيە رىنىڭ خاھىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، زىمىنلىرىدا تۇنجى قېتىم مۇنداق ئۇزۇن سەپەر قىلىشقا كەلگەن رۇسلاردۇرمىز. "جانابى ئالىيلىرىنىڭ ئەمرى بويىچە، بىز بېسىپ ئۆتكەنلىكى جايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ۋە بىزگە ھەمرا - بو - لۇشقا تەيىنلەنگەن خادىملار سەپىرىمىزنى ئاسانلاشتۇرۇش

① ئەسلى ئەسەردە شۇنداق دېيىلگەن - تەرجىماندىن.

② بۇخىل زىياپەتلەردە مېھمانلارغا كەينى - كەينىدىن

ھەرخىل نازۇ - نېمەتلەر كەلتۈرۈلەتتى - تەرجىماندىن.

ئۇچۇن، ئىمكانىيىتىنىڭ يېتىشىچە بىزگە قولايلىق شارائىت يارىتىپ بەردى ھەمدە ئۆز ئىشىدا تامامەن ياخشى نەتىجە-
لەرگە ئېرىشتى.

“ئەمدى ئۆزىمىزگە كەلسەك، سەپىرىمىز داۋامىدا ئو-
زىمىز بېسىپ ئۆتكەن يەرلەر بىلەن ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە
تونۇشتۇق. توختاپ ئۆتكەن شەھەرلەردىن روسىيە تېرىتورى-
يىسىگە بارغىلى بولىدىغان يوللارنى ئىزلەپ كوردۇق. بۇ
شەھەرلەرنىڭ ۋە ئۇلاردىكى ئاھالىنىڭ ئىمىگە ئېھتىياجلىق
ئىكەنلىكىنى بىلدۇق. كورگەن ۋە بىلگەنلىرىمىزنىڭ ھەممە-
سى بىز ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدىكى ئوزۇن ئارامەنپەئەتلىك
سودا مۇناسىۋىتىنى كېڭەيتىشكە ھەمدە شۇ ئارقىلىق دولەت-
لىرىمىز ئارىسىدىكى دوستانە بېرىش - كېلىش مۇناسىۋەتلىرىنى
ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق.

“بىز بۇ ئۇزاق سەپىرىمىزدە، مۇنبەت يۇرتلارنى ۋە
ئۇنۇمسىز چول - باياۋانلارنى بېسىپ ئۆتتۇق. چوڭ - كىچىك
شەھەرلەرنى كوردۇق. بايلار ۋە نامراتلار بىلەن ئۇچراشتۇق.
شۇنىڭدەك بۇ يەردە ئۇزۇق - تۇلۇك، چەرچىن ماللارنىڭ
باھاسى ناھايىتى ئەرزان ئىكەنلىكىنىمۇ كوردۇق. بۇنىڭدىن
بىز: “بەدولەت” جاناپلىرىنىڭ سەلتەنىتى ئاستىدىكى پۇق-
رالار ھورۇن، يالقاۋ بولمىسىلا، باياشاتلىقتا تۇرمۇش كەچۈ-
رىدىكەن، دىگەن خۇلاسەگە كەلدۇق. بىز يەنە شۇنىڭغىمۇ
دىققەت قىلدۇقكى، “بەدولەت” پۇقرالىرى ئۆزلىرىگە يۈكلەن-
گەن ئەمىر - پەرمانلار ھەم ۋەزىپىلەرنى بىجىغانىدىل ئادا
قىلىدىكەن. ھەتتا كورلىدىن ناھايىتى يىراق بولغان يېزا-
قىشلاقلاردىكى پۇقرالارمۇ خۇددى “بەدولەت” شۇ يەردە
تۇرغاندەكلا، يۇۋاش - مومىن ئىكەن.

”قىسقىسى، بىز جاناپلىرىنىڭ تېرىتورىيىسىدە قىلغان
جۇ قېتىمقى ئۇزۇن ساياھەتتىمىزدىن كېيىن، شۇنىڭغا تېخىمۇ
چوڭقۇر ئىشەندۈڭكى، ”بەدولەت“ جاناپلىرى قۇدرەتلىك چوڭ
بىر دولەتنى بەرپا قىلىپلا قالماي، بەلكى ئۇنى دانالىق
بىلەن ئىدارە قىلىدىغان كۈچ - قۇدرەتلىك ئىگە ئىكەن.“

كاپىتان سونارگولوف (Captain Soonargooloff)
ھىلىقى سۆزلىرىمنى ئۇدۇللۇقچە تەرجىمە قىلدى. ئارقىدىنلا
ياقۇپبەگ جاۋابەن سۆز قىلدى. ئۇ ئۆز سۆزىدە: سىلەر - مەن -
نىڭ ئەزىز مېھمانلىرىم، دىدى. ”ئۇ بىزدىن ھېچنەرسىنى
يوشۇرمايدىغانلىغىنى، ئۆزىنىڭ تۈركىستان باش ۋالىسى بىلەن
بولغان دوستلۇغىنى تېخىمۇ چىڭىتىشنىلا ئۈمىت قىلە -
دىغانلىغىنى ئىزھار قىلىپ كېلىپ، مەن بىر ئاددى ئادەم -
مەن، شۇڭا سىلەرنىڭ ياردىمىڭلارغا ھۇھتاجمەن، دىدى.

ئارقىدىنلا مەن باش ياساۋۇل گېنېرال فون كاۋفمان
(Von Kaufman) نىڭ نامىدىن، ياقۇپبەگكە، مەشھۇر
ساياھەتچى پىرژىۋالىسكى ئەپەندى (Prijraleski) نى ياخ -
شى كۈتۈۋالغانلىغىغا كۆپ رەھمەت ئېيتتىم ۋە بۇنىڭدىن
كېيىنمۇ پىرژىۋالىسكى ئەپەندىگە ئىمكانىيەتنىڭ بېرىپچە يار -
دەم بېرىشنى رەسمى تەلەپ قىلدىم. ئاخىر زىياپەت تۈگەپ
ھەممەيىلەن تارقاشقا تەييارلانغاندا، مەن ئەلچىلەر ئۈمىگە -
نىڭ بۇ قېتىم قەشقەرىيەگە كېلىشىدە قەشقەرىيە خەلقى
بىلەن روسىيە خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى ئەزەلدىن داۋاملىشىپ
كەلگەن سەمىمى دوستلۇقنى تېخىمۇ كۈچەيتىش ئۈمىدىدە
ئىكەنلىكىنى بىلدۈردۈم.

ياقۇپبەگ بىزنى قوبۇل قىلغاندا، ئۆزىنى ناھايىتى
ئاددى - ساددا، مېھرىۋان كۆرسىتىپ، چوڭچىلىق قىلمىدى

(قەشقەردە ئۇنىڭ ئوغلى بەكقۇلبەگ بولسا بىزنى قوبۇل قىلغاندا ناھايىتى تەكەببۇرلۇق قىلغان ئىدى). زىياپەتتە، نازۇ-نېمەتلەرنى ئۆزى تەييار قىلدى. شۇنىڭدەك، خىزمەتكارلارغا بىزنى بىنارام قىلىپ قويماسلىق ھەققىدە كورسەتمە بەردى. بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، زامانخان ئەپەندى (Zaman Khan Effendi) بىز چۈشكەن دېھقانخانىغا كەلدى. ئۇ ياقۇپبەگنىڭ تاپشۇرۇغىغا ئاساسەن، بىز بىلەن دەسلەپكى كېڭەشمە ئۆتكۈزۈشكە كەلگەن ئىدى. زامانخان ئەپەندىنىڭ رۇسچىنى ناھايىتى ياخشى سۆزلىيەلەيدىغانلىقىنى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ناھايىتى بىلىملىك كىشى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ھەيران قالدۇق (بىز بۇ زات بىلەن ئەنگىلىيە توغرىسىدا پاراڭلاشتۇق. قارىغاندا، ئۇنىڭ ئىنگلىزلار بىلەن خوشى يوق ئىكەن. بىز يەنە ياۋروپا مەسلىھىتى ئۈستىدىمۇ سۆزلەشتۇق. ئۇنىڭ كوزقارمىشى خېلىلا توغرا ئىدى. ئۇ يەنە تۇنىس، ئالجىرىيە ۋە مىسىر ① قاتارلىق دولەتلەرنىڭ ئەھۋالى بىلەنمۇ ناھايىتى تونۇش ئىكەن). بۇ كىشى بىزگە ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى سەرگۈزەشتىلەرنى سۆزلەپ بەردى. بۇ ئىشلاردىن ئۇنىڭ كاۋكازىيەدىن سۈرگۈن قىلىنغانلىقىنى، روسىيىدە ئوقۇغانلىقىنى، مەلۇم سىياسى سەۋەپ ۋە باشقا مەلۇم سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ئۇ يەردىن ئىستامبۇلغا قېچىشقا مەجبۇر بولغانلىقىنى، كېيىن قەشقەرىيەگە كەلگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ. زامانخان شۇنىڭدىن باشلاپلا ياقۇپبەگنىڭ دانىشمەنلىرى ئىچىدە ئىشەنچ قازانغان بىر ① بۇمۇ ئىشنىڭ قاملاشقان يېرى. چۈنكى مۇشۇ دولەتلەر بۇرۇن ۋە ھازىرمۇ ياۋروپانىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى جەلپ قىلىپ تۇرماقتا. — تەرجىماندىن.

كىشى بولۇپ قالغان. زامانخان رۇسلارغا چوڭقۇر ھىسداش-
 لىق قىلىدىغان ئادەم ئىدى. بۇ كېيىن ئۇنىڭ ئەمىلىي
 ھەرىكىتىدەمۇ ئىپادىلەندى. پولكوۋنىڭ پىرژىۋالىسكى زا-
 مانخاننىڭ ياردىمىدىلا لوپنۇر كولىگە بېرىشقا ئىجازەت ئال-
 دى. زامانخان كورلىغا يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى، بىزنىڭ
 ھىلىقى ساياھەتچىمىز ئۇ يەردە مىرزا قاماقتا يېتىش ھالى-
 تىدە تۇرغان ئىدى. زامانخان كورلىغا كەلگەندىن كېيىن،
 شەخسەن ئۆزى پىرژىۋالىسكىغا ھەمرا بولۇپ لوپنۇر كولىگە
 بارىدىغانلىغىنى ئېيتتى. كېيىن پىرژىۋالىسكى ماڭا يازغان
 خېتىدە، ئۆزىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا نۇرغۇن قىيىن-
 چىلىقلارغا دۇچكەلگەنلىگىنى ھەمدە بۇ قىيىن شارائىتلاردا
 زامانخاننىڭ سەمىمى دوستانە قول سۇنغانلىغى ۋە ياردەم-
 لەشكەنلىگىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن زامانخانغا كۆپ رەھمەت ئېيى-
 تىدىغانلىغىنى ئېيتتى، ھالبۇكى، مەن زامانخانغا ھەرقانداق
 چەكلىمە بىلەنمۇ، چېگرىنى ئايرىپ چىقىش مەسىلىسى
 ئۈستىدە ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزەلەيدىغانلىغىغا ئى-
 شەنمە يېتىم. شۇڭا، "بەدولەت" بىلەن شەخسەن بىر قېتىم
 كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلدىم. زامانخان بىزنى بىرقانچە قېتىم زى-
 يارەت قىلغاندىن كېيىن، باشقا ئىشلار ئۈستىدە سۆزلەۋېتىپ
 ياقۇپبەگ ئىنگىلىزلارنىڭ قانداق ئادەملەر ئىكەنلىگىنى بىلىپ
 قالغانلىقتىن، ئۇلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۆزگەرتىپ،
 شۇڭا ياقۇپبەگ ئىنگىلىزلارنىڭ رۇسلار بىلەن بولغان مۇناسى-
 ۋەتكە سۇغاقچىلىق سالىدىغان ئۆسەك سۆزلىرىگە زادىلا
 قۇلاق سالمايدىغانلىغىنى، ئەمدى ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ رۇس-
 لارغا تايىنىشىنىڭ زورۇرلۇقىنى بىلىپ قالغانلىغىنى تەكرار
 ئېيتتى.

ئاخىر 20 - يانۋار (1 - فېۋرال) ئەتىگەندە، زامانە -
مەن بىزگە "بەدولەت" نىڭ شۇ كۈنى ئاخشام سائەت 8 دە
ئۆز ھوزۇرىدا بىز بىلەن كېڭىشىشنى ئۈمىت قىلىدىغانلىقىنى
ئۇقتۇردى. زامانخان بىزگە يەنە، ياقۇپبەگنىڭ قوبۇل
ۋاقتىنى ئاخشامغا ئورۇنلاشتۇرغانلىقى سىلەر ئۈچۈن ناھايىتى
پايدىلىق، چۈنكى ياقۇپبەگ ئاخشاملىقى ناھايىتى
خۇش كەيپ بولىدۇ، شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشى -
لىرى ۋە ئەڭ قەدىرلىك مېھمانلىرىنىلا ئاخشىمى قوبۇل
قىلىدۇ، دېدى.

مەن بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا، يالغۇز لېيتېنانت سونار -
گولوۋنىلا ئېلىپ ياقۇپبەگنىڭ ھوزۇرىغا باردىم. ئۇ بىزنى
خۇددى بىرىنچى قېتىم قوبۇل قىلغان چاغدىكىدەكلا قىز -
غىن كۈتۈۋالدى. ياقۇپبەگ بىزنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىل -
غاندىن كېيىن، بىزنىڭ چېگرىنى بېكىتىش توغرىسىدىكى
پىكىرىمىزنى ئاڭلاپ باقماقچى بولغانلىقىنى ئېيتتى.

شۇنىڭ بىلەن، مەن ئالدىنقىلا تەييارلاپ قويغان
تېكىست بويىچە سۆزلەشكە باشلىدىم. سونارگولوۋ بولسا
مېنىڭ سۆزۈمنى بولەكلەر بويىچە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشتى.
مېنىڭ سۆزۈم مۇنداق ئىدى:

"مېنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىمنىڭ ئاساسىي مەقسىدى،
روسىيە بىلەن قەشقەرىيە ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت -
ۋەتنى تېخىمۇ چىڭىتىش. خۇداغا شۈكرىكى، بۇنداق دوستانە
مۇناسىۋەت ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئۇزۇلۇپ قالماي داۋام
لىشىپ كەلدى. ئەمدى يەنە بىر مەقسەتكە كەلسەم، ئەسلىدىكى
قوقان بىلەن يەنى ھازىرقى پەرغانە ئۆلكىسى بىلەن جانا -
بى "بەدولەت" ئالدىرىنىڭ تارخانىلىقى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا

رنىڭ ئاساسىي ئايرىلىش نۇقتىلىرىنى بەلگىلەپ چىقاساق،
دەيمەن.

”تۈركىستان باش ۋالىسى مېنى جانابى ئالىرىنىڭ
ھوزۇرىغا ئالاھىدە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشتىن بۇرۇنلا، بۇ
چېگىرىنىڭ كېسىپ ئۆتىدىغان مەلۇم نۇقتىلىرىنى ماڭا كور-
ستىپ بەرگەن ئىدى.

”مۇبادا جانابى ئالىرى تۈركىستان باش ۋالىسىنىڭ
ئارزۇسى بويىچە چېگرا سىزىغىنى قوبۇل قىلىشنى ماقۇل
كورسىلە بۇ، جانابى ئالىرىنىڭ قۇدرەتلىك روسىيە بىلەن
بولغان دوستلۇقىنى كۈچەيتىشنى خالايدىغانلىغىنىڭ
ئەڭ كۈچلۈك دەلىلى بولۇپ قالغۇسى.

”ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ تەقدىرىمۇ بەندىنىڭ تەقدىرىگە
ئوخشاشلا خۇدانىڭ ئىرادىسى بويىچە بولىدۇ. خۇدانىڭ
ئىرادىسى شۇنداقكى، بەزى ھوكۇمرانلار ئۆز دولتىنى
دانالىق بىلەن ئىدارە قىلغانلىقتىن، ئۆز دولتىنىڭ
كۈچ - قۇدرىتىنى نامايەن قىلالايدۇ ۋە ئۆز دولتىنىڭ
زىمىنىنىمۇ كېڭەيتىلەيدۇ؛ بەزى ھوكۇمرانلار بولسا
ئۆزلىرىدىكى بىرمۇنچە نۇقسانلار تۈپەيلىدىن، بۇنداق
كۈچ - قۇدرىتىنى نامايەن قىلالمايلا قالماستىن، بەلكى ئاتا-
بوۋىلىرى ۋە ئەجداتلىرىنىڭ بىرقانچە ئەسىرلەردىن بېرى
قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىمۇ قولىدىن بېرىپ قو-
يىدۇ.

”ناھايەت، قوقان بۇنىڭدىن 13 يىل ئىلگىرىلا ماۋ-
دەننەھىر بويىچە ئەڭ قۇدرەتلىك دولەت ئىدى. ئۇنىڭ
چېگىرىسى غەربتە چىمكەنت شەھىرىگە، شەرقتە قۇرتقا قور-
غىنى جايلاشقان نارىن ۋىلايىتىگە يېتىپ باراتتى. جەنۇب
تەرىپى قەشقەرىيە تۈزلەڭلىكىگە چىققىلى بولىدىغان پۈتكۈل تاغ

تىزمىلىرى بىلەن ئىھاتە قىلىنغان ئىدى. قوغۇشۇن كانى بىلەن تاشقورغان ئۇنىڭ چېگرىدىكى ئالدىنقى سەپ قارا-ۋۇلخانلىرى ھىساپلىناتتى.

”ئىچكى ئىختىلاپ ۋە خانلىقنىڭ ئاخىرقى ھوكۇمرانى خۇدايارخان ئۆتكۈزگەن بىرمۇنچە خاتالىقلار تۈپەيلىدىن دەسلەپتە بەزىبىر شەھەرلەر قولىدىن كەتتى. ئارقىدىنلا يەنى بۇلتۇر، ئەسلىدە قوقان دولىتىگە تەۋە بولغان پۈتكۈل زەمىن روسىيە ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋېتىلدى.

”ئەسلىدىكى قوقان دولىتىنىڭ ئاساسلىق كۈچى ۋە بايلىغى پەرغانە ۋادىسى بىلەن ۋە بۇ ۋادىغا جايلاشقان شەھەر-يېزىلاردىكى ئاھالىنىڭ نوپۇسى بىلەن گەۋدىلىنىپ تۇراتتى.

”قوقاننىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى ئاھالە يەنى قىپچاقلار بەلىكى ئۇنىڭ زەئىپلىشىپ كېتىشىنىڭ مەنبەسى بولۇپ كەلدى.

”ھوكۇمەت تېخى زەئىپلىشىپ كەتمىگەن چاغلاردا، تاغلىق جايلاردىكى بىرمۇنچە قورغان-ئىستېكاملارنى ساقلاپ قالغان ۋە مۇشۇلارنىڭ ياردىمىدە تاغلىقلارنى تىزگىنلەپ تۇرغان ئىدى. ھوكۇمەتنىڭ زەئىپلەشكەنلىكى كۆپىنچە تاغلىق جايلاردا ھەممىدىن ئاۋال سېزىلىپ قالاتتى، شۇڭا پۈتكۈل قىرغىز ۋە قىپچاق قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنىڭ زىمىنىدە-دىكى ئازغىنا باج-سېلىقنى تاپشۇرۇشتىن باش تارتىپلا قالماي، بەلكى ئۆز ئالدىغا ئاتامان سايىلىۋېلىپلا تۈزلەڭ-لىكلەرگە چۈشەتتى، زەئىپلىشىپ قالغان ھوكۇمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلايتتى.

”ئۆتكەنكى 13 يىل جەرياندا، پەرغانە ئۆلكىسىنى

يەتتە شەھەردىن ئايرىپ تۇرغان قوقان دولىتىگە تەۋە تاغ-لىق رايونلار مۇشۇ خانلىق ھۆكۈمەتىنىڭ زەئىپلىكى ۋە قابىلىيەتسىزلىكى سەۋەپلىك جانابى ئالىلىرى تەرىپىدىن ئومۇمىي يۈزلۈك دىگۈدەك قەشقەر زېمىنىغا قوشۇۋېلىندى.

”بۇنداق قوشۇۋېلىش جانابى ئالىلىرىنىڭ زېمىنىسىگە مەجبۇرىي يۈكلەنسە قالدى. جانابى ئالىلىرىنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى بىردىن بىر مەقسىدى ئاھالىنى قارا قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ، خوشال-خورام تىرىكچىلىك قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئىدى.

”جانابى ئالىلىرى مۇشۇ مەقسەتتە، تاغلىق رايونلاردىكى ئوقسالۇر، مەشرۇپ، ئۇلۇغچات، ناغرا چالدى، يىغىن ۋە ئەرەكەشتام قاراۋۇلخانلىرىنى قۇرغان ئىدىلە. شۇنىڭدىن كېيىن، جانابىلىرىنىڭ مەزكۇر قاراۋۇلخانلىرى ئوش شەھرىگە بارىدىغان يولنى بويلاپ تۇرنىڭ تەبىئىي چېگرىسىغىچە كېڭەيدى، شۇنىڭدەك يەنە ئۈزكەنت شەھرىگە بارىدىغان يولنى بويلاپ كېڭىيىپ ئالايقۇ ۋادىسىدىكى ئويتالنىڭ تەبىئىي چېگرىسىغىچە بېرىپ يەتتى.

”مۇبادا رۇسلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، قوقان دولىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپلارنى تېنچىتىمايدىغان بولسا، ئۇ چاغدا جانابى ئالىلىرىنىڭ ئۆز زېمىنلىرىنى تاكى شىمال تەرەپتىكى تاغلىق رايونلاردىن ھالقىپ ئوش ۋە ئۈزكەنت شەھەرلىرىنىڭ قارشى تەرىپىدىكى پەرغانە ۋادىسىنىڭ ئېغىزىغا قەدەر كېڭەيتىشلىرىدىن ھېچكىمىمۇ شۈبھىلەنمىگەن بولمىسۇن.

”روسىيە ھۆكۈمىتىنى قوقان دولىتىنى ئىشغال قىلىش بىلەن بىللە، ئۆز تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالغان زېمىنلاردا

تېپىلىق ئورنىتىپ، بۇ جايلاردىكى يېڭى پۇقرالىرىنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىنى قوغداش ۋە زىيىنىنى ئۆز زىمىنىسىگە ئالغان ئىدى. شۇڭا بىز روسىيىلىكلەر دەسلەپتە ئىگەللەش زورۇر دەپ قارىغان تاغلىق جايلارغىچە ئىچكىرىلەپ كىرىدۇق. شۇنداق قىلىپ، ئىسپارا، ئۇچقورغان ۋە غۇلجىنى ئىشغال قىلىۋالدۇق.

”ئەمما كېيىنكى چاغلاردا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر بۇ چېگرا لىنىيىسىنىڭمۇ بىزنىڭ ئېھتىياجىمىزنى قاندۇرالمىدى. ئاھالىنى چۈشەندۈردى. قارا قىرغىزلار توپىلىنى بىزنىڭ ھەم جاپالىق، ھەم ناھايىتى كۆپ چىقىم تارتىدىغان ئۇزاق - قىزىق يۈرۈش قىلىشىمىزنى تەلەپ قىلدى. ئەگەر روسىيىلىكلەر بىزنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلخانلىرى ھازىر ئورۇنلاشتۇرۇلغان رايونلارنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولسا ئىدى، بۇ قىيىنچىلىق ئۇزاققا يۈرۈش قىلىشىمىزغا ھاجەتسىز بولغان بولاتتى. ”بۇلتۇر ئاۋغۇستتا، تۈركىستان باش ۋالىسى پەرغانە ئۆلكىسىدە تېپىلىق ئورنىتىش ئۈچۈن، بۇ ئۆلكىنىڭ ھەممە شەھەرلىرىنى بىر قۇر كۆزدىن كەچۈردى ھەمدە بۇ جايلارنىڭ چېگرا لىنىيىسى بىلەن ياخشى تونۇشۇپ چىقىش ئۈچۈن، غۇلجا قورغىنىنىڭ ئۇ تەرەپىدىكى تاغلىق رايون - لارنىمۇ ئاتلىق يۈرۈپ كۆزدىن كەچۈردى.

”تۈركىستان باش ۋالىسى جاناپلىرى تاغلىق رايون - لارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ چىققان ۋە پەرغانە ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى تەرەپىدىن سۇنۇلغان دوكلاتنى مۇھاكىمە قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن، بۇ ئۆلكىدىكى پۇتۇن ئاھالىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تېپىلىشى ئۈچۈن، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا لىنىيىسىنىڭ بەزى

ئاساسىي نۇقتىلىرىنى توۋەندىكىچە ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى
ئۈستىدە جاپالىرى بىلەن مەسىلەھەتلىشىشنى زورۇر
تاپتى.

”بۇ چېگرا لىنىيىسى سۈگەك تاغ ئېغىزىدىن باشلىنىپ
ئۇلۇغچات ① قورغىنى ئارقىلىق مالتابار تېغى بىلەن تۇتۇل-
تىشىشى كېرەك. ھالبۇكى، سۈگەك تاغ ئېغىزى سىمىرچىنىس-
كى ئۆلكىسى بىلەن ”بەدولەت“ نىڭ زېمىنى ئوتتۇرىسىدىكى
چېگرا لىنىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئاخىرقى نۇقتىسى
بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

”دېمەك، ئۇلۇغچات قورغىنى، ناغرا چالدى، يىغىن
ۋە ئەركەشتاملار بىزگە تاپشۇرۇلۇشى لازىم.

”بۇ چېگرا لىنىيىسىنى ھەل قىلىشنىڭ تەپسىلى چار-
سى، تۈركىستان باش ۋالىسى بىلەن جانابى ئالىملىرى
تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ئىككى تەرەپ خادىملىرىدىن تە-
كىپ تاپقان ئالاھىدە ھەيئەتنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ بەلگىلە-
شكە قالدۇرۇلىدۇ.

”مەن بۇيرۇققا بىنائەن، تۈركىستان باش ۋالىسى
جاناپلىرىنىڭ بۇ قارارنى ئويلىنىپ كورۇشلىرىنى تەۋسە-
يە قىلىمەن. مەن يەنە بۇ قارارنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن،
جانابى ئالىملىرىنىڭ ۋە تۈركىستان باش ۋالىسى جاناپلىرىنىڭ
تەستىقلىشىغا سۈنۈلىدىغان شەرتنامىنىڭ لايىھىسىنىمۇ تۈزۈپ
چىقتىم.“

بۇ قېتىمقى سوھبەت داۋامىدا ”بەدولەت“ بىرقانچە
قېتىم سۆز قىستۇرۇپ، روسىيە بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئۆز-
نىڭ ئاجىز ئىكەنلىگىنى ھەمدە روسىيىلىكلەر بىلەن مەڭگۈ

① كونا ئۇلۇغچاتنى كورسىتىدۇ. — ت.

تېچلىقتا ئوتۇشنى ئۈست قىلىدىغانلىغىنى ئوتتۇرىغا قويدى.
ئۇ يەنە سوزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، پەقەت روسىيىلىكلەرنىڭ
دوستانە ياردىمى بولغانلىغى ئۈچۈنلا ھازىرقى زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ئېرىشكەنلىكىنى ئېيتتى.

مەن ئۇلۇغچات بىلەن مالتابارنى بۇنىڭدىن كېيىنكى
چېگرا تۇقتىسى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، ياقۇپبەگ تو-
لىمۇ بىارام بولۇپ ئولتۇرالمىدى قالدى، لېكىن تاكى مېنىڭ
سوزۇم تۈگىگەنگە قەدەر ئۆزىنى زورىغا بېسىپ ئولتۇردى.
ئاندىن، ئۆزىنىڭ بۇ چېگرا نۇقتىلىرىغا ئىگىدارچىلىق قى-
لىش ھوقۇقى بارلىغىنى ئىنتايىن ئەپچىللىك بىلەن ئوتتۇ-
رىغا قويدى.

ئۇ، خۇدايارخان قوقانىنىڭ خانى بولۇشتىن ئىلگىرىلا
ئۆزىنىڭ ئۇلۇغچات قورغىنىنى بەرپا قىلغانلىغىنى، باشقا
بارلىق قاراۋۇلخانلارنىمۇ ئۆزى بىۋاسىتە يېتەكچىلىك قى-
لىپ قۇرۇپ چىققانلىغىنى ئېيتتى، ئۇ يەنە، روسىيىلىكلەر
ئابدۇللا بەك (AbdoolA - Bek) ئىسيان كۆتەرگەن مەز-
گىدە بىرمۇ قىرغىزنىڭ بۇ چېگرا لىنىيىسىدىن ئۆتۈپ
كېتەلمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، مېنىڭ ئۆزۈم ئورناتقان بۇ چېگرا
لىنىيىسىنى قوغداشتا قانچىلىك ئەمەلىي كۈچكە ئىگە ئىكەن-
لىكىمنى چۈشەنگەن ئىدى، دېدى.

مەن ئۇنىڭغا جاۋابەن مۇنداق دېدىم: بىز 1869 -
يىلى، نارىن قورغىنىنى ياساۋاتقان چېغىمىزدا، "بەدولەت"
ئۆزىنىڭ نارىن دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىكى ھەممە جايلار-
غا ئىگىدارچىلىق قىلىۋاتقانلىغىنى جاكارلىغان ئىدى. بىز
بۇ چاغدا چېگرا لىنىيىمىزنى "بەدولەت" ئۈستى قىلغان
جايلاردىنمۇ جەنۇبقا كېڭەيتىپ بولغان ئىدۇق. ئىككى دولەت ئوتتۇ-

تۇرسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ كەلدى.

ئاندىن بىر باشقا ئۇششاق-چۇششەك ئىشلار ئۈستىدە پاراڭلاشتۇق. "بەدولەت" بۇنىڭغا ئۇلاپلا مۇنداق دېدى: "مەن سىزنىڭ ماڭا ئاكا بولۇپ بېرىشىڭىزنى ھەمدە تۈركىستان باش ۋالىسى ئالدىدا مېنىڭ ئۈچۈن سۆزلەپ قويۇشىڭىزنى ئۈتۈنمەن. ئەگەر ئۇ زات ماڭا ئوز دوستلۇ-غىنى كۆرسىتىشنى خالىسا، ئۇ ھالدا، مەن قۇرغان ۋە 14 يىلدىن بۇيان ئىگىدارچىلىق قىلىپ كەلگەن بۇ قورغانلارنى ماڭا قالدۇرۇشى لازىم".

مەن ئۆزەمنىڭ يۇقۇرىدا ئوتتۇرىغا قويغان نۇقتىلاردىن بىر قەدەم ئارقىغا چېكىنمەيدىغانلىغىمنى تەكىتلىدىم. ئاندىن "بەدولەت" مېنىڭ تۈركىستان باش ۋالىسىغا بىر پارچە خەت يېزىپ، ئۇنىڭ بۇ تەلەۋىگە بىرئاز يول قو-يۇشنى سۈرىشىمنى تەكلىپ قىلدى.

مەن ئۇنىڭ بۇ تەكلىۋىگە قوشۇلىدىم ۋە يەنە ئۆزەم-نىڭ 4070 چاقىرىمدەك يول بېسىپ بۇ يەرگە كېلىپ ئۇ-نىڭ جاۋاۋىنى كۈتۈپ تۇرالمايدىغانلىغىمنى، شۇنىڭدەك ماڭا بۇ مەسىلىنى ئۆزەم بىۋاسىتە ھەل قىلىش ھوقۇقى بېرىلگەن-لىكىنى ئېيتتىم.

"بەدولەت" يېنىكرەك شەرتلەرگە قوشۇلىدىغانلىغىغا تەكرار كاپالەت بەردى. مەن ھەرقانداق يول قويۇشنى رەت قىلغاندىن كېيىن، "بەدولەت" مېنىڭ بۇ مەسىلىنى بىرنەچچە كۈنگىچە يېڭىۋاشتىن ئويلىنىپ كۆرۈشۈمنى ئۇ-تۈندى. بىز ئۇنىڭ سوھبەتنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن زا-مانخانى ئۈتە قېشىمىزغا ئەۋەتىدىغانلىغى ھەققىدىكى ۋەدە-

سىنى ئالدۇق - تە، ئورنىمىزدىن تۇرۇپ خوشلاشتۇق.
زامانخان ئەپەندى بىلەن پەنسات موللا ياقۇپ (بۇ
ئادەم بىز قەشقەرىيەدە تۇرغان ۋاقتىمىزدا باشتىن ئاخىر
بىز بىلەن بىللە بولدى) ياقۇپبەگ بىلەن بولغان سۈھبەت -
مىزگە قاتناشمىدى. پەقەت بىر قېتىم "بەدولەت" مېنى ئۇ-
لارغا كۆرسىتىپ تۇرۇپ ھاياجانلىق بىلەن، "ئۇ مېنىڭ
ناغرا چالدى بىلەن ئۇلۇغچاتنى روسىيىگە ئۆتكۈزۈپ بېرد -
شىمنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ"، دېدى.

ئەتىسى، زامانخان "بەدولەت" نامىدىن بىزگە تېخىمۇ
كوپرەك يول قويدى. لېكىن مەن ئۇلۇغچاتنى روسىيىگە
ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلۋىمىدە قاتتىق تۇرۇۋالدىم ۋە بۇنىڭ -
غا تېخىمۇ ئوچۇقراق جاۋاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدىم.

ئاخىرى 30 - يانۋار (11 - فېۋرال) كۈنى زامانخان
بىزگە "بەدولەت" نىڭ تۆۋەندىكىچە جاۋاۋىنى يەتكۈزدى:
"مەن روسىيە ئەلچىلەر ئومىگىنىڭ، چېگرا لىنىيىسى
سۈڭەكتاغ، ئۇلۇغچات ۋە مالتاباردىن ئۆتۈشى كېرەك،
دېگەن تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىمەن. چۈنكى مەن تۈركىستان
باش ۋالىسى جاناپلىرىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئىش قىلىش -
نىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆردۈم.

"شۇنداقتىمۇ قۇدرەتلىك يېرىم پادىشا ① — (Yairim Padishah) نىڭ ماڭا بىرئاز يول قويۇپ، ئۆزەم 14 يىل
مېھنەت سىڭدۇرۇپ بەرپا قىلغان يەرلەرنى ماڭا قالدۇرۇش -
نى تەلەپ قىلىش ئۈچۈن، سىزگە قوشۇپ ئەلچىلەر ئومىگى
ئەۋەتىمەن. ئەگەر تۈركىستان باش ۋالىسى جاناپلىرى مې -

① باش ياساۋۇل گېنېرال فون كاۋفمان (Von Kaufman)
ئوتتۇرا ئاسىيادا شۇنداق ئاتىلاتتى. — ئاپتوردىن.

نىڭ بۇ تەكلىۋىمىنى قوبۇل قىلىمىسا، ئۇ ھالدا پۈتۈن ئىش ئۇنىڭ ئوزى ئېھتىياجلىق دەپ بىلگەن جايلارنى چېگرا لىنىيىسى سىزىپ بەلگىلىشى بىلەن بىر ياقلىق قىلىنىدۇ، مەن ئۇنىڭ قارارىنى قوبۇل قىلىمەن.

مەن ئۆزەمگە بېرىلگەن يوليورۇقنىڭ ئەمەلگە ئاشقانلىقى، بىز تەرەپنىڭ مەلۇم ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىنى قارشى تەرەپ قوبۇل قىلغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۈستۈمگە يۈك-لەنگەن ۋەزىپىنىڭ ئورۇنلىنىپ بولغانلىقىنى جاكالدىم، 6-فېۋرال (18-فېۋرال) كۈنى خوشلىشىش يۈزىسىدىن "بە-دولەت" بىلەن كورۇشۇپ، 7-فېۋرال (19-فېۋرال) كۈنى يولغا چىقىشنى بەلگىلىدىم. دىمەك، ھەممە ئىش مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

قەشقەرىيەنى كېسىپ ئۆتۈپ، كورلا شەھرىگە بارغىچە ئارىلىقتىكى يۇرتلاردا تۇرغان چېغىمىزدا مەن ۋە ئومەكنىڭ باشقا ئەزالىرى بىزگە تاپشۇرۇلغان كورسەتمىدە قويۇلغان ھەممە سوئاللارغا ئىمكانىيەتنىڭ بىرىچە تەپسىلى جاۋاپ تاپتۇق. بۇ ئىشلارنى بىزگە ھەمرا بولۇپ كەلگەن قەشقەرىيە ئەمەلدارلىرىدىن يوشۇرۇپ قالالمايتتۇق. شۇڭا بىز باشتىلا قەشقەرىيەنىڭ تەپسىلى ئەھۋالىنى ئىنچىكىلەپ بە-لىۋېلىش غەرىزىمىزنى ئۇلاردىن يوشۇرما سىلىقنى قارار قىلدۇق. بىز ئالدىمىزغا ئۇچرىغانلىكى يەرلىك ئاھالىدىن تۇرلۇك سوئاللارنى سورايىتتۇق، ئاندىن ئۆزىمىزنىڭ كور-گەن-بىلگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىمىزنى خاتىرە دەپتەرلىرىمىزگە يېزىپ بارايتتۇق. بىز ھەر بىر شەھەرگە يېتىپ كەلگەندە-مىزدە شۇ يەردىكى بىر قىسىم تەجرىبىلىك سودىگەرلەر ۋە دىخانىلارنى چاقىرىپ، ئۇلاردىن بەزى سوئاللارنى سوراپتە-

تۇق. شۇنىڭدەك يول ئۈستىدىمۇ بۇ جايلارنىڭ ئىسە دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئاشكارە سوراپ بارا تۇق. بىزگە ھەمرا بولۇپ ماڭغان قەشقەرىيە ئەمەلدارى بىزنىڭ ئىشىمىزغا ئا- رىلىشالمىيەتتى، ئەمما بىزنىڭ بارلىق ئىش- ھەرىكىتىمىزنى ياقۇپبەككە كۆپتۈرۈپ دوكلات قىلىشنى ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسى دەپ قارايتتى. شۇڭا بىز كورلىغا يېتىپ بېرىپ ياقۇپبەگ بىلەن تۇنجى قېتىم كۆرۈشكىنىمىزدە، ئۇنىڭغا قەشقەرىيەدە ساياھەت قىلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، بۇ جايلار بىلەن پۇختا تونۇشۇپ چىقماقچى ۋە بۇ يەردىن روسىيىگە بارغى- لى بولىدىغان بارلىق يوللارنى پىششىق بىلىمەكچى بولغان- لىقىمىزنى ئوچۇق ئېيتتىم. شۇنىڭدەك، كورلىدا تۇرغان 7 كۈن جەريانىدا، قاراشەھەر ۋە باغراش كۆلىنى تەپسىلى كۆرۈپ چىقىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىمىزنىمۇ ئىزھار قىلدىم. ياقۇپبەگدىن ئومىگىمىزنىڭ ئەزالىرىدىن توپ- چى قىسىملار كايتانى كوروپاتكىن (N.koropatkin) بىلەن ۋىلىكىنس (Wilkins) ئەپەندىلەرنىڭ بۇ جايلارغا بېرىشقا رۇخسەت قىلىنىشىنى تەلەپ قىلدىم. ئۇ بىر ئاز ئىككىلىنىپ تۇرغان- دىن كېيىن، بۇ تەلۋىمىزگە قوشۇلدى. ئاكام بۇ قېتىمقى سەپەر ئۈستىدە يوللارنى ئوچۇق- ئاشكارا ئۆلچەپ چىقتى. بىز قەشقەرىيەگە كېلىشتە تېرەك داۋان ئېغىزىدىن ئۆتكەن- لىكىمىز ئۇچۇن نارىن تەرەپتىكى تورغات ۋە تېرەكتى ① تاغ ئېغىزلىرى ئارقىلىق ۋە ھىندىستان تەرەپتىكى قاراقۇ- رۇم ھەم كوئىنلۇن تاغ تىزمىلىرى ئارقىلىق قەشقەرىيەگە كىرگىلى بولىدىغان يوللارنى بىلىۋالغان بولساقمۇ، لېكىن بىزگە پەقەت بىرلا يول تونۇشسىز بولۇپ قالغان. بۇ يول

① تېرەك تاغ ئېغىزى بولسا كېرەك — مۇھەررىردىن.

ئاقسۇ شەھىرى بىلەن (ئۇچتۇرپان ئارقىلىق) بەدەل تاغ ئېغىزىدىن قارا قول ① شەھرىگە بارىدىغان يول ئىدى. شۇڭا مەن "بەدولەت" بىلەن ئاخىرقى قېتىم كورۇشكىنىمىدە، تۈركىستان باش ۋالىسىغا ئەلچىلەر ئومىگىمىزنىڭ دەسلەپكى خەۋىرىنى يەتكۈزمىسەك بولمايدۇ، دىگەن بانا بىلەن "بەدولەت"نى ئومىگىمىزنىڭ ئەزاسى لېيتېنانت سونارگولوۋنى مۇشۇ يول بىلەن ماڭدۇرۇشقا ماقۇل كەلتۈردۇم.

مەن ياقۇپبەگدىن ئۇلۇغچات ۋە باشقا قورۇللارنى بىزگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان چېغىمدا مۇنداق ئىككى خىل ئامىلىنى ئويلىغان ئىدىم.

بىرىنچىدىن، بىز كورلا شەھرىدە توختاشتىن ئاۋال ياقۇپبەگنىڭ ناھايىتى قىيىن كۈنگە قالغانلىقىنى چوڭقۇر ھىس قىلدۇق، چۈنكى، بۇ چاغدا ئۇ يە ئوز ئارمىيىسىنىڭ يە پۇقرالىرىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئىگە بولالمىغان ئىدى. شۇڭا ئەگەر جۇڭگولۇقلار ھۇجۇمىنى سەللا چېكىتىدىغان بولسا، ئۇنىڭ مىڭبىر جاپادا توپلىغان كۈچى زادىلا بەرداشلىق بېرەلمەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياقۇپبەگنىڭ مەبلەغ مەنەبەسىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى.

شۇڭا مەن، "بەدولەت" بىلەن سوھبەتلەشكەندە، بىزدىن ئىلگىرى قەشقەرىيەگە كەلگەن ئەلچىلەر ئومەكلىرىدىنمۇ چىڭراق تەلەپپۇزدا سۆزلەش كېرەك، دەپ ئويلىدىم. مەن ئۇنىڭ زىمىنىنى تەكشۈرگەنلىگىمىزنى ئاشكارە ئېلان قىلغاندىن تاشقىرى، ئۇنىڭغا يەنە تۈركىستان باش ۋالىسى جاناپىلىرىنىڭ ئىرادىسىگە بوي سۇنۇشنىڭ زۆرۈرلۈگىنىمۇ ئېيتتىم.

① ئاقسۇ شەھىرىدىن مۇزارت داۋان ئارقىلىق غۇلجىغا

بارىدىغان يول بىلەن ماڭغىلى بولمايتتى — ئاپتوردىن.

ھەمدە ئۇنىڭ قارشىچە ھەربى جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم
ئەھمىيەتكە ئىگە بىرقانچە قاراۋۇلخانلارنى ھىچقانداق
بەدەلسىزلا بىرگە تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدىم.

ئىككىنچىدىن، بۇرۇنقى كېلىشىملەرگە ئاساسەن، كوك-
سۇ دەرياسىنى بويلاپ سوزۇلغان ھازىرقى چېگرا بىزنىڭ
تەلۋىمىزنى يېتەرلىك دەرىجىدە قاندۇرغان ئىدى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە جۇڭگولۇقلار بىلەن ياقۇپىيەك ئوتتۇرىسىدىكى كۆ-
رەشتە قايسى تەرەپنىڭ غەلبە قىلىدىغانلىقى تېخى مۇقىم-
لاشمىغان ئىدى، شۇڭا بۇ چېگرا لىنىيىسى مەسىلىسىنى
ھەل قىلىشقا بەكمۇ ئالدىراپ كېتىش ھاجەتسىز دەپ قارىدىم.
بىز 6-فېۋرال (18-فېۋرال) كۈنى قايتىش سەپى-
رىمىزگە ئاتلىنىپ، 28-مارت (9-ئاپرېل) كۈنى ئوش
شەھرىگە ساق-سالامەت يېتىپ كەلدۇق. 51 كۈن ئىچىدە
42 مەنزىلنى بېسىپ تەخمىنەن 2787 چاقىرىم (يولدا
توختاپ دەم ئالغان كۈنلەرمۇ مۇشۇنىڭ ئىچىدە) يول يۈر-
دۇق. تاشكەنتتىن يولغا چىققان ۋاقتىمىزدىن باشلاپ ھە-
ساپلىغاندا، بېرىش-كېلىش ئۈچۈن جەمى 6437 چاقىرىم-
دەك يول باستۇق.

ئەلچىلەر ئۈمىگىمىز جاپالىق كۈرەش قىلىپ، توۋەن-
دىكى نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.

لېيتېنانت سونارگولوۋ ئاقسۇ شەھرىدىن ئۇچتۇرپان
ئارقىلىق قاراقول شەھرىگە بارىدىغان يولنىڭ خەرىتىسىنى
سىزىپ چىقتى، ۋىكىلىنى ئەپەندى ① قاراشەھەر بىلەن

① ۋىكىلىنى ئەپەندى «تەبىئەت دۇنياسى» ژورنىلىنىڭ

1877 - يىللىق 3 - سانىغا «تارىم ئويمانلىغىنىڭ تەبىئى شار-
ائىتى» دېگەن ماۋزۇدا ماقالا يازغان. — ئاپتوردىن.

باغراش كولىگە دائىر بەزى خاتىرىلەرنى يازدى.

بۇنىڭدىن سىرت، يەنە تۈركىستان بويىچە جۇغراپىيىلىك ئۆلچەش-سۈزىشتا ئەڭ تەجرىبىلىك ۋە قابىلىيەتلىك دەپ تونۇلغان لېيتېنانت ستارتسېف (N.P. Startseff) ھاۋا رايونىنىڭ ناچار بولۇشىغا ۋە ھېرىش-چارچاشقا قارىماي، پۈتۈن قەشقەرىيەنىڭ يول خە-

رىتىلىرىنى $\frac{1}{50000}$ ماسشتاپلىق قىلىپ سۈزۈپ چىقتى.

بۇ يول خەرىتىلىرى بىزنى قەشقەرىيە دولىتىنىڭ چوڭ خەرىتىلىرىنى سۈزۈپ چىقىشىمىز ئۈچۈن ئاساسلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. ستارتسېف ئەپەندىنىڭ جاپالىق ئەمگىكىدىن سىرت، كوروپاتكىن (N. Koropatkin) ئەپەندى يەنە كورلا، قاراشەھەر ۋە باغراش كولى ئوتتۇرىسىدىكى يوللارنى ئۆلچەپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سونارگولوۋ ئاقسۇ شەھرى بىلەن قاراقول ئوتتۇرىسىدىكى يولنى كۆزدىن كەچۈردى.

يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغانلاردىن باشقا، ئومەككىنىڭ ھەربىر ئەزاسى ۋە نۇرغۇن كازاكلار، جۈملىدىن يەرلىك خادىملارمۇ بارلىق تىرىشچانلىقلارنى كورسىتىپ، بىزنىڭ يۈكسىمىزنى كۆپ يېنىكلىشتۈردى. ئۇلار بىزنى ئېغىزچە ۋە يېزىقچە نۇرغۇنلىغان ئاخباراتلار بىلەن تەمىنلىدى.

پۈتۈن سەپەر جەريانىدا، ئومەككىنىڭ بارلىق رۇسلار بىلەن يەرلىك خادىملاردىن تەركىپ تاپقان بىر دوستانە چوڭ ئائىلە شەكىللەندى. بىز ئورتاق مەنپەئەتلىرىمىز ئۈچۈن، خوشاللىق ۋە قايغۇلاردا بىللە بولدۇق، شۇڭا بۇ چوڭ ئائىلىدە ئۆتكۈزگەن كۈنلەرنى ئېسىمدە مەڭگۈ ساقلايمەن.

ئلايمەن. ئومەك ئەزالىرىنىڭ دوستانە ھەمكارلىقى ۋە جاپا-
مۇشەققەت تارتىش ئۈچۈن قىلىنغان ئىدىيىۋى تەييارلىقلار
ئىغىر شارائىتلاردا بىز ئۈچۈن كۆپ مەدەت بولدى. بۇ
ئىشلار ھەرگىز ئېسىمدىن كەتمەيدۇ ۋە يېقىنقى كۈنلەرگەچە
ھەن بىلەن بىللە بولغان ھەمراھلىرىمنى ماڭا ئەسلىتىدۇ.

ئا. ن. كوروپاتكىن

بىرىنچى باب

قەشقەرىيەنىڭ چۇغراپىيىۋى شارائىتى ئۈستىدە ئومۇمى بايان — قەشقەرىيەنىڭ ئالاھىدىلىكى (تاغ تىزمىلىرى، دەريالىرى، تۇپرىقى، بوستانلىقلىرى ۋە چوللىرى)، قەشقەرىيەنىڭ تەبىئى بايلىغىغا بىر نەزەر، قەشقەرىيەنىڭ قاتناش - تىرانسپورتى، نوپۇسى، ئاھا - لىنىڭ كەسپى، كىيىم - كېچەك، يىمەك - ئىچمەكلىرى، تىلى ۋە دىنىي ئېتىقادى.

قەشقەرىيە دىگەن نام بىلەن ئاتالغان بۇ رايون خە - رىتىدە شىمالىي كەڭلىك 35° تىن 43° قىچىچە ئارىلىققا، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 72° تىن 90° قىچىچە ئارىلىققا ① جايلاشقان. قەشقەرىيە ئومۇمى شەكلىدىن قارىغاندا، بەئەينى توپ ئوقى چۈشكەن بىر ئورەككە ئوخشايدۇ. بۇ رايوننىڭ غە - رى تەرىپىدىكى تۈزلەڭلىكلەر دېڭىز يۈزىدىن 40.000 فوت ② ئىگىزلىككە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى

① پولكوۋ (Pulkoff) گرېنۋىچ رەسەتخانىسىنىڭ شەرق - دىكى $30^{\circ} 19' 40.5''$ ئۇزۇنلۇققا جايلاشقان ئورنىنىڭ كۆزىتىش ئىستاتىستىكىسىنى ئاساس قىلىپ شۇنداق ھېساپلىغان. — ئىگىزلىككە قەرىجىماندىن.

② بىر فوت 0.3048 مېتىر ياكى 30.48 سانتىمېتىرغا باراۋەر. — تەرجىماندىن.

يەرلەرنىڭ ئىگىزلىكى بولسا، 2.500 فۇتتىن ئاشمايدۇ. ئەمىلىيەتتە، بۇ لوپنۇر كۆلىنىڭ ئىگىزلىگىدۇر. قەشقەرىيەنىڭ يەر مەيدانى 19.000 كۇۋادىرات ئىنگىلىز مىلى ① كېلىدۇ. قەشقەرىيە تۈزلەڭلىكىنى مەشھۇر تاغ تىزمىلىرى ئوراپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ شىمالىغا تىيانشان تاغلىرى، غەربىگە پامىر چوققىلىرى، جەنۇبىغا قارا قۇرۇم ئىگىزلىكى جايلاشقان، شەر-قىدە پودىپولكوۋنىڭ پىرژىۋالىسكى (Prjevarlski) يېقىنقى يىللاردا تاپقان ئالتۇن تاغ قەد كۆتىرىپ تۇرىدۇ. بۇ تاغ-لارنىڭ چوققىلىرى قىش-ياز دىگۈدەك قار-مۇزلار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ تاغلارنىڭ چوققىلىرى دېڭىز يۈزىدىن 20.000 فۇت ئىگىز بولۇپ، تاغلارنىڭ ئارىسىدا پەقەت چىغىر يوللار ئارقىلىقلا مېڭىش مۇمكىن. لېكىن قىش كۈنلىرى بەزى يەرلەردىن زادىلا ماڭغىلى بولمايدۇ. بەزى داۋان-ئۆتكەللىرىنىڭ ئىگىزلىكى 14000 فۇت بولۇپ، بۇلاردىن ئۆتۈش ناھايىتى قىيىن.

قەشقەرىيە تۈزلەڭلىكىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريالار ناھايىتى كۆپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى باشتىن تارتىپ-لا ئېنىق چېگرىلانغان خېلى چوڭ سۇ سېستىمىسى بولۇپ شەكىللەنگەن. مەسىلەن، خوتەن دەرياسى، يەركەن دەرياسى، قەشقەر دەرياسى ②، ئاقسۇ دەرياسى، كۇچا دەرياسى ۋە قايدۇ دەرياسى ③ قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق دەريالاردۇر. بۇ

① بىر ئىنگىلىز مىلى 1.609 كىلومېتىرغا باراۋەر. — تەر-

جىماندىن.

② قەشقەر دەرياسى قىزىل دەريا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. — مۇھەررىردىن. ③ بۇ دەريا يەنە قايدۇ - گويا دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ، قاراشەھەر قورغىنىنىڭ ئايىغىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. شۇڭا ئۇ بۇرۇن خاتا ھالدا قاراشەھەر دەرياسى دەپ ئاتىلىپ قالغان. — ئاپتوردىن.

دەريالار ئاخىر بىر بىرىگە قوشۇلۇپ، ھەيۋەتلىك تارىم دەرياسىنى ھاسىل قىلدۇ ۋە لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلدۇ. قەشقەرمىيەدىكى ئاساسلىق دەريالارنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئاي- رىم - ئايرىم ھالدا تەخمىنەن 2144، 3003 چاقىرىم كېلىدۇ. لېكىن بۇ دەريالار سۇ مىقدارى ۋە چوڭقۇرلۇق جەھەتلىرىدە ماۋرائىننەھىردىكى سىر دەرياسى ۋە ئامۇ دەرياسىغا يەتمەيدۇ. قەشقەرمىيەدىكى دەريالارنىڭ بېشى تاشلىق ۋە تىك قاپچىغاي- لاردىن ناھايىتى تېز ئېقىپ ئۆتىدۇ. ئوتتۇرا ۋە ئاياق ئې- قەملىرى بولسا تۈزلەڭلىكلەردە ئاستا يېيىلىپ ئاقىدۇ. دە- ريالارنىڭ قىرغاقلىرى پىس ۋە زەي بولغاچقا، بەزى جايلارىدا قويۇق قومۇشلۇقلار بىلەن قاپلانغان كۆل ۋە سازلىقلار شەكىللەنگەن.

يۇقۇرىدىكىلەرنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، بىز بۇ يەردە قەشقەر دەرياسى، تارىم دەرياسى ۋە لوپنۇر كۆلى ھەققىدە تەپسىلى توختىلىمىز. قەشقەر دەرياسى (قىزىل دەرياسى) نىڭ بېشىدىن قەشقەرغىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1292 چاقىرىم، ئۇ يەردىن لوپنۇر كۆلىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى تەخ- مىنەن 1716 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ دەريا كۆبرۈك ئۆستىڭى (كۆبرۈك - قەشقەر بىلەن ئاقسۇ ئارىلىغىدىكى يول ئۈستىگە جايلاشقان بىر ئۆتەڭ بولۇپ، قەشقەرگە تەخمىنەن 644 چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان) گە كەلگەندە 11 سازىن ① كەڭلىكتە يېيىلىپ ئاقىدۇ. بۇ جاينىڭ چوڭقۇرلۇقى

① بىر سازىن $25\frac{1}{3}$ يادىز (بىر يادىز 3 فۇتقا باراۋەر

كېلىدۇ. - ئىنگلىزچە - ئۇيغۇرچە تەرجىماندىن) غا تەڭ - ئىنگ- لىزچە تەرجىماندىن.

2 سازىن ياكى 14 فۇت كېلىدۇ. سۇنىڭ ئېقىش تېزلىكى مېنۇتغا 200 فۇتقا يېتىدۇ.

پىرژىۋالسىكىنىڭ ئولچەشتىن ھاسىل قىلغان سانلىق مەلۇماتىغا قارىغاندا، تارىم دەرياسى لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربى چېتىدىكى ئابدۇللاخۇن دېگەن كەنتتىن ئۆتكەندە، دەريانىڭ كەڭلىكى 18 سازىن (42 يادىز)، چوڭقۇرلۇقى 2 سازىن (14 فۇت)، سۈيىنىڭ ئېقىش تېزلىكى مېنۇتغا 140 فۇتقا يېتىدۇ. تارىم دەرياسى لوپنۇر كۆلىگە يېقىنلىشىپ بارغانسېرى تارىمىپ، كەڭلىكى 3 ياكى 4 سازىن (ھەرقايسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 21 ۋە 28 فۇت) غا چۈشۈپ قالىدۇ. تارىم دەرياسى ئېقىپ لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىكى قومۇشلۇققا كەلگەندە يوقىلىدۇ، ئاندىن يەنە لوپنۇر كۆلىدىن تەخمىنەن 644 چا - قىرىم يىراقلىقتىكى ئۆگەن دەرياسى ① بىلەن قوشۇلۇپ، كەڭلىكى 60 سازىن (140 يادىز)، چوڭقۇرلۇقى 3 سازىن (21 فۇت) كېلىدىغان چوڭ بىر دەرياغا ئايلىنىدۇ. تارىم دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزى سالىقلار ۋە كۆللەردىن ئۆت - كەچكە، دەريانىڭ بۇ جايىدىكى كەڭلىكى ئۇنىڭ ئۆگەن دەرياسى بىلەن قوشۇلىدىغان يېرىدىن تار كېلىدۇ.

پىرژىۋالسىكىنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، لوپنۇر كۆلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 212 چاقىرىم، كەڭلىكى تەخمىنەن 43 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ كۆلدە، توغرىراق قىلىپ ئېيتساق بۇ ساز - لىقتا (لوپنۇر كۆلىنى دېمەكچى، - ئىنگىلىزچە - ئۇيغۇرچە تەرجىماندىن) ئىگىزلىكى 21 فۇت كېلىدىغان قويۇق قومۇش ئۆسىدۇ. بۇ كۆلنىڭ جەنۇبى قىرغىقىدا كەڭلىكى تەخمىنەن

① كورلا شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا تەخمىنەن 171 چاقىرىم كېلىدۇ. - ئاپتوردىن.

1 $\frac{1}{2}$ چاقىرىمىدىن 7 چاقىرىمغىچە كېلىدىغان تار بىر سۇ -

زۇك ئېقىن بار. كولىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئادەتتە 6 فۇت كې -
لىدۇ، لېكىن بەزى جايلارى بولسا 12 فۇتتىن 13 فۇتقىچە كېلىدۇ.
كولىنىڭ سۈيى يېڭى قۇيۇلغانىدەك ھەمىشە سۇپ سۈزۈك
تۇرىدۇ.

قەشقەرىيە تۈزلەڭلىگىنىڭ يەرلىرى شور تۇپراقلىق
بولۇپ، پەقەت بوستانلىقلارلا مۇنبەت كېلىدۇ. قەشقەر دەرياسى
ۋادىسىنىڭ جەنۇپ تەرىپى كەڭ قۇملۇق چول بىلەن قاپلان -
غان. ئۇنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرىدا قۇملۇقلار
ئاز. بۇ جايلاردا ئېدىرلىق شەكىلنى ئالغان قۇملۇقلارنى
ئاندا - ساندا ئۇچىرىتىش مۇمكىن. تاغ باغرىدىكى يەرلەر
شېغىل تاشلىق سايلاردۇر.

قەشقەرىيەنىڭ ئىقلىمى ئىنتايىن قۇرغاق بولۇپ، ھا -
ۋا ياز كۈنلىرى ناھايىتى ئىسسىپ كېتىدۇ. قىشلىقى ئىللىق -
راق بولىدۇ. بىز قەشقەرىيەدە تۇرغان 1876 - يىلى كۈزدە
بىر قېتىمۇ يامغۇر ياغمىدى. قىشتا ئاران ئۈچ قېتىم قار
ياققان بولسىمۇ، ناھايىتى تېزلا ئېرىپ كەتتى. 1877 - يىلى
پۈتۈن ئەتىيازدا ھاۋا دائىم تۇتۇلۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئا -
دان بىر قېتىملا يامغۇر ياغدى. ئەتىيازدا ناھايىتى قاتتىق
بوران چىقىدىكەن، ھەركۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت 11
لەردە بوران چىققىلى تۇرسا، كەچكىچە زادى توختىمايدى -
كەن. قەشقەرىيەدە ھاۋا ھەمىشە تۇمانلىنىپ تۇرىدىكەن.
بۇنداق تۇمانلىق كۈنلىرى ئاسماندا غۇۋا كورۇنۇپ تۇرغان
قۇياشنى ھىساپقا ئالمىغاندا، تۇمان قاپلاپ گۈڭگە بولۇپ
تۇرغان ئۇپۇقتىن ھىچنىمىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىكەن.

قەشقەرىيەنىڭ تېرىقچىلىق قىلغىلى بولىدىغان يەرلىرى
ئىيانشان، پامىر ۋە قاراقۇرۇم تاغ تىزمىلىرى ئوراپ تۇر -
غان تار، ئۇزۇنچاق رايونغا جايلاشقان.

يۇقۇرقى تار، ئۇزۇنچاق كەلگەن بۇ رايوننى ھىساپقا
ئالمىغاندا، قەشقەرىيەنىڭ ھەممىلا يېرى دىگۈدەك ئادەم
ياشىمايدىغان دەشت - باياۋانلار بىلەن قاپلانغان. لېكىن
يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇ رايون ئانچە كەڭ ئەمەس، مۇندە -
بە تىمۇ ئەمەس. پۇقرالارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى ۋە ئولتۇراق -
لاشقان جايلىرىنىڭ ھەممىسى بوستانلىقلارغا جايلاشقان.
شەرقتىن باشلاپ سانغاندا ئەڭ چوڭ بوستانلىقلار تۇرپان،
قاراشەھەر، كورلا، كۇچا، باي، ئاقسۇ، مارالبېشى، قەشقەر،
يېڭىسار، يەركەن، خوتەن ۋە كىرىيە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت،
بۇ بوستانلىقلار قەشقەرىيەدىكى ئاساسلىق دەريالارنىڭ بويىغا
جايلاشقان. بوستانلىق دىگىنىمىز ئەتراپىنى قۇملۇق چوللەر
ئوراپ تۇرغان پارچە - پارچە ياپ - يېشىل ئېتىزلاردۇر.
بوستانلىقلار ئەتراپىدىكى قۇملۇقلاردىن بەزىلىرىنىڭ كەڭلىگى
تەخمىنەن 217 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇزۇن بىر يول يۇقۇرىدا
ئېيتىلغان پۈتۈن بوستانلىقنى كېسىپ ئۆتىدۇ، بۇ يول پۈتۈن
قەشقەرىيەنىڭ ئاساسلىق يولىدۇر. قەشقەرىيەنىڭ قۇملۇق
چوللىرىدىكى ئۇششاق - ئۇششاق ئاھالە پونكىتلىرى دەل
مۇشۇ غول يولى بويلاپ شالاڭ جايلاشقان، بۇ غول يولىدا
تېخى ئوتەڭ - مەنزىلەرمۇ قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ ئوتەڭ -
مەنزىللەردە بىرنەچچىدىن ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان.

كىشىلەر بوستانلىقلاردا سۇغا تايىنىپ دېھانچىلىق
قىلىدۇ. قەشقەرىيەدىكى خوتەن دەرياسى، يەركەن دەرياسى،
قەشقەر دەرياسى ۋە ئاقسۇ دەرياسىغا ئوخشاش ئاساسلىق

دەريالارنىڭ سۇلىرى (تاغ ئىچىدىن ئېقىپ چىقىشتىن بۇ -
رۇنلا) تۇغانلار ئارقىلىق تۇرغۇن چوڭ - كىچىك ئۈستەڭلەرگە
بولۇندۇ، ئاندىن بۇ ئۈستەڭلەر ئارقىلىق يەنە نۇرغۇن ئېرتە -
لارغا بولۇندۇ. سۇلار ئېرىقلار ئارقىلىق ئېتىزلارغا باشلى -
نىدۇ. بۇ بوستانلىقلاردا ناھايىتى مۇرەككەپ سۇغىرىش
سىستېمىسى شەكىللەنگەن. ھەر بىر بوستانلىقنىڭ مەخسۇس
كۆك ئېرىقلىرى بار، مۇنداق قىلىنىمىغان بولسا، ئۇ يەرلەردە
دىخانچىلىق قىلغىلى بولمايتتى. بىر بىرىگە ئىرماش - چىرماش
گىرەلىشىپ كەتكەن بۇ ئېرىق - ئۈستەڭلەر سۈنى ھەر تە -
رەپكە يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. سۇ مۇشۇ ئېرىق - ئۈستەڭلەر ئار -
قىلىق بىر نەچچە كۈن توختىماي ئېقىپ، ئەڭ يىراق چەت - ياقا
جايلىرىدىكى ئېتىزلارغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ بوستانلىقلارنىڭ
چېگىرىسى ناھايىتى ئېلىق بەلگىلەنگەن. دىمەك، قەيەردە
سۇ بولسا، شۇ يەردە ھاياتلىق بولىدۇ. قەيەردە سۇ بولمىسا،
شۇ يەر قۇرۇپ چول - باياۋانغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. يەنە بىر
تەرەپتىن، سۇ ئەگەر چولگە باشلانسا، ھېچنەرسە ئۈنمەيدۇ -
غان چوللەرنى ھەتتا شور تاڭلىقلارنىمۇ ئىككىزارلىققا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ.

قەشقەرىيەنىڭ سۈيى ھازىر سۇغىرىلىۋاتقان يەرلەردىن
خېلىلا كۆپ يەرلەرنى سۇغىرىشقا يېتىپ ئاشىدۇ. بۇ يەردە
شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، قەشقەرىيەدىكى تېرىل -
غۇ يەر كۆلىمىنىڭ ئاز بولۇشىنىڭ ئاساسىي سەۋىيىسى نوپۇسنىڭ
ئاز ۋە شالاڭ بولغانلىغىدۇر. ئەمىلىيەتتە، سۇغىرىپ تېرىشقا
بولدىغان يەرلەر شۇنچە جىقكى، ئۇلار ناھايىتى كۆپ ئا -
ھالىنى بېقىشقا يېتىدۇ.

ئەلچىلەر ئۈمىگىمىز ئوش شەھىرىدىن (پەرغانە ئۆلكە -

سېدىن) ئايرىلغاندىن كېيىن، تېرەك داۋان ئارقىلىق تىياند
شاندىن ئۆتۈپ، قەشقەر شەھرىگە كەلدى. ئاندىن ئاقسۇ،
باي، كۇچا ۋە كورلىدىن ئۆتۈپ قاراشەھەر قورغىنىغا
باردى. بىز مۇشۇ غول يولىنى بويلاپ مېڭىپ قەشقەرىيەنىڭ
كەڭ تېرىلغۇ يەرلەر بىلەن ئورالغان نۇرغۇن جايلىرىنى ۋە
توۋەندىكى نۇرغۇن بوستانلىق ۋە قۇملۇق رايونلىرىنى بېسىپ
ئۆتتۇق. قەشقەر بىلەن پەيزىۋات ئارىلىغىدا ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن
141 چاقىرىم كېلىدىغان بىر بوستانلىق بار ئىكەن.
پەيزىۋات بىلەن مارالۋېشى قورغىنىنىڭ ئارىلىغىدا ئۇزۇنلۇغى
تەخمىنەن 300 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان چوللۇك
سوزۇلۇپ ياتىدۇ. مارالۋېشى بوستانلىغىنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن
42 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇيەردىن ئاقسۇ بوستانلىغىغا
يەتكىچە ئارىلىقتا يەنە ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 330 چاقىرىم
كېلىدىغان بىر قۇملۇق چول بار. غول يولىنىڭ بويىغا جاي-
لاشقان ئاقسۇ بوستانلىغىنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 171
چاقىرىم كېلىدۇ. ئاقسۇ بوستانلىغىدىن باي ئەتراپىدىكى
بوستانلىققىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 132
چاقىرىم كېلىدىغان يەنە بىر چول بار. باي بوستانلىغىنى
توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدىغان چوڭ يولىنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن
51 چاقىرىم كېلىدۇ. باي بوستانلىغىدىن كۇچا
بوستانلىغىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 120
چاقىرىم كېلىدىغان يەنە بىر چول بار. كۇچا بوستانلىغىدىن
كېسىپ ئۆتىدىغان چوڭ يولىنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 51
چاقىرىم كېلىدۇ. كۇچا بوستانلىغى بىلەن بۈگۈر ئەتراپىنى
ئوراپ تۇرغان بوستانلىق ئارىلىغىدا ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن
141 چاقىرىم كېلىدىغان يەنە بىر چول بار. بۈگۈر بوس-

تانلىغىنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 30 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇگۈر بوستانلىغىدىن كورلا بوستانلىغىغىچە ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 300 چاقىرىم كېلىدىغان ئارىلىق پۈتۈنلەي چوللۇكتۇر. كورلا بوستانلىغىنى كېسىپ ئۆتىدىغان چوڭ يولنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 21 چاقىرىم كېلىدۇ، كورلا بىلەن قاراشەھەر بوستانلىغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 90 چاقىرىم كېلىدىغان بىر چوللۇك بار.

بۇ كەڭ بوستانلىقلاردا شۇ رايونلارنىڭ مەركەزلىرى سانالغان چوڭراق شەھەرلەر جايلاشقان. بۇ شەھەرلەر يەنە نۇرغۇن چوڭ - كىچىك يېزا - كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېزا - قىشلاقلارنىڭ ئاھالىسى تۇپراق ۋە سوغىرىش شارائىتلىرىغا قاراپ چوڭ مەھەللە - كەنتلەرگە ياكى بەزىبىر كىچىك قىشلاقلارغا تارقىلىپ ئولتۇراقلىشىدۇ. مەھەللە - كەنتلەر بىلەن قىشلاقلار ئارىلىغىدا دائىم دېگۈدەك سۇسىز قاغىراپ ياتقان پارچە - پارچە چوللەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. قەشقەرىيەنىڭ ئۈنۈمسىز چوللىرىدە بىر بىرىگە ئوخشمايدىغان تەرەققىيات باسقۇچلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىسى تاشلىق يەرلەر ياكى ئاندا - ساندا شېغىل ئارىلاش كەلگەن تاشلىق يەرلەر بولۇپ، بەزىسى شورتاڭ - لىقىلاردۇر. بۇنداق شورتاڭلىقلارنىڭ سېغىز تۇپراقلىرى شورلىشىپ كەتكەنلىكتىن يۇمشاق ۋە بوش كېلىدۇ. بەزى يەرلەرنىڭ يۈزى كۆپ مىقداردا ئۆرلەپ چىققان شور بىلەن قاپلىنىپ كەتكەچكە ئۇلار خۇددى قارلىق دالىدەك كۆرۈنىدۇ. قەشقەرىيەنىڭ بەزى شورتاڭلىق رايونلىرىدا شالاڭ - شالاڭ ئۆسىدىغان بەزى ئۆسۈملۈكلەردىن سىرت، يۇلغۇن ۋە توغراقلامۇ ئۆسىدۇ.

قەشقەر بوستانلىغىدىن چىققاندىن كېيىن، كەڭ شورلۇق يەرلەر كۆزگە چېلىقدۇ. بۇ يەرلەرنىڭ چەت ياقىلىرىدا تارقاق جايلاشقان شور توپىلىق كۈتۈسسىمان دوڭلەر ئۇچرايدۇ. بەزى دوڭلەرنىڭ ئىگىزلىگى بىرقانچە فۇت كېلىدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ چوققىلىرىدا تەرەپ - تەرەپكە يىلتىز تارتقان يۇلغۇنلار قويۇق ئۆسىدۇ. دوڭلەردە ئۇزۇن يىللار - دىن بۇيان بىر بىرىگە چىرىمىشىپ ئۆسۈپ كۆپەيگەن يۇلغۇنلارنىڭ يىلتىزلىرى يوغىنىپ قاخشال بولۇپ يېتە - لىىدۇ. يەرلىك ئاھالە بۇ دوڭلەرنى كولاپ ھەر بىرىدىن بىرنەچچە ئۇلاق قاخشال چىقىرىۋالىدۇ - دە، توشۇپ كېلىپ يېقىلغۇ قىلىدۇ.

بىز قەشقەردىن چىقىپ ئاقسۇغا كېتىۋاتقان سەپىرىدە - جىزدە كوبرۇك ئۆتىكىدىن ئۆتۈشىمىز بىلەنلا قىزىلسۇ دەر - ياسىغىچە بولغان ئارىلىقتا تۇنجى قېتىم بىر پارچە توغراق - لىىقنى كوردۇق. توغراقلىقتىن ئۆتۈشىمىز بىلەنلا يەنە بىر پارچە ئورمانلىق ئۇچرىدى. بۇ دەرەخلەردىن قىزىلسۇ دەرياسىنى بويلاپ تار ۋە ئۇزۇن كەتكەن بىر ئورمان بەلۋىغى شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ ئورمان بەلۋىغى تارىم دەرياسى ۋە لوپنۇر كۆلىگىچە سوزۇلىدىكەن. يەرلىك ئاھالىنىڭ ئېيتىشىچە، توغراقلىقتىن شەكىللەنگەن بۇنداق ئورمان بەلۋاغلىرى يەركەن دەرياسى ۋە خوتەن دەرياسى بويلىرىدىمۇ بار ئىكەن. بىز بۇ توپراقلىقلاردا باشقا دەل - دەرەخلەر ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان چىرىندى تۇپراقنى كۆرمىدۇق. ئومىگىمىزنىڭ ئەزاسى ۋىلىكىنى (Wilkins) ئەپەندىنىڭ تەكشۈرۈشىچە، بۇ دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى ناھايىتى چىداملىق بولۇپ، دەرەخنىڭ ئۇچىدا تۇرۇپلا قۇرۇپ قالە -

دېكەن، شامال ئۇچۇرتۇپ تۈزۈتۈۋېتىدىكەن، شۇڭا، ئۇنىڭ غازاڭلىرى يەرگە چۈشۈپ چىرىندى ھاسىل قىلالمايدىكەن. توغراقلىقنىڭ يەرلىرى شورلۇق، بەزلەڭگۈ كېلىدىكەن، بۇ قەشقەرىيەدىكى كۆپىنچە يەرلەرنىڭ ئالاھىدىلىگى ئىكەن. بىز بىر پارچە توغراقلىقتىن ئۆتكىنىمىزدە شورلۇق چاڭ - تۇزاڭ تۈزۈشقا باشلىدى. بۇ چاڭ - تۇزاڭ كۆزگە ناھايىتى زىيانلىق ئىكەن.

توغراق يوپۇرماقلىرىنىڭ شەكىل جەھەتتىن خىلمۇ خىل بولۇشىمۇ ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرسى، شۇڭا بىر تۈپ توغراقتا شەكلى بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان خىلمۇ خىل يوپۇرماقلارنى ئۇچرىتىش مۇمكىن.

توغراقنىڭ غولىدىن بولۇپمۇ ئۇنىڭ سۇتۇپ كەتكەن شاخلىرىدىن ئاق توغرىغا ئۆرلەپ تۇرىدۇ. توغرىغىدىن بىر خىل دەرەخ يىلىمى ياساش مۇمكىن.

قەشقەرىيە دەريالىرىنىڭ قىرغاقلىرىدا قومۇش ئىنتايىن قويۇق ئۆسىدۇ. بولۇپمۇ بەزى دەريالارنىڭ كۆلگە قۇيۇلۇش ئېغىزلىرىدا قومۇش تېخىمۇ قويۇق ئۆسىدۇ. بەزى جايلاردىكى قومۇشلارنىڭ ئىگىزلىگى 21 فۇتقا يېتىدۇ.

قەشقەرىيە - ئىلمىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن قارىغاندا، كەم ئۇچرايدىغان ۋە كىشىلەرنى قىزىقتۇرىدىغان ئەمما كىشىلەرگە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان بىرىيەر. كىمكى بۇ يەرنى مەلۇم دەرىجىدە پۇختا تونۇشنى خالايدىكەن، ئۇ پىرژىۋالىسكىنىڭ «غۇلجىدىن تىيانشان ئارقىلىق لوپنۇرغا بېرىش» دىگەن ئەسىرى^①، ۋىلىكىنى

① «غۇلجىدىن تىيانشان ئارقىلىق لوپنۇرغا بېرىش» -

پولىكوۋنىڭ پىرژىۋالىسكىنىڭ 1876 - يىلىدىن 1877 - يىلىغىچە ئوتتۇرا ئاسىيانى تەكشۈرۈشتىن يازغان دوكلاتى. بۇ ھەقتە «روسىيە پادىشاھى جۇغراپىيە جەمئىيىتىنىڭ 1877 - يىللىق

تەپەندىنىڭ «تارىم ئويمانلىغىنىڭ تەبىئى شارائىتى» ① دىگەن ئەسىرى، ۋەلىخانوف (Valikhanoff) نىڭ «ئالتە شەھەر - نىڭ ئەھۋالى» ياكى «چىنى تۈركىستاننىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەر» دىگەن ئەسەرلىرىگە ② مۇراجەت قىلىسا بولىدۇ.

قەشقەرىيەنىڭ تەبىئى بايلىقلىرىمۇ تېخى كۆپلەپ قېزىلماپتۇ. خەنزۇلارنى بۇ رايونغا كېلىشكە قىزىقتۇرۇپ كەلگەن كان بايلىقلىرىنىڭ جەزمەن ناھايىتى كۆپ بولۇشى مۇمكىن. كىرىيە ئەتراپىدىن ئالتۇن تېپىلغان. ئاقسۇ، سايرام ۋە كۇچادىن مىس چىقىدىكەن. كۇچادىن يەنە تۆمۈر، كومۇر، گۈڭگۈرت، زەمچە، ئاممۇنىي خلوراتمۇ چىقىدۇ. دىگەن. قەشقەرنىڭ يېنىدىن كومۇر ۋە قوغۇشۇن چىقىدۇ. كەن. خوتەندىن نېفىت، كەلپىندىن ① گۈڭگۈرت، باي ئەتراپىدىن كالىي سىلتىراسى چىقىدىكەن.

قەشقەرىيەدىن ھەر خىل دانلىق ئاشلىقلار چىققاندىن سىرت،

ئومۇمى مەلۇماتى» نىڭ 13 - توم 2 - قىسىم 363 - بېتىگە ۋە ئۇنىڭ ئاخىرىدىكى بەتلەرگە قارالسۇن. بۇ توپلام كىتاپچە قىلىپمۇ چىقىرىلغان (بۇنىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمىسىمۇ نەشر قىلىندى. - ئىنگىلىزچە تەرجىماندىن). - ئاپتوردىن.

① 1877 - يىلىدىكى «تەبىئى پەن ژورنىلى» نىڭ 3 -

سانىغا قارالسۇن. - ئاپتوردىن.

② روسىيە پادىشاھلىقى جۇغراپىيە ئىلمى جەمئىيىتى

1861 - يىللىق ژورنىلىنىڭ 3 - سانى 2 - قىسمىنىڭ 1 - بېتىدىن

76 - بېتىگىچە قارالسۇن. - ئاپتوردىن.

① ئۆچتۇرپاندىن قەشقەرگە بارىدىغان چوڭ يولىنىڭ

شىمالىدىكى بىر يۇرت. - ئاپتوردىن.

قوي يۇڭى ۋە يىپەككە ئوخشاش يېرىم تەييار مەھسۇلاتلارمۇ چىقىدۇ. قەشقەرىيەنىڭ بۇ مەھسۇلاتلىرى يەرلىك ئاھالىنىڭ ئېھتىياجىنى تەمىنلىگەننىڭ سىرتىدا، يەنە سىمىرچىنىسكى ۋە پەرغانە ئۆلكىسىگىمۇ ئېكسپورت قىلىندۇ، ھەتتا ئوردىنۇرگقا كۆپلەپ ئېكسپورت قىلىنغان ماتالار (قولدا توقۇلغان بوزرەخت) قىرغىزلارغا سېتىلىدۇ. بۇ ماتالار قەشقەر ئەتراپىدىكى رايونلاردىن چىقىدۇ. قوي يۇڭى ئاساسەن خوتەن ۋە تۇرپاندىن چىقىدۇ. يىپەك ئاساسەن خوتەندىن چىقىدۇ. بۇلتۇر خام يىپەك قەشقەرىيەنىڭ ئېكسپورت سودىسىدا ئىنتايىن مۇھىم بىر خىل مەھسۇلات بولۇپ قالدى. ماشرۇپ (بىر خىل يېرىم تەييار يىپەك رەخت)دىن باشقا يەرلىك يىپەك توقۇلمىلار ئېكسپورت قىلىنمايدىكەن. يەركەندىن چىقىدىغان "نەشە" ① كەشمىر ۋە پەنجاپقا ئېكسپورت قىلىنىدىغان مۇھىم ماللارنىڭ بىرى ئىكەن. بۇلاردىن باشقا، ئېكسپورت قىلىنىدىغان داڭلىق تىۋىزلاردىن خوتەن گىلىمى، يەركەننىڭ ئىسكالاچ مەيسىسى، ئاقسۇنىڭ ئىشلەنگەن تېرىسى، كۈن - خۇرۇمى ۋە مىس قاچا - قۇچىلىرى، كۇچاننىڭ تومۇر ئەسۋاپلىرىمۇ بار. يەركەننىڭ مېۋە يىمىشلىرى، ئاقسۇنىڭ تاماكىسى، تۇرپاننىڭ قوي يۇڭى ۋە پاختىسىمۇ ناھايىتى داڭلىق.

قەشقەرىيەدە ئوي ھايۋانلىرىدىن كالا، ئات، قوي، خېچىر ۋە ئىشەك بېقىلىدىكەن. يەرلىك ئاھالە ئارىسىدا سودا - سېتىق قىلىدىغان ماللارنىڭ ھەممىسىنى توشۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ئات، بولۇپمۇ ئۆيىدە بېقىلىدىغان قوي ناھايىتى ئاز ئىكەن. شۇڭا يەرلىك ئاھالە قەشقەرىيەگە

① ئۇنۇمى ئەپپۇن بىلەن ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل زەھەرلىك دورا. - ئىنگىلىزچە تەرجىماندىن.

جايلاشقان) دىگەن داۋالار بۇ يولدىكى ئەڭ ئىگىز بەلىدۇر. قاپچىغاي غول قاراشەھەر دەرياسى ۋادىسى بىلەن چوڭ يۇلتۇز دەرياسى ۋادىسىنى بىر بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. قىش كۈنلىرى قېلىن قار قاپلاپ كەتكەنلىكتىن، بۇ يولدا ماڭغىلى بولمايدۇ.

2. باي ۋە ئاقسۇدىن مۇزارت داۋىنى ئېغىزىغا، بۇ داۋان ئېغىزىدىن غۇلجا شەھرىگە بارىدىغان يول. بايىدىن مۇزارت داۋىنى ئېغىزىغىچە ئارىلىق تەخمىنەن 342 چاقىرىم كېلىدۇ ①. مۇزارت داۋىنى ئېغىزىدىن غۇلجا شەھرىگە ئارىلىق تەخمىنەن 600 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاقسۇدىن مۇزارت ئېغىزىغا بارىدىغان يول بايىدىن مۇزارت قاراۋۇل-خانىسىغا بارىدىغان يولغا تۇتىشىدۇ. ئاقسۇدىن مۇزارت

① بىز توپلىغان ئاخباراتلارغا قارىغاندا، بايىدىن مۇزارت ئېغىزىغىچە بولغان يول ئۈستىدە داۋانچى (400 ئويلىۈك ئاھالە بار)، ئۈستەڭ بويى ۋە قارى (ھەر بىرىدە 50 ئويلىۈك تىن 100 ئويلىۈككە ئاھالە بار)، ياقىرىق (200 ئويلىۈك ئاھالە بار)، قارىۋاغ (500 ئويلىۈك ئاھالە بار) دىگەن كەنت-لەر بار ئىكەن. بايىدىن قارىۋاغقىچە $4\frac{1}{2}$ تاش (تەخمىنەن

102 چاقىرىم) كېلىدۇ، يەنى قارىۋاغدىن مۇزارت قاراۋۇلغا-نىسىغىچە تەخمىنەن 102 چاقىرىم كېلىدۇ. قاراۋۇلخانىدىن مۇزارت تاغ ئېغىزىغىچە تەخمىنەن 120 چاقىرىم كېلىدۇ؛ بايىدىن مۇزارت تاغ ئېغىزىغىچە بولغان ئومۇمىي ئارىلىق تەخمىنەن 351 چاقىرىم كېلىدۇ؛ مۇزارت داۋىنىنىڭ ئۈستىگە بىر قاراۋۇلخانا قۇرۇلغان، داۋان ئاستىغا 300 ئادەم سېغىدىغان بىر قورغان ياسالغان. — ئاپتوردىن.

چېگرىداش تاغلىق رايونلاردىكى قىرغىزلاردىن قوي سېتى-
ۋالىدىكەن، پەرغانە ئاھالىسىدىن ئات سېتىۋالىدىكەن. بۇ
يەردە توگە ناھايىتى ئاز ئىكەن.

بىز قەشقەرىيەدىكى ئاساسلىق غول يولىنىڭ تۇرپان،
قاراشەھەر، كورلا، كۇچا، باي، ئاقسۇ، قەشقەر، يەركەن ۋە
خوتەن قاتارلىق يۇرتلارنى بىر بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇردى-
دىغان ھارۋا يولى ئىكەنلىكىنى يۇقۇرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن
ئىدۇق. بۇ يول پۈتكۈل دولەتنىڭ ئاساسلىق سودا يولى
ۋە ھەربى لىنىيىسى ھىساپلىنىدۇ. بۇ يول تۇرپاننىڭ يېنى-
دىن ئۆتىدىغان جۇڭگونىڭ سودا يولى (بۇمۇ ئوخشاشلا
ھارۋا يولى) بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇڭگوغا بارىدىغان بۇ سودا
يولى چۆچەك، گۈچۈك، قۇمۇل، لەنجۇ ۋە خەنكۇ ئارقىلىق خان-
دانلىق زېمىنىنى بېسىپ ئۆتۈپ نەنجىڭغا تۇتىشىدۇ. بۇ يول
تىيانشان تاغ قىزىمىلىرى بىلەن پارالىلل سوزۇلۇپ بارىدۇ.
تىيانشان، پامىر، قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئارىسىدىن كېسىپ
ئۆتىدىغان چىغىر يوللار بىلەن تۇتىشىدىغان بۇ يول شىمال
تەرەپتىن باشلاپ سانغاندا، توۋەندىكى جايلاردىن ئۆتىدۇ:

1. كورلا بازىرىدىن باشلىنىپ، يۇلتۇز ۋە كۈنەس

ئارقىلىق غۇلجا شەھىرىگە بارىدىغان يول. 1877 - يىلى
پىرېنېئالسىكى دەل مۇشۇ يولنى بېسىپ ئۆتكەن. بۇ يولنىڭ
ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1062 چاقىرىم كېلىدۇ. قاپچىغاي
غول ① (دېڭىز يۈزىدىن 9360 فۇت ئىگىزلىككە جايلاشقان
ۋە نارات ② (دېڭىز يۈزىدىن 9800 فۇت ئىگىزلىككە

① قاپچىغاي غول - موڭغۇلچە "تار جىلغا" دىگەن

مەنىدە، بالغۇنتايدىكى بىر جاينىڭ ئىسمى. - مۇھەررىردىن.

② نارات - موڭغۇلچە "كۈنگەي" دىگەن مەنىدە. -

مۇھەررىردىن.

قاراۋۇلخاننىڭ ئارىلىقتىكى يول تەخمىنەن 160 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ. ئاقسۇ شەھىرىدىن مۇزارت ئېغىزىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يول تەخمىنەن 282 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، ئايلىنىپ ماڭغىلى بولىدىغان بىر چىغىر يولمۇ بار. بۇ يولدا ئالدى بىلەن بايغا بارىدىغان چوڭ يولنى بويلاپ جوغا ئۆتىڭىغىچە بارغىلى بولىدۇ. ئاندىن تاغ ئارىسى بىلەن مېڭىپ ئۈستەڭ بويى ئارقىلىق مۇزارت جىلغىسىغا ئۆتكىلى بولىدۇ. مۇزارت دەرياسى بىلەن مۇزارت قاراۋۇلخاننىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 102 چاقىرىم ① كېلىدۇ.

3. ئاقسۇدىن ئۆچتۇرپان ۋە ئۇنىڭدىن يىراق يەرلەر- گىچە بارىدىغان يول. بۇ يول - بەدەل تاغ ئېغىزى ۋە قارا كۆل قورغىنىدىن ئۆتىدۇ. ئەلچىلەر ئۈمىگىزنىڭ ئەزاسى كاپىتان سونارگولوۋ 1877 - يىلى مۇشۇ يول بىلەن ماڭغان ئىدى. ئاقسۇدىن قاراكۆل يېنىدىكى رۇسلار ئولتۇراقلاشقان سېلىڭۇكنوغىچە بولغان ئارىلىق تەخمىنەن 618

① ۋەكىللەر ئۈمىگىز ئاقسۇدىن چىقىپ جوغا ئۆتىدۇ. گىچە تۈۋەندىكى ئۆتەڭلەردىن ئۆتتى. ئاقسۇدىن ئىشلەنچى مەھەل- لىسىگىچە تەخمىنەن 36 چاقىرىم، ئىشلەنچىدىن قارا يۇلغۇنغىچە تەخمىنەن 72 چاقىرىم، قارا يۇلغۇندىن جوغىغىچە تەخمىنەن 72 چاقىرىم، جەمى تەخمىنەن 180 چاقىرىم كېلىدۇ. مەن مۇزارت دەرياسى بويىغا جايلاشقان جوغا بىلەن ئۈستەڭ بويى- نىڭ ئارىلىقىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن. لېكىن پەرىزىمچە 72 چاقىرىم ئۆپچۈرىسىدە بولسا كېرەك. دېمەك، ئاقسۇدىن مۇزارت قاراۋۇلخاننىڭ بولغان ئومۇمىي ئارىلىقىنى ھېساپلىغاندا، تەخمىنەن 300 چاقىرىم كېلىدۇ. - ئاپتوردىن.

چاقىرىم ① كېلىدۇ.

4. نارىن قورغىنىدىن قەشقەر شەھرىگە بارىدىغان بىر قانچە يول بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە قاتناشقا ئەڭ قولاي-لىق بولغىنى تېرەك تاغ ئېغىزى بىلەن تورغات تاغ ئېغىزىدىن ئۆتىدىغان يولدۇر. قەشقەر شەھرىدىن نارىن قورغىنىغا بارىدىغان بىرىنچى يول تېرەك تاغ ئېغىزىدىن ئۆتە-دىغان يول بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 522 چاقىرىم كېلىدۇ. ئىككىنچىسى، تورغات تاغ ئېغىزىدىن ئۆتىدىغان يول. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 540 چاقىرىم كېلىدۇ. ئەسلىدە قەشقەردىن نارىن قورغىنىغا ئۇدۇل بارغىلى بول-مىغان كونا بىر ھارۋا يولى بولغان بولسىمۇ، ئەمما ھازىر

① بۇ يول تۈۋەندىكى ئۆتەڭلەردىن ئۆتىدۇ: ئاقسۇدىن بارىنغىچە تەخمىنەن 56 چاقىرىم كېلىدۇ؛ بارىنغىدىن ئاچا تاقىچە تەخمىنەن 54 چاقىرىم كېلىدۇ؛ ئاچا تاغدىن ئۇچتۇرپانغىچە تەخمىنەن 48 چاقىرىم كېلىدۇ؛ ئۇچتۇرپاندىن باش ئاقىغىچە تەخمىنەن 54 چاقىرىم كېلىدۇ؛ باش ئاقىدىن ئاچا كۆلىگىچە تەخمىنەن 102 چاقىرىم كېلىدۇ؛ مۇشۇ يەردىن بۇ يول ئارقىلىق بەدەل تاغ ئېغىزىغا بېرىپ دېڭىز يۈزىدىن 1400 فوت ئىگىزلىككە چىقىدۇ ۋە تېپ قاراۋۇلخانىسىدىن ئۆتىدۇ، ئاچا كۆلىگىچە بولغان ئارىلىق تەخمىنەن 48 چاقىرىم كېلىدۇ؛ تېپ قاراۋۇلخانە-سىدىن چوڭ قۇدۇققىچە تەخمىنەن 102 چاقىرىم كېلىدۇ. چول قۇدۇقتىن قاشقىسۇ تاغ ئېغىزىغا چىققىلى بولىدۇ. ئاقسۇدىن زۇكا دەريا ۋادىسىغا چۈشۈپ مۇشۇ دەريانى بويلاپ روسىيە ئاھالىسى ئولتۇراقلاشقان سېلىفۇكنوغا بارغىلى بولىدۇ. سېلىفۇكنودىن قارا كۆلىگىچە تەخمىنەن 66 چاقىرىم كېلىدۇ؛ چول قۇدۇقتىن — سېلىفۇكنوغىچە تەخمىنەن 150 چاقىرىم كېلىدۇ. — ئاپتوردىن.

بۇ يولدا پەقەت ئاتلىق مېڭىشلا مۇمكىن. پولكوۋنىك كال-
بارس (Kaulbars) ۋە رېينتال (Reintal) قاتارلىق كىشى-
لەر 1870 - ۋە 1875 - يىللىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا مۇ-
شۇ يول بىلەن ماڭغىنىدا، بۇ يولنى ھارۋا يولى قىلىپ
ياساپ چىققىلى بولىدىغانلىغىنى سەزگەن ئىدى. بۇ يول
بىلەن نارىن قورغىنىدىن يولغا چىقىپ، تاش رابات تاغ
ئېغىزىدىن ئوتۇپ چاتىر كۆلىگە بارغىلى بولىدۇ. ئاندىن
تورغات ئارقىلىق چاقماق قورغىنىغا بېرىپ ئۈستۈن ئاتۇش
ئارقىلىق قەشقەر شەھرىگە كىرگىلى بولىدۇ. مۇناسىۋەتلىك
خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بۇ يولنى بىر ئاز ياساپ ھارۋا يو-
لى قىلىش ناھايىتى ئاسان ئىكەن.

5. ئوش ۋە ئۆزكەنت (پەرغانە ئۆلكىسىدە) شەھەرلى-
رىدىن قەشقەر شەھرىگە ئاتلىق بارغىلى بولىدىغان بىرقانچە
چىغىر يولمۇ بار. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى چىغىر يول -
قەشقەر يېپە بىلەن ماۋرائىسەننەھەر دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى
سودا يولى، يەنى تېرەك داۋان ئېغىزى ئارقىلىق ئۆتىدۇ.
خان يول. ئەلچىلەر ئۆمىگىمىز 1877 - يىل 10 - ئايدا بىر
قېتىم ۋە 1878 - يىل 3 - ئايدا يەنە بىر قېتىم مۇشۇ يول
بىلەن ماڭغان ئىدى. بۇ يولنىڭ ئۇزۇنلۇغى ئوش شەھرى-
دىن قەشقەر شەھرىگىچە تەخمىنەن 744 چاقىرىم كېلىدۇ.
بۇ يول يەنە ئالاي تېغىنىڭ پاراللېل سوزۇلغان 2 تىزمى-
سىنىڭ بىرقانچە تاغ ئېغىزلىرىدىن ئۆتىدىغان يولنىمۇ ئۆز
ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ تاغلارنىڭ ئىگىزلىكى مۇنداق: چىگرىچىك-
نىڭ ئىگىزلىكى 7,000 فۇت، تېرەك داۋانىنىڭ ئىگىزلىكى
12,000 فۇت، ئىكىز ياك تېغىنىڭ ئىگىزلىكى 10,000
فۇت. سار بۇلاقنىڭ ئىگىزلىكى 8,000 فۇتتىن ئارتۇق، بۇ

يولنى ھارۋا يولى قىلىشقا ئىنتايىن كۆپ پۇل كېتىدۇ ھەمدە بۇ پۇلنى تىرىلدۈرۈۋالغىلى بولمايدۇ. بىر يىلنىڭ ئىچىدە 4 ئايدىن 5 ئايغىچە بولغان ۋاقىت يەنى 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە تاشقىن بولىدۇ. شۇڭا سودىگەرلەر بۇ يولدا ماڭمايدۇ. بۇ مەزگىلدە كارۋانلار ئالاي تۈزلەڭلىكىگە بارىدىغان تو - ۋەندىكى بىر قانچە تاغ ئېغىزلىرىدىن بىرنى تاللاپ ماڭىدۇ. پەرغانىدىن ئالاي تاغ تىزمىلىرى ئارقىلىق قەشقەرىيە - گە بارغىلى بولىدىغان بىر قانچە يوللار توۋەندىكى تاغ ئېغىزلىرىدىن ئۆتىدۇ: ئاۋال نارىن رايونىغا بارىدىغان بە - زى تاغ ئېغىزلىرىدىن يەنى سېمىرچىنىسك ① يېنىدىكى تاغ ① ئۈستىن تېرەك داۋان ئارقىلىق قەشقەرىيەگە بارىدۇ. - غان يولىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى توۋەندىكىچە: ئۈش شەھرىدىن تالدىك تېغىنىڭ ئېغىزىغىچە بولغان ئارىلىق تەخمىنەن 46 چاقىرىم، تالدىك تېغىنىڭ ئېغىزىدىن گۈلچا قور - غىنىغىچە تەخمىنەن 99 چاقىرىم، گۈلچا قورغىنىدىن قىزىل قور - غانغىچە تەخمىنەن 33 چاقىرىم، قىزىل قورغاندىن سار قۇچاققىچە تەخمىنەن 72 چاقىرىم، سار قۇچاقتىن كوكسۇ دەرياسىغىچە تەخمىنەن 57 چاقىرىم، كوكسۇدىن قەشقەرىيەنىڭ قاراۋۇلخانىسى ئەرەكەشتامغىچە تەخمىنەن 48 چاقىرىم. ئەرەكەشتامدىن يېغىنىغىچە تەخمىنەن 42 چاقىرىم، يېغىندىن ئۇلۇغچات قورغىنىغىچە تەخمىنەن 36 چاقىرىم، ئۇلۇغچاتتىن ئوقسالۇرغىچە تەخمىنەن 81 چاقىرىم، ئوقسالۇردىن قوغۇشۇن كانغىچە تەخمىنەن 54 چاقىرىم، قوغۇشۇن كاندىن كانسۇغىچە تەخمىنەن 45 چاقىرىم، كانسۇدىن مىڭ بولغىچە تەخمىنەن 60 چاقىرىم، مىڭ يولدىن يېڭى شەھەرگىچە تەخمىنەن 90 چاقىرىم، يېڭى شەھەر قورغىنىدىن قەشقەرغىچە تەخمىنەن 15 چاقىرىم كېلىدۇ. - ئاپتوردىن.

ئېغىزلىرىدىن ئوتىدۇ. (1) كوكئارت تاغ ئېغىزىدىن ئوتىدىغان يول؛ (2) چىچارتاغ ئېغىزىدىن ئوتىدىغان يول؛ (3) بوغۇز - تاغ ئېغىزىدىن ئوتىدىغان يول. بۇ تاغ ئېغىزلىرى ئىنتايىن ئىگىز بولغاچقا، بۇ يولدا 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 10 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە (كونا يىل بويىچە ھىساپلىغاندا)، يەنى قار چۈشۈپ يول توسىلىپ قالغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈرۈش مۇمكىن؛ (4) يېڭى ئېرىق يېنىدىكى تېرەك داۋان ئارقىلىق ئوتىدىغان چوڭ يولدىن ئايرىلىپ يەنە كوكسۇ دەرياسى ۋادىسىدا قوشۇلىدىغان بەل ئاۋۇل تاغ ئېغىزى ئارقىلىق ئوتىدىغان يول. بۇ قاپچىغايلاردىن پەقەت قىرغىز - لار ۋە قىرغىز سودىگەرلىرىلا ئۆتەلەيدۇ. يول مۇشۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن يەنە ھىسلىقى رېتى بويىچە كېتىدۇ؛ (5) بىز يۇقۇرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن تېرەك داۋان؛ (6) پە - قەت قىرغىزلار ئۆتەلەيدىغان ئىگىز ۋە تىك كەلگەن قالماق ئاتا تاغ ئېغىزى؛ (7) سارت ئېغىزى؛ (8) ئارىچات تاغ ئېغىزى؛ (9) تالدىك تاغ ئېغىزى؛ (10) تورۇق تاغ ئېغىزى. كېيىنكىسى توت تاغ ئېغىزى ئارقىلىق پەرغانە ئۆلكىسىدىن چوڭ ئالاي دەرياسى ۋادىسىغا بارغىلى بولىدۇ. بۇ يوللار ئەركەشتام قاراۋۇلخانىسىنىڭ يېنىدىكى تۈڭگۈز بۇرۇن تاغ ئېغىزى ئارقىلىق تېرەك داۋانى كېسىپ ئۆتە - دىغان كارۋان يولىدۇر. بۇ تاغ ئېغىزلىرىدىن پەقەت 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ۋە بەزىدە بولسا، 10 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە (كونا يىل ھىساۋى بويىچە) ئارىلىقتا ئۆتۈش مۇمكىن. باشقا ئاي - لاردا، يولنى قېلىن قار بېسىپ كەتكەنلىكى ۋە يېقىلىغۇ كەم بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ يوللاردىن ئۆتۈش مۇمكىن ئە -

ھەس. بۇ تاغ ئېغىزلىرىنىڭ تەسكەي تەرەپلىرىدە ئارچا
 فاھايىتى كۆپ ئۆسۈدۇ. كۈنگەي تەرەپلىرىدە يەنى ئالاي
 جىلغىسىنىڭ ئىچىدە پەقەت تېزەكتىن باشقا ھىچقانداق
 يېقىلغۇ تېپىلمايدۇ. ھىلىقى بىز سوزلەپ ئۆتكەن ئاخىرقى توت
 تاغ ئېغىزىنىڭ ئىچىدە قاتناشقا ئەڭ قولايلىق بولغىنى تالدىك
 تاغ ئېغىزىدۇر. تېرەك داۋاندىن ئۆتىدىغان قاتناش يولى تو-
 سىلىپ قالغان چاغدا، كارۋانلار مۇشۇ تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈشىدۇ.
 قەشقەرىيە بىلەن پەرغانە ئوتتۇرىسىدىكى سودا ماللى-
 رى پۈتۈنلەي ئات بىلەن توشۇلىدۇ. بەزىدە ئاز ساندىكى
 كارۋانلار توگە، خېچىرمۇ ئىشلىتىدۇ. خېچىر ھەربىر كارۋان-
 دا دىگۈدەك ئۇچرايدۇ، ئەمما كارۋانلارغا يول باشلاپ ماڭ-
 غۇچىلار خېچىر مىنىشىدۇ. تېرەك داۋاندىن ئۆتىدىغان ھىلى-
 قى يول بىلەن ماڭغاندا پەقەت تىيانشاننىڭ كۈنگەي تە-
 رەپلىرىدىلا يېقىلغۇ يېتىشمەسلىك ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ.
 كارۋانلار قىش كۈنلىرى يەم - خەشەك قىلىش ئۈچۈن بوغۇز
 ئېلىۋالىدۇ. كۈنگەي تەرەپتە چۈشكۈن قىلىشقا توغرا كەلسە
 يىلىنىڭ قايسى پەسلىدە بولمىسۇن، ئۇلار ئۈچۈن يېتەرلىك
 ئوت - چۆپمۇ تېپىلىدۇ. لېكىن تەسكەي تەرەپلەردە بولسا،
 كارۋانلار پەقەت ئۆزلىرى ئېلىۋالغان يەم - خەشەكلەرگىلا
 تايىنىدۇ. تاتلىق سۇ ھەممە يەردە دىگۈدەك تېپىلىدۇ. ھاۋا
 ئىسسىق چاغلاردا تەبىئىي قىشلاقلاردا چېدىر - بارگاھ قۇرۇپ،
 چۈشكۈن قىلىشقا بولىدۇ. بۇ يەرلەردە قىش كۈنلىرى كۆچ-
 مەن چارۋىچى قىرغىزلار تۇرىدۇ. تېرەك داۋانىنىڭ بۇ تە-
 رىپىدىكى قەشقەرىيەگە تەۋە يەرلەرنىڭ يول بويلىرىدا
 ياقۇپىيەگە ياساتقان قورغان ۋە قاراۋۇلخانىلار ئەتراپىدىن
 ئاز - تولا يەم - خەشەك تېپىش مۇمكىن. لېكىن كارۋانلار

پۇتۇن سەپەر جەريانىدا يەيدىغان ئوزۇق - تولۇگىنى ئوزلىرى،
ئېلىپ مېگىشى زورۇر. چۇنگى بۇ يوللاردا ئاندا - ساندا
بىرەر قوي - قوزا ئۇچراپ قالمىسا، يىمەكلىك ئاسانلىقچە
تېپىلمايدۇ.

قىش كۈنلىرى پەقەت تېرەك داۋان ئارقىلىقلا ماڭغىلى
بولدۇ. قىش كۈنلىرى بەزىدە بۇ ئېغىزنىمۇ قېلىن قار قاپلاپ
كېتىپ بىرنەچچە كۈن ھەتتا بىرنەچچە ھەپتىگىچە قاتناش
ئۇزۇلۇپ قالىدىغان ئەھۋال مۇ بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ تاغلاردا
ياشايدىغان سارت قەبىلىسىگە مەنسۇپ چارۋىچى قارا قىر -
غىزلار كارۋانلارنى تاغ ئېغىزىدىن باشلاپ ئۆتكۈزۈپ قو -
يۇشتەك ئىشلارنى ئۆز قولىغا ئېلىۋالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ
كىرىمىنىڭ تولىسى مۇشۇ ئىشتىن كېلىدۇ. تاغ ئېغىزلىرى
قېلىن قار بىلەن توسىلىپ قالغاندا، ئوشى شەھرىدىن چىق -
قان كارۋانلار، ئادەتتە سارت قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولغان
چارۋىچىلار قىشلىغى - سۈپى قۇرغاندا چۈشكۈن قىلىدۇ.
قەشقەر تەرەپتىن كەلگەن كارۋانلارمۇ ئەرەكەشتام قاراۋۇل -
خانىسىدا چۈشكۈن قىلىشىدۇ. ئۇلار بۇ يەرلەردە ئوزلىرىنى
تاغ ئېغىزلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇش ئۈستىدە قارا قىرغىز -
لار بىلەن توختاملىشىدۇ.

قار قېلىن ۋاقىتلاردا سارت قەبىلىسىدىكى قىزغىزلار
قوتازلارغا قار دەسسەتىپ يول ئېچىۋالىدۇ، ئاندىن كارۋان -
لارنى باشلاپ مۇشۇ يولدىن ئۆتكۈزۈپ قويىدۇ.

بىز قەشقەرىيە ئاھالىسى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈز -
گىنىمىزدە، ئەزەلدىن مۇشۇ دولەتتە ياشاپ كەلگەن مىللەت
لەر ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتمەكچىمىز:

قوللىمىزدىكى ماتىرىياللارغا قارىغاندا، شۇنى تەھقىقە -

لەشكە بولىدۇكى، شەرقىي تۈركىستاندا ئەڭ دەسلەپ ئارىيانلار ئولتۇراقلاشقان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردىن باشلاپ موڭغۇل قان سېستىمىسىدىكى مىللەتلەر شەرقىي تۈركىستانغا كىرىشكە باشلىغان. بۇ ئادەملەر بۇ يەردىكى يەرلىك خەلقنى ھەيدەپ چىقارغان ۋە ياكى ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. نەتىجىدە قەشقەرىيەدە ھازىر ئولتۇراقلاشقان مۇشۇ ئالاھىدە مىللەتلەر شەكىللەنگەن. شەرقىي تۈركىستانلىقلار بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۈزۈلمەس ئۇرۇشلار، بۇ دولەتتە ھازىر ھوكۇمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئارىلاش قانلىق خەلق ئارىسىدا خەنزۇلارغا خاس ۋە ئۇلارغا ئوخشايدىغان ئالاھىدىلىكلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بۇ ئەھۋاللار قەشقەرىيەنىڭ جۇڭگو بىلەن چېگرىداش رايونلىرىدا تېخىمۇ گەۋدەلىك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، 8 - ئەسىردە شەرقىي تۈركىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئەرەپلەرنىڭ ئىزلىرىنى ھازىرغىچە ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

ئەمدى ئاسىيانى تەكشۈرگەن ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ساپ ئارىيانلارنى پەقەت قەشقەرىيەنىڭ غەربى ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى تاغلىق چەت - ياقا جايلىرىدىلا ئۇچرىتىش مۇمكىن. موڭغۇللار ئۆز قانلىرىنىڭ ساپلىقىنى ساقلاپ قالغان قالمىقلاردۇر. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئاز ساندىكىلىرى قارا شەھەر ئەتراپىدا ۋە قاراشەھەر دەرياسى ۋادىسىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. بوستانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقان ئاھالە قەشقەرىيەنىڭ تۇراقلىق نوپۇسىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار ئۆز ئايماقلىرىنىڭ نامىنى بوستانلىقلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىشىدۇ. شۇنىڭ

ئۇچۇن بىز، بۇ دولەتتە قەشقەرلىقلەر، يەركەنلىكلەر، خوتەنلىكلەر، ئاقسۇلۇقلار، كۇچالىقلار ۋە تۇرپانلىقلار دەپ ئاتالغانلارنى ئۇچراتتۇق. ئەمىلىيەتتە، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر تائىپىگە كىرىدۇ. بۇ تائىپە بەزىدە ناھايىتى روشەن ھالدا تۈرك ئىرقىغا (بۇ دولەتنىڭ غەربىدە، غەربىي جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقانلار) كىرىدۇ. بەزى جايلاردا تېخىمۇ ئېنىق ھالدا موڭغۇل ئىرقىغا (بۇ دولەتنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ئولتۇراقلاشقانلار) كىرىدۇ.

قەشقەرىيەگە كېيىنرەك كىرىپ ئولتۇراقلاشقانلار ئىچىدە خەنزۇلار، تۇڭگانلار، غەربىي تۈركىستاندىن كەلگەنلەر ۋە ئەسلىدىكى قوقان دولىتىدىن كەلگەن كۆچمەنلەر بار. بۇلار ئەنجانلىقلار دەپ ئاتىلىدۇ. ھىندىلارمۇ بار، لېكىن سانى ئاز، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى سودىگەرلەر. قارا قىرغىزلار قەشقەرىيە ئەتراپىدىكى تاغلىق رايونلارغا ئورۇنلاشقان كۆچمەن مىللەتتۇر.

قەشقەرىيەنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىنى پەقەت تەقريبىي سان بويىچىلا مولچەرلەش مۇمكىن. مولچەرگە قارىغاندا، بۇ جاينىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 1 مىليون 200 مىڭ بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر ئىنگىلىز كۇۋادىرات مىلى (بىر ئىنگىلىز كۇۋادىرات مىلى 2.59 كۇۋادىرات كىلومېتىرغا باراۋەر. — ئىنگىلىزچە — ئۇيغۇرچە تەرجىماندىن) يەرگە 65 تىن ئادەم توغرا كېلىدۇ.

قەشقەرىيە ئاھالىسى ئاساسەن يېزا ئىگىلىگى بىلەن شوغۇللىنىدۇ. ئۇلار بۇغداي، ئارپا، كۆممە قۇناق، تېرىق، شال ۋە كېۋەز تېرىيدۇ. يەرلەر ئومۇمىي يۈزلۈك ئېپىق — ئۆستەڭلەر بىلەن سۇغىرىلىدىغان بولغاچقا، ناھايىتى ياخشى

ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ. ئاھالە ئىچىدىكى چارۋىچىلار چارۋا باققاننىڭ سىرتىدا، تېرىقچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار دانلىق ئاشلىقلاردىن ئارپا ئىشلەپچىقىرىدۇ. تاغلىق رايونلاردا ھەمىشە يامغۇر يېغىپ تۇرغانلىقتىن، زىرائەتلەرنى سوغىرىش ھاجەتسىز.

تاغلىق رايونلاردىكى سانائەتنىڭ ئېغىزغا ئالغۇچىلىقى يوق، ئۇ يەرلەردە ئاز مىقداردا كۆمۈر ۋە مېتال ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. قەشقەرىيە ئۆزىنىڭ مەدەن بايلىغىنىڭ موللىقى بىلەن مەشھۇر بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ دۆلەتنىڭ بۇ خىل سانائىتى تېخى بوۋاق بالىلىق دەۋرىدە تۇرماقتا.

ياقۇپبەگ قەشقەرىيەنى بوي سۇندۇرۇشتىن ئىلگىرى خەنزۇلار خوتەن ئۆلكىسىدە خېلى كۆچەپ ئالستۇن قازغان ۋە نېفىت ئالغان ئىكەن. ئاڭلىشىمىزچە، ھازىر ئالتۇننىڭ قېزىلىش مىقدارى ئازىيىپ قاپتۇ. ئەمما مۇشۇنداق ئەھۋالدىمۇ، ئۇ يەنىلا خوتەن ھۆكۈمرانلىرىنى نۇرغۇن باج كىرىمى بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدىكەن.

نېسىبى مەنىدىن ئېيتقاندا، قەشقەرىيەنىڭ ھەرخىل سانائەتلىرى خېلى تەرەققى قىلغان. شۇنداقسىمۇ ئۇلارنى پەقەت ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان سانائەت دېيىشكەلا بولىدۇ. ماتا - چەكمەن، كىيىم - كېچەك، مەيسە - كەش، گىلەمچىلىك، يىپەكچىلىك سانائەتلىرى بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، مېتال ئېرىتىش - تاۋلاش، ئائىلە - لەرگە كېرەكلىك يۇڭ مەھسۇلاتلىرى، دېخانچىلىق سايمانلىرى، قورال - ياراقلار، تېرە، كۆن - خۇرۇم مەھسۇلاتلىرى سانائىتى تۇرىدۇ. قىسقىسى، ماتا بىلەن باشقا كىيىم - كېچەك -

چەك، لازىمەتلىكلەرنى ھىساپقا ئالمىغاندا، قالغان مەھسۇ -
لاتلار پەقەت يەرلىك خەلقنىڭ ئادەتتىكى ئېھتىياجىنىلا
قاندۇرالايدۇ.

تۈۋەندە بىز قەشقەرىيەنىڭ سودا ئىشلىرى توغرىسىدا
تېخىمۇ تەپسىلى توختىلىمىز. ھازىر بىز پەقەت قەشقەرىيە -
نىڭ ئېكسپورت قىلىنىدىغان مەھسۇلاتلىرىنىلا كۆرسىتىپ
ئۆتىمىز. يېرىم تەييار مەھسۇلاتلار: خام يىپەك، پاختا،
ئەپيۇن، زەمچە، ئاممىونى خىلورات ۋە گۇڭگۇرت؛ تەييار
مەھسۇلاتلار: ماتا، سەگەز، يۇڭ چەكمەن (قەسمەن يىپەك
ئارىلاشتۇرۇپ توقۇلغان ناھايىتى چىداملىق بىر خىل تو -
قۇلما)، گىلەم، مەيسە - كەش، شاتوۋا. بۇ مەھسۇلاتلاردىن
ماتانىڭ ئېكسپورت قىلىنىش مىقدارى ئىنتايىن يۇقۇرى
بولۇپ، قەشقەرىيەنىڭ ئېكسپورت قىلىنىدىغان ئاساسلىق
مەھسۇلاتى ھىساپلىنىدۇ.

ئۇلار روسىيىدىن چىت، سەتىن، كىمخاپ - تەتىللە،
تومۇر - چويۇن، تومۇر - چويۇن بويۇملىرى، مۇم، چاي، قەنىت -
شىكەر ۋە ھەرخىل بوياق ماتېرىياللىرى، سەرەڭگە، ئىگەر -
جابدۇق، تاسما، يار يىلىم، مۈۋە - چۈۋە ۋە تاماكا ئىمپورت
قىلىدۇ.

بىز بېسىپ ئۆتكەن بارلىق شەھەر ۋە بازارلاردا
روسىيىنىڭ تەييار مەھسۇلاتلىرى يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ -
كەن. نوۋەتتە، ھىندىستاندىن (لاداق ۋە يەركەن ئارقىلىق)
قەشقەرىيەگە كىرگەن ئىنگىلىز ماللىرى تېخى روسىيە ماللىرى
بىلەن رىقابەتلىشەلمەيدىكەن. بىز ئەۋرىشكە قىلىش ئۈچۈن
توپلىغان ئىنگىلىز چىتلىرى ناھايىتى چىرايلىق بولسىمۇ،
لېكىن چىدامسىز، رەڭگى ئاسان ئوڭۇپ كېتىدىكەن، ئۇلار -

نىڭ باھاسى روسسىنىڭ ئوخشاش خىلدىكى مالىسىنىڭكىدىن
 دىن خېلىلا ئۆستۈن ئىكەن. ھىندىستاننىڭ تېرىكلىرى
 يۈتۈن قەشقەرىيەگە قولۇپ كېتىپتۇ. ھەتتا ماۋرىئەننەھرىنىڭ
 ھەرقايسى جايلىرىغىمۇ قولۇپ كېتىپتۇ. يېقىندىن بۇيان
 ھىندىستاندىن قەشقەرىيەگە ئېكسپورت قىلىنىدىغان چاپنىڭ
 مىقدارى جىددى ئېشىۋېتىپتۇ. قەشقەرىيەدىن ھىندىستانغا
 ئاساسەن ئەپسۇس بىلەن يامىۋ ئېكسپورت قىلىنىدىكەن.
 قەشقەرىيەنى تەبىئىي باي دولەت دەپ ھېساپلىغىلى
 بولمايدۇ. بۇ يەردىكى خەلقنىڭ ھەرخىللىقى باياشات در-
 گىلى بولمايدۇ. ھالبۇكى ئۇلارنىڭ ئۆز مۇش ئىپتىھىياچىمۇ
 بەك توۋەن. ئۇلار كېسەكتىن قوپۇرۇلغان دەرمەزىچى ئاددى
 توپا ئويىلەردە ئولتۇرۇدىغان بولۇپ، بۇ ئويىلەرنىڭ قۇرۇلۇش
 شەكلى مۇزىنەھەر ئەللىرىدە بىز كۆرگەن ئويى - ئىمارەتلەر-
 نىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بىزنىڭ قول ئاستىمىزدىكى
 مۇزىنەھەر شەھەرلىرىدە بىز قەدەر كۆركەم ئىسھال ئويى -
 ئىمارەتلەر نۇرغۇن. بۇ ئويىلەرنىڭ ئىچكى تاقىلىرى ئاپپاق
 گەج بىلەن سۇۋالغان. ئورۇسلىرى چىرايلىق گەج بىلەن
 سۇۋالغان، ئەقىش گۈل ۋە رەسىملەر بىلەن نەقىشلىنىپ
 زىننەتلەنگەن بولۇپ، تاملىرى رەسىملەر بىلەن زىننەتلەنگەن.
 تاملىرى خېشىن قوپۇرۇلغان، قەشقەرىيە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ
 ئولتۇراق ئويىلىرى ناھايىتى ئاددى ۋە كۆرۈمىسىز بولۇپ،
 چاكانا دېيىلىمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ. بۇنداق ئويىلەرنىڭ
 تاملىرى سىلىق سۇۋالغان ياكى ئاقارتىلىمىغان. شەھەر -
 بازارلاردىن نامراتلىق ھەم پاكىتچىلىق چىقىپ تۇرىدۇ.
 بىر قاراشتىلا بۇ يەردە مىچىت - خانىقالاردەك ئىمارەتلەرنىڭ
 كەملىگىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. شەھەرلەر ئىستىلاسىدىن قەي-

قالغان بەزىبىر ئىمارەتلەر ھازىرقى بىناكارلىق ئىلمىدە دىققەت - ئېتىۋارغا ئەرزىيدىغان خاتىرە بولۇپ قالغان. مۇتلەق كوپچىلىك ئوي - ئىمارەتلەرنىڭ ئىچكى تۈزۈلۈشى بىلەن سىرتقى كورۇنۇشى بىردەك كەلگەن. ئوي جاھازىلە - رى يەنىلا ئىپتىدائى سەۋىيىدە توختاپ قالغان بولۇپ، بىر ئۆيىدە ئاران بىرقانچە ئورۇندۇق، شىرە، ياغاچ ۋە ساپالدىن ياسالغان بەزىبىر قاچا - قومۇشلارلا بولىدىكەن. بۇلار بىر خىل نامراتلىق ياكى پاسكىنچىلىقتىن دېرەك بېرىپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە يەنە شۇنىمۇ قوشۇمچە قىلىش كېرەككى، ئەگەر بىز قەشقەرىيەنىڭ بىناكارلىق سەۋىيىسىنى مۇشۇنداق تۈۋەن دەپ قارايدىغان بولساق، ئۇ ھالىدا ئۇنىڭ باشقا ئىلىم - پەن ئىشلىرىنىڭمۇ پۈتۈنلەي ئىپتىدائى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى چۈشىنەلەيمىز. بۇ دولەتتە ئىلىم - پەن ئىشلىرى تەرەققى قىلىۋېتىپتۇ دىگەندىن كۆرە، تۈگىشىپ كېتىپتۇ دىگەن تۈزۈك. بۇخارا ۋە ئەرەپ ئاپتورلىرى يازغان بەزى ئەسەرلەردىن باشقا، قەشقەرىيەدە تىلغا ئالغۇدەك ئەدىبىيات - سەنئەت دىگەن نەرسە مەۋجۇت ئەمەس. بۇ دولەتنىڭ كۆپ جايلىرىنى ئايلىنىپ چىققان بولساقمۇ، ھىچقانداق يەردە بىرەر كۈتۈپخانا ئۇچراتىدۇق. ①

① كوروياتكىن بۇ يەردە تارىخنى پۈتۈنلەي بۇرمىلىغان. ئەينى زاماندا، يەنى كوروياتكىن قەشقەرىيەنى ساياھەت قىلغان چاغدا، ئۇيغۇر يېقىنقى زامان ئەدىبلىرىدىن ئابدۇرېھىم نىزارى، غەربىي (تۇردۇش ئاخۇن) ئۆزلىرىنىڭ ئەدىبىي پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان! شۇ زامانلاردا قەشقەرىيەنىڭ جاي - جايلىرىدىكى مەدرىسەلەردە نۇرغۇن كىشىلەر بىلىم ئالغان ۋە نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەر ساقلانغان. — مۇھەررىر ئىزاھى.

قەشقەرىيە خەلقنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ماۋرىننەھر خانلىقلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىگە ئوخشايدۇ - كەن. بۇ يەردىكى كىشىلەرمۇ ماتا - چەكمەندىن تىكىلگەن يەكتەك، تېرە شالۋۇر، جۇۋا ۋە چورۇق كىيىشىدىكەن، ئۇلارنىڭ ئاياللىرى رومال ئارتىشىدىكەن. قەشقەرىيە خەلقى ئۇچىسىغا بىر خىل گۈللۈك چەكمەندىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەك كىيىشىدىكەن، بۇمۇ ئۇلارنىڭ خېلى نامراتلىغىنى كۆرسىتىدۇ. ماۋرىننەھر شەھەرلىرىنىڭ ئاۋات گۈزەرلىرىدە ھېيت - ئايەم كۈنلىرى شاتۇۋادىن ياكى ساپ يىپەك رەختىدىن تىكىلگەن كىيىم كىيگەن كىشىلەرنى ھەتتا تاۋار - دۇر - دۇنلاردىن كىيىم كىيگەن كىشىلەرنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. ھەتتا ئاددى چىتتىن كىيىم كىيەلمەيدىغان نامرات كىشىلەرمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن. ھالبۇكى قەشقەرىيەدە بولسا ئىسىل گەزلىمىلەردىن ۋە چىتتىن كىيىم كىيگەنلەر يوق دىيەرلىك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يىپەك كىيىم كىيگەنلەرمۇ ئاز. قىش كۈنلىرى بولسا، ئۇلار كىيىملىرىنى ئۈستى - ئۈستىگە قاپلاپ كىيىشىدۇ، گۈللۈك چەكمەندىن تىكىلگەن چاپاننى سىرتىغا كىيىپ، ئىچىگە پاختىلىق چاپان ياكى تېرە كەمزۇللارنى كىيىشىدۇ.

چوپ - بۇ يەردىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق خەلقنىڭ كۈندىلىك غىزاسى بولۇپ، ئۆگرە دەپمۇ ئاتىلىدىكەن. ئاز - دۇر - كۆپتۈر گوش - ياغ ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدىكەن. يەنە شورپىمۇ ئىچىشىدىكەن، شورپىغا سېلىنىدىغان قوي گوشىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ئائىلە باشلىغىنىڭ كىرىمىگە باغلىق ئىكەن.

زىياپەت - بەزمىلەردە، ماۋرىننەھر ئەللىرىنىڭ خەلقى

ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان غىزا — پىلۇ تەييارلىنىدىكەن.
 قەشقەرىيە خەلقى يەنە خەنزۇلاردىن «يەلقازان» ① (رۇس-
 لارنىڭ ساماۋارىغا ئوخشاپ كېتىدۇ) شورپىسى قىلىشنى ئۇ-
 گىنىۋاپتۇ. يەلقازان شورپىسى ئومۇمەن ھەرخىل كوكتاتلار
 بىلەن گوشكە پىنتوزا، قارىمۇچ، قەلەمپۇر، دالچىن يوپۇر-
 مىغى سېلىش ئارقىلىق تەييارلىنىدىغان مۇرەككەپ تاماق
 بولۇپ، بۇ تاماقنى پەقەت بايلارلا يىيەلەيدۇ. قەشقەرىيە
 خەلقى خەنزۇلاردىن يەنە ھەرخىل ئىچىتىۋۇلۇق بوتقىلارنى
 ياساش ھۈنرىنىمۇ ئۈگىنىۋالغان. ئۇلار تاماق يىگەندە جاي
 ئىچىشىدۇ، گايى ئەتكەن چايىمۇ ئىچىشىدۇ. قەشقەرىيەدە
 چىقىدىغان مېۋە-چىۋىلەر ئاھالىنىڭ كۈز-قىش پەسىللىرىدە
 كۆپ ئىستىمال قىلىدىغان قوشۇمچە يېمەكلىكى ھىساپلىنىدۇ.
 مېۋىلەردىن قوغۇن - تاۋۇز، ئۈزۈم، ئامۇت، نەشپۈت ۋە ئال-
 مىللار ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. روسىيىدىن ئىمپورت قىلى-
 ىنىدىغان مۇراببا، تاتلىق يېمەكلىكلەر ئىچىدە بەلگىلىك دە-
 رىجىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

قەشقەرىيەنىڭ ھەمىلا يېرىدە تۈرك تىلى ئىشلىتىلىدۇ.
 يۇتۇن دولەتتە ئوخشاش بىر خىل يەرلىك تىل قوللىنىلىدۇ.
 بۇنداق يەرلىك تىل بەزى جەھەتتىن ماۋرىئەننە ھەر-
 خەللىرى ئىشلىتىدىغان تىللاردىن پەرقلىنىدۇ. مۇنداق
 پەرق بىر تەرەپتىن خەنزۇ تىلىنىڭ يەرلىك تىلغا ئارىلى-
 شىپ كەتكەنلىكىدىن، يەنە بىر تەرەپتىن نۇرغۇن نەرسىلەر-
 نىڭ نامى باشقىچە بولغانلىقتىن كېلىپ چىققان، يەنە بۇ-
 لاردىن باشقا پەرقلەرمۇ بار. قەشقەرىيەلىكلەرنىڭ سۆزدە

① «يەلقازان» خەنزۇلاردا «خوگوزى» ياكى «شۈەنگوزى»،

«شۈەنخاگرو» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. — مۇھەررىردىن.

كوپىنچە ھاللاردا لوۋلىشىدىغان تاۋۇشلار ئىشلىتىلىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر خىل تاۋۇش ياكى بىر بوغۇملۇق تاۋۇش بىلەن باشقا بىر خىل تاۋۇشنى ئايرىۋالغىلى بولمايدىكەن. قەشقەرىيە خەلقى ئارىسىدا، بىزدىكى تاتارلار ئىشلىتىدىغان، لېكىن تۈركىستاندا ئومۇمەن ئىشلىتىلمەيدىغان نۇرغۇن سۆزلەر ئىشلىتىلىدىكەن. تاشكەنتلىكلەر بۇ گەپلەرنى چۈشەنمەيدۇ. سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزىدا ۋە يېزىلىشىدا بەزى پەرقلەر بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ تاتارلىرى بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى بىر ئاز قىيىنلاپ بولسىمۇ چۈشەنەلەيدىكەن، قەشقەرىيە خەلقى تۇرمۇشتا ئىستىمال قىلىدىغان خەنزۇچە سۆزلەر زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن چالا - بۇلا بولۇپ ئۆزگىرىپ كەتكەن.

بۇ دولەتتە قوللىنىلىدىغان ئىمىزلىق ۋە ئۇزۇنلۇق ئۆلچەملىرى ھەم ۋاقىتنى ھىساپلاش ئۇسۇلى پۈتۈنلەي خەنزۇلاردىن كىرگەن. قىسقىسى، قەشقەرىيەنىڭ يەرلىك تىلى بىلەن تۈركىستانلىقلارنىڭ تىلى ئوتتۇرىسىدا پەرق ئانچە زور ئەمەس. بىر تۈركىستانلىق ئۆز تىلى بىلەن قەشقەرىيەلىكلەرنىڭ يەرلىك تىلى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى بىر قانچە ھەپتىدىلا تۈگىتەلەيدۇ.

قەشقەرىيە خەلقىنىڭ كۆپچىلىگى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدۇ.

بۇ دولەتتە ياقۇپبەگ ھوقۇق تۇتقانىدىن باشلاپ، غەيرى دىنلارنىڭ بۇ يەردە تارقىلىشى پۈتۈنلەي چەكلەنگەن. قەشقەرىيەدە ياشاشقا يول قويۇلغان خەنزۇلار ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىدىكەن. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئالدىدا ياكى ئولۇش ياكى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت ئىككى كىلا يول قالغان. لېكىن قالماقلار بۇنىڭ سىرتىدا دەپ

ھىساپلىنىپ، ئۆز بۇتلىرىغا چوقۇنۇشنى ساقلاپ قالغان. جۇڭگولۇقلار ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە خەلقنىڭ ئۆز دىنىي ئېتىقادىنى ساقلاپ قېلىشىغا يول قويۇلغان. تەڭرىقۇت ئوغلانلىرى ئىسلامىيەتنىڭ قاتتىقلىقى ۋە ئەسەبىلىگىنى ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن قاتتىق چەكلىگەن. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، خوتۇن - قىزلار چوڭراق ئەركىنلىك ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولغان. ئاياللارنىڭ جۇمبەت تارتىماي كىچىكلاردا مېڭىشىغا يول قويۇلغان. بۇنىڭدىن سىرت، خەنزۇلار ئۆزلىرىنى بولۇشچە قويۇۋېتىپ، ئەخلاق جەھەتتە ئىنتايىن زور ئەركىنلىككە ئىگە بولۇۋالغان، بۇنداق ئەركىنلىك كىشىنى كۆپ ھاللاردا چىرىكلىشىش ۋە چۈشكۈنلىشىشكە ئېلىپ بېرىپ، نىكا ئىشلىرىدىكى شاللاقلقنى پەيدا قىلاتتى. قەشقەر رايونىدە نىكا ئىشلىرى ئەسلىدىلا ئىسلامىيەت قائىدىلىرىگە ئاساسەن ئىنتايىن يېنىكلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىنىپ كەلگەن. ئەدەبلىكتە بولسا، ھېچقانداق ئەدەپ - قائىدىلەر - نىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماي، خالىغانچە تالاق قىلىۋېتىدۇ. بۇ بولۇپ قالغان. بۇنىڭدىن سىرت، خەنزۇلار ئارىسىدا يېڭى بىر خىل ۋاقىتلىق نىكا ئىشلىرى ئىۋج ئالغان. بۇنداق نىكانىڭ قەرەلى پەقەت بىر ھەپتە ئەتراپىدا بولىدۇ. كەن. بۇنداق ۋاقىتلىق نىكامۇ بارلىق ئادەتتىكى نىكا ئىشلىرىنىڭ رەسمىي ئادەتلىرى بويىچە بېجىرىلىدۇ. بۇنداق ۋاقىتلىق نىكالىشىش تۈزۈمى، ئاساسەن مۇشۇ دولەتتە ۋاقىتلىق تۇرغان سودىگەرلەر ئۈچۈن تۈزۈلگەن ئىكەن. بۇ يەردە خەلق روزىنى تەرتىپسىز تۇتىدىكەن، نامازنىمۇ پات - پات قازا قىلىپ قويىدىكەن. ياقۇپبەگ ھوقۇق ئىگەللىگەندىن بۇيان دىنىي ئىشلار جەھەتتە خەلقنى قاتتىق تىزگىنلىگەن.

ئەسلىدە قاتتىق رىايە قىلىنىدىغان دىنىي قائىدىلەرنى، مەسىلەن، روزا تۇتۇش، مىچىت - جامائەلەرگە بېرىپ ناماز ئۆتەشكە ئوخشاش ئىشلارنى يېڭىۋاشتىن ئەۋج ئالىدۇرغان. دىنىي قائىدىلەرگە رىايە قىلىشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، قازى - رەئىسلەر تەبىقىسىنى تىكلىگەن. خوتۇن - قىزلارنىڭ ئاممىۋى سورۇنلاردا ماڭغاندا يۈزلىرىگە چۈمبەت تارتىشى بۇيرۇلغان. ئاسىيالىقلار ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان بەيگە - ئەلەر ئات بەيگىسى بىلەن چېلىشىشلار مەنىنى قىلىنغان. قەشقەرىيەنىڭ پۈتۈن شەھەرلىرىدە خەنزۇلار ھۆكۈم - رانلىق قىلغان دەۋردە ئېچىلغان بارلىق پاھىشخانىلار تاقە - ۋېتىلىگەن. ياقۇپبەگ ئۆزى باشلامچىلىق بىلەن ئىسلام دىنىغا ئىخلاسمەن ۋە تۇرمۇشتا ئاددى - ساددا بولغان ھەمدە باشقىلار - غىمۇ شۇنداق قاتتىق تەلەپ قويغان. ئۇنىڭ بارلىق ئىش - ھەركەتلىرىدىن ئۇنىڭ پۈتۈن دولەتنى گويا بىر جامائەگە ئاي - لاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغانلىغىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. بۇ جامائەدىكى يېڭى جامائەت ئۆزلىرىنىڭ قان - تەرلىرىنى ئاق - قۇزۇپ يەر تېرىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ بۇ يەرلەردىن ئالىدىغان ھوسۇلى قانچە كۆپ بولسا شۇنچە ياخشى، لېكىن ئېلىنغان ھوسۇلنىڭ كۆپىنچىسى ھۆكۈمەتنىڭ ئۆز كۈچىنى كۆز - كۆز قىلىشىغا تەقدىم قىلىنىشى لازىم. كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش باشقا مۇسۇلمان دولەتلىرىگە ئوخ - شاشلا قەشقەرىيەدىمۇ چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىكەن، بۇ، پەقەت بايلارلا بەھرىمەن بولالايدىغان بىر خىل ئورپ - ئادەت ئىكەن. ياقۇپبەگ ئاددى - ساددا، پاك تۇرمۇش كەچۈرىدە - كەن. ئۇنىڭ تۇرمۇش - مەئىشىتى ئۆز ئەتىراپىدىكى ئەڭ باي كىشىلەرنىڭكىدىن يۇقۇرى ئەمەس ئىكەن. ئۇ كارۋان

سارايلىرىدا تۇرۇشنى خالايدىكەنكى، ھەرگىزمۇ ئۆزىگە خاس ياسالغان ئالاھىدە ئويلىرىدە تۇرۇشنى خالمايدىكەن. ئەمما ياقۇپبەگنىڭ ھەرمەخانسىدا 300 دەك ئايال بار ئىكەن، بۇ ئاياللاردىن ئالتىسى ياقۇپبەگنىڭ سەپەرلىرىدە ھەمىشە بىللە بولىدىكەن. ①

ياقۇپبەگ ئۆزىگە بوي سۇنمىغانلارنى قەتلى قىلىشتەك ئېغىر جازا بىلەن جازالىغاندىن سىرت، ئادەتتە ئاسانلىقچە ئادەم ئۆلتۈرمەيدىكەن. ئەمما خەلىق ئارىسىدا ياقۇپبەگ توغرىسىدا ھەرخىل پاراڭلار تارقىلىپ يۈرگەن ئىكەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلىغانلىكى كىشى دىر-دىر تىترەيدىغان بولۇپ قاپتۇ. ياقۇپبەگ پۇلغا ئېھتىياجلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئۆزىنىڭ چىشىغا تەككەن ياكى نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغانلارنى ھەمىشە مالى-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش يولى بىلەن جازالايدىكەن. قەشقەرىيەدە ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەر ئىچىدە كۆز كېسەللىكى ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىكەن، قارغۇ بولۇپ قېلىش ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال ئىكەن. سىل كېسەللىك گىمۇ بار ئىكەن، لىمغا تۇپىر كۈلىۈزى، بوۋاسىر (گېموروي)، ئوسمە - پوقاق كېسەللىكلىرىمۇ كۆپ ئۇچرايدىكەن. كۆز كېسەللىكلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا شور تۈزلۈك چاڭ - توزاڭ تۈزۈپ تۇرغانلىقى ۋە ياز كۈنلىرى شورلۇق تۇپراقنىڭ قۇياش نۇرىدا كۆزنى قاماشتۇرغىدەك پاقىراپ تۇرغانلىقى سەۋەپ بولغان دەپ قاراشقا بولىدۇ. يەرلىك ئاھالە پوقاق كېسەللىگىنىڭ سەۋىيىسىنى سۇدىن كۆرىدىكەن. ئەپيۇننى كۆپ

① گەرچە ئۇ، ئاددى - ساددا تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، دىيىلگەن بولسىمۇ. — ئىنگلىزچە تەرجىماندىن.

چىكىشتىن كېلىپ چىققان كېسەللىكلەرگىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. فۇرسىس (Forsyth) نىڭ كەسپىدىشى دوختۇر بېللۇۋ (Bellou) مۇشۇ كېسەللىك سەۋىيىسىدىن ھەزىم قىلىش ئەزالىرى نەزەرىيەۋىي ھىستىرىيە (تۇتاقلىق) سەۋىيىسى كېسەللىرى پەيدا بولىدىغانلىغىنى سەزگەن. ئەپيۇن چېكىش بۇ يەردىكى ئەر - ئاياللار ئىچىدە ناھايىتى ئومۇم - ئاشقان ئىش ئىكەن.

ئىككىنچى باپ

قەشقەردىيەنىڭ مەمۇرى رايونلارغا بولۇنۇشى، ھاكىملار،
ھەر خىل باج - سېلىقلار، بىۋاسىتە ۋە ۋاسىتىلىك باجلار،
سەركارلار، يۈز بېشىلار، قازىلار ۋە رەئىسلەر؛ قەشقەر،
مارالۇبشى، ئاقسۇ، باي، كۇچا ۋە كورلا قاتارلىق جايلار -
نىڭ باج نىسبىتى، باج يىغىشتىكى ئىللەتلەر، خەلقنىڭ
ياقۇبىيەگە بولغان نارازىلىقى، بەزى تەبىئىيەتتىكىلەرنىڭ
(يەنى يېزا ئىگىلىك، دىنىي ۋە ھەربى ئىشلار ساھەسى -
دىكىلەرنىڭ) نارازى بولۇشىدىكى سەۋەپلەر ۋە
بۇنىڭ ئاقىۋىتى.

قەشقەردىيە مەمۇرى جەھەتتىن مۇنداق 10 چوڭ
ئاساسى رايونغا ۋە نۇرغۇنلىغان كىچىكرەك جايلارغا بولۇندۇ:
قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، باي،
كۇچا ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلار ئاساسلىق رايونلار ھەم
ساپلىنىدۇ. كىچىكرەك جايلار توغرىلىق قىلىپ ئېيتقاندا،
رايونلارغا تۈۋەندىكىلەر كىرىدۇ: مارالۇبشى: بۇ يەر قەشقەر
قەردىن ئاقسۇغا بارىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان؛ كەلپىن:
بۇ يەر قەشقەر بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان؛
ئۇلۇغچات: بۇ يەر پەرغانە ئۆلكىسى بىلەن قەشقەردىيە ئوتتۇرىسىغا
تۇرىسىدىكى بىر قىسىم تاغلىق رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛
قاغىلىق: بۇ رايون يەركەن بىلەن خوتەننىڭ ئوتتۇرىسىغا
دىكى يول ئۈستىگە جايلاشقان؛ تاشقورغان: بۇ يەر يەركەن

دەريا ۋادىسىنىڭ بېشىدىكى ئىگىزلىكلەرنى ۋە تاغلىق رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز يۇقۇرىدا ئىسمىنى ئاتاپ ئۆتكەن رايونلاردىن باشقا، يەنە تېرىقچىلىق رايونلىرىمۇ مۇشۇ مەمۇرى رايونلار تەۋەسىگە جايلاشقان. مۇشۇ تېرىقچىلىق رايونلىرى توغرىسىدا بىز پەقەت قەشقەر بىلەن تۇتىشىدىغان ئوپال، تاشمىلىق، ئاتۇش، ئاغۇ، تازغۇن ۋە چانئېرىق دىگەن جايلارنىلا بىلىمىز.

ھەر بىر رايوندا بىردىن شەھەر ۋە نۇرغۇنلىغان چوڭ - كىچىك مەھەللىلەر - كەنتلەر بار. قەشقەر رايونىغا تەۋە يەرلەردىن سەمەن، توقۇزاق، قوغان، قاراقىر، بەش - كىرەم، ئاۋات، قىزىلبۇي، ياندۇما، شاپتۇل، ئاقىيار، يامانىار، توۋەنكى ياندۇما، باي توقاي، قوشئاۋات، پەيزىۋات، كۆپسەڭگى، تۇپراقلىق، قارا باغ، پاراچ، بوراختاي، ناچۇق، دولەتباغ ۋە قىزىل دوۋە قاتارلىق جايلار بار.

ئاقسۇ رايونىغا قارايدىغان كەنتلەر توۋەندىكىچە: قۇمباش، سايئېرىق، بەشئېرىق، چۇنتال، ئىگەرچى، ئاسۇق، بالداڭ، جام، ئابدال، تالدى (تاز لەڭگەر)، سۈگەتئېرىق، قۇمتام، ئىشلەنچى. ئاخىرقى ئالتە كەنت ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ياربېشى (ياۋېشى) دىيىلىدۇ.

مارالئېشىغا قارايدىغان كەنتلەر: چارباغ، تۇمشۇق، چېدىرتاغ، پاخمىلىق ۋە ياقا قۇدۇقلاردىن ئىبارەت.

بايىغا قارايدىغان كەنتلەر: قۇشتام، داۋانچى، قاراباغ، ياقائېرىق، مىرزىتام، ئونباش، جىگدىلىك، يېڭىئاۋات، ئوتباش، ئازغان، يۇقۇرقى بەلۋاغ، ئىشتاچى، يېڭى لەڭگەر، قاپچى، ئاق ئۆلى، چۈجە بەلۋاغ، ئارال، توخسۇن، بۇغان، چىغان، قىزىل ۋە باشقىلار. ئاخىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان

12 كەنت بىر بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار ئاھالە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان چوڭ سايرام رايونىنى تەشكىل قىلىدۇ، شۇڭا ئۇ خەرىتىدە پۈتۈن بىر شەھەر قىلىپ كۆرۈۋېتىلىدۇ.

كۇچا رايونى شايار بازىرىنى قوشقاندا، توۋەندىكى كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: قاراقاش، كۈنچى، سېرىق بۇيا، تاغئېرىق، بوستان، پەيلۇر، گۈمباز، توپسولدى، توققۇز تام، دۆلەتباغ، شامالباغ، مازارباغ، ئوچا، مازا خوجام، شۇنۇت، ياقا، ساقاغۇ، ئۇزۇن، ئاختىچى، كىرىش ۋە باشقىلار.

كورلا رايونىغا قارايدىغان كەنتلەر: بۈگۈر، يېڭىسار، يېڭىشاۋات، تاشئېرىق، يايچى، چومىياق، ئارال، ئالىساي (ئاخىرىدا ئاتالغان 4 كەنت بۈگۈر ئەتراپىغا جايلاشقان، بىر تۇتاش يەرلەردۇر)، قاغابايلاق، تاختى، ياغچىگىدە، مالۇ، بۇلۇڭ قۇدۇق، تالبۇلاق، ئاقساراي (ئاخىرىدا ئېيتىلىپ قالغان كەنت يېڭىسار ئەتراپىغا جايلاشقان)، دورىچىل، قوش ئېرىق، ئۇرپا، سايىباغ (بۇ بەش كەنت كورلا شەھىرىگە يېقىن)، دەنزىل، قارا شەھەر قورغىنى ۋە قارا شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا - كەنتلەر. دۆلەت غەرىپىدىن ھەر بىر رايونغا تەيىنلەنگەن بەگلەر شۇ يەرلەرنىڭ ھاكىمى ۋە ھۆكۈمرانلىرىدۇر. ① ھەر بىر رايوننىڭ ھۆكۈمرانلىرى

① بۇ پاراگرافتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەنبە ناملىرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن توۋەندىكىلەرگە قاراڭ.

بەگ، بىر يۇرتنىڭ ئاساسىي ھۆكۈمرانى ياكى باشلىغىدۇر.

بەگەر توقسابا ① پانسات ② ياكى يۈز بېشى ③ دەپ ئاتىلىدۇ.
بارلىق ھاكىملار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىش بېجىرىدۇ ھەم
دە ياقۇپبەگكە بىۋاسىتە جاۋاپكار بولىدۇ. ھەر بىر ھاكىم
ئۆز رايونىنى گويا ئىجارىگە ئالغان يەرنى باشقۇرغاندەك
ئىدارە قىلىدۇ. ئۇلار دولەت خەزىنىسىگە بەلگىلىك مىقدار
دە رەھسۇلات ۋە پۇل تاپشۇرىدۇ. بۇنىڭدىن ئېشىپ قالغان
بارلىق رەھسۇلات ياكى پۇللارنى ئۆزلىرى ئېلىۋېلىپ
پايدىلىنىدۇ. ھاكىملار دولەتتىن ھىچقانداق مائاش ياكى
ئۆزى باشقۇرغان يۇرتتىكى ھۆكۈمەتنىڭ خىراجىتى ئۈچۈن
دولەتتىن ھىچقانداق پۇل ئالمايدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ھەر
بىر ھۆكۈمران ئۆزىگە تەۋە رايوننىڭ مالىيە كۈچىگە قاراپ
ھەر قايسى شەھەر، يېزا، قىشلاقلارنى مۇداپىئە قىلىدىغان

① مەلۇم قوش ياكى مەلۇم بىر كەنتنىڭ ئاساسىي ئامانەت
قىلىنى توقسابا ياكى توغلا دەپ ئاتىلىدۇ. مەلۇم بىر ئادەم توقسابا
يا ياكى توغلا دېگەن نامغا ئېرىشكەندىن كېيىنلا ھەربىي ئۇنۋان
بەلگىسىنى كۆتىرىپ يۈرۈش ھوقۇقىغا ئىگە بولالايدۇ. بۇ يەر
دىكى ھەربىي ئۇنۋان بەلگىسى دېگەندەك قوتاز قۇيرۇقى ئېسىلغان
ئۇزۇن دەستەك كوزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق دەستەكنى ھەربىي ئۇنۋان
ۋانى بىلەن ئېمەلدارلار ئومۇمەن ئۆز مەنسىۋىتى بىلدۈرىدىغان
بايراق ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. ۋاڭشى شاۋ (Videshao) نىڭ
«شەرقىي تۈركىستان تىلى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» دېگەن ئەسىرىگە
قارالسۇن، ئىنگىلىزچە تەرجىماندىن.

② پانسات — بەش يۈز ئادەمنىڭ باشلىقى. — ئىنگىلىزچە
تەرجىماندىن.

③ يۈزبېشى — يۈز ئادەمنىڭ باشلىقى. — ئىنگىلىزچە
تەرجىماندىن.

ئازدۇر - كوپتۇر ئەسكەرلەرنى باقىدۇ ھەمدە بىر تۈركۈم
 ساقچى، پوچتالىيون ياكى خەۋەرچىلەرنى باقىدۇ.
 ھاكىملار ياقۇپبەگنىڭ بۇ ئەمىر - پەرمانلىرىغا ئاساسەن
 يەر - زىمىنلارغا ھەر خىل دەرىجىدە ۋاقىتلىق ياكى ئومۇر -
 ۋايەت ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالغان. ھەر
 بىر ھاكىم دولەت خەزىنىسىگە مەلۇم مىقداردا ئاشلىق ۋە
 پۇل تاپشۇرغاننىڭ سىرتىدا، ھەر يىلى يەنە "بەدولەت"كە
 ئولپان تاپشۇرۇشى شەرت. بۇنداق ئولپاڭ ھوكۇمران بىلەن
 ئولپان تاپشۇرغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ياخشى
 ياكى يامان بولۇشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ. مۇنداق
 ئولپاڭلار نۇرغۇنلىغان ئاتلارنى، سان - ساناقسىز تون - چا -
 پانلارنى، گىلەملەرنى، تاۋار - دۇردۇنلارنى، تاغار - تاغار
 چايىلارنى ۋە شېكەرلەرنى، لىگەن - لىگەن كېپەك ئالتۇن
 لارنى، تىللا ۋە كۈمۈش تەڭگىلەرنى، زىنچا ئالتۇن ياكى
 يامبۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن. "توققۇز" دىگەن
 سان يۇقۇرقىدەك ئولپاڭ - سوغىلارنىڭ ئومۇمى مىقدارى
 جەھەتتە خېلى زور سالماقنى ئىگەللەيدۇ. مەسىلەن، ئومۇمەن
 سوغا تەقدىم قىلغاندا، بىر يۈرۈش ياكى بىر قانچە يۈرۈش نەر -
 سە بىر يولدا سۇنۇلىدۇ. بىر يۈرۈش دىگەندە، 9 تۇياق ئات، 9
 تېڭىق تون بولۇشى مۇمكىن (ئەگەر سوغا سۇنغۇچى كەمبەغەل -
 رەك بولسا، پەقەت توققۇز تون سۇنۇشى، توققۇز قاپ ياكى توق
 قۇز خالتاشېكەر، "توققۇز ئالتۇن يامبۇ" سۇنۇشىمۇ مۇمكىن، ھەر بىر
 يامبۇ 108 سومغا يارايدۇ). ھاكىملار بۇ سوغىلارنى مەخسۇس
 ئەلچىلىرىدىن ئەۋەتىدۇ ياكى ھاكىملارنىڭ ئۆزلىرى "بە
 دولەت" ھوزۇرىغا كېلىپ، يۈكۈنۈپ تۇرۇپ تەقدىم قىلىدۇ.
 "بەدولەت" ھاكىملارنىڭ سۇنغان سوغا - ھەدىيىلىرىگە

جاۋابىن كۆپىنچە شۇنىڭغا ئوخشاش قىممەتتىكى ماددى نەرسىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى نۇرغۇن شىرىن سوزلەر ۋە يېقىنچىلىق بىلەن ئىلتىپات كۆرسىتىدىكەن. ئۇ ئادەتتە مەيلى يۇقۇرى مەرتىۋىلىك ھاكىملارغا بولسۇن ياكى توۋەن دەرىجىلىك ئەلچىلەرگە بولسۇن، رەڭگارەڭ ئەتىلەس تون، كەمەر ياكى قورال ھەدىيە قىلىدىكەن.

بىز بۇ دولەتنىڭ مەمۇرى ئىدارە قىلىنىش ئەھۋالى ئۈستىدە سۆز ئېچىشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ مەمۇرى ئورگانلىرىدىكى بەزى كىشىلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئۈستىدە توختالماقچىمىز. شۇڭا بىز قەشقەرىيەدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان باج - سېلىقلار ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى. قەشقەرىيەدىكى ھەر خىل باج - سېلىقلارنىڭ ئەھۋالى ئاسىيادىكى باشقا دولەتلەرنىڭكى بىلەن تامامەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ھەر خىل باج - سېلىقلار ئىچىدە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى خىراجەت بېسىدۇر. بۇ، يەرلەردىن ئېلىنغان ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىر قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، سەي - كوكتات ئېتىزلىرى، تېرىلغان يەر، كېۋەزلىك، بېدىلىك ۋە مېۋىلىك باغلارغا قويۇلىدىغان تاناپ بېجى تۇرىدۇ. ھەربىر تاناپ ئايرىم - ئايرىم مولچەر - لەپ بېكىتىلگەن بولۇپ، بەزىدە 20 تەڭگىگە يېتىدۇ. بۇلار - نىڭ سىرتىدا يەنە چارۋىلار ۋە توۋار ماللار ئۈستىگە قويۇلىدىغان زاكاتمۇ بار. زاكات ئېلىش نىسبىتى 2.5 پىرسەنت بولىدىكەن.

خىراجەت - تاناپ ۋە زاكاتلار بىۋاستە باج ھېساپلىنىدۇ. نۇرغۇنلىغان ۋاستىلىق باج - سېلىقلاردىن توۋەندىكىلەر مۇ بار:

۱۹۹۰-يىلى ئوتتۇرىسىدا، تىلماق بۇلىغىدا بىلەن پاشمان (شېخىر لىغىنى) ۱۹۹۰
 قانداق، ئاشلىق (ئادەتتە بۇغداي)، ۲۰ تاغار سامان. ھازىر باغ
 ئېلىنىدىغان ئوت سامان مۇرىغا ئىشلىتىلغاندا، پۇل ئېلىنىدىغان
 بولۇپ، ئېلىنىدىغان بۇ پۇللار كۆپىنچە خېلى تېخى بولمىدىكەن.
 ۲۰۰۰-يىلىدىن باشلاپ ئاشلىقتىن ئېلىنىدىغان بىر خىل خاج بولۇپ،
 ئۇ باجىرلارنىڭ ئىش ھەققى ئۇچۇن سەرپ قىلىنىدىكەن.
 بۇ باجنىڭ مىقدارى بەك ۋە ئۇنىڭ باجگىرلىرىنىڭ نەپسى-
 نىڭ چوڭ كىچىكلىكىگە قاراپ خالىغانچە تېكىتىلىدىكەن.
 تەرىق قارىلىپ بارلىقتا ھاھىلەردىن بىرەر سىل ئۆلۈپ
 قالسىلا، ئۇنىڭ يارىمى مال مۇلكى بولغاغا، سۇندۇرۇلۇپ،
 سۇندۇرۇلغان باھانىڭ 2۰5 پىرسەنتىنى 5 پىرسەنتىكىچە
 قىسمى دولەتكە تاپشۇرۇلىدىكەن.
 ۋاستىلىق باجىلار ئىچىگە يەنە قەشقەر يېرىگە كەلگەن
 ۋە بۇ دولەتنىڭ ئوتەكلىرىدىن ئۆتكەن چەتئەللىكلەرنىڭ ۋە
 ئۇلارنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىگىنىڭ ئىھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن
 ھاھىلەدىن ئېلىنىدىغان نەق پۇل، مەھسۇلات ۋە ئوتۇن-
 سامانىلار مۇكىرىدىكەن. شۇنىڭدەك ئاھالە يەنە ئۇرۇشقا
 كېرەكلىك ماددى نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشى، ھەربى
 گىزارما قىلىش ئۈچۈن ئويلانمىغان، ھەقىقەتەن ئېلىنىشى،
 دولەت ۋە جامائەت بىنالىرىنى ئىسسىتىش ئۈچۈن يېقىملىق
 ئوتۇن يەتكۈزۈپ بېرىشى، بۇنىڭ سىرتىدا، تىرىشچانلىق
 قۇرۇلۇشلىرىغا مەجبۇرى يوسۇندا ھەقسىز ئىشلەپ بېرىشى
 شەرت ئىكەن.

ھەر بىر ئۆلكە ياكى رايون مەمۇرى ئىدارە قىلىش ياكى
 خاج، غەللە، ياراق يېغىۋېلىش جەھەتتە بىر قانچە چوڭ كىچىك
 ئوبلاستلارغا ياكى تۈمەنلەرگە بۆلۈنىدىكەن. بۇلارنىڭ ھەر بىرى

ھىجرىيەنى بىر قانچە كەفت ھىجرىيەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدىمەن ۋە
يۇرتىمدا ئۇلارنى (ئازاد تەبىئەت) ۋە يۇرتىمدا
ئاساسلىق مەمۇرىي خادىملار ھىساپلىنىدۇ.

سەركارلارنىڭ ۋەزىپىسى دۆلەتنىڭ خەزمىتى ئۈچۈن
خىراجەت بىجىيغۇسى ۋە باشقۇرۇش ھەمدە ئۇنى خەزىنە
ئىگە كىرىم قىلىشتىن ئىبارەت. شۇنىڭدەك ئۇلار يەنە دۆ-
لەتنىڭ ئاشلىق ئامبارلىرىنى باشقۇرىدۇ ھەمدە ھەربىي سەپ-
تىكى ئەسكەرلەرنى مۇشۇ ئامبارلاردىن ئېھتىياجلىق ئاشلىق
ۋە يەم - خەشەك بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ. يۇرتىمدا
قۇرۇش تۈزۈمى ھاكىملار بىلەن تۈزۈلگەن توختامغا ئاساس-
سەن كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ.

يۇرتىمدا بىشبار ئۆشەر - زاكاتنى ھەمدە ئوت - سامان پۇلى
بىلەن كەپسەندىن باشقا، بارلىق ھەرقانداق ۋاسىتىلىق
باج - سېلىقىلارنى يىغىشقا مەسئۇل بولىدۇ. يۇرتىمدا
يەنە ئۆزلىرى باشقۇرۇۋاتقان كەنتلەرنىڭ ئامانلىقىنى ساق-
لايدۇ، يوللارنى ئاسراش ۋە رېسونت قىلىشقا قارايدۇ،
ئەمەلدار ۋە ھەربىيلەرنى كۈتۈۋېلىش، ئۇلارغا ياتاق ئورۇن-
لاشتۇرۇش، ئاھالىدىن ھەربىيلەرگە كېرەكلىك ھارۋا، ئاتلارنى
يىغىش ۋە ئارمىيىگە كېرەكلىك ھەرخىل ماددىي بۇيۇملارنى
نىيەتكۈزۈپ بېرىش ۋەزىپىلىرىنىمۇ ئادا قىلىدۇ.

ھەربىي ھاكىمنىڭ قول ئاستىدا ئۇنىڭغا بىۋاسىتە خىزمەت
مەت قىلىدىغان بىر سەركار ۋە بىر قانچە قىزىل (كاتىپ
ياكى پۈتۈكچى) بولىدۇ.

بىز يۇرتىمدا ھەربىي ئوبلاستىدىكى خىراجەت - زاكات
باجلىرى شۇ ئورۇندىكى يەرلىك ھۆكۈمەت يەنى سەركار ۋە
يۇرتىمدا تەرىپىدىن يىغىۋېلىنىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەن ئىدۇق.

دۇق. تالان بېجى بولسا، ھاكىملارنىڭ بىۋاسىتە يېتەكچىلىك
يىغىۋېلىنىدۇ، ئۇلار بۇ باجنى يىغىشقا ئۆز مىززىلىرىنى
ئەۋەتىدۇ.

خىراجەت بېجى ياكى سەركارلارغا ھوددىگە بېرىلىدۇ.
ئۇلار مەھسۇلاتنىڭ ئاشقان ياكى كېمەيگەنلىكىگە قارىماستىن،
بەلگىلىك مىقداردا ئاشلىق ياكى ئەق پۇل يىغىۋېلىپ، دو-
لەت خەزىنىسىگە تاپشۇرىدۇ، ياكى ئۇلار-شۇيىلى ئېلىنغان مەھ-
سۇلاتقا ئاساسەن، دولەت خەزىنىسىگە ئۆز يېنىدىن مەلۇم
مىقداردا ئاشلىق تاپشۇرىدۇ.

ئالدىنقى ئەھۋالدا، ھاكىملار بىر ئادەمنى سەركارلىققا
تەيىنلەيدۇ. كېيىنكى ئەھۋالدا بولسا، سەركار بولغۇچى جەز-
مەن يەرلىك خەلقنى بولۇشى ھەمدە ھاكىمغا ئۆز ۋەزىپى-
سىنى تولۇق ئورۇنلايدىغانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىشى، شۇنداقلا
بەلگىلەنگەن غەللە-پاراقنى ھاللىق ئاھالىدىن تولۇق
يىغىۋېلىشقا ئېنىق ۋەدە بېرىشى شەرت.

قەشقەرىيەنىڭ ئەدلىيە - سوت ئىشلىرىنى ياقۇببەگ تە-
رىپىدىن تەيىنلىگەن قازىلار باشقۇرىدىكەن. ئوبلاستلاردا، ئا-
ھالىنىڭ زىچلىق دەرىجىسىگە ۋە يەر كۆلىمىنىڭ چوڭ - كىچىكلى-
كىگە قاراپ بىر ياكى بىر قانچە قازى ئىشقا قويۇلىدىكەن.
ھەر بىر قازىغا بىردىن مۇپتى (قانۇننى شەرھىلىگۈچى)
قوشۇپ بېرىلىدىكەن. ھەر بىر مەھەللىگە ئاز دىگەندە بىر-
دىن رەئىس قويۇلىدىكەن، رەئىسلىككە شۇ مەھەللىدىكى ئاھا-
لە ئېچىدىن ئەڭ ئەخلاقلىق، ئەڭ تەقۋادار ئادەملەر تال-
لىۋېلىنغان ئىكەن. بۇ رەئىسلەرنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ
بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ھوقۇقىنى ئىشلىتىش ۋە كېڭەيتىش
ئۈچۈن خەلققە سالغان زۇلۇملىرى سەركار ۋە يۈز بېشىلار-

ئىككىدىن قېلىشمايدىكەن، رەئىس شەرىئەت ئەھكامى ۋە ئورپ-ئادەت بويىچە، ئومۇمىي ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ ۋە ئىسلامىيەت قائىدىلىرىنىڭ پاكلىغىنى قوغدىغۇچى ئىكەن.

رەئىسلەر ھەرقانداق ئويلىرىگە كىرىشكە ھوقۇقلۇق ئىكەن، ئۇلار ئۆز ھوقۇقىنىڭ سىمۋولى بولغان بىر تال تو-قۇناق ئاغامچىنى بويىنىغا ئېسىۋېلىپ، مەيلى كۈندۈز ياكى كېچە بولسۇن، خالىغان ۋاقىتتا ئويۇمۇ - ئوي يۈرۈپ كىشىلەرگە نازارەت قىلىدىكەن، مەيلى ئەر ياكى ئايال ۋە بالىلار بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسى رەئىسنىڭ بۇيرۇغىغا ئىتائەت قىلىدىكەن. ئۇ بارلىق ئائىلىلەردە جىدەل - ماجرا بولماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىدىكەن. ھەر بىر ئادەمنى ھەتتا ئۇششاق بالىلارنىمۇ ۋاقتى - ۋاقتىدا نامازغا بېرىپ تۇرۇشقا دەۋەت قىلىدىكەن، ئاتا - ئانىلارنىڭ ئۆز بالىلىرىنى مەكتەپلەرگە ئەۋەتىشكە ھەيدەكچىلىك قىلىدىكەن. سودىگەرلەردىن سودىدا ئادىل بولۇشنى، سۈپەتلىك ماللارنى سېتىشنى تەلەپ قىلىدىكەن، خوتۇن - قىزلارنىڭ چۆمبەتسىزلا سىرتقا چىقىشىنى چەكلەيدىكەن ھەمدە ئاھالىنىڭ ئاخشىمى سائەت 8 ياكى 9 لاردا ئۇخلاشقا نازارەت قىلىدىكەن. رەئىسلەر جىنايەتچىلەرنىلا جازالاشقا ھوقۇقلۇق بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھەرقانداق بىر گۇمانلىق ئادەمنىمۇ جازالاشقا ھوقۇقلۇق ئىكەن. رەئىسلەر ئۇلارنىڭ باش، مۇرە ۋە بەللىرىگە دەررە بىلەن ئۇرىدىكەن، ھەتتا بەزى گۇناكارلارنى بەلگەلىمە بويىچە قامچىلايدىكەن. مەسىلەن، ماتا توقۇيدىغان باپكارنىڭ توقۇغان ماتاسى ئۈلچەمدىكىدىن قىسقا بولۇپ قالسا، بۇ باپكارغا 39 دەررە ئۇرۇلىدىكەن. رەئىسلەر مىرزاپىنىڭ ھەمراھلىقىدا كوچىلاردىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.

ۋەلىقچىلار كىشىلەر قورقۇپ سىزاسىمىگە چۈشۈپ قالىدىكەن. ئادەتتە ئەرلەر باشلىرىنى ئېگىپ، يۇشەرتەت ھامىلىرىنىڭ ئوتۇپى كېتىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشىدىكەن، خوتۇن - قىزلار ۋە ئۇششاق بالىلار بۇ تەرى سۇرلۇك رەئىسلەرنى كۆرگەن ھامىلى بەدەر قېچىشىدىكەن. رەئىسلەرگە ئۇچراپ قالغانلىكى ئادەم دەردە يېمەي قالمايدىكەن، ئەمما بالىلار بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئىكەن. دىنىي مۇراسىملار موللىلارنىڭ رىياسەتچىلىكىدە مېچىتىلاردا ئۆتكۈزۈلىدىكەن، بۇ موللىلارمۇ ئوخشاشلا "بەدولەت" تەرىپىدىن تەيىنلىنىدىكەن. ئادەتتە ئۇلار بەدەرسىنىڭ يۇقۇرى يېللىق دەرسخانىلىرىدا ئوقۇغان تالىپلار ئىچىدىن تاللىنىدۇ. كەنە مەدرىسىنىڭ يۇقۇرى يېللىق تالىپلىرى ئىچىدىن لايىق كىشى چىقىمسا، ئۇ ھالدا يەرلىك ئاھالە ئىچىدە دىنىي ئېتىقادى ئەڭ كۈچلۈك خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان كىشىلەر موللىلىققا تاللىنىدىكەن. مېچىتلىرى قارمىقىدا مۇنداق ئىككى خىل مەكتەپ بولىدىكەن: بىرى تۆۋەن دەرىجىلىك يولۇپ، ئۇ مەكتەپ ياكى قارىخانا دىيىلىدىكەن. ئالدىنقىسىدىكى ئوقۇتقۇچىلار خەلىپەت دەپ ئاتالسا، كېيىنكىسىدىكى ئوقۇتقۇچىلار مۇدەررىس دەپ ئاتىلىدىكەن.

ھەر بىر ئۆلكە ياكى رايوننىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئەمەلدارلار بولغاننىڭ سىرتىدا، يەنە بىر دىن قازى ئەسكەر، يەنى ھەربى خادىملارنىڭ ئىشلىرىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىدىغان ئالاھىدە قازى، بىردىن قازى كالاڭ، يەنى قازىلارنىڭ قازىسى ۋە بىردىن قازى رەئىس يەنى رەئىسلەرنىڭ رەئىسى بولىدىكەن. بۇ ئۈچ خىل ئەمەلدار ياقۇپبەگ تەرىپىدىن بىۋاسىتە تەيىنلىنىدىكەن، شۇنىڭدەك ئۆلەلەر ھاكىملاردىن مۇستەقىل تۇرىدىكەن. ھاكىمدىن باشلاپ

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئەمەلدارلارنىڭ ھېچقايسىسى دولەت -
تىن مائاش ئالمايدىكەن، ھاكىملار ئۆزلىرى يىققان ھەر خىل
باجلاردىن ئۆزلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى چىقىرىۋالىدىكەن. ئۆز-
لارنىڭ بەدولەتكە سۇنغان سوغاتلىرىدىن قارىغاندا، ھاكىملار-
نىڭ ئۇندۇرۇۋالغان مائاشى چوقۇم ناھايىتى كۆپ بولسا كېرەك.
خىراجەت بېجىنى ھوددىگە ئالغان سەركارلارمۇ مائاش
ئالمايدىكەن. لېكىن ئۇلار خىراج بېجى يىققاندا، ئۆزلىرى-
نىڭ ۋە ئۆزلىرى بىلەن بىللە باج يىغىشقا چىققان ياردەم-
لەشكۈچىلەرنىڭ ئىش ھەققى ئۈچۈن كەپسەندىن يەنى
مەلۇم مىقداردىكى ئاشلىقتىن بەھرىمەن بولۇشقا ھوقۇقلۇق
ئىكەن.

يۇقرالار تەرىپىدىن سايلىنىپ چىققان يۈز بېشىلار
ئۆزلىرى خىزمەت قىلىۋاتقان كەنتلەردە قائىدە بويىچە بەر-
زىمىنغا ئىگە بولىدىكەن. ئۇلار بۇ يەرلەرنى يەرلىك خەلقنى
ھەقسىز ئەمگەككە سېلىپ تېرىقۇزىدىكەن.
قازىلار ۋە مۇپتىلار ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلغان دەۋا
ئىشلىرىدا ئالاقىدار دەۋاگەر ۋە ئەيىپكارلاردىن مەلۇم مىق-
داردا ئىش ھەققى ئالىدىكەن. بۇنداق ئىش ھەققى دەس-
لەپتە 20 تىپى ئىكەن، كېيىنچە ناھايىتى چىق ئۆسۈپ
كېتىپتۇ. مىرزاچىلار ۋە باشقا خادىملارنىڭمۇ دەۋاگەر ۋە ئە-
يىپكارلاردىن تاپان ھەققى ئۇندۇرۇۋالالمىسا كۈڭلى تىنماي-
دىكەن.

رەئىسلەرمۇ بەزى دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغان
دا كىشىلەردىن پارا ئالىدىكەن. كىشىلەر بۇنداق پارا ئۆ-
چۈن رەئىسلەرگە بەزىدە ناھايىتى قىممەتلىك نەرسىلەرنى
سوغا قىلىدىكەن. بۇنىڭ سىرتىدا، رەئىسلەر جىنازە نامىزىنى

چۈشۈرسە، قازا قىلغۇچىنىڭ ئەڭ ياخشى تونىنى ئېلىش
ھوقۇقىغا ئىگە. ئورپ - ئادەت بويىچە، بۇنداق تون مېيىتىنى
يەرلىككە قويۇشتىن ئىلگىرى تاۋۇتنىڭ ئۈستىگە يېپىلىدۇ.

شۇنىڭدەك، موللىلارنىڭ ئىش ھەققىمۇ پۇقرانىڭ زىم-
مىسىغا يۈكلەنگەن. ئۇلارنىڭ بۇنداق ئىش ھەققى پۇقرانىڭ
سەدىقىسى، بالىلارنىڭ پەيشەمبىلىگى (مەكتەپنى بىر موللا
باشقۇرغان بولسا) ۋە جامائەت ئىچىدىكى نىكالىنىش - نىكا-
دىن ئاجرىشىش رەسمىيەتلىرىنى بىجىرىش، جىنازە نامىزىنى
چۈشۈرۈشكە ئوخشاش ئىشلارغا تولىنىدىغان تۇراقلىق ھەق-
لەردىن كېلىدۇ.

قارىخانا خەلپەتلىرىنىڭ ئىش ھەققى تەلەبەلەر (ئو-
قۇغۇچىلار) نىڭ ئاز - كوپلۇگىگە ۋە ئاتا - ئانىلارنىڭ كەم -
بەغەللىك - بايلىق دەرىجىسىگە قاراپ بەلگىلىنىدىكەن، ئو-
مۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇنداق ئىش ھەققى ناھايىتى
ئاز بولىدىكەن. خەلپەتلەر ئىش ھەققىنىڭ بىر قىسمى ئو-
چۇن پۇل، يەنە بىر قىسمى ئۈچۈن ماددى نەرسىلەر ئال-
دىنىكەن.

قەشقەرىيەدە ئەمەلدارلارنىڭ گەرچە تۇراقلىق مائاشى
بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى پۇقرالارنىڭكىدىن خې-
لىلا باياشات ئىكەن.

ياقۇپبەگنىڭ ئاددى - ساددا تۇرمۇش كەچۈرۈش ئادى-
تىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئاسىيادىكى باشقا ھۆكۈمە -
رانلارغىلا ئەمەس، بەلكى قول ئاستىدىكى باشقا بەگلەرگە
مۇ ئۈلگە بولالايدىغانلىقىنى كورۇۋالالايمىز. ئۇنىڭ ئوردىسى
شۇ قەدەر نامراتكى، ئوردىغا كىرگەنلەر بۇنىڭ ئوز ئوردى-
سى ئىكەنلىكىنى ھىس قىلمايدۇ. ئۇنىڭ كىيىنىشى ۋە غە

زالىنىشىمۇ قول ئاستىدىكى خادىملارنىڭ كىيىمىدىن ھىچقانداق پەرقلەنمەيدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئەيىش - ئىشرەتكە بېرىلگەنلىكى ئۇنىڭ بىردىن - بىر ئىسراپچىلىقى بولۇپ، ئۇنىڭ 300 ئايال تۇرىدىغان كارامەت ھەيۋەتلىك ھەرەمخانىسى بار. يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇ سەپەرگە چىققاندا 6 ئايال ھەمىشە ئۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرىدىكەن. ياقۇپبەگنىڭ ئوردىسى شۇنچىلىك تارھەم كىچىك ئىكەنكى، ئۇنى زادىلا بۇخارا ياكى قۇقان خادىملىرىنىڭ ئوردىلىرىغا تەڭلەشتۈرگىلى بولمايدۇ.

ياقۇپبەگ پۈتۈن دولەت ئىشلىرىنى توت مىرزىدىن تەركىپ تاپقان دىۋانخانىسى ئارقىلىق باشقۇرىدىكەن ۋە شۇلار ئارقىلىق بارلىق ھوججەت - ئالاقىلەرنى بىر تەرەپ قىلىدىكەن. بۇ مىرزىلار ياقۇپبەگكە ھەم كاتىپ ھەم ئىش بېجىرگۈچى ئورنىدا خىزمەت قىلىدىكەن، ئۇلاردىن مەخ - سۇم ئىسىملىك بىرسى 1872 - يىلى دىپلوماتىك ۋەكىل بولۇپ تاشكەنتكە بارغان. بۇ كىشىنىڭ ئىش بېجىرىش ھۈ - قۇقى ناھايىتى چوڭ ئىكەن.

ياقۇپبەگ ئەمىر - پەرمانلارنى ئادەتتە ئاغزاكى ئېيتىپ توۋەنگە چۈشۈرىدىكەن.

ياقۇپبەگ ھەركۈنى ئەتىگەنلىكى قوبۇلخانىدا ئۆز ئورنىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن، خەت - چەكلەرنى كورۇشكە باشلايدىكەن، ئۇ، تاپشۇرۇۋېلىنغان خەت - ئالاقىلەرنى بىر - بىر - لەپ تەپسىلى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، دەرھال پەرمان بېرىدىكەن، مىرزا بۇ پەرمانلارنى شۇ خەت ياكى ئالاقىنىڭ ئارقىسىغا يېزىپ قويىدىكەن. ئاتلىق چاپارمەنلەر كۈنىگە تەخمىنەن 290 چاقىرىمدىن 390 چاقىرىمغىچە يول بېسىپ

خەت - ئالاقىلەرنى مەنزىلدىن مەنزىلگە يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ.
كەن. چاپارمەنلەر بەلگىلىك ئارىلىقتا قۇرۇلغان مەخمۇس
ئۆتەڭلەردە ئاتلىرىنى ئالماشتۇرىدىكەن.

ياقۇپبەگ ئىشلارنى تېز بىر تەرەپ قىلىشقا ۋە قاتتىق
قوللۇقتا ھەممىگە مەشھۇر ئىكەن. بەدولەتنىڭ قول ئاس-
تىدىكى كىشىلەر ئۇنىڭدىن نەچچە يۈز چاقىرىم يىراقلىقتا
تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاڭلىشى بىلەنلا قورقۇپ،
دېر-دېر تىترىشىدىكەن.

ئۈزەم كېزىپ ئۆتكەن بىر قانچە ئۆلكە ياكى رايونلار
(قەشقەردىن چىقىپ ئاقسۇ، باي، كۇچا، كورلا ۋە قاراشەھەرنى
بېسىپ ئۆتىدىغان جايلار) نىڭ باج، غەللە-پاراق ئۈچۈن
تاپشۇرغان ماددى نەرسىلىرىنىڭ سانىدىن مېنىڭ يۈزەكى
خەۋىرىم بار. ئەمما يەركەن ۋە خوتەن رايونلىرىنىڭ باج،
غەللە-پاراق ئىشلىرىغا ئائىت سانلىق مەلۇماتنى تەخمىنەن
بولسىمۇ ئىگەللەپ ئالالمىدىم.

قەشقەرىيە ئاھالىسىنىڭ ئۆز ئۈستىگە ئالغان سېلىقلارنى
تولەش ئىقتىدارى ۋە باياشاتلىقى بىزنى تولسۇ قىزىقتۇر-
دى. بىزنىڭ بۇ مەسىلىگە ئائىت توپلىغان ماتېرىياللىرىمىز
تولۇق بولمىسىمۇ، لېكىن مەن بۇ ھەقتە توختىلىپ ئۆتۈشنى
لايىق كوردۇم.

گەپنى قەشقەر رايونىدىن باشلايلى. ئالداش داداخا
ئىسىملىك بىر تاشكەنتلىك سودىگەر بۇ رايونغا ھاكىم ئى-
كەن، ئۇ دولەت خەزىنىسىگە ھەر يىلى پۈتۈن قەشقەر
شەھىرىدىن ۋە قەشقەر رايونىدىكى بارلىق يېزا-كەنتلەر-
دىن خىراجەت بېجى ئۈچۈن يىغىلغان ئاشلىقلاردىن 900

مىڭ چارەك ① بۇغداي ۋە قوناق تاپشۇرىدىكەن. بۇ سانغلىق مەلۇماتلار ئىچىدە بىزنىڭ ماراۋېشىغا بارغىچىلىك چوڭ يول بويلىرىدىكى كەنتلەردىن توپلىغانلىرىمىز مۇنداق:

شايتىئۇل — بۇ مەھەللىدە 600 تۇتۇن بولۇپ، باج ئۈچۈن ئۇلاردىن 2000 چارەك ئاشلىق ئېلىنىدىكەن. پەيىزىۋات بازىرىدا 400 دىن 500 گىچە تۇتۇن بولۇپ، باج ئۈچۈن ئۇلاردىن 60 مىڭ چارەك ئاشلىق ئېلىنىدىكەن. پەيىزىۋات بىلەن خانئېرىق بايكارچىلىق مەركەزلىرىنىڭ بىرى ئىكەن. يېڭىئاۋات كەنتىدە 70 دىن 100 گىچە تۇتۇن بولۇپ، باج ئۈچۈن ئۇلاردىن 400 چارەك ئاشلىق ئېلىنىپ

① بىزنىڭ ئاقسۇدا ھىساپلاپ كورۇشىمىزچە، بىر چارەك دىگەنىمىز 24 قاداق بۇغداي ياكى 26 قاداق قوناق ۋە ياكى 25 قاداق ئارپا بولىدىكەن — ئابىتوردىن.

شاۋ ئەپەندى (Mr. Shaw) نىڭ «شەرقىي تۈركىستان سۈرىتى لۇكلىرى لۇغىتى» دە مۇنداق دېيىلگەن: «شەرقىي تۈركىستاندا بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئۈچ خىل چارەك ئىشلىتىلىدۇ. بىرىنچى خىلى خام يېپەك، بويلاق ماتىرىياللىرى، خۇشپۇراق ماتىرىياللار ۋە چاپلارنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭ بىر چارەك 4 جىڭ ياكى 5 قاداققا باراۋەر، ئىككىنچى خىلى ھەرخىل مەھسۇلاتلار ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. ئۇ «ئاشلىق تېشى»، «ئاشلىق تارازىسى» ياكى «توت تاش» يەنى «توت تارازا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ بىر چارەك 12.5 جىڭ ياكى 16 قاداق كېلىدۇ. بۇ ئەمىر نىڭ ھازىرقى ئېغىرلىق ئۆلچىمىدىكى ئۈچىنچى خىل چارەككە ئوخشىمايدۇ. بۇ خىل چارەك «بەش تاش»، «بەش تارازا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ بىر چارەك 16 جىڭ ياكى 20 قاداققا باراۋەر — ئىنگىلىزچە تەرجىماندىن.

دېكەن. بۇ يەر بۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى مارالبۇشىغا قوشۇۋېتىلگەن ئىكەن.

تاناپ بېجىنىڭ ئومۇمى سانى ئانچە ئېنىق ئەمەس، باغۋەنچىلىك ئىشلىرى زور تەرەققى قىلغان بەزى كەنتلەردىن ئېلىنغان باجنىڭ مىقدارى مۇنداق: بەشكېرە - دىن 100 مىڭ تەڭگە^①، ئاۋاتتىن 32 مىڭ تەڭگە، توققۇ - زاقىتىن 64 مىڭ تەڭگە، قوغاندىن 16 مىڭ تەڭگە يىغىۋېلىنغان. قىزىلبۇيىدىن تاناپ ۋە زاكات بېجى ئۈچۈن 90

① تەڭگىنى كۈمۈشكە سۇندۇرغاندا باھاسىنىڭ قانداق ئۆزگىرىدىغانلىقىنى ھېساپلاپ ئولتۇرمىدۇق. بىر قەشقەر تەڭگىسى ئون تىيىنغا باراۋەر. ئاپتوردىن.

شاۋ ئەپەندى ئۆزىنىڭ يۇقۇرىدا ئېيتىلغان لۇغىتىدە مۇنداق ئىزاھ بەرگەن: "بىر تەڭگە 25 ئۇششاق مىس 'پۇل' (جۇڭگودا ئىشلەنگەن ئوتتۇرىسى توشۇك قۇيما پۇل)غا تەڭ. بۇنداق مىس پۇل 'داچەن' دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ھەربىرىنىڭ قىممىتى ئىككى پۇلغا توغرا كېلىدۇ. تەڭگىنىڭ بازاردىكى باھاسى ئۇلارنىڭ بىر يامبۇغا (جۇڭگو يامبۇسى تەخمىنەن 2 قاداق ئېغىرلىقتا بولۇپ، 170 سومغا تەڭ) ئالماشتۇرۇلۇش سانىغا قاراپ بەلگىلىنىدىغان بولغاچقا، دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدىكەن. بەزى ۋاقىتلاردا يۇقۇرى ئوراسەپ 1.100 تەڭگىگە چىقسا، بەزى چاغلاردا توۋەنلەپ 800 تەڭگىگە چۈشۈپ قالىدىكەن. قەشقەر ئەمىرى يېقىندىن بېرى، پارچە كۈمۈش تىيىنلارنىڭ يېتىشمەسلىك ئەھۋالىنى ھەل قىلدى. تۈركىيە سۇلتانى نامىدىن ھەربىرى بىر تەڭگىگە باراۋەر كېلىدىغان، ئاق تەڭگىگە دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل پۇل تارقاتتى. ئۇنىڭ شەكلى ۋە ئىسمى قوقان بىلەن بۇخارانىڭ كۈمۈش پۇلىغا ئوخشايدۇ. بۇ خىل

مىڭ تەڭگە يىغىۋېلىنغان. ناچۇقتىن 25 مىڭ تەڭگە، دو -
لەتباغدىن 18 مىڭ تەڭگە يىغىۋېلىنغان. بۇ جايلاردىن
ئېلىنغان زاكات بېجىنىڭ ئومۇمى سانى ئېنىق ئەمەس.
قەشقەرگە بېقىنمايدىغان بەزى جايلاردىن يىغىۋېلىنغان
باجنىڭ مىقدارى توۋەندىكىچە:

خانئېرىقتىن خىراجەت بېجى ئۈچۈن 220 مىڭ چا -
رەك ئاشلىق، زاكات ۋە تاناپ بېجى ئۈچۈن 118 مىڭ
تەڭگە يىغىۋېلىنغان. ياقۇپبەگ خانئېرىقتىن ئېلىنىدىغان
باجنى ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلىغا بۇيرۇپ بەرگەن. شۇڭا بۇ
باج دولەتكە تاپشۇرۇلمايدىكەن.

تازغۇندىن خىراجەت بېجى ئۈچۈن يىغىۋېلىنغان ئاش -
لىق 90 مىڭ چارەككە يېتىدۇ. تاناپ بېجى ۋە زاكات
بېجى ئۈچۈن بۇ يەردىن 88 مىڭ تەڭگە يىغىۋېلىنغان.
تازغۇن دەپ ئاتالغان بۇ رايون 13 تىن 15 گىچە
مەھەللىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايونغا ئىسلامبەگ دېگەن
قەشقەرلىك بىر كىشى ھاكىم ئىكەن. بۇ رايوندىكى 10
مىڭ تۇتۇنلۇك ئاھالە ① ئاساسەن دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇل -
لىنىدىغان بولۇپ، كۆممە قوناق تېرىيدىكەن.

ئاتۇش خىراجەت بېجى ئۈچۈن يۇقۇرىغا 23 مىڭ
كۈمۈش پۇلىنىڭ بازىرىدا ئېقىش نىسبىتى كىچىك. خوتەننىڭ بىر
تەڭگىسى 50 كىچىك مىس پۇلغا باراۋەر، بۇ كىچىك مىس
پۇل يەركەننىڭ داچەنلىرىدىن سەل - پەل كىچىكرەك. شۇنىڭ
ئۈچۈن، بىر خوتەن تەڭگىسى يەركەن ياكى قەشقەر تەڭگىسىنىڭ
2 ھەسسىسىگە باراۋەر. بۇ ئىنگىلىزچە تەرجىماندىن.

① جۇڭگونىڭ 1760 - يىلىدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشىچە،
تازغۇندا ئاران 700 تۇتۇن بولغان - ئاپتوردىن.

چارەك ئاشلىق تاپشۇرىدىكەن. تاناپ بېجى بىلەن زاكات بېجىنىڭ ئومۇمى سانى ئانچە ئېنىق ئەمەس. ئاتۇشلۇقلار مائا توقۇيالايدىكەن. ئاتۇشنىڭ يېزا ئىگىلىگى 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان بولۇپ، بۇ يەردە 10 نەچچە مىڭ تۇتۇنلۇك ئاھالە ياشايدىكەن.

بەدولەتنىڭ تاشمىلىقتىن يىغىۋالىدىغان باجلىرى: خىراجەت بېجى ئۈچۈن 64 مىڭ چارەك ئاشلىق، زاكات بېجى ئۈچۈن 40 مىڭ تەڭگە يىغىۋالىدىكەن. سارى كۆل (تاشقۇرغان) ئەتراپىدىكى تاغلىق رايونلارمۇ تاشمىلىققا قارايدىكەن. بۇ تاغلىق رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى قىرغىزلار ئىكەن. قىرغىزلار زاكات بېجى ئۈچۈن يۇقۇرىدا ئېيتىلغان سانغا باراۋەر چارۋا تاپ-شۇرىدىكەن. ئۇلار چارۋىچىلىق قىلىدىكەن، ئۇنىڭدىن قالسا، يەنە تاشكۆمۈر قازىدىكەن. بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس. بۇ رايونغا ئابدۇل راخمان مىرزا بەردار ھاكىملىق قىلىدىكەن. بۇ مەرغۇلانلىق كىشى بولۇپ، نايمان قەبىلىسىگە تەۋە قارا قىرغىزلاردىن ئىكەن.

ئاغۇ بۇنىڭدىن ئۈچ يىل ئىلگىرى خىراجەت بېجى ئۈچۈن 48 مىڭ چارەك ئاشلىق تاپشۇرغان ئىكەن. بۇ يەردىكى ئاھالە باپكارلىق قىلىشىدىكەن. يەنە سوپۇن ياي-سايىدىكەن، باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن ۋە قىرغىزلار بىلەن سودا-سېتىق قىلىشىدىكەن. جۇڭگولۇقلارنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، بۇ يەردە 300 تۇتۇنلۇك ئاھالە بار ئىكەن.

ئوپال خىراجەت بېجى ئۈچۈن 80 مىڭ چارەك ئاشلىق تاپشۇرىدىكەن. ئۇنىڭ تاناپ بېجى بىلەن زاكات بېجى

جى ئۈچۈن قانچىلىك نەرسە تاپشۇرغانلىقى ئېنىق ئەمەس.
ئوپالنىڭ خەلقى دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
كەن. بۇ يەرنىڭ ھاكىمى پىسكەنتىلىك رەھىم
بابا توقساي دىگەن كىشى بولۇپ (توقساي-ھەربى مەنسەپ،
گەزەرمە باشلىقى دىگەن مەنىدە)، ئۇنىڭغا ئوپالنىڭ باج-
پاراقتىرىدىن كىرگەن كىرىمىنى پەرغانە ئۆلكىسى بىلەن
قەشقەرىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئىگىز تاغلىق رايونلارغا قۇرۇلغان
بەزى قورغانلاردا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنى قامداشقا سەرپ
قىلىش ھوقۇقى بېرىلگەن.

مارالۋېشى رايونى خىراجەت بېجى ئۈچۈن 40 مىڭ
چارەك ئاشلىق تاپشۇرىدىكەن. مەلۇماتقا قارىغاندا، بۇ را-
يوندا 3.000 تۇتۇنلۇك ئاھالە بار ئىكەن. ئۇلار دولانلار،
بولۇپ، دولانلار بۇنىڭدىن 150 يىل ئىلگىرى يەنى جۇڭ-
غارىيە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە قەشقەرىيەگە كەلگەن
مۇڭغۇللارنىڭ قەشقەر دەرياسى، يەركەن دەرياسى، غوتەن
دەرياسى بويلىرىغا ۋە لوپنۇر كۆلىگە يېقىن ئەقىراپلاردا
ئولتۇراقلىشىپ قالغان بىر قەبىلىسى ئىكەن. ئۇلار ئاڭى
ھازىرغىچە مۇشۇ يەرلەردە تارقاق جايلاشىپ ياشاپ كەلمەكتە.
تە. دولانلار ئۈچ قەبىلىگە بۆلۈنىدۇ. (1) چاتىش-ئىرىن
قەبىلىسى. بۇلار چادىر كۆل كەنتىدىن ئاقسۇ شەھىرىگە با-
رىدىغان يول بويلىرىدا ۋە قەشقەر دەرياسى بويىدىكى
چوڭ يولنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان پىچاق سۇندى
كەنتىدە ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار بەزى چاغلاردا ئۆزلىرىنى
مۇڭغۇل دەپمۇ ئاتىشىدۇ. (2) بارچۇق قەبىلىسى. ئۇلار

① دولان-مۇڭغۇلچە سۆز بولۇپ، "يەتتە" دىگەن مەنىدە.

دە-ت.

ھارالۇشىدىن يەركەنگە بارىدىغان يول بويىغا جايلاشقان. (3) بۈگۈر قەبىلىسى. ئۇلار پەقەت چادىر كول كەنتىدىلا ئولتۇراقلاشقان.

كەلپىن رايونى بەدولەتكە خىراجەت بېجى ئۈچۈن 14 مىڭ چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۈچۈن 20 مىڭ تەڭگە، زاكات بېجى ئۈچۈن 25 مىڭ تەڭگە تاپشۇرىدىكەن. بۇ يەردە ئاران 3.000 تۇتۇن بار. كەلپىن، قەشقەر شەھىرىدىن ئۇچتۇرپانغا بارىدىغان يولنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان. ئۇ يەر بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ ئارىلىقى ئانچە يىراق ئەمەس.

ئاقسۇ رايونى بەدولەتكە خىراجەت بېجى ئۈچۈن 1 مىليون 500 مىڭ چارەكتىن 2 مىليون چارەككە ئاشلىق تاپشۇرىدىكەن. تاناپ بېجى ئۈچۈن 100 مىڭ تەڭگە، زاكات بېجى ئۈچۈن 60 مىڭ تەڭگە قىممىتىدە چارۋا تاپشۇرىدىكەن. ئاقسۇدا 30 مىڭ تۇتۇن بار. باي رايونى بەدولەتكە خىراجەت بېجى ئۈچۈن 80 مىڭ چارەك ئاشلىق تاپشۇرىدىكەن. تاناپ بېجى ئۈچۈن 26 مىڭدىن 30 مىڭغىچە تەڭگە، زاكات بېجى ئۈچۈن 45 مىڭدىن 50 مىڭغىچە ① تەڭگە تاپشۇرىدىكەن. پايدا 390 تۇتۇن بار. سايرام ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كەنتلەردە جەمىي 800 تۇتۇن بار.

كۇچا بەدولەتكە خىراجەت بېجى ئۈچۈن 250 مىڭ

① بۇنىڭ ئىچىدە سايرام ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كەنتلەر خىراجەت بېجى ئۈچۈن 30 مىڭ چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۈچۈن 13 مىڭ چارەكتىن 14 مىڭ چارەككە ئاشلىق، زاكات ئۈچۈن 14 مىڭ تەڭگە تاپشۇرىدۇ. — ئاپتوردىن.

چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۈچۈن 70 مىڭ تەڭگە، زاكات بېجى ئۈچۈن 150 مىڭ تەڭگە تاپشۇرىدىكەن. بۇنىڭ ئىچىدە شايارنىڭ يۇقۇرىغا تاپشۇرىدىغان ھەرخىل باجىمى بار.

كورلا رايونى بەدولەتكە خىراجەت بېجى ئۈچۈن 200 مىڭ چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۈچۈن 120 مىڭ تەڭگە، زاكات بېجى ئۈچۈن 150 مىڭ تەڭگە تاپشۇرىدىكەن. بۇ سانلىق مەلۇماتلارغا بۈگۈر ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى كەنتلەرنىڭ خىراجەت بېجى ئۈچۈن تاپشۇرىدىغان 40 مىڭ چارەك ئاشلىقى، تاناپ بېجى ئۈچۈن تاپشۇرىدىغان 20 مىڭ تەڭگىسى ۋە زاكات بېجى ئۈچۈن تاپشۇرىدىغان 25 مىڭ تەڭگىسىمۇ كىرىپ كېتىدۇ. كورلىدا 2000 تۇتۇن بار.

يېڭىسار ① ۋە ئۇنىڭغا قارايدىغان يەرلەر خىراجەت بېجى ئۈچۈن بەدولەتكە 42 مىڭ چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۈچۈن 18 مىڭدىن 21 مىڭغىچە تەڭگە ۋە زاكات بېجى ئۈچۈن 60 مىڭ تەڭگە ھېساۋىدا چارۋا تاپشۇرىدىكەن. بۇ يەرنىڭ يايلىقى ناھايىتى ياخشى بولغاچقا، ئاھالىسى چارۋىغا باي.

چەرچى كەنتى خىراجەت بېجى ئۈچۈن بەدولەتكە 1500 چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۈچۈن 600 تەڭگە تاپشۇرىدۇ. بۇ يەردە جەمى 22 تۇتۇن بار. دۈربىل كەنتى خىراجەت بېجى ئۈچۈن بەدولەتكە 12 مىڭ چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۈچۈن 6000 تەڭگە تاپشۇرىدىكەن. بۇ يەردە 300 تۇتۇن بار.

① بۈگۈردىكى يېڭىسار. — ت.

كورلا شەھىرى ۋە ئۇنىڭغا قارايدىغان كەنتلەر خىرا -
جەت بېجى ئۈچۈن 85 مىڭ چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى
ئۈچۈن 65 مىڭ تەڭگە ۋە زاكات بېجى ئۈچۈن 45 مىڭ
دىن 48 مىڭغىچە تەڭگە تاپشۇرىدىكەن.

ئەمما يۇقۇرىدىكى سانلىق مەلۇماتلار ئاھالىنىڭ باج -
پاراق تاپشۇرۇش ئىقتىدارىنى تولۇق چۈشىنىدۇرۇپ
بېرەلمەيدۇ، بەدولەتنىڭ قەشقەرىيە ئاھالىسىدىن يىغىۋالغان
نەق پۇل ۋە ئاشلىقلارنىڭ ئەمىلىي سانىنىمۇ تولۇق ئەكس
ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

- باج غەللە - پاراق يىغىدىغان ئەمەلدارلار ئۆز ھۈج -
قۇقىدىن خالىغانچە پايدىلىنىپ يۇقىرىقى قاقىتى - سوقىتى
قىلىدىغان ئەھۋاللار يالغۇز قەشقەرىيەدىلا ئەمەس، بولكى
ئاسىيادىكى باشقا دولەتلەردىمۇ كۆپ ئۇچىرايدۇ. يۇقىرىقىمۇ
بۇنىڭغا كۆنۈپ قالغان، ئۇلار پەقەت ئۇ ئامۇۋاپىق تەلەپ -
نىڭ ھوددىسىدىن چىقالىسىلا ھەممىگە چىدايدۇ. يەنە بىر
تەرەپتىن، ھەر بىر ئۆلكە ياكى رايوننى باشقۇرۇش ۋەزىپە -
پىتىسىنى ئۆتۈرۈشكە ئالغان ئەمەلدارلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆز -
مال كىرىملىرىدىن باشقىرى يەنە ئۆزلىرى باشقۇرۇۋاتقان
يەرلەردىن ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە قانچە كۆپ مال - ھۈ -
لۈك شۇلۇڭلاشقان شۇنچە ياخشى دەپ قارايدۇ. چۈنكى ئۇ -
لار ئۆزلىرىنى مۇشۇنداق قىلىشقا ھوقۇقلۇق دەپ ھېساپ -
لايدۇ.

باج ۋە غەللە - پاراق يىغىۋېلىشتىكى قاقىتى - سوقىتى
قىلىش ئىللەتلىرى ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت. دولەتنىڭ ئىش -
لىرىنى باشقۇرۇشقا قاتناشقان بارلىق كىشىلەر، بەگلىرىدىن
تارتىپ ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى سەركار ۋە يۈز بېشىلارغى -

چە بولغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك قاقتى - سوقتى قىلغۇچى جىنايەتچىلەردۇر.

مۇشۇنداق زۇلۇم تۈپەيلىدىن، باج - سېلىقلار كەمبەغەل پۇقرالارنى شىللىسىدىن بېسىپ تۇرىدىغان ئېغىر يۈك بو - لۇپ تۇرماقتا. پۇقرالار ئىچىدىكى باي تۇتۇنلەر ياكى ئۇن - داق ياكى مۇنداق ۋاستىلەر بىلەن (ئادەتتە پارا بېرىش ئۇسۇلىغا تايىنىپ) باجگىرلارنى ئۆز يېنىغا تارتىپ، ئۆزلە - رىنىڭ كەمبەغەل خوشەنلىرىنىڭكىدىن ئاز باج تاپشۇرماقتا.

بىز نۇرغۇنلىغان ۋاستىلىق باج، غەللە - پاراقلار ئۆس - تىدە تېخى سوز ئاچمىدۇق. بەزى ئادەملەر ھەر خىل چا - رىلەرنى قوللىنىپ، بۇ باج - سېلىقلاردىن ئۆزلىرىنى پۇتۇن - لەي قاچۇرالايدىكەن ۋە ياكى ئۆزلىرى ئالغان ئاشلىقنىڭ ۋە ئىگىلىگىدىكى چارۋىلىرىنىڭ ئىنتايىن ئاز قىسمىنىلا تاپ - شۇرۇپ قۇتۇلىدىكەن. نەتىجىدە 10% خىراجەت بېجى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان يەزىمىز بايلار ئاران 2% باج تاپشۇرىدىكەن. ھالبۇكى، پۇلى يوق كەمبەغەل مىجارد - لەر خىراجەت بېجى ئۈچۈن 20% ياكى ئۇنىڭدىنمۇ يۇقۇرى باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولىدىكەن. ھەر خىل باجلارنى يىغىش ۋە تاپشۇرۇش ئەھۋالى پۇتۇنلەي ئوخشاش بولغان - لىقتىن، يوقسۇل - نامراتلار قاتلىمىدىكىلەر بۇ رايون بويىچە ئومۇمى باجنىڭ 75% ىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشقا مەجبۇر بولىدىكەن. باج ئېلىشتا بىرەر چەكلىمە بولمىغانلىقتىن، ۋاستىلىق باجلارمۇ بىۋاستە باجلارغا ئوخشاشلا دائىم پۇق - رانىڭ ئۈستىگە يۈكلىنىپ تۇرىدىكەن. مەسىلەن، باجگىرلار ئۆز مائاشلىرىنى (كەپسەن ۋە ئوت - سامان پۇلى دىگەن ناملار بىلەن) ئىنساۋغا قاراپ بېكىتىشىدىكەن. ھالبۇكى،

ئۇلارنىڭ ئىنساۋىنى ئولچايدىغان بىرەر قانۇن ياكى مىزان يوق! قەشقەرىيەدە باج - سېلىقىلار ئۈستىدە ئەگەر بىرەر قانۇن بولغان تەقدىردىمۇ باجگىرلار ھەرگىز بۇ قانۇن - پەرمانلار بىلەن چەكلىنىپ قالغان بولاتتى. ھەربى قىسىم - لارغا ئات - ھارۋا ئېھتىياجلىق بولغاندا، ئات - ئۇلاقلىرى كۆپ ئادەملەر ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن پارا بېرىپ ئە - مەلدارلارنى سېتىۋالىدىكەن. نەتىجىدە كەمبەغەللەر ئۆز قول - لىرىدىكى بىردىن بىر ئۇلاقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ ھەربى قىسىملارغا بېرىشكە مەجبۇر بولىدىكەن.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەلۇم بىر چەتئەلنىڭ ئەلچىلى - رى بۇ دولەتتىن ئۆتكەن چاغدا، يول ئۈستىدىكى ھەممە كەنتلەر ئۇلارنى يېقىلغۇ، يەم - خەشەك، ئات - ئۇلاق ۋە يول ئۈستىدە لازىم بولىدىغان نان، تۇخۇم، تاتلىق يېمەك - لىكتلەر، چاي، قەنت قاتارلىق ئوزۇق - تۈلۈكلەر بىلەن ھەق - سىز تەمىنلىشى كېرەك. بۇ نەرسىلەر ئەسلىدىكى ئېھتىياج - دىن ئىككى - ئۈچ ھەسسە ئارتۇق يىغىۋېلىنىدىكەن. ئاخىر - دا ئېشىپ قالغان نەرسىلەرنى چەتئەل قەلچىلىرىگە ھەمرا بولۇپ ماڭغان يەرلىك ئەمەلدارلار سېتىپ خەلەيدىكەن. بۇ نەرسىلەر بەزىدە ھەتتا نەرسىلەرنىڭ ئۆز ئىگىلىرىگە سىم - تېلىدىكەن، يەنى ئۆز قوللىرىدىن بىكارغا چىقىپ كەتكەن نەرسىلەرنى ئاخىر ئۆز ئىگىلىرى پۇلغا سېتىۋالىدىكەن.

ياقۇپبەگ ھەر قېتىم ھەربى خىراجەت ئۈچۈن بىر خىل سېلىقنى كۆپەيتكەندە، پۇقرانىڭ سېلىق تاپشۇرۇش ئىقتىدارى بىلەن ھىساپلىشىپ ئولتۇرمايدىكەن.

بەگلەر ئۆز رايونلىرىغا قوشۇپ يۈكسەلەنگەن ئاشلىق ياكى پۇل سېلىقلىرىنى كۆپ ھاللاردا ئۆز يېنىدىن تولە -

ھەستىن، بەلىكى پۇقرادىن يېغىۋېلىپ ئارتۇق چىققان قىسمىنى ئۆزلىرىنىڭ چونتىگىگە سالىدىكەن. باشقا ئەمەلدارلارمۇ ئۇلاردىن ئۈگىنىپ شۇنداق قىلىشىدىكەن. ئاخىر پۇقرا باج - سېلىقلارنى ھەسسىلەپ كۆپ تاپشۇرۇۋەرگەن. لىكتىن، خانىۋەيران بولۇشقا يۈزلىنىدىكەن.

بىز ئەمدى قەشقەرىيەدىكى ھازىرقى ئەھۋالنىڭ زادى قاچانغىچە داۋام قىلىدىغانلىقى ۋە ياقۇپبەگنىڭ بۇ دولەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغان 13 يىل جەريانىدا قانچىلىك دەرىجە - دە پۇقرانىڭ ھىسداشلىغىغا ئېرىشكەنلىكى ئۈستىدە يە - كۈن چىقىرىپ باقايلى.

بىز ئالدى بىلەن قەشقەرىيەگە ئەڭ كېرەكلىك بولۇپ ۋاتقان نەرسىنىڭ زادى نىمىلىكى ئۈستىدە ئىزلىنىپ كۆرەيلى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قەشقەرىيەنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى تارىخىنىڭ زادى قانداق ئىكەنلىكى ئۈستىدىمۇ توختىلىپ ئۆتەيلى. قەشقەرىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى نۇرغۇن قېتىملاپ بىر ئېرقىچى ھاكىمىيەتتىن يەنە بىر ئېرقىچى ھاكىمىيەتنىڭ قولىغا ئۆتۈپ تۇرغان. خەنزۇلار موڭغۇللارنى قوغلىغان، موڭغۇللارمۇ يەنە قايتىسىدىن خەنزۇلارنى ھەيدىگەن. ئارقىدىنلا ئەرەپلەر بۇيەرنى ئىستىلا قىلغان. كېيىن يەنە موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان. لېكىن ئۇلار يەنە جۇڭغارىيەلىكلەرگە ۋە خەنزۇلارغا ئۆتۈرۈپ قويۇپ، ئۇلارغا ئورۇن بوشىتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولغان. قەشقەرىيە ھازىر ئىسمى ئاتاپ ئۆتۈلگەن مىللەتلەرنىڭ تۇيۇقسىز ھۇ - جۇملىرى جەريانىدا، ئىچكى جەدەل - ماجرالار تۈپەيلىدىن پارچە - پارچە بولۇتۇپ كەتكەن. قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ ۋە باشقا ئۆلكە ياكى رايونلار بىر مەھەل ئۆز ئالا -

دىغا مۇستەقىل بولۇۋالغان، ئارقىدىنلا بىر بىرسىگە بېقىنىپ قارام بولغان.

16- ئەسىردە، سىياسى جەھەتتىكى ھاكىمىيەت تالە- شىش كۈرەشلىرى خوجىلار يېغىلىغىغا، يەنى شۇ مەزگىللەر- دە قەشقەرىيەدە يۈز بەرگەن ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغ- لىقلار ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي نىزاغا يول ئېچىپ بەرگەن. بۇنداق نىزا پۈتۈن دولەتنى بىر بىرىگە قارشى ئىككى لاگىرغا بۆلۈۋەتكەن. مۇشۇنداق بۆلۈنۈش نەتىجىسىدە، قەش- قەرىيە ناھايىتى ئاسانلا ئاۋال جۇڭغار ئىيلىكلىرىنىڭ، ئاندىن كېيىن خەنزۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىغىغا چۈشۈپ قالدى. 1760- يىلىدىن 1825- يىلىغىچە، يەنى خەنزۇلار ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە بىرەر يېغىلىق يۈز بەرمىدى^①. ئەمىنلىك ئورنىتە- لىپ، دولەت بىرئاز ئارام تاپتى، پۇقرالارنىڭ ھال- ئو- قىتىمۇ بىرئاز ياخشىلاندى.

خەنزۇلارنىڭ سەۋەنلىكلىرى، ئاجىزلىقى ۋە ئىقتىدارسىز- لىقى تۈپەيلىدىن پۇقرانىڭ ئۇلاردىن رايى قالغان ئىدى. نەتىجىدە، 1825- يىلى زور كۆلەملىك قوزغىلاڭ يۈز بەر- دى، شۇنىڭ بىلەن قەشقەرىيە تارىخىدا يەنە بىر قانلىق دەۋر - ھازىرغىچە داۋاملىشىۋاتقان يېغىلىق دەۋرى يېڭىۋاش- تىن باشلاندى. بىز توۋەندە بايان قىلغان ۋەقەلەرنىڭ ئۆتمۈشىگە نەزەر تاشلىساقلا، يېقىنقى 50 يىل مابەينىدە قەشقەرىيەنىڭ قانچىلىك پاراكەندىچىلىك ۋە ئەنسىزلىكلەرنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى ۋە بۇ قوزغىلاڭلار جەريانىدا قان-

① كورۇپاتكىنىڭ بۇ سۆزى خاتا. 1765- يىلى 2- ئاينىڭ 14- كۈنى ئۇچتۇرپاندا "جىگدە يېغىلىقى" دىگەن خەلق قوزغىلىڭى پارتلىغان. - تەرجىماندىن.

چىلىك ئىسسىق قانلار ناھەق توكۈلگەنلىگىنى تولۇق چۈ-
شىنىۋالالايمىز.

1825-يىلى قەشقەرىيەدە جاھانگىر خوجا قوزغىلىڭى
يۈز بەردى. 1830-يىلى قوقان يېغىلىغى يۈز بەردى،
بۇنىڭغا ئۇلىنىپلا مەتيۇسۇپ خوجا يېتەكچىلىگىدىكى قوزغى-
لاڭ پارتلىدى. 1847-يىلى يەتتە خوجا (كاتتا تورە)
قوزغىلىڭى پارتلىدى. 1857-يىلى ۋەلىخان تورە قوزغىلى-
ڭى يۈز بەردى. 1862-1863-يىللىرى قەشقەرىيە پۇق-
راالىرى خەنزۇلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەردى. بۇ قوزغى-
لاڭغا تۇڭگانلار، راشىدىن خوجا، ئابدۇللا خوجا ۋە ھەبە-
بۇللا خوجىلار قاتناشتى. 1864-يىلىدىن 1868-يىلىغىچە
ياقۇپبەگ قەشقەرىيە ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىغا ئېلىش ئۈچۈن
كۈرەش قىلدى.

1869-يىلى، ياقۇپبەگ سېرىقئۆل ئىسيانچىلىرىغا
قارشى جەڭگە ئاتلاندى.

1872-يىلى، ياقۇپبەگكە قارشى تۇڭگانلار قوزغىلىڭى
پارتلىدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ ياقۇپبەگنىڭ ئوغلى بەك-
قۇلىبەگ تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. 1876-1877-يىللىرى،
ياقۇپبەگ بىلەن جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ
ئوتتۇ. ھەر قېتىمقى قوزغىلاڭدىن كېيىن، دولەتنىڭ ئەھ-
ۋالى تېخىمۇ خاراڭلىشىپ چۈشكەن ھەم قېتىمقى غەلىبىدا
ئايرىم شەخسلەرلا مەنپەئەت ئالمايتتى، بۇ شەخسلەر جۇڭگو
ئوفىتسېرلىرىنىڭ ئىقتىدارسىزلىقى، قوشۇننىڭ ئاجىزلىقى ۋە
ناچارلىقى تۈپەيلىدىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ كەلگەن ئىدى،
ھەر قېتىملىق قوزغىلاڭ بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاساسلىق
جىنايەتچىلەر ئولجا ئالغان مال-مۈلۈكلىرىنى كۆتىرىپ قې-

چىپ كېتەتتى، ياكى ھىچبولمىغاندا، بىر مەزگىل يوشۇ-
رۇنۇۋالاتتى. ئەپسۇسكى پۇقرا ئۇلارنىڭ بالاسىغا قېلىپ،
ئۆزلىرىنىڭ مال-مۈلكىنى ھەتتا ھاياتىنى قۇربان قىلاتتى.
بۇنىڭدىن شۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇكى، ئەلنىڭ تېج
بولۇشى-قەشقەرىيە خەلقىنىڭ ئەڭ چوڭ ئارزۇ-ئۈمىدى
ئەدى. شۇڭا پۇقرا ئۆزلىرىنىڭ بۇ مەقسىدىنى ئىشقا ئا-
شۇرۇش ئۈچۈن تىرىشاتتى.

بىز خەلقنىڭ تېجلىققا بولغان تەشەنلىغى ئۈستىدە
يۇقۇرىدا يىل تەرتىۋى بىلەن بايان قىلىنغان 14 يىل
جەريانىدىكى ۋەقەلەردىن شۇنى ئوچۇق كوردۇقكى، ياقۇپبەگ
خەلقنىڭ بۇ ئارزۇسىنى قاندۇرالمىغان ئىدى. شۇڭا ئۇ خەلق-
نىڭ نارازىلىغىنى قوزغىماي قالمايتتى.

لېكىن ياقۇپبەگكە بولغان نارازىلىق باشقا سەۋەپلەر-
دىنمۇ كېلىپ چىقۇراتاتتى. ئالدى بىلەن، ئۇنىڭ قەشقەرىيە
ھۆكۈمرانى بولغانلىغى كەڭ پۇقرانىڭ تەلىۋى بويىچە
بولغان ئەمەس، بۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ-بىر ھوقۇق ئوغرىسى
ئىدى. ياقۇپبەگ ئەسلىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئاجىزلىغى ۋە
ئىقتىدارسىزلىغىدىن پايدىلانغان ۋە ھەربى ھوقۇقنى قولغا
كىرگۈزۈۋېلىپ، ئاخىرىدا بارلىق ھوقۇقنى ئۆز چاڭگىلىغا
ئېلىۋالغان ئىدى.

بىز يۇقۇرىدا ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى
مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئىگەللەنگەنلىكىنى چۈشىندۇق. لېكىن
ئۇ قانداق قىلىپ بۇ مەقسىدىگە يېتەلدى؟ ياقۇپبەگ ئالدى
بىلەن يېڭىسار، يەركەن ۋە خوتەننى بېسىۋالدى ۋە خوتەن-
دە نۇرغۇن ئاھالىنى قىرىۋەتتى. خوتەن بىلەن كوچانىڭ
ھاكىملىرى بولغان ھەبىۋىللا ۋە راشىدىنلارنى ھىلە بىلەن ئۆل-

تۇرۇۋەتتى. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا، قىپچاقلارنى قاماقتىن بوشتىپ قەشقەرىيەدىن يولغا سېلىپ قويىمەن، دەپ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچكەن بولسىمۇ، لېكىن كاتتا تورىنىڭ ئۆزىگە شىرتىسىز بويسۇنمايۋاتقانلىغىنى سەزگەن ھامان، ئۇنى زەھەر-لەپ ئۆلتۈردى.

ياقۇپبەگ شۇنداق قىلىپ قەشقەرىيەدە تەختنى ئىگەللىۋالغان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىگە دۈشمەن كۆپەيتىۋالغان ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ياقۇپبەگ ئەگەر قەشقەرىيەگە ئەڭ ئالى ھۆكۈمران بولغىنىدىن كېيىن، پۇقرانىڭ تېجىلىقىغا بولغان تەشۋالىغىنى قاندۇرۇپ، دولەتتە قائىدە-تۈزۈم ئۆرناتقان بولسا، خەلقنىڭ مال-مۈلكىنى، تۈگەن قان-تەر-لىرىنى قوغدىغان بولسا، قىسقىسى، خەلقنىڭ قەدىنى رۇستىلىۋېلىشىغا پۇرسەت بەرگەن بولسا، پۇقرا يەنىلا ياقۇپبەگنى كەچۈرگەن بولاتتى.

لېكىن ياقۇپبەگ ئۇلارنىڭ بۇ ئارزۇ-ئۈمىتلىرىنى ئاقىلىيالمىدى.

ئىچكى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقى نۇرغۇنلىغان خەلقنىڭ ئىسسىق قېنى بەدىلىگە ئورنىتىلغان ئىدى. تاشقى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ياقۇپبەگ قەشقەرىيە دۇچكەپىلىمىگە ئاتقان چەتئەل تەھدىدىگە تاقابىل تۇرالمايۋاتاتتى. شۇ سەۋەبتىن ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىغىنىڭ ئۇزۇن مۇددەت داۋاملىشىشىغا ئىشىنىش قىيىن ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ياقۇپبەگ ئۆزى زورۇر تاپقان تەدبىرلەرنى قوللىنىشنى مەقسەت قىلغان ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى يۇرت-ئايماقلاردا قۇدرەتلىك قوشۇن تۈز-غۇزۇشنى دولەتنىڭ تېج-ئەمىنى بولۇشنى كاپەتلەندۈرۈش-

نىڭ بىردىن بىر تەدبىرى دەپ قارايتتى. تاشقى جەھەتتە بولسا، سىرتقا قارىتىپ زېمىننى كېڭەيتىشنى دولەتنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى دەپ قارايتتى. شۇڭا ئۇ ئۆز دولىتىنىڭ چېگرا سىزىغىنى شىمال، غەرب ۋە جەنۇب تەرەپلەردىن قەشقەرىيەنى ئوراپ تۇرغان چوڭ تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئىچىگە قەدەر كېڭەيتىشكەن ھەمدە بۇ تاغلار ئارىسىدىن ئۆتۈپ قەشقەرىيەگە كىرگىلى بولىدىغان بارلىق يوللاردا نۇرغۇن قورغانلار ۋە قاراۋۇلخانىلار ياساتقان ئىدى. قەشقەرىيە شەرقىي تۈڭگانىلارنىڭ تەھدىدىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن ياكى تۈڭگانلار بويىسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگولۇقلارنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، ياقۇپبەگ تۈڭگانلار قولىدىن تۇرپان، ئۈرۈمچى، ماناس قاتارلىق جايلارنى تارتىۋالدى. ئارقىدىنلا ئۆز چېگىرىسىنى ھەدەپ شەرق تەرەپكە سوزۇپ كېڭەيتىشكەلى تۇردى.

ياقۇپبەگ دولەت ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىش ۋە دولەتنىڭ بىخەتەرلىكىنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن ئىمكانىيەت-نىڭ بېرىچە ھەربى كۈچكە تايانغانلىقتىن، دولەتنىڭ ئىدارە قىلىش تۈزۈملىرىنى ياخشىلاشقا تېخىمۇ كۆپ كۈچ سەرپ قىلالىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ قەشقەرىيەدە ئورناتقان ھاكىمىيەت تۈزۈمى ئۇنىڭ ئۆزىچە ئاسانلا يولغا قويۇلۇۋاتقاندا كەڭ قىلىنىپ، لېكىن پۇقرا ئۈچۈن ئېيتقاندا، ناھايىتى رەھىمسىز ۋە زالىم ئىدى.

ئۇ بارلىق ئۆلكە ۋە رايونلارنى ھۆپىگەرلەرگە بەرگەندەك، ھاكىملارغا ھوددىگە بەرگەن ئىدى. ھالبۇكى بۇ ھاكىملار ناھايىتى ئوسال ھۆپىگەرلەر ئىدى. ئۇلار پۇقرادىن

ئۇلارنىڭ كۈتىرىش ئىقتىدارىغا قارىماستىن ناھايىتى ئېغىر باج، غەللە-پاراق يىغىۋالاتتى. نەتىجىسىدە پۇقرا ئۈزلۈك-ئۈزلۈك ھال-ئوقىتىنى ئوڭشىۋېلىش ئىمكانىيىتىدىن پۈتۈن-ئەھلى مەھرۇم بولدى. سەركار ۋە يۈز بېشىلاردەك توۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك كاتتىۋاشلىرىغا ئوخشاشلا ئۆز نەپسىگىلا چوغ تارتاتتى. ئۇلار ئۆز ئورۇنلىرىنىڭ ئىشەنچسىزلىكىنى كۆرۈپ يەتكەچكە، پەقەت ھەرخىل چارە-تەدبىرلەر بىلەن تېزىرەك بايلىق توپلاپ بېيىشىنىلا كۈزلەيتتى.

ئەمدى بىز قەشقەرىيە پۇقراسىنىڭ نارازى بولۇشىدىكى سەۋەپلەر ئۈستىدە قىسقىچە تەھلىل يۈرگۈزەيلى ۋە-ئاساسلىق قاتلاملارنى بىر بىرلەپ كۆزدىن كەچۈرەيلى.

(1) دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار، ئۇلار قەشقەرىيەدە سانى ئەڭ كۆپ، جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى ھەم-مىدىن مۇھىم بىر تەبىئىيەتدۇر. ئۇلار دولەتنىڭ ھازىرقى ۋە زىيىتىگە رازى ئەمەس. چۈنكى ئۇلار قان-تەر ئاققۇزۇپ ئالغان ئەمگەك مەۋلىرىنىڭ ئۈندىن توققۇز ئۇلۇشى (بۇ-مۇسۇلمانلارنىڭ شەرىئىتىدە يولغا قويۇلغان ئۆلچەم) گىمۇ ئىگە بولالماي، پەقەت تۆتتىن بىر ئۇلۇشىگە ياكى يېرىمى-غىلا ئىگە بولالايدىكەن.

ياقۇپبەگنىڭ ھاكىملارغا چۈشۈرگەن ئەمىر-پەرمانىدا، خىراجەت بېجىنىڭ ئاساسلىق قىسمى ئۈچۈن نەق پۇل تولىنىشى كېرەك. ماددىي نەرسىلەر تاپشۇرۇلماسلىقى لازىم، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ بەلگىلىمە بويىچە بولغاندا، دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ مەنپەئەتىنىڭ تېخىمۇ كۆپ زىيانغا ئۇچرايدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. مال باھاسى-

ئۆز نەپسنىلا كۈزلەيدىغان ھاكىملار تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بولغاچقا، بازار باھاسىدىن ناھايىتى كۆپ دەرىجىدە يۇقۇرى ئىكەن. ھالبۇكى، بازار باھاسى پەقەت بازارغا ئارتۇق ئاشلىق كىرگەن چاغدىلا تېزىدىن پەسلەيدىكەن. بۇنىڭ سىرتىدا، ئارمىيىگە قوبۇل قىلىنغان يېڭى ئەس-كەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى دىخانىلاردۇر.

(2) سودىگەرلەر تەبىقىسىمۇ بەزى ئاساسىي سەۋەپلەر تۈپەيلى ياقۇپبەگدىن نارازى ئىكەن. قەشقەرىيەدە سودىگەر-چىلىك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار زورۇر ئەركىنلىكتىن تولۇق بەھرىمەن بولالمايدىكەن. ياقۇپبەگنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە سودىگەرلەر ھەر تۆت ئايدا بىر قېتىم چېگرىدىن چىقالايدىكەن، بەزى ۋاقىتلاردا ھەتتا تۆت ئايدىمۇ بىر قېتىم چېگرىدىن چىقالمايدىكەن.

بولۇپمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ياقۇپبەگ روسىيە تېرىتورىيىسىگە كىرىدىغان سودىگەرلەرنى تېخىمۇ قاتتىق كونتۇرۇل قىلىشقا باشلاپتۇ؛ چۈنكى نۇرغۇن ياشلار تېخىمۇ ياخشى ۋە ياياشات تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۈچۈن ئېشەكچى بولۇۋېلىپلا سودىگەرلەرگە ئەگىشىپ دائىم ئۆز يۇرتىدىن چىقىپ كېتىدىكەن. بۇنىڭدىن سىرت، ياقۇپبەگ يەنە سودىگەرلەردىن سوغا-سالام بېرىشنى تەلەپ قىلىدىكەن. تېخىمۇ يامان بولغىنى شۇكى، سودىگەرلەر ساتقان ماللىرىنىڭ پۇللىرىنى تولۇق ئالالمايدىكەن، بەزىدە ھەتتا پەقەت ئازراقمۇ پۇل ئالالمايدىكەن. ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك دىگەندەك، قەشقەرىيەدىكى سودا-سېتىق ئىشلىرى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق خېرىدارى بولغان دىخانىلارنىڭ نامراتلىق ھالىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرىدىكەن.

كىشىلەرنىڭ ئۆز مال - مۈلكىگە ئىگىدارلىق ھوقۇقى كا - پالەتكە ئىگە بولمىغانلىقتىن، ئازراق مال - مۈلۈككە ئىگە كى - شىلەرمۇ، بايلىغىنى تىقىپ قويۇپ ساقلاشقا مەجبۇر بولىدىكەن. (3) بەزى سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن دىنىي زاتلارمۇ يا - قۇپىيەگىدىن بەك نارازى ئىكەن.

ياقۇپىيەگ قارىماققا ناھايىتى تەقۋادار كورۇنسىمۇ (13) يىل جەريانىدا، بىر قېتىمىمۇ نامازدىن قالمىغان، ئۇنىڭ ئۇ - رۇق تۇققانلىرىمۇ شۇنداق، لېكىن ياقۇپىيەگ دىنىي زاتلار بىلەن بولغان بارلىق تالاش - تارتىشلاردا ناھايىتى قاتتىق قوللۇق ئىكەن.

ياقۇپىيەگ ئەزەلدىن ھىچقانداق باج تاپشۇرۇلمايدىغان ۋەقە پەرلەردىنمۇ خىراجەت بېجى ۋە تاناپ بېجى ① ئالغان. نەتىجىدە دىنىي زاتلارنى تەمىنلەيدىغان ۋە دىنىي ئىشلار ئۈچۈن ئۈزلۈگىدىن ئىئانە بېرىدىغان پۇقرالارنىڭ ئۈستى - دىكى يۈك - سېلىقلار تېخىمۇ كۆپىيىپ كەتكەن.

يۇقۇرىدىكى سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ پۇقرانىڭ ھىسداشلىغىغا ئېرىشەلەيسلىكى تۇرغان گەپ. بۇنى ياقۇپىيەگ - مۇ ناھايىتى ئوبدان چۈشىنىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ قەشقەرىيەگە كەلگەن بىرىنچى كۈنىدىن ئېتىۋارەن، ئۆزىنى ھەقىقىي قوللايدىغان بىر تۈركۈم كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاشقا كىرىشكەن. بۇ بىر تۈركۈم ئادەملەر ئىچىدە قوقان - لىقلار، تاشكەنتلىكلەر ۋە بۇ يېڭى ھۆكۈمراننىڭ ئىشەنچىسىگە ھەم ئەتىۋاللىشىغا ئېرىشكەن قەشقەرلىكلەرمۇ بار ئىكەن.

بۇلارغا دولەتتە مەنەپىنىڭ ئەڭ ياخشى تۇتقۇزۇل - ① بۇ ماتىرىيالنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا سېلىشتۇ - رۇپ ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدۇ - ئاپتوردىن.

خان ئىدى. لېكىن پەقەت ئۇلارنىڭ قوللىشىلا كۇپايە قىلمايتتى. شۇڭا ياقۇپبەگ كۈچلۈك تۇۋرۇك — ئارمىيىگە تايانمىسا بولمايتتى.

ياقۇپبەگ مۇنۇ تەدبىرلەرنى قوللانغان ئىدى: ئارمىيىنى ئالاھىدە ئىمتىيازلىق ئورۇنغا قويۇپ، ئارمىيە ئىچىدە ئاقسۆڭەكلەر سىياسىتىنى يولغا قويدى، ئۇلارنى يۇقۇرى مائاش بىلەن تەمىنلىدى، ھەربىلەرنى ئۆزلىرى تۇرغان جايلاردىكى يەرلىك ھۆكۈمەت ئىچىدە مۇھىم مەنەسپلەرگە قويدى ۋە ۋاھاكازالار. ياقۇپبەگ دەسلەپتە، مۇشۇنداق قىلسام ئارمىيىدە كىلەرنىڭ ھىسداشلىقى ۋە قوللىشىغا ئېرىشەلەيمەن، دەپ ئويلىغان. لېكىن، كېيىنكى مەزگىللەردە، ياقۇپبەگ تاشكەنت، قوقان، ئافغانىستان، ھىندىستان ۋە باشقا جايلاردىن كەلگەن مۇساپىرلارغا ناھايىتى قىزىقىپ كەتكەن. ئۇلارنى ئادەتتىن تاشقىرى ياخشى كۆرگەن. نەتىجىدە يەرلىك ئەمەلدارلار بىر چەتكە قايرىلىپ قالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەربىي ئىشلارنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن قويۇلغان ئالۋاڭ — ياساقلار ھەددىدىن زىيادە كۆپىيىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، جۇڭگولۇقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا تۇنجى قېتىمىدىلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقتىن، ئارمىيىدىمۇ ياقۇپبەگكە نارازىلىق كېلىپ چىققان.

كېيىنچە، ئارمىيىدە ئەسكەرلەر قېچىپ كېتىدىغان ئەھۋال بارغانسېرى كۆپەيگەن. بۇ ئەھۋال يۇقۇرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىنى تېخىمۇ ئوچۇق ئىسپاتلايدۇ. ياقۇپبەگنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان بەزى چوڭ — چوڭ ئەمەلدارلارمۇ يا — قۇپبەگكە تۇتقان پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىشكە باشلىغان. ئۇلار ياقۇپبەگنىڭ قىسمىتىگە ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قېلىشقان.

ئۇلار مۇشۇ پەيتتە قوللىرىغا كىرگۈزگەن ئولجىلىرىنى ئېلىپ، كۈدە - كورپىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ قاچمىسا، ئىشنىڭ ئەپەلەشمەيدىغانلىغىنى پەملەپ قالغان ئىدى.

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ياقۇپبەگ جۇڭگولۇقلار بىلەن قىلغان ئۇرۇشتا گەرچە بىر قانچە قېتىم غەلبە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇرۇشلار ياقۇپبەگنىڭ تەختىنى غۇلاپ چۈشۈشىنى تېزلەتتى، خالاس.

مانا بۇلار، ياقۇپبەگنىڭ 13 يىل داۋامدا قىلغان تەلۋىلىكلىرىنىڭ قەشقەرىيەگە كەلتۈرۈپ بەرگەن ئاقىۋىتىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ ھۆكۈمراننىڭ ئاسىيادىكى باشقا ھۆكۈمرانلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بەزىبىر خىس - مەتلىرىنىمۇ ئېتىراپ قىلماي بولمايدۇ.

ئۇنىڭ ھەربىي ئىشلاردىكى مۇۋەپپەقىيىتى، تەشكىللەش ئىقتىدارى، باتۇرلۇغى، ئاددى - ساددا تۇرمۇش كەچۈرۈشى، ئىرادىسىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، ئۇنىڭ كۈزلىگەن مەقسىدىگە يېتەش ئۈچۈن قىلغان كۈرەشلەردە جارى قىلغان پولاتتەك كۈچى - بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئىشلىرىنىڭ بىرخىل كاپالىتىدەك ئىدى. يەنى ئۆز تەبىئىتىدىن ئېيتقاندا، زىرەك كەلگەن بۇ كىشىنىڭ يېتەكچىلىگىدە قەشقەرىيە خەلقىنىڭ ئارام ئېلىپ ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىشى، ئەسلى ھالىتىگە كېلىپ كەمبەغەل - نامراتلىق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىشى تامامەن مۇمكىن ئىدى. ئەمما بۇ يەردە مۇنداق توسالغۇلارمۇ مەۋجۇت ئىدىكى، بۇ توسالغۇلارنى ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا ھۆكۈمرانلارنىڭمۇ بوسۇپ ئۆتەلىشى قىيىن. ياقۇپبەگ گەرچە ناھايىتى ئالى خىسلەتلەرگە ئىگە بولغان بولسىمۇ، لې-

كىن قەشقەرىيەنىڭ سىياسى، دىنىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ مۇرەككەپلىكى ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ مۇقىم بولۇشىغا پۇتلىكاشاڭ بولدى. ئۇنىڭ ھەركەتلىرىنىڭ نەتىجىسىز بولۇپ چىققانلىقى، ئۇ ئۆز قولى بىلەن قۇرۇپ چىققان بۇ ھاكىمىيەتنىڭ ئۇزۇن مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشىغا ئىمكان بەرمەيتتى.

ئۈچىنچى باپ

قەشقەر، يەنەنىڭ سودا ئىشلىرى — ياقۇپبەگ بىلەن ئىمزالانغان سودا كېلىشىملىرى، سودىگەرلەرنىڭ قەشقەرىيەدىكى ئورنى، روسىيە سودىگەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ نارازىلىقلىرى، قەشقەرىيەدە ئىشلىتىلىۋاتقان پۇللار، ئولچەم بىرلىكلىرى، سودا بېجى، دەللەللەر، قەشقەرىيەنىڭ تاشقى سودىسى، ئىمپورت، ئاساسىي ئىمپورت تۈرلىرى: چىتلار، چارۋا ماللار، چاي، تومۇر، مېتال-بۇيۇملار، بوياق ماتېرىياللىرى ۋە پاختا؛ ئېكىسپورت، ئىمپورت-بىلەن ئېكىسپورت ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق، روسىيەنىڭ خامئاشىيا مەھسۇلاتلىرى بىلەن قەشقەرىيە پىششىق تەييار مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى، سودا-سېتىق ئىشلىرىدا روسىيەگە كېلىدىغان خەۋپلەر. بۇ خەۋپلەردىن ساقلىنىش ئۇسۇلى. قەشقەرىيەنىڭ يۇڭ توقۇلمىلىرى ۋە بوز يىپ مەھسۇلاتلىرى: ماتا، شاتىۋا، چەكمەن؛ يىپەك ۋە يىپەك توقۇلمىلار، تون-چاپانلار، تەڭلىماتلار، زەمچىلەر، قەشقەرىيەنىڭ ھىندىستان بىلەن سودا-سېتىق ئىشلىرى.

قەشقەرىيەنىڭ سودا ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بىز ئىگەللىگەن ئاخباراتلار پەقەت كېيىنكى چاغدىكى ئەھۋاللار بىلەن، يەنى ياقۇپبەگ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئوز قولىغا ئېلىش

لىشقا باشلىغان چاغدىكى ئەھۋاللار بىلەنلا چەكلىنىدۇ. بۇ
چاغ دەل روسىيە تاشكەنتنى بېسىۋالغان مەزگىلگە توغرا
كېلىدۇ.

روسىيىدىن قەشقەرىيەگە كىرىدىغان ماللارنىڭ ئايرىم -
لىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ھەممىسىنى دىگۈدەك روسىيىنىڭ
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يېڭى پۇقرالىرى يەنى بۇخارالىقلار، قوقان
لىقلار ۋە تاتار سودىگەرلىرى ئېلىپ كىرەتتى. چۈنكى روسىيە
يىدىن قەشقەرىيەگە بىۋاسىتە مال ئېلىپ كىرگۈچى رۇسلار بۇ
يەردە تەقىپ قىلىناتتى، ئۇلار تۈرلۈك ۋاسىتىلەر بىلەن قاقتى -
سوقتى قىلىنىپ، ماللىرىدىن ئايرىلىپ قالاتتى. ئۇلار ھەتتا
يەرلىك سودىگەرلەردىنمۇ كۆپرەك قاتتى - سوقتى قىلىناتتى.
قەشقەرىيە ھۆكۈمرانى ياقۇپبەگ سودىنى ئۆزى بى -
ۋاسىتە مونوپول قىلىدىغان ئىش ھىساپلاپ، ماللارنى شەخ -
سەن ئۆزى تەكشۈرەتتى، ماللارغا ئۆزى باھا قوياتتى ھەمدە
ئۆزى قويغان باھا بويىچە ناھايىتى كۆپ ماللارنى مۇددەت -
سىز نېسىگە ئېلىۋالاتتى. ئۇنىڭدىن سىرت، چەتئەن كىرگەن
ماللارنىڭ بىر قىسمى قائىدە بويىچە "سوغا" ھىساۋىدا ئۇ -
نىڭ شەخسى چۈشەنگە چۈشۈپ كېتەتتى، تاللاپ ئېلىۋال -
غان ماللارغا پۇل بەرمەيتتى، بەزى چاغدا ھەتتا بىر قانچە
يىل ئۆتكۈزۈپ ئاندىن پۇل تولەيتتى. سودىگەرلەر سەللا -
نارازى بولسا، مالنىڭ پۇلىنى ئالمايتتى، ياكى قاماپ قو -
يۇلاتتى. بەزىدە ھەتتا ماللىرى مۇسادىرە قىلىناتتى، ھاي -
تەندىنمۇ ئايرىلىپ قالاتتى. شۇنىڭ بىلەن، كارۋانلار قەش -
قەرىيەدىن ئايلاپ - ئايلاپ چەتئەلگە چىقالمايدىكەن، سودى -
گەرلەرنىڭ ئۆزىمۇ تەقىپ ئاستىدا قالدىكەن. 1870 - يىل -
نىڭ باشلىرىدا قەشقەرىيەگە كەلگەن رۇس سودىگەرلىرى ئى -

چىدە نۇرغۇن كىشىلەرگە ئالاھىدە ئۇسۇل - چارىلار بىلەن زىيانكەشلىك قىلىنغان. مۇشۇ زىيانكەشلىك تۈپەيلىدىن تۈر - كىستان گوبىرنا تۈرى "بەدولەت" بىلەن سودا كېلىشىمى ئىمزالاش ئۈچۈن قەشقەرىيەگە مەخسۇس ئەلچىلەر ئۆمىگى ئەۋەتكەن ئىدى.

تەجرىبىلىك ۋە جاسارەتلىك باش شىتاپ پونكوۋنىڭى بارۇن كالبارس (Baron Kaulbars) مۇشۇ ئەلچىلەر ئۆمىگىنىڭ باشلىغى قىلىپ ئەۋەتىلدى. 1872 - يىلى ياقۇپ - بەگ بۇ ئەلچىلەر ئۆمىگىنى تەشقەرىيەدە قوبۇل قىلدى. بۇ جەرياندا كالبارس گەرچە نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارغا يولۇققان بولسىمۇ، لېكىن "بەدولەت"نى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن تۈۋەندىكى شەرتلەرگە كوندۇردى:

"1 - ماددا: يەتتە شەھەر ① پۇقرالىرىنىڭ ھازىر ۋە كەلگۈسىدە روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ زىمىنىدا سودا سېتىق قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنغانىدەك، روسىيە پۇقرالىرىنىڭمۇ (مەيلى ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئى نەزەر) يەتتە شەھەردە ۋە بەدولەتكە قاراشلىق يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە بىمالال سودا - سېتىق قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ. بەدولەت جاناپلىرى روسىيە پۇقرالىرىنى ئۆز ھىمايىسى ئاستىغا ئالىدۇ ۋە قەشقەرىيە زىمىنىدىكى روسىيە پۇقرالىرىنىڭ ھەم سودىگەرلىرىنىڭ مال - مۈلكىنى قوغدايدۇ.

"2 - ماددا: مۇبادا روسىيە سودىگەرلىرى يەتتە شەھەرنىڭ شەھەر - بازارلىرىدا مال ساقلايدىغان كارۋان سالاىلىرى قۇرۇشنى ئارزۇ قىلسا، ئىجازەت بېرىلىدۇ. روسىيە ① يەركەن، قەشقەرىيە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۆز يەتتە

شەھەر دىگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ، - ئىنگىلىزچە تەرجىماندىن.

نىڭ شەھەر بازارلىرىدىلا سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يەتتە شەھەر سودىگەرلىرىمۇ يۇقۇرىدىكىگە ئوخشاش ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولالايدۇ.

"3 - ماددا: سودا ئىشلىرىنىڭ نورمال راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ۋە يىغىشقا تېگىشلىك ھەر خىل پۇللار - نى قانۇنىي يوسۇندا يىغىۋېلىش ئۈچۈن، روسىيە سودىگەرلىرىگە يەتتە شەھەرنىڭ شەھەر - بازارلىرىدا سودا ۋاكالەتچىسى (كارۋان بېشى) تۇرغۇزۇش ھوقۇقى بېرىلىدۇ. روسىيە تۈركىستاننىڭ شەھەر - بازارلىرىدا سودا - سېتىق قىلىۋاتقان يەتتە شەھەر سودىگەرلىرىگىمۇ شۇنداق ھوقۇق بېرىلىدۇ.

"4 - ماددا: روسىيىدىن يەتتە شەھەرگە كىرگۈزۈلىدىغان بارلىق ماللاردىن ياكى يەتتە شەھەردىن روسىيىگە كىرگۈزۈلىدىغان بارلىق ماللاردىن ئەسلى باھاسى بويىچە 25% باج ئېلىنىدۇ. ھەر قانداق ئەھۋالدىمۇ سودا ماللىرىدىن ئېلىنىدىغان باج بۇ بەلگىلىمىدىن ئاشماسلىقى لازىم. بۇ كېلىشىم ئىككى تەرەپ مۇسۇلمانلىرى ۋە يەتتە شەھەر پۇقرالىرى ئۈچۈن بىردەك مۇۋاپىق دۇر.

"5 - ماددا: روسىيە سودىگەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كارۋانلىرى يەتتە شەھەر زېمىنىدا ۋە ئۇنىڭغا تۇتاشقان جايلاردا يول ماڭغاندا ئۆزلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلالايدىغان يولباشلىغۇچىلارنى ھەقسىز ئىشلىتەلەيدۇ. يەتتە شەھەرنىڭ كارۋانلىرىمۇ روسىيە زېمىنىدا يول ماڭغاندا يۇقۇرقىدەك ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولالايدۇ."

ياقۇپبەگ بۇ كېلىشىمگە باشتىن - ئاخىر ئەمەل قىلىمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ كېلىشىم روسىيە سودىگەرلىرىگە بەزى پايدا كەلتۈرگەن ئىدى. ياقۇپبەگ كېيىنكى ۋاقىتلارغا

كەلگەندە، ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنىڭ يامانلىشىشىغا ئەگىشىپ، روسىيە پۇقرالىرىنىڭ مەنپەئەتىگە بارغانسېرى ھۆرمەت قىلىشقا مايىل بولدى. بۇ كېلىشىم بىزنىڭ سودا مۇناسىۋىتىمىزگە ماددى جەھەتتىن ئانچە - مۇنچە پايدا كەلتۈرگەننىڭ سىرتىدا، يەنە مۇنداق ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكىمۇ ئىگە ئىدى: بىز ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تېرىتورىيىمىزنى جەنۇپتا كەشمىرگىچە، شەرقتە جۇڭگوغىچە كېڭەيتمەكچى بولغىنىمىزدا، ياقۇپ بەگ بۇ كېلىشىمگە رىئايە قىلمايدىغان بولسا، بۇ چاغدا بۇ بىزنىڭ بەدولەتكە قارشى ئۇرۇش قوزغىشىمىزغا ياخشى بانا بولۇپ بېرەتتى.

بىز 1876 - ۋە 1877 - يىللىرى قەشقەرىيەدە تۇرغان چاغلارنىمىزدا، روسىيىنىڭ ۋاكالىتچىسى، ۋىنىكسۋىسكى سودا بىرژىسىنىڭ ئەزاسى شىكاكوۋ ئەپەندىنى ئۇچراتتۇق، ئۇ پۈتۈن روسىيە سودىسىنىڭ مۇشۇ رايوندا تۇرۇشلۇق بىردىن بىر ۋەكىلى ئىدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ئۆز مالىرىنى پۈتۈنلەي سېتىپ پۇلغا ئايلاندۇرۇپ بولغان، بۇ جەرياندا ئۇ قەشقەرىيە ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ھېچقانداق قاقىتى - سوقىتى قىلىشىغا ئۇچرىمىغان. لېكىن شىكاكوۋ ئەپەندىنىڭ ئۆزى تەقىپ قىلىنىپ، كارۋان سارايلارىدا ھەمىشە نازارەت ئاستىدا تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. ئۇنىڭ قەشقەردىن باشقا جاي - لارغا بېرىپ ساياھەت قىلىش ھوقۇقى بولمىغان. قەشقەر - رايونىنىڭ ھۆكۈمرانى ئالداش بېكىنىڭ (Bek Aldash) رۇخسىتىسىز قەشقەر شەھىرىدىن سىرتقا چىقىشقا يول قويۇلمىغان. بىز شىكاكوۋ ئەپەندىنىڭ يېڭى شەھەردە بىز تۇرغان يەر - گە كېلىشىمگە رۇخسەت بېرىلىشىنى ئىلتىماس قىلىۋىدۇق، ئۇنىڭ بۇ يەرگە كېلىشى ناھايىتى قىيىنغا چۈشتى. چۈنكى

شكاکوۋ ئەپەندى بۇ جايدىن ئايرىلماقچى بولۇپ قالسا، چو-
قۇم ياقۇپبەگنىڭ بىۋاسىتە تەستىقىنى ئېلىشى شەرت ئىكەن.
ياقۇپبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى سارتلار، تاتارلار ۋە
تاشكەنت، قوقاندىن كەلگەن روسىيە پۇقرالىرى ھەم سودا-
گەرلىرى بىلەن ئالاقە قىلىشتىمۇ ناھايىتى قاتتىق قوللۇق
قىلىدىكەن.

بىز قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا ۋە كورلا قاتارلىق شەھەر-
لەردىكى بازارلارنى زىيارەت قىلىۋاتقىنىمىزدا، شۇ جايدىكى
ئەمەلدارلار روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ بىز بىلەن سۆزلىشىشنى
چەكلىمەكچى بولدى. بىز ھەر بىر قېتىمدا روسىيە سودىگەر-
لىرىنىڭ چوقۇم كېلىشىنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدۇق ھەمدە
ئۇلاردىن سودا ئىشلىرىغا دائىر ئەھۋاللارنى ۋە ئۇلارنىڭ
سەرگۈزەشتىلىرىگە ئائىت مەسىلىلەرنى بىلىمەكچى ئىكەنلىگىمىز
نى ئاشكارە ئوتتۇرىغا قويدۇق. بىز كۆرۈشكەنلىكى سودىگەر-
لەرنىڭ ھەممىسى ياقۇپبەگ، ئۇنىڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگ ۋە ئۇنىڭ
بارلىق ئەمەلدارلىرى ئۈستىدە شكايەت قىلىپ بەردى. چۇد-
كى ئۇلار سودىگەرلەردىن مال ئالسا، مالنىڭ پۇلىنى بەلگە-
لەنگەن مۇددەت ئىچىدە ئوز باھاسى بويىچە تاپشۇرمايدىكەن ①.

① تۆۋەندىكى ئىككى ئادەمنىڭ بىزگە بەرگەن ماتېرىيالى

يۇقۇرىدىكى نازارەتچىلەرنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ:

(a) تۇردى بابا باي بىلەن مىرزا پازىلەبىيۋنىڭ شىتابى

ستارشى لېيىتىنانت كوروياتكىنىغا سۇنغان ئەرزىسى:

“قەشقەرنىڭ ھاكىمى 200 تىللالىق مېلىمنى ئېلىۋالدى.

بۇنىڭ ئىچىدە 80 تىللالىق مېلىمنى ھاكىم ئۆزى ئېلىدۇ.

ۋالدى. ئۈچ يىلدىن بۇيان داداغا (بىر خىل ھەربى ئۇنۋانلىق

مەن باشقىلاردىن يەنە قەشقەر شەھرىدە سودىگەرلەرنى بوزەك قىلىدىغان ئىشلارنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇم.

تاشكەنتلىك سودىگەر يار مۇھەممەت موللا دىگەن (Moolla - Yar - Mahomet) كىشىنىڭ شىكايەت قىلىشىچە، "بەدولەت" نىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلبەگ بۇ سودىگەردىن 2.200 تىللالىق قارا مالنى ئېلىۋاپتۇ، لېكىن ئۈچ يىلدىن بېرى تېخىچە پۇلىنى بەرمەپتۇ.

ئەمەلدار) دىن پۇلۇمنى ئالالماي كېلىۋاتىمەن. مەزكۇر پۇلۇمنى ئېلىۋېلىشىمغا ياردەم بېرىشىڭىزنى سورايمەن." (b) ئاقسۇدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان تاشكەنتلىك بىر ئادەمنىڭ روسىيە ئەلچىلەر ئوممىگە سۇنغان ئەرزىسى:

"باش ئەلچى جاناپۇرىغا شۇ توغرىدا ئىلتىماس قىلىمىزكى، بىزنىڭ سودىگەرچىلىك قىلىش ئۈچۈن بۇيەرگە كەلگىنىمىزگە دەل بىر يىل بولدى. مۇشۇ بىر يىل جەريانىدا بۇ يەردىن كېلىشكە خېلى تىرىشقان بولساقمۇ كېتەلمىدۇق. بىز ھىچقانداق يەردە بۇ يەردىكىدەك زۇلۇم تارتىمىدۇق. بۇنىڭدىن بەش ئاي ئىلگىرى، ئارمىزدىكى بىر كىشى يەنى مىرھامىد (Mir Hamid) نىڭ ئوغلى ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ كەتتى. ئاڭلىساق، ئۇ بالا بىر ئەمەلدارغا شىرىپەچچە قىلىپ بېرىلىپتۇ. باش ئەلچى جاناپۇرىمىزنىڭ بىزدەك مۇساپىرلارنىڭ بېشىمىزنى سىلاپ، بىزنى ئۆز ھەمراھىمىزغا ئېلىشىنى تەلەپ قىلىمىز.

"تۇنۇگۇن بىز جاناپۇرىمىزنىڭ ھەمراھلىرى بىلەن سۆزلەشتۇق، ئۇلار بىزنىڭ ئېيتقانلىرىمىزدىكى بىر بىرلەپ يېزىپ خاتىرىلىۋالدى. لېكىن سىزلەر كەتكەندىن كېيىن، ئۇلار بىزنى ئولتۇرۇۋېتىپ، تەرمىكىن دەپ قاتتىق تەشۋىش قىلماقتىمىز. جاناپۇرىمىزنىڭ ھەمراھلىرىمىز.

مۇھەممەت ئۆمەر مىرزابايىۋ (Mohamet-omar Mirzabaeff) دىگەن كىشىنىڭ شىكايەت قىلىشىچە، قەشقەر - نىڭ بېگى ئالداش دادخا (Aldash - Darkha) ئۇنىڭ 800 تىللىق قارا مېلىنى ھەيدەپ كېتىپتۇ، لېكىن ئىككى يىلدىن بېرى پۇلىنى بەرمەپتۇ.

بۇلاردىن باشقا يەنە، بىز بىلەن ھەمرا بولۇپ ماڭا - خان يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، تاشكەنتلىك ۋە قوقاند - لىق 40 چە سودىگەر ماڭا بىر پارچە ئەر ز سۇنماقچى بول - خان ئىكەن. يەرلىك ئەمەلدارلار ئۇلارنى چەكلەپتۇ ۋە ئۇلارنى ئەگەر ئەر ز قىلىدىغان بولساڭلار مال - مۈلكىڭلار ھامىدىنىڭ ئوغلىنى ئوزلىرى بىلەن بىللە تاشكەنتكە ئېلىپ كې - تىشلىرىنى ئېلىتىماس قىلىمىز. ئىمزا قويغۇچىلار: مىرخالىق (Mir Halik)، مىرسالىھبايىۋ (Mir salikhbaeff)، مىر ئالىمباي (Mir Alim bai) ۋە ئابدۇقادىر باي (Abdoo Kadwir bai) لار، مەن كېيىنكى ئەرزىدە ئېيتىلغان ئىشلارنى سۇرۇشتۇرگەندىن كېيىن، ئاقسۇنىڭ دادخاسىغا بۇ ئىشنى جىددىي ئۇقتۇرۇشنى زورۇر دەپ قارىدىم، مەزكۇر دادخاغا يازغان خېتىمدە، ئۇنىڭ سودا كېلىشىملەردىكى بەلگىلىمىلەرگە دىققەت قىلىشىنى ئاگاھلاندۇردۇم. مەن ئۇنىڭغا يەنە ئەرز سۇنغۇچىلارنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭ بۇ كىشىلەرگە ئالاھىدە كوڭۇل بولۇشىنى، ھەمدە ئۇلارغا مەسئۇل بولۇشىنى تەلەپ قىلدىم.

مىر ھامىدىنىڭ ئوغلى 17 ياش، روسىيە پۇقراسى بولۇپ، مەجبۇرى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كېتىلگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ قايتۇ - رۇپ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلدىم ۋە ئۇنى غۇلجىدىكى ئاتىسىنىڭ قېشىغا ئەۋەتتىم، كېيىن ئاڭلىشىمچە، ئەرز سۇنغانلارنىڭ ھەممە - سى روسىيىگە سالامەت قايتقان. — ئاپتوردىن.

مۇسادىرە قىلىندۇ، ئۈزەڭلار دارغا ئېسىلسىلەر، دەپ قۇر - قىتىپتۇ.

ئارمىيە ۋە ھەربى ئىشلار ئۈچۈن سېلىنىدىغان ھەر خىل ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقلار دولەتنىڭ تەبىئى بايلىقى ۋە پۇقرانىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنى خورىتىۋەتكەنلىكتىن، بار - لىق ئېغىرچىلىق قەشقەر سودىگەرلىرىنىڭ زىممىسىگە چۈش - مەن. سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قە - لىدىغان ماللىرى ئۈچۈن باج تولەپ ھەرخىل "سوغا - سالام" بەرگەننىڭ سىرتىدا، يەنە دولەتكە بىر قىسىم مال - مۈلكە - نى تاپشۇرۇشقا، مۇددەتسىز ياكى ئۇزۇن مۇددەتلىك قەرز پۇل بېرىشكە مەجبۇر بولىدىكەن. سودىگەرلەر يەنە تۇيۇق - سىز قاقىتى - سوقىتى قىلىنىپ تۇرىدىكەن؛ ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ ھەربى كۈچىنى تولۇقلاش ئۈچۈن، ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن پات - پات مەبلەغ توپلاپ تۇرىدىكەن.

بىز قەشقەرىيەدە تۇرغان مەزگىلدە، ياقۇپبەگ ئىستام - بۇلدىن كەينىدىن ئوقلىنىدىغان ئېغىر زەمبىرەكلەر، تۈرك - لەنكا مىلىتىقلار ۋە ھەرخىل ئوق - دورىلار سېتىۋالغان بو - لۇپ، بۇ قوراللار كەشمىردە تۇتۇپ قېلىنغان ئىكەن. ئۇلار كەشمىر ھۆكۈمىتىگە يامبۇ ياكى 4000 سوم باج تاپشۇر - غاندىن كېيىنلا قوبۇپ بېرىلىگەن. بۇ پۇللار ياقۇپبەگنىڭ بۇيرۇقى بويىچە سودىگەرلەردىن يىغىۋېلىنغان ھەمدە "تېز چاپارمەن" لەر ئارقىلىق كەشمىر ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇلغان. بۇنىڭغا ئوخشاش ئويلىمىغان يەردىن چىقىپ قالىدە - غان خىراجەت پۇلى يىغىۋېلىش ئەھۋاللىرى دائىم كۆرۈ - لۇپ تۇرىدىكەن.

قەشقەرىيەدە ئومۇمەن كىشىلەرنىڭ مال - مۈلكى ھەتتا

ھاياتى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىمىغانلىقتىن، كىشىلەر پۇللىرىنى يوشۇرۇپ قويۇشقا ياكى سودا - سېتىقنى تاشلاشقا مەجبۇر بولىدىكەن.

قەشقەرىيەدە مۇنداق پۇللار خەجلىنىدىكەن: پۇل يا - كى قارا پۇل ①. بۇ - جۇڭگۇلۇقلار قويغان ئوتتۇرىسى چاسا توشۇكلۇك بىر خىل مىس پۇل بولۇپ، ئۇ روسىيىنىڭ 2 تىيىنلىق پۇلىدىن چوڭراق ئىكەن.

ئەللىك پۇلغا باراۋار كېلىدىغان تەڭگە ②، بۇ تەڭگە ياقۇپبەگ قۇيدۇرغان بىرخىل كۈمۈش پۇل بولۇپ، روسىيىنىڭ 10 تىيىنلىق پۇلىدىن چوڭ ۋە ئېغىرراق كېلىدىكەن.

25 تەڭگە بىر چىرۋونغا ③ باراۋەر (5 سوملۇق يا - كى 10 سوملۇق تىللاغا تەڭ) ياكى بىر دۇكاتقا تەڭ، دۇكات - شەكلى ۋە قىممىتى ھەرخىل بولغان بىر تۈرلۈك مېتال پۇل. 40 دۇكات بىر يامبۇغا باراۋەر. يامبۇ - جۇڭگولۇقلار ئىشلىتىدىغان بىر خىل كۈمۈش پۇل بولۇپ، چوڭ - كىچىكلىگى جەھەتتە 3 خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئەڭ چوڭ يامبۇ - نىڭ ئېغىرلىقى 4.75 قاداق كېلىدۇ. بىر يامبۇنىڭ با - زاردىكى باھاسى 1.100 تەڭگە ④ بولىسىمۇ، لېكىن خەزدە - نىڭ پۇل تاپشۇرۇلىدىغان چاغدا، ھەر بىر يامبۇ ئاران مىڭ تەڭگە ھىساپلىنىدىكەن. روسىيە پۇلىدا، كۈمۈشنىڭ

① شاۋئەپەندىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ پۇل بىر تەڭگىنىڭ

1 / 50 قىسمىغا باراۋەر كېلىدىكەن. - ئىنگىلىزچە تەرجىماندىن.

② 2 - بايىنىڭ 52 - بېتىدىكى ئىزاھاتقا قاراڭ - ت.

③، ④ يۇقۇرىدىكىگە ئوخشاش.

ئالماشتۇرۇلۇش مىقدارى %10، بىر يامبۇنىڭ باھاسى تەخمىنەن 130 سومغا باراۋەر. يۇقۇرقىلاردىن باشقا، قەشە قەرىيەدە يەنە بۇخارا ۋە قوقانلىقلارنىڭ 1 سەرلىك تەڭگىسىمۇ ئاقىدىكەن. بۇمۇ بىر خىل كۆمۈش پۇل بولۇپ، قىممىتى روسىيىنىڭ 20 تىيىنىگە تەڭ. يەنە تەللامۇ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ بىرخىل ئالتۇن پۇل بولۇپ، 4 سومغا باراۋەر.

قوقاننىڭ بىر سەرلىك تەڭگىسى ئېغىرلىقى جەھەتتە قەشقەرنىڭ تەڭگىسىگە باراۋەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇ دولەت خەزىنىسىگە بىر يېرىم تەڭگە ھېساۋىدا كىرىم قىلىنىدىكەن. ياقۇپبەگ بىر سەرلىك قوقان تەڭگىسىنىڭ باھاسىنى چۈشۈرۈپ، ئۇنى ئۆزى قۇيۇپ تارقاتقان تەڭگىگە ئالماشتۇرۇپ يىغىۋاپتۇ - دە، بىر سەرلىك قوقان تەڭگىسىدىن يېڭى بىر سەرلىك تەڭگە قۇيۇدۇرۇپتۇ. ئۇ مۇشۇنداق ھىلە - نەيرەڭلەرنى ئىشلىتىپ، ئىختايىن كۆپ پايدا ئالغان ئىكەن.

قەشقەرىيەدە ئاساسەن "جىڭ" - ئېغىرلىقى ئۆلچەم بىرلىكى قىلىنىدىكەن. "جىڭ" جۇڭگۇلۇقلاردىن كىرگەن ① بولۇپ، بىر جىڭ 1 يېرىم قاداققا باراۋەر. ئۇنىڭدىن قالسا چارەك ②مۇ بار. چارەك چوڭ - كىچىك ئىككى خىل بولىدۇ - ① شاۋ ئەپەندىنىڭ ئېيتىشىچە، جىڭ - ئېغىرلىقى ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ، 1.275 قاداققا تەڭ ئىكەن. - ئىنگىلىزچە تەرجىمەندىن.

② چارەك دىگەن ئۇقۇمنى چۈشىنىش ئۈچۈن 2 - بىاپ 51 - بەتكە قارالسۇن. بىر چارەك بۇغداي 24 قاداققا باراۋەر. بىر چارەك قوناق 26 قاداققا باراۋەر، بىر چارەك ئارپا 25 قا - داققا باراۋەر - ئاپتوردىن.

كەن. بىر خىلى 16 جىڭلىق ياكى 24 قاداقلىق چارەك، يەنە بىر خىلى 12 يېرىم جىڭلىق ياكى 18.75 قاداقلىق چارەك ئىكەن.

تۇرمۇشقا كېرەكلىك بارلىق بۇيۇملار ئالدىنقى خىل چارەكتە ئولچىنىدۇ. ئىمپورت قىلىنىدىغان بارلىق مالىلار، مېتال بۇيۇملار ۋە سۇيۇقلۇقلار كېيىنكى بىر خىل چارەكتە ئولچىنىدۇ.

قەشقەرىيەدە روسىيە ئارشىنى ئۇزۇنلۇق ئولچەم بىر-لىكى قىلىنىدىكەن. ئۇلار روسىيە ئارشىنىنىڭ يېرىمىغا تەڭ كېلىدىغان ئۇزۇن گەز ئىشلىتىدىكەن.

قەشقەرىيەدە ئىمپورت قىلىنغان ماللاردىن ئوز باھا - سىغا ئاساسەن %2.5 زاكات بېجى ئېلىنىدىكەن. ئىمپورت قىلىنغان ھەر خىل ماللار باجخانىغا چۈشۈرۈلىدىكەن. ئاندىن ئەمەلەكدار ماللارغا باھا قويۇپ چىقىدىكەن. ئەمەلەكدار كوپىنچە ھاللاردا مالنىڭ باھاسىنى ئۈستۈن قويغاچقا با - ھاسى 48 دۇكات كېلىدىغان مال 50 دۇكات دەپ باھا - لىنىدىكەن. زاكات بېجى سودا - سېتىق ئۈستىگە يۈكلەن - گەن خىراجەتتۇر. ئۇنىڭ سىرتىدا، يەنە مال ئىگىسىنىڭ ياكى مال سارىيىدىكى خوجايىنىنىڭ نامىدىن مالنى باجغا - نىغا ئاپىرىپ باھالاشقان ياكى مالنى ساقلاپ بەرگەن كە - شنىڭ ئىش ھەققى ئۈچۈن تولىنىدىغان پۇلمۇ بار.

ئەگەر مال ئىگىسى سارايدىن بىرەر ئېغىز دۇكانىنى ئىجارىگە ئالماقچى بولسا، ئومۇمى خىراجەتتىن بىر يامبۇ - دىن تارتىپ ئالتە تەڭگىگە - چە، يەنى %25 پۇل چىقىم قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

سودىگەرلەرنىڭ مېلىنى قوغداش ئۈچۈن تولىنىدىغان

چىقىمىلار تۈزۈلگەن كېلىشىم بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ.

1876 - يىلى بىر چاكارنىڭ كۈندىلىك ئىش ھەققى

35 پۇلدىن 40 پۇلغىچە بولىدۇ. (ئون تىيىندىن توۋەن).

كارۋان سارايلىرىدىكى دۇكانلارنىڭ ئىجارىسى ئانچە

يۇقۇرى ئەمەس. ئاستىنقى قەۋەتتە بىر كۇۋادىرات سارۋىن ①

نىڭ بىر يىللىق ئىجارىسى 1 يېرىم دۇكاتقا توختايدۇ.

ئۇلگۈچە سېتىلىدىغان ماللارغا پۇل تولىنىدۇ، بەزىدە

نەق پۇل تولىنىدۇ. ئەمما كۆپىنچە ھاللاردا، يۇقۇرقىدەك

سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن نەق سودا ئاز بولىدۇ.

ئۇلگۈچە سېتىلىدىغان ماللارنىڭ سودىسىدا سودىگەر -

لەر ھۆكۈمەت تەرەپ دەلەللەشنىڭ رولىنى ئوينايدۇ. مۇنداق

دەلەللەلەر %0.4 شىرىنكانە ئۇندۇرۇۋالىدۇ.

پولكوۋنىڭ كالبارى بىلەن بىللە كېلىشىمىنىڭ

(kolesnikoff) دىگەن تاشكەنتلىك بىر سودىگەرمۇ قەشقەردە

يەگە بارغان ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇ دولەتنىڭ سودا

ئىشلىرى توغرىسىدىكى تەپسىلىي ئەھۋالنى تەسۋىرلىگەن

ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ ②:

”ئېسىگە مال سېتىش توغرىسىدا ھېچقانداق ھۆججەت

تۈزۈلمەيدىكەن، بۇنداق سودا ئېغىزدىلا بېكىتىلىدىكەن.

خېرىدار ئەگەر پۇلنى تولۇق بەرمەسە، بەگكە ئەرز قىلسا

بولىدىكەن. قەرزدار دەرھال قاماققا ئېلىنىپ، ئۇنىڭ مال -

① بىر سارۋىن 7 پۇتقا باراۋەر. — ئىنگىلىزچە تەرجىمە -

ھاندىن.

② «پۇتۇن روسىيە سودا ۋە سانائەتكە كەڭ ياردەم بەر -

گۈچى ئەمگەكچىلەر جەمئىيىتىنىڭ خىزمىتى توغرىسىدا» بېسىلغان

دوكلات. 1873 - يىللىق 2 - قىسىمغا قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىدىكەن. ئەگەر ئاتىسى ئولۇپ كەتسە، ئاتىسى ئۈچۈن بالىسى قەرز تولەيدىكەن. بۇ پاكىت، يەر - لىك پۇقرالار ئىچىدە "قەرزنى ئادا قىلىش - مەنەلەھق" دەيدىغان ئىدىيىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. قەرزدار بولغان ھەر قانداق كىشى ھەر قانداق شارائىتتا ئۆز گەردىنىدىكى قەرزىدىن ھەرگىز تېنىۋا - لالمايدۇ. شۇڭا بۇيەردە ئۆز قەرزىنى تولمەيدىغان ئىشلار ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ.

مەن كېلىسىنىڭ بىلەن مۇنازىرىلەشمەكچى ئەمەسمەن. لېكىن مەن ئۆزەمنىڭ قەشقەرىيەدە كۈزەتكەنلىرىگە ئاساسەن، بۇ يەردە پەقەت شۇنى دىمەكچىمەنكى، قەشقەرىيەدە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان سودىگەرلەر مەيلى رۇس سودىگەرلىرى ياكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىدىن كەلگەن سودىگەرلەر بولسۇن، ھەممىسى نۇرغۇن توسالغۇغا ئۇچرايدىكەن، بۇ ھەقتە كېلىسىنىڭ بۇ يەردىن ئۆز دوكلاتىنىڭ باش تەرىپىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

"توختام قىلىشقان مۇددەت توشقاندىن كېيىنمۇ، نېمىگە ئالغان ماللارنىڭ پۇلىنى ئۇلار ئۆزلىرى خالىغان ۋاقىتتا تاپشۇرىدىكەن. بۇنداق ئەھۋال ئاسىيالىقلارنىڭ ھەممىسىدە دىگۈدەك مەۋجۇت. بۇ يەردىكى مەسىلە ئاساسەن پۇلنى ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرمايدىغانلىقتا".

قەشقەرىيە ئىلگىرىكى توقان خانلىقىغا قارايدىغان ۋە ئۇنىڭغا چېگرىداش جايلارغا مال چىقىرىدىكەن. شۇنىڭدەك سىمىرچىنىسكى ئۆلكىسىگە ۋە ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى جايلارغا، كەشمىر ۋە ھىندىستانلارغىمۇ مال چىقىرىدىكەن. مېنىڭ قولۇمدا پەقەت قەشقەرىيەنىڭ 1876 - يىلى -

دىكى ئىمپورت - ئېكسپورت ئەھۋاللىرىنى كۆرسىتىدىغان ماتىرىياللارلا بار.

مەن بۇ ماتىرىياللارنى قەشقەرىيەگە تۇتىشىدىغان پەرغانە، ئوش، سىمىرچىنسىكى، توقماق ۋە قاراكول بۇل - كىلىرىنىڭ گوبىرئاتورلىرى توپلىغان ماتىرىياللاردىن ئال - دىم. لېكىن بۇ دولەتنىڭ ئىچكى سودىسىغا ئائىت ماتىرى - ياللارنى ئىگەللىيەلمىدىم.

ئەمدى بىز قەشقەرىيەنىڭ ئىمپورت ئەھۋالىنى تەت - قىق قىلىپ كۆرەيلى.

(ئىمپورت قىلىنغان مالنىڭ مىقدارى ئۇلاق، فۇت، تۇياق بىرلىگى بىلەن ھىساپلاندى. قىممىتى روسىچە سوم، ئىنگىلىزچە فونت - ئىستىرلىك بىرلىگى بىلەن ھىساپلاندى).

يۇقۇرىدىكى سانلىق مەلۇماتنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق تۆۋەندىكى بەزى مەھسۇلاتلارنىڭ ئىگەللىگەن نىسبىتىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن:

روسىيىنىڭ چىتىلىرى 43%

قوي 20.5%

چاي 12.5%

تومۇر - چويۇنلار ۋە تومۇر - چويۇن سايمانلار 5%

قەنت 2.5%

بوياق ماتىرىياللىرى 2%

مىلىچ ماللار 9.5%

مىقدارى بىر پىرسەنتكىمۇ يەتمەيدىغان باشقا ھەرخىل ماللارنىڭ ئىگەللىگەن نىسبىتى 5%

جەمى 100%

گۈللۈك چىت: ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قەشقەرىيەدە

۱۸۷۶ - ییل قه شقه ریه گه ئمپورت قیلنغان ماللار

توقىيات ئارقىلىق			قارا كۆل ئارقىلىق			ئوش ئارقىلىق			ماللارنىڭ تۈرى		
مقدارى	ئىچىم	ئىچىم	مقدارى	ئىچىم	ئىچىم	مقدارى	ئىچىم	ئىچىم	مقدارى	ئىچىم	ئىچىم
9.172	3.375	106.552	3.810	30.480	132	3.37	2.697	13.319	43%	87	700
		22	180			22	180	22		22	180
		37	300			37	300	37		37	300
		31	250			31	250	31		31	250
1.135	9.085	12.209	3.90	3.124	121 $\frac{1}{2}$			1.525	5%	112	900
		112	900			112	900	112		112	900
3.850	30.800	30.800						3.850	12.5%	775	6.205
2.085		6.205	3.97	3.180	18	117	940	775	2.5%	223	1.790
		223	1.790			223	1.790	223		223	1.790
		612	4.900			612	4.900	612	2%	140	1.120
		140	1.120			140	1.120	140		140	1.120
		221	1.771			221	1.771	221		221	1.771
		37	295			37	295	37		37	295
		25	200			25	200	25		25	200
37	300	300						37		37	300
		265	2.120			265	2.120	265		265	2.120
		38	310			38	310	38		38	310

% نىسبىتى	جەمىي قۇنىت سېتىرلىك	جەمىي سوم	ئوش ئارقىلىق			قاراڭىز ئارقىلىق			ئوقۇق ئارقىلىق			ماللارنىڭ تۈرى
			قۇنىت سېتىرلىك	سوم	مقدارى	قۇنىت سېتىرلىك	سوم	مقدارى	قۇنىت سېتىرلىك	سوم	مقدارى	
	285	2.120	285	2.120	$27\frac{1}{2}$							ئىگەر - جابدۇقلار
	50	400	50	400	4							كىمخاپ - تەتمىلا
	42	336	42	336	$29\frac{1}{2}$							سېرىق ماي
	38	310	38	310	2							مارجان
9.5%	3.000	24.000							3.000	24.000		مىلچ مال
20.5%	6.250	50.000							6.250	50.000	22.000	قوي تۇياق
9.5%	31.008	248.068	6.669	53.356		633	5.067		23.705	189.645		جەمى
100%						21.5%	2%			76.5%		ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ ئىگەلىگەن % نىسبىتى

روسىيىنىڭ گەزلىمە ماللىرى ئىنگىلىزلارنىڭكىدىن تېز سېتىلىدىكەن. چۈنكى ئىنگىلىزلارنىڭ گەزلىمە ماللىرى روسىيىنىڭكىدىن قىممەت، سۈپىتى ناچار ئىكەن. ئىنگىلىز چىتىلىرى ناھايىتى ئاسان ئوڭۇپ كېتىدىغان ۋە چىدامسىز بولۇپ، شالاڭ توقۇلىدىكەن. شۇڭا يېڭى-يېڭى كىيىملەرنى كىيەشكە ئامراق يەرلىك كىشىلەر ئۇنداق رەختلەرنى ياقتۇرمايدىكەن.

بازارلاردا سېتىلىۋاتقان چىتىلارنىڭ سۈپىتى ناچار ئىكەن. بۇ چىتىلار ناپولىكوۋ، گىرىچىن، كارنىتىنسكوۋ، گىرىلىن، رازرونوۋى، فوكىن، مىندوۋسكى ۋە كالۇژسكى فابرىكىلىرىدا توقۇلغان ئىكەن. تروتىياكوۋ ۋە تېفلارنىڭ فابرىكىلىرىدا توقۇلغان سۈپەتلىك چىتىلار بازارلاردا قېپىلمايدىكەن.

2 دىن 2.5 غىچە قەشقەرىيە دۇكاتىغا ① سۈپەتسىز 42 ئارشىن چىت ئالتىلى بولىدىكەن.

بارانوۋ، يېلاگىن، بوركوۋ ۋە زىمىن فابرىكىلىرىدا توقۇلغان توق قىزىل چىتىلارنىڭ باھاسى مۇنداق ئىكەن: 4.5 دۇكاتتىن 5.5 دۇكاتقىچە پۇلغا يەنى 1.25 سومدىن 13.25 سومغىچە پۇلغا 50 ئارشىن چىت كېلىدىكەن. سۈپەتلىك چىتىلار بۇ يەردە سەل ئەرزان سېتىلىدىكەن. بوز يىپىتا توقۇلغان قولياغلىقلار بازاردا ئانچە ئاقمايدىكەن. سىيامبۇ، شەتلەڭگە، تاۋار-دۇردۇنلارنىڭمۇ بازىرى ئىتتىك ئەمەس ئىكەن.

① 5 سومدىن 6.25 سومغىچە دىمەكچى. بىر قەشقەرىيە دۇكاتى 25 تەڭگىگە ياكى 2.5 سومغا باراۋەر. ئوخشاش بىر پارچە چىتنىڭ تاشكەنتتىكى باھاسى ئالتە سوم. — ئاپتوردىن.

سەئىدەرنىڭ سېتىلىش باھاسى ئەسلى باھاسىنىڭ يېرىمىغا توغرا كېلىدىكەن. تېرىكە رەختلەرنىڭ بازىرى ناھايىتى ئىتتىك ئىكەن. سۈپەتسىز شەھىرىچى رەختلەرنىڭ باھاسى چىتىلارنىڭ باھاسى بىلەن ئوخشاش ئىكەن. شېرىمىتىيېۋ فابرىكىسىدا توقۇلغان گەزلىمىلەرنىڭ ھەر 40 ئارشىنلىق بىر پارچىسىنى 2.5 دۇكاتتىن 3 دۇكاتقىچە ساتقىلى بولىدىكەن. ئەمما يەرلىك خەلق بۇنداق رەختنى قىممەت كۆرۈپ ئانچە ئالمايدىكەن.

روسىيە سوكنىلىرىنىڭ بازىرى كاسات ئىكەن. يىپىپ گەزلىمىلىرىنىمۇ كىشىلەر ئانچە ئالمايدىكەن. ئاياللارغا لايىق 22 ئارشىن كېلىدىغان بىر كىيىملىك رەخت ئاران 8 دۇكاتتىن 13 دۇكاتقا قەدەر سېتىلىدىكەن. بىر ئارشىن يىپ گەزلىمە بولسا 15 دۇكاتتىن 20 دۇكاتقىچە سېتىلىدىكەن.

چارۋىچىلىق: قەشقەرىيەنىڭ چارۋىچىلىقى تەرەققى قىلىمىغان. قەشقەرىيە تاغلىرىدا ياشايدىغان چارۋىچىلار بۇ يەردىكى ئاھالىنى چارۋا مال بىلەن تەمىنلەيدىكەن. يۇقۇرقى جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن سانلىق مەلۇمات پەقەت توقماق ۋە ۋېرنى رايونلىرىدىن ئىمپورت قىلىنغان قويىلارنىڭلا ئەھۋالىنى كۆرسىتىدۇ. قاراكول، ئوش رايونلىرىدىن ۋە ئوشقا تۇتاش رايونلاردىن، قەشقەرىيەنىڭ جەنۇبىنى ئوراپ تۇرغان تاغلىق رايونلاردىن قەشقەرگە كىرگۈزۈلىدىغان چارۋىلارنىڭ سانى يۇقۇرىدىكى سانغا كىرمەيدۇ.

چاي: شەرقىي تۈركىستاندا جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى كۆتىرىلگەن قوزغىلاڭدىن ئىلگىرى، يەنى 1864 -

يىلدىن ئىلگىرى قەشقەرىيە پۇقراسى ئىچىدىغان چايلار لەنجۇ، قۇمۇل، تۇرپان، قارا شەھەر ۋە ئاقسۇلاردىن ئۆتۈپ قەشقەر، يەركەن، خوتەنلەرگىچە بارىدىغان چوڭ يول ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلتۈرۈلىدىكەن. لېكىن قوزغىلاڭ پارتىلىغاندىن كېيىن، قەشقەرىيەنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى ئسۇزۇپ تاشلانغان، چاي توشۇشمۇ شۇنىڭ بىلەن پۈتۈنلەي توختاپ قالغان.

بۇ يەردىكى چايخۇمار خەلق دەسلەپتە جۇڭگولۇقلار بىلەن كۆپ مىقداردا چاي سېتىۋېلىش توختاملىرى تۈزۈشكەن. كېيىن ئۇلار چاي مەسىلىسىنى باشقىچە چارىلەر بىلەن ھەل قىلىشقا كىرىشكەن. دەسلەپتە قارىياغاچ يوپۇرمىغىنى چاي ئورنىدا ئىشلىتىشكە باشلىغان. ئۇلار چاي ئورنىدا ئىچىدىغان بۇنداق قارىياغاچ چېيىنى مۇشۇنداق دەرەخ ئۈستىدىن جايىنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتىغان. شۇڭا بىز كۇچا چېيى ۋە خوتەن چېيى دىگەن ناملارنى ئۇچراتتۇق. بۇ جايدىكى يەرلىك خەلق سۇت، تۇز ۋە سېرىق مايلا بىلەن ئەتكەن چاي قىلىپ ئىچىدىكەن. كېيىنچە مۇنۇ ئىككى ئۆلكىدىن قەشقەرىيەگە چاي ئىمپورت قىلىنىدىغان بولغان: (1) سىمىرچىنىسكى (كېيىنەرەك غۇلجىدىن)، نارىن ۋە چاقماق قورغانلىرى ئارقىلىق قەشقەر شەھىرىگە چاي كىرگۈزۈلگەن. (2) ھىندىستاندىن لاداق ئارقىلىق يەركەنگە ۋە قەشقەر شەھىرىگە چاي كىرگۈزۈلگەن.

ھىندىستاندىن كىرگۈزۈلگەن چاي 2 خىل بولۇپ، بىر خىلى ھىندىستان جۇڭگودىن ئىمپورت قىلىنغان چاي،

يەنە بىر خىلى ھىندىستاننىڭ ئۆزىدە ئۆستۈرۈلگەن چاي.
بىز كېيىنكى بىرخىل چاي سودىسىغا ناھايىتى قىزىقساق -
ماقتىمىز. چۈنكى بۇ چاي قەشقەرىيەگە كىرىش بىلەنلا
قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زېمىنىمىزگىمۇ
توشۇلۇپ، روسىيە چاي سودىگەرلىرىنى ئەنسىزلىككە سېلىپ
قويدى. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، يېقىنقى 15
يىلدىن بۇيان، يەنى شەرقىي تۈركىستاندا قوزغىلاڭ يۈز
بەرگەندىن كېيىنمۇ، بۇ دولەتتىكى چاي سودىسى بۇرۇن -
قىدەك بولماي قالدى. ئۈلگۈچە سودا قىلىدىغان تاشكەنتلىك
سودىگەرلەرنىڭ قولىدا گۇاڭدۇڭنىڭ چېيى بار ئىكەن.
ئۇلار بۇ چايلارنى بۇنىڭدىن ئىلگىرى ھىندىستاندىن
سۆۋەش قانلى ئارقىلىق ئودىسىغا توشۇپ كېلىپ، ئاندىن
تاشكەنتكە ھەتتا غۇلجىغا كىرگۈزگەن. روشەنكى، يول
بويى باج تاپشۇرۇپ كىرگۈزۈلگەن مۇنداق چاي ھىندى -
تاندىن چىققان چاي بىلەن ھەرگىز رىقابەتلىشەلمەيدۇ.
ھىندىستان چېيىنىڭ سۈپىتى توۋەن بولسىمۇ، لېكىن
باھاسى ئەرزان ھەمدە بۇ چاي ئۈچۈن ھەرخىل باج
تاپشۇرۇش ھاجەتسىز.

بىز ئالدىنقى بەتتىكى سانلىق مەلۇماتتىن شۇنى
كۆرەلەيمىزكى، سىمىرچىنىسكى ئۆلكىسىدىن ئىمپورت
قىلىنغان چاي (ۋېرنى، نارىن ۋە چاقماق ئارقىلىق
توشۇلغان) نىڭ ئومۇمى قىممىتى 30.800 سوم (3850
فۇنت ستېرلىنگا تەڭ) بولۇپ، پۈتۈن ئىمپورتىنىڭ 12
پىرسەنتىنى ئىگەللەيدۇ. ئەمما شۇنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇكى،
قەشقەرىيەدە ئىستېمال قىلىنىدىغان چاينىڭ مىقدارى
بۇنىڭدىن بىر قانچە ھەسسە ئارتۇق. تاشكەنت ۋە قوقان -

لاردا سودىگەرچىلىك قىلىدىغان روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ھىساپلىشىچە ① (بەلكى بىر ئاز مۇبالىغە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن)، چاي سودىسىنىڭ دائىرىسىدىن قارىغاندا، بارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى خەلقلىرى ئارىسىدا، ئەزەربەيجان ۋە ئىككى بالىدىن تەركىپ تاپقان توت جانلىق بىر ئائىلە بىر ئايدا بىر قانداق چاي ئىستىمال قىلىدىكەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە يالغۇز ئەزەربەيجاننىڭ $5/8$ قىسمىنى ئىستىمال قىلسا ئايالى بىلەن بالىلىرى $3/8$ قىسمىنى ئىستىمال قىلىدىكەن. لېكىن بىز قەشقەرىيەدىكى كۆپچىلىك ئاھالە پەقەت ئۆزلىرىدە ئىشلەنگەن يەرلىك چاي بىلەنلا قانائەتلىنىدۇ دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ ھالدا پەقەت 200.000 ئادەم يۇقۇرىدىكى نىسبەت بويىچە ئىمپورت قىلىنغان چاي ئىستىمال قىلغان بولىدۇ، ئۇنداقتا بۇ دولەتنىڭ يىللىق چاي ئىپتىياجى 15.000 پۇتقا (540.000 قانداق) يېتىدۇ. بىر پۇت چاي 30 سوم تۇرىدۇ دەپ ھىساپلىغاندا، ئىمپورت قىلىنغان چاينىڭ ئومۇمىي سوممىسى 450.000 سوم (56.250 فۇنت ستېرلىك) بولىدۇ، ياكى روسىيە چېگرىسىدىن كىرگۈزۈۋالىدىغان چاي باھاسىنىڭ 15 ھەسسىگە يېقىن كېلىدۇ.

قەشقەرىيە ئاخىر جۇڭگولۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، قۇمۇلدىن ئۆتىدىغان سودا يولى قايتىدىن ئېچىلدى. خاندانلىقنىڭ بەزى ئۆلكىلىرىدىن مۇشۇ يول ئارقىلىق قەشقەرىيەگە بىۋاسىتە توشۇپ كېلىنگەن چايلار بازارلاردا يېڭىۋاشتىن پەيدا بولدى. بۇ چاي سودىسى ۋېرنى ئۆلكىسى

① دىياچكوۋ (Diyatchkoff)، فېدوروۋ (Fedoroff)

ۋە باشقا ئەپەندىلەر. — ئاپتوردىن.

بىز قەشقەرىيە بازارلىرىدا تۈۋەندىكى بىرقانچە خىل چاپلارنى كۆردۈق

جۇڭگو چاپلىرى	تۈشۈپ كېلىدۇ - گەن چاي	مىقدارى	قىممىتى
1 - قىرما چاي	ۋېرنى	4 پۇت	70 دۇكات
2 - كۈمۈش چاي	"	1 پۇت	55 سومدىن 62 سومغىچە
3 - كۈمۈش كوك چاي (بۇخىل چاپنىڭ باھاسى بۇقۇرى بولغاچقا بازىرى كەڭ ئەمەس)	"	4 پۇت	103 دۇكات
4 - ئاق چاي	"	4 پۇت	64 دۇكات
5 - ئاق چاي	"	1 پۇت	22 دۇكات
6 - دۇكوك چاي (بۇخىل چاي ھىندىستاندىن كىرگەن ئوخشاش ئىسسىقلىقنى چاينىڭ رەڭگىگە ئوخشايدۇ. ھىندىستان چاپلىرىنىڭ 14 - سىگە قاراڭ).	"	4 پۇت	96 دۇكات
7 - ئاقباش چاي (بۇ خىل چاي ئىسكە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ، سۇت بىلەن دەملەپ ئىچىلىدۇ)، غۇلجىدىن كىرگەن ئوخشاش خىلدىكى چاي	"	60 جىڭ	19 دۇكات
8 - چەينەك چاي	"	3 پۇت	20 دۇكات
9 - ئاق قۇيرۇق چاي (بىر خىل كۆپ ئىشلىتىلىدىغان كوك چاي)	"	4 پۇت	36 دۇكات
10 - چۆپ چاي	ۋېرنى	1 پۇت	16 دۇكات
11 - كورا چاي (بىرخىل يېشىل چاي)	"	1 پۇت	17 دۇكات
12 - ئالما چاي	"	" "	48 سوم
13 - تاختا چاي. ھىندىستان چېمى ①	"	7.5 قاداق	9 دۇكات
14 - ئاق چاي	"	4 پۇت	3.5 سوم
15 - " "	"	4 پۇت	95 دۇكات
16 - " "	"	4 پۇت	92 دۇكات
17 - ۋاخان چېمى (رەڭلىك)	"	4 پۇت	20.5 دۇكات
18 - يەرەڭ چېمى (كۆپ ئىشلىتىلىدىغان چاي)	"	4 پۇت	80 دۇكات
19 - كورا چاي	"	4 پۇت	75 دۇكات
20 - بالياتۇر چېمى	"	4 پۇت	70 دۇكات
21 - زىرە چاي	"	4 پۇت	70 دۇكات
قارىياغاچ چاي خوتەن ۋە كۇچادا ئۆستۈرۈلىدۇ. بۇ چاپنى سۇت، تۈز بە - لىمەن ئەتكەن چاي قىلىپ ئىچكىلى بولىدۇ.	ۋېرنى	1 قاداق	62 دۇكات
			1 تەڭگە

① بۇ چاپلارنىڭ ئەۋرىشكىلىرى تاشكەنت موزېيىخانىسىدا ساقلانغان، بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى نۇرغۇن چاپلار جۇڭگودا ئىشلىتىپ ھىندىستانغا توشۇلغان - ئاپتوردىن.

ۋە ھىندىستان بىلەن بولىدىغان چاي سودىسىنى چەتكە قېقىش بىلەنلا قالماي، بەلكى تېرەك داۋان ئارقىلىق پەرغا- نە ئۆلكىسىگە ۋە چاقماق ھەم نارىن قورغانلىرى ئارقىلىق سىمىرچىنىسكى ئۆلكىسىگىمۇ بېسىپ كىردى. ئاندىن ئودىس- سا ئارقىلىق قىياقتالغا توشۇپ كېلىنگەن چايلارنى ئاسانلا سىقىپ چىقاردى. قىياقتال چېيى ① ئالدى بىلەن موسكۋاغا ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىگە توشۇلىدۇ. ھىندىستاندا ئىش- لەپچىقىرىلغان چاي مەيلى ھەرقانچە ئەرزان بولغان بىلەنمۇ، جۇڭگو چېيىغا سېلىشتۇرغاندا بىز ئۈچۈن ئانچە ئەرزان توختىمايدۇ. ھازىر بىز جۇڭگوغا ھەر خىل ماللارنى، جۈم- لىدىن يىپ گەزلىمىلەرنى تۈكمە قىلىپ سېتىش ئارقىلىق چاي كىرگۈزۈۋاتىمىز. بىز ھىندىستاندىن چاينى نەق پۇلغا ئالىمىز. يېقىندىن بۇيان، بىزنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان سودا ئالاقىمىز ناھايىتى يامانلىشىپ كەتتى. ئەگەر بۇنىڭغا بىر ئامال قىلىنماق، جۇڭگو بازارلىرىدىن ئايرىلىپ قالىمىز. ئۇ چاغدا، جۇڭگو چېيىنى مېتال پۇلغا ئېلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

قەشقەرىيە تومۇر- چو يۇنى ۋە تومۇر سايمانلارنى نا- ھايىتى ئاز ئىمپورت قىلغاچقا، پۇقرالار يەرلىك زاۋۇتلار- دىن سۈپەتلىك تومۇر ئالالمايدۇ. ۋېرنى ئارقىلىق روسىي- دىن كىرگۈزۈلىدىغان تومۇرلەر ئۇزۇنچاق ۋە ھالقىسىمان

① قىياقتال چېيى — قىياقتال ئارقىلىق روسىيىگە كىرگۈ-

زۇلگەن جۇڭگو چېيىنى كۆرسىتىدۇ. گۇاڭجۇدىن دېڭىز ئارقىلىق روسىيىگە كىرگۈزۈلىدىغان گۇاڭدۇڭ چېيىدىن پەرقلىنىدۇرۇش ئۈچۈن، بۇ چاي خەلقارادا روسىيە چېيى دەپ ئاتىلىدۇ، — ئاپتوردىن.

بولغاچقا، بۇ يەردە ئۇلاردىن ھەر خىل مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقارغىلى بولىدىكەن. بۇ يەردە ئىۋرىق ۋە چوگۇنلەر چوچۇندىن قۇيۇلىدىكەن. كۇچادا ئىشلەنگەن بۇ خىل بۇيۇم-لارنىڭ سۈپىتى قەشقەرىيەنىڭ باشقا شەھەرلىرىدە ئىشلەن-گىنىدىن ئۈستۈن تۇرىدىكەن.

بوياق ماتىرىياللىرى، قەشقەرىيەدە بوياق ماتىرىيال-لىرى ناھايىتى كۆپ ئىكەن. يىپەك ۋە يىپەك ئارىلاش گەزلىمىلەرنى بوياشتا تۈۋەندىكى بوياق ماتىرىياللىرى ئىش-لىتىلىدىكەن:

نىل رەڭ — ھىندىستاندىن كىرگۈزۈلىدىغان بولۇپ، ناھايىتى كۆپ ئىشلىتىلىدىكەن. "پەرەڭ رېڭى" بىلەن قە-زىل رەڭ روسىيىدىن ئىمپورت قىلىنىدىكەن. كېيىنكى بىر خىل رەڭ مەخسۇس يىپەك گەزلىمىلەرنى بوياشقا ئىشلىتى-لىدىكەن. بۇ خىل رەڭلەر ھەممە بازارلاردا دىگۈدەك تې-پىلىدۇ. گەزلىمىلەرنى بۇ رەڭ بىلەن قېنىق ياكى سۇس قىلىپ ھەر خىل بوياشقا بولىدۇ. بىر پۇت قېنىق رەڭنىڭ باھاسى 16 دۇكاتتىن 18 دۇكاتقىچە، بىر پۇت كۈلرەڭ رەڭنىڭ باھاسى 15 دۇكاتتىن 16 دۇكاتقىچە تۇرىدۇ.

موزا — بەدەخشاندىن كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، چىرىتكۈچ ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. بىر جىڭنىڭ باھاسى 15 تەڭگە تۇرىدۇ.

رويان ياكى ئوردان قاتارلىق بوياق ماتىرىياللىرى پەرغانىدىن كىرىدۇ. بىر ئالدىنقى بەتتىكى سانلىق مەلۇمات-لاردىن 1876-يىلى بۇنداق بوياق ماتىرىياللىرىدىن 4.900 سوملۇق ئىمپورت قىلىنغانلىغىنى كوردۇق. بىر جىڭ ئورداننىڭ يىلتىزى ياكى ئوردان پاراشوگىنىڭ باھاسى 64 پۇل تۇرىدۇ.

سەندەل روسىيەدىن ئىمپورت قىلىنىدۇ. ھەر 8 پۇت سەندەلنىڭ باھاسى 16 دۇكاتتىن 20 دۇكاتقىچە تۇرىدۇ. سەندەل قازان ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئىشلەنگەندىن كېيىن، قەشقەرىيەگە ئۇۋاق ھالەتتە كىرگۈزۈلىدۇ. يولدا شامالداپ قۇرۇغانلىقتىن، سېتىلىدىغان چاغدا چىڭغا كۆپ ئولتۇرىدىغان بولۇپ باھاسى ئەرزانايدۇ.

شۇ جاينىڭ ئۆزىدىن چىقىدىغان ھەرخىل رەڭلەرمۇ بار بولۇپ، ئۇلار بازارلاردا سېتىلىدۇ. قەشقەرىيەدىكى پۇق-رالار ئۆزلىرىنىڭ باغلىرىغا تېرىپ ئۆستۈرىدىغان قارا گۈل، يەنى مۇلۇخىياگۈلىنى قارا رەڭ ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. بىر چىڭ قاراگۈلنىڭ باھاسى بىر تەڭگە 14 پۇل تۇرىدۇ.

يېڭىساردىن سوفىرا ياپونكا (توخۇمەك) رېڭى چىقىدەيدىكەن. بۇ، سېرىق بويلاق ماتىرىيالى ئورنىدا ئىشلىتىلىدەيدىكەن.

كىشىلەر قەشقەرىيەدە ئۆسىدىغان چايماق دىگەن ئۆسۈملۈكنى سېرىق رەڭ ئورنىدا ئىشلىتىدەيدىكەن. بىر چىڭ چايماقنىڭ باھاسى بىر تەڭگە ئىكەن.

دۇگا — يۇلغۇن شىرنىسىدىن ئېلىنىدىغان بىر خىل رەڭ، زەمچە ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىزىل رەڭ ئورنىدا ئىشلىتىلىدەيدىكەن. ئۇنىڭ بىر چېڭى بىر تەڭگە تۇرىدەيدىكەن.

زەمچە، چىرىتكۈچى خۇرۇج سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدەيدىكەن. بىز توۋەندىكىلەردىن زەمچىنىڭ روسىيە تېرىتورىيىسىگە ئېكىسپورت قىلىنىدىغان بىر خىل مۇھىم ماتىرىيال ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

ئالدىنقى بەتلەردىكى جەدۋەللەردە كۆرسىتىلگەن سان

لىق مەلۇماتلاردا تەپسىلى بايان قىلىنغان نەرسىلەردىن باشقا يەنە پاختىمۇ بار. قەشقەرىيەگە 104.5 ئۇلاق يەنى 2120 سوملۇق (262 فۇنت سىتېرلىڭغا باراۋەر) پاختا ئىمپورت قىلىنغان.

ئىمپورت قىلىنغان پاختىنىڭ مىقدارى ئاز بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھەرگىز تاسادىپى ئەھۋال ئەمەس. چۈنكى ئاقسۇ ۋە كونا تۇرپاندا تېرىلىدىغان كېۋەز قەشقەر ئەتراپىغا مەركەزلەشكەن پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغانلىقتىن، قەشقەرىيە قوقاندىن پاختا كىرگۈزۈشكە مەجبۇر بولغان. نەتىجىدە، قەشقەرىيە بىز ئۈچۈن رىقابەتچى سۈپىتىدە بارغانسېرى مۇھىم رول ئوينىماقتا (گەرچە ئۇ بىز ئۈچۈن تېخى خەتەرلىك رىقابەتچى بولالمىسىمۇ). قەشقەرىيە ئىشلىتىۋاتقان خام ئەشيانىلار، دەل ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆلكىلىرىمىزدە باشقا ماللارغا ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىلغان پاختىلاردۇر. ھالبۇكى بىزمۇ ئوخشاشلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پۇقرالىرىمىزنىڭ كىيىم-كېچىكى ئۈچۈن مانا ئىشلەپچىقىرىمىز.

قەشقەرىيەگە ئىمپورت قىلىنىدىغان 248 مىڭ سوم (31 مىڭ فۇنت سىتېرلىك) قىممىتىدىكى ماللارنىڭ ئومۇمى سانى ئىچىدە ھەرقايسى ئۆلكىلىرىمىزنىڭ ئىگەللىگەن نىسبىتى تۆۋەندىكىچە:

توقماق	76.5 %
ئوش	21.5 %
قارا كۆل	2 %
جەمى	100 %

1896 - يىل قەشقەر يەدىن ئىكسپورت قىلىنىپ، توقماق، قارا كۆل، ئوش ۋە سىمىرچىنىكى ھەم پەرغانە ئۆلكىسى ئارقىلىق روسىيەگە تەۋە تۈركىستانغا ۋە روسىيىنىڭ ياۋروپا قىسمىغا توشۇپ بېرىلغان ماللار

ماللارنىڭ تۈرى	توقماق ئارقىلىق			قارا كۆل			ئوش ئارقىلىق			چەمى قىممىتى روسىيە سومى	چەمى قىممىتى فولت ستېرلىك	مىسلى
	مىقدارى	سوم	فولت ستېرلىك	مىقدارى	سوم	فولت ستېرلىك	مىقدارى	سوم	فولت ستېرلىك			
		(روسىيە يۇلى)	(ئەنگلىيە يۇلى)		(روسىيە يۇلى)	(ئەنگلىيە يۇلى)		تۇلای	(روسىيە يۇلى)	(ئەنگلىيە يۇلى)		
ئىلا سۈپەتلىك خام يىپەك	12 پۇت 422 قاداق	10800	225					$26\frac{1}{2}$	25,964	3,245	30470	5%
ئوتتۇرا ھال خام يىپەك								64	25,197	3,149	30149	
ئىپار خام يىپەك								$16\frac{1}{2}$	1,913	239	239	
ئاق مانا	16060209 ① نوپ	881,315	307,664	87,600 ① نوپ	31,740	1,967	17	1,689	211	694,744	111,843	81%
ماترۇپ (قىمەن يىپەك ئارلاش توقۇلغان رەخت)	5,257 ① نوپ	9,352	1,169	810 ① نوپ	1,310	163	895	1,358	169	12,020	1,502	1%
تون چاپان	15,327	41,345	6,418	1,770	4,250	531	5	20	2	47,615	1,951	4%
گىلىم	603	10,315	1,289	46	170	21	114	1,644	205	12,129	1,516	1%
شاتوۋا	1,910 نوپ	2,100	262							2,100	262	
روسىيىنىڭ يارقىراق چىقىملىرى							169 نوپ ①	977	122	977	122	
يۈز مېتىر توقۇلغان قولىياغلىق								3,598	449	3,598	449	

مەنبەلىرىنىڭ خىسسى					210 تۈپ ①	955	119	938	119
پەت					8 تۈپ	48	6	48	6
قوي تېرىسى					30	6,079	759	6,92	873
ئاق كۆرۈپ	1,100	130	43	600	75			930	116
تۆلگە تېرىسى	40	400	50	350	65			925	115
ياختا	32 يۇت 1,152 ئاداق	224	28	96	12			320	40
قىزىل كىگىز	1,984	3,083	385	3	—	18,512	2,289	12,404	2,675
سارتىلار كېيىدىغان شىگىز ئۆچمەسلىك ئۈتۈك	350 كىيىملىك	700	87	400	50	230	28	1,330	166
ئات خۇرۇسى					19	1,834	229	1,834	229
قوي خۇرۇسى		1,600	200		24	1,300	162	2,900	362
زەمبە					44	12,864	1,603	12,864	1,408
ئاسمىيى خىلوات					31	1,855	231	1,855	231
گۈللۈك					18	797	99	797	99
شەيۋىن					$19\frac{1}{2}$	2,668	332	2,668	332
بىس چوڭۇن ۋە سىس ئاقچا - ئۇچىلار يەمىيۇ		18	36	4	512	1,040	130	1,076	134
بارماق (چۈڭكۈ سىس يۇلى)					17	1,436	179	1,436	179
ھېرىق				500	62			508	62
كەمەر					11	1,170	146	1,170	146
چۈڭكۈ مالىرىيالىرى					8 تۈپ 70 يۇت 20 ئاداق	114	34	414	14
چاي					1	3,071	382	3,071	383
گۈشتا (يەمەك گۈزەر، پويىلىدىغان رەڭ)					1	40	5	40	5
پوزۇنچى (يەمەك پوزۇنچى، مىقىدىن ياسالغان رەڭ)					$1\frac{1}{2}$	20	2	20	2
يەمەك توقۇلمىلار	160 تۈپ	480	60					480	60
كارۋات ياقۇچ	790	1,199	149					1,199	149
كىمخاپ	607 تۈپ	1,514	189					1,514	189
ئۆلەندە پۇڭدىن كىيىم گەن بۇيۇملار	750 يۇت 27,000 ئاداق	4,000	500					4,000	500
خەس		911,759	117,739		5,067 يۇت شەيلىك	40,534		1,101,222	137,423
جاللاشلىق شەيلىككەن ئىستى		85,5%				107,5%		100%	

بۇ ھەر بىر تۈپنىڭ ئۈزۈلۈشى 8 ساۋىدىن 14 ساۋىغىچە، گەڭلىكى تەخمىنەن $\frac{1}{2}$ ساۋى 1 چى 2 سۇلەم بولىدۇ. سىم ئۆتۈرۈم.

يۇقۇرىدىكى ئۈچ جەدۋەلدە كورسەتىلگەن سانلاردىن بىز مۇتۇلارنى چۈشىنىۋالالايمىز: قەشقەرىيەنىڭ ئىمپورتى بىلەن ئېكسپورتى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق شۇ قەدەر چوڭكى، ئەمىلىيەتتە، ئېكسپورت مىقدارى ئىمپورت مىقدارىنىڭ 4 ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە پەقەت ماتانىڭ ئېكسپورت قىلىنىش مىقدارىلا پۈتۈن ئىمپورت قىلىنىدىغان ماللارنىڭ 3 ھەسسىسىگە تەڭ بولۇپ، روسىيەدىن ئىمپورت قىلىنىدىغان يىپ گەزلىمىلەرنىڭ ئومۇمى مىقدارىدىن 8 ھەسسىە كۆپ.

قەشقەرىيە سودىسىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئەگەر ئەنگلىيە ئۆزىدىن ئىمپورت قىلىنغان ماللارنىڭ بەدىلىگە بۇ دولەتتىن ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئېلىپ كەتمىگەن بولسا، ئۇ ھالدا ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق مۇنچىۋالا ئېغىر بولمىغان بولاتتى. ئەمما بىر يىللىق سانلىق مەلۇماتنى بىرمۇنچە يىللىق ئوتتۇرىچە سان دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. قەشقەرىيەگە ئېكسپورت قىلىنغان روسىيە ماللىرىنىڭ ئوتتۇرىچە سانى 1876 - يىلىدىكى ئومۇمى ساندىن كۆپ ئېشىپ كەتكەن تەقدىردىمۇ بۇ يەنىلا تۆۋەندىكى ئومۇمى يەكۈننى ئاجىزلاشتۇرالمىايدۇ.

1 - قەشقەرىيەدىن روسىيىگە ئېكسپورت قىلىنغان ماللارنىڭ مىقدارى روسىيىدىن ئىمپورت قىلىنغان ماللارنىڭ مىقدارىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن.

2 - 1876 - يىلىدا قەشقەرىيەدىن روسىيە تېرىتورىيىسىگە توشۇلغان ئومۇمى ماللارنىڭ %90 نى شۇ يەردە تو-قۇلغان يىپ گەزلىمىلەر، %6 نى خامئەشيلار تەشكىل قىلىدۇ.

3- شۇ يىلى بىز قەشقەرىيەگە يىپ گەزلىمە ئېكسپورت قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئاز مىقداردا خامئەشيا ۋە قارا مال ئېكسپورت قىلدۇق.

4- شۇ يىلى بىز يەنە قەشقەرىيەدىن يەرلىك يىپ گەزلىمە مال سېتىۋېلىش ئۈچۈن، بۇ يەرگە 1 مىليون سوم (125 مىڭ فۇنت ستېرلىك) تاپشۇردۇق.

بىز ئەھۋالنىڭ ئۆزىمىزگە پايدىسىز ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرگەنلىكىنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالماستىن كېرەك. بۇنداق پايدىسىز ئاقىۋەتلەرنى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرىيەنى باشقۇرغانلىقى بىزنىڭ سودا ئىشلىرىمىزغا كۆپ توسالغۇ بولدى. جۇڭگولۇقلار قەشقەرىيەنى يېڭىۋاشتىن بوي سۇندۇرۇپ، بۇ يەردە ئەمىنلىك ئورناتقاندىن كېيىن، ئەگەر بىز ئوتتۇرا ئاسىيا سودىسىدا يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇۋاتقان قەشقەرىيە سودىسى بىلەن رىقابەتلەشمەيدىغان بولساق، ئۇ چاغدا بىزنىڭ بۇ رايونلار بىلەن بولغان سودا ئالاقىمىز قاتتىق ھالەتكە چۈشۈپ قالغۇسى.

قەشقەرىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا سودىسىدا يېتەكچى ئورۇندا تۇرغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قەشقەرىيەنىڭ روسىيە تېررىتورىيىسىگە قىلىدىغان يىپ گەزلىمە ئېكسپورتىنىڭ كۈندىن كېڭىيىپ بېرىشى نەتىجىسىدە، روسىيە ماللىرىغا بولغان ئېھتىياج كۆپەيمەستىن ئازىيىپ بارىدۇ. نەتىجىدە، بىز ئوتتۇرا ئاسىيادىن پاختا، خام يىپەككە ئوخشاش خامئەشە-مىالارنى سېتىۋالماقچى بولساق، ئۇ ھالدا يەرلىك خەلققە مېتال پۇل تولەشكە مەجبۇر بولىمىز.

بىز بۇ قارشىمىزنى كۈچلۈك ئاساسقا ئىگە قىلىش

ئۇچۇن، توۋەندىكى پاكىتلارنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمىز:

كوپچىلىك رۇس سودىگەرلىرى بۇخارادا خامئەشيانى دەپ روسىيىدە ئىشلەنگەن ماللارنى موسكۋادىكى باھاسىدىن توۋەنلىتىپ سېتىشقا مەجبۇر بولماقتا. بۇ ئەھۋالدىن تاشكەنتتىكى سودىدا كېلىپ چىققان زىددىيەتنى چۈشىنىۋېتىش تەس ئەمەس. مەسىلەن، بۇخارادىن تاشكەنتكە كىرگۈزۈلگەن چىت، قەنت ۋە شامنىڭ باھاسى روسىيىدىن بىۋاسىتە كىرگۈزۈلگەن شۇ خىلدىكى ماللارنىڭكىدىن ئەرزان. قەشقەرىيەدە سېتىلىۋاتقان روسىيە ماللىرىنىڭ باھاسى بەزى ۋاقىتلاردا تاشكەنت بىلەن ۋېرنىدىكىدىنمۇ توۋەن. شۇڭا بۇنداق ماللارنى كىرا تۆلەپ قەشقەرىيەگە ئاپىرىپ سېتىش، ئەمىلىيەتتە بىز ئۇچۇن بىر خىل زىيان ھىساپلىنىدۇ.

بىكوۋسكى شىركىتىنىڭ قەشقەرىيەدە تۇرۇشلۇق ۋەكىلى شىكاكوۋ ئەپەندىنىڭ قارىشىچە، تەييار مەھسۇلاتلارنى توشۇپ كېلىش زادىلا زىياننى قاپلىيالمىدىغان ئىش ئەمەس. ئۇنىڭ كارۋانلىرى قەشقەرىيەگە 80 ئاتتا ھەر خىل ماللارنى ئاپارغان. بۇنىڭ ئىچىدە 40 ئاتتىكى مالنىڭ ھەممىسى سەندەل بولۇپ، قالغانلىرى ساپلا ياۋروپا ماللىرى، قىزىل بوياق ۋە قۇندۇز تېرىسى قاتارلىق نەرسىلەر ئىكەن. لېكىن ئۇ ماللىرىنى يەنىلا تاشكەنتتىكى باھاسى بويىچە ساتقان. ئۇ قولىدىكى خوتەننىڭ قوي يۇڭى ئارقىلىق، سودىدا تارتىقان زىياننى قاپلىماقچى بولۇۋېتىپتۇ.

مېنىڭچە، بىزنىڭ قەشقەرىيە بىلەن بولغان سودىمىزدىكى ئىسپورتىمىز بىلەن ئېكسپورتىمىزنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۇچۇن، توۋەندىكىدەك تەدبىرلەرنى قوللىنىش لازىم:

- 1- بىزنىڭ قەشقەرىيە بىلەن بولغان سودىدىكى ئۆ-
مۇمى پايدىمىزنى تېخىمۇ تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىش
كېرەك.
- 2- دولتىمىزنىڭ چېگرىسىدا تاموژنا لىنىيىسى قۇرۇپ،
ئەتكەسچىلىك ماللىرىنى مۇسادىرە قىلىش كېرەك.
- 3- ئىنىگىلىز ماللىرىدىن يەنى چىست، سىيامبۇ، يىپ
گەزلىمىلەردىن، ھىندىستان چايلرىدىن ھەسسىلەپ ئېغىر باج
ئېلىش لازىم.
- 4- قەشقەرىيەدە ئىشلەنگەن يىپ گەزلىمىلەردىنمۇ باج
ئېلىش لازىم.
- 5- قەشقەرىيە مائىسىغا تېگىشىش ئۈچۈن، سىمىرچە-
ئىسكى ئۆلكىسىگە پەرغانىدىن مائا كىرگۈزۈشنى قوللاش
لازم. شۇنىڭدەك پاختا، يىپەك سانائىتىگىمۇ ئىلھام بېرىش
زورۇر.
- 6- پەرغانە بىلەن سىمىرچىنىسكى ئۆلكىلىرى ئوتتۇ-
رىسىدىكى سودا يولىنى راۋانلاشتۇرۇش كېرەك. مەسىلەن،
ئۈزكەنت ۋە نەمەنگەندىن ئارىن قورغىنىغا بارىدىغان يول-
نى ياساش لازىم. ئارىندىن توقماق ۋە ۋېرنى شەھرىگە
بارىدىغان ھارۋا يولى بۇرۇندىلا بار. تاشكەنت ۋە قوقان
ئەتراپلىرىدا چىت ئىشلەپچىقىرىدىغان فابرىكىلاردىن بىر
ياكى بىرنەچچىنى قۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ماللار ئۈچۈن
بىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىمىزدە ۋە بۇخارا، قەشقە-
رىيە، ئافغانىستان قاتارلىق مۇستەقىل دۆلەتلەردە ھەتتا
سىمىرىيىدىمۇ بازار چىقىپ قېلىشى مۇمكىن.
- توۋەندە 96- بەتتىن كېيىنكى جەدۋەللەردە مىسالغا
ئېلىنغان بىر قانچە خىل ئېكسپورت بۇيۇملىرىنىڭ نىسبىتى
كورىستىلدى.

81%	ھانا
5%	يېپەك
4%	تون چاپان
2%	تەڭلىمات (رەڭدار كىگىز)
1%	ماشروپ (بىر خىل يېرىم يېپەك گەزلىمە)
1%	زەمچە
6%	باشقا بۇيۇملار
100%	جەمى

قەشقەر رايونىنىڭ يىپ گەزلىمىلىرى: بۇ سانائەتنىڭ ئاساسىي مەھسۇلاتى مائادۇر. مائا ئىشلەپچىقىرىش سانائىتى قەشقەر شەھرى ئەتراپىغا، خانئېرىق ۋە پەيزىۋات يېزىلىرىغا مەركەزلەشكەن. قەشقەر شەھرىدە سۈپىتى ناچارراق بولغان باشقا بىر خىل يىپ گەزلىمىمۇ ئازراق ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن. ئاتۇش ۋە توققۇزاقتا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بىرقانچە خىل يىپ گەزلىمىلەرنىڭ سۈپىتى ئىنتايىن ناچار بولۇپ، پەقەت تون چاپانغا ئەستە قىلىشقا يارايدىكەن.

قەشقەر رايونىنىڭ باشقا ئۆلكە ۋە رايونلىرىدىمۇ يىپ گەزلىمە مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بۇ مەھسۇلاتلار پەقەت يەرلىك پۇقرالارنىڭلا ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ. قەشقەر رايونىدا ئىشلەپچىقىرىلغان بۇنداق مەھسۇلاتلار قەشقەر ئاھالىسىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى روسىيە زېمىنىدا ئولتۇراقلاشقان 1 مىليون قىرغىزلارنىڭمۇ ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ.

ئەمدى باشقا رايونلارغا كەلسەك، خوتەننىڭ ماتاسى غوزىنىڭ قېلىنلىقى، ئاقلىقى ۋە يۇمشاقلىقى بىلەن داڭلىق.

تۇر. لېكىن ئۇنىڭ باھاسى قىممەتلىك بولغانلىقتىن، ئانچە خېرىدارى يوق. خوتەن مائىتى ئىشلەپچىقىرىشتا يەرلىك پاختىلار خاممەشپا قىلىنغانلىقتىن، ئۇنىڭ سۈپىتى باشقا جايلارنىڭكىدىن ياخشى.

قەشقەرىيەنىڭ ھەممە ئۆلكە ۋە رايونلىرىدا كېۋەز تېرىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە خوتەن، قەشقەر ۋە تۇرپاندا ئەڭ كۆپ تېرىلىدۇ. يەتتە شەھەرنىڭ پاختىسى قوقاننىڭ پاختىسىدىن ناچارراق، كېۋەزنىڭ غوزىسى ئۇششاق، تالاسى قىسقا. قەشقەردە تېرىلغان كېۋەز باشقا رايونلاردا تېرىلغان كېۋەزلەردىن ناچار. قەشقەرنىڭ ھاۋا ئىقلىمى سوغاقراق بولغانلىقى ئۈچۈن، كېۋەزنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش مەزگىلى يېتەرسىز.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ياقۇپبەگ يەر بېجىنى ئۆس-تۈرگەنلىكتىن، بۇ رايونلاردا كېۋەز تېرىلىدىغان يەرلەرنىڭ كۆلىمى ئازىيىشقا باشلىغان.

قەشقەر رايونىدا كېۋەز تېرىلىدىغان يەرلەرنىڭ كۆلىمى ئازايغانلىقتىن، باشقا رايونلاردىن بولۇپمۇ ئاقسۇ ۋە قوقاندىن ئىمپورت قىلىنىدىغان پاختىنىڭ مىقدارى كۆپ-يېشىكە باشلىغان.

ماتا دېگىنىمىز ئېنى تار، سىپىتە توقۇلغان، ئەمما چىدامسىز كەلگەن بىر خىل يىپ گەزلىمىنى كۆرسىتىدۇ. بىر توپ ماتانىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 ئارشىندىن 14 ئارشىغىچە بولۇپ، كەڭلىكى 0.5 ئارشىن كېلىدۇ. ماتانىڭ ئاق-سۇ-زۇڭ ۋە قېلىن بولۇشى ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر. ئەمما بىر قانچە جايدا توقۇلغان ماتالار ئۆزىنىڭ سۈپىتى، ئۇزۇن-قىسقىلىقى ۋە ئېنىنىڭ كەڭ-تارلىقى جەھەتلەردە بىر

بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

مەسىلەن، خانىپىرىقتا توقۇلغان ھەر بىر توپ ماتانىڭ ئۇزۇنلۇقى 14 ئارشىن كېلىدۇ. بۇ ماتالار سۈپەت جەھەتتە ئالى ۋە ئادەتتىكى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. ئالدىنقى خىلى باشماتا دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق ماتانىڭ ھەر بىر توپى 2 تەڭگە 35 پۇلدىن تارتىپ 3 تەڭگە 20 پۇلغىچە سېتىلىدۇ. دىمەك، بىر ئارشىن ماتانى 2 تىيىنغا ئالغىلى بولىدۇ. ماتانىڭ باھاسى بەك ئەرزان بولغاچقا، سودىدا ئۇنىڭ بىلەن رىقابەتلىشىش بەكمۇ قىيىن. 2 - خىل ماتا تېخىمۇ ئەرزان، ئۇنداق ماتانىڭ ھەر بىر توپى 2 تەڭگە 12 پۇلدىن تارتىپ 2 تەڭگە 30 پۇلغىچە سېتىلىدۇ.

پەيزىۋاتتا توقۇلغان ھەر بىر توپ ماتانىڭ ئۇزۇنلۇقى 14 ئارشىن كېلىدۇ. بىر توپ ماتا 2 تەڭگە 6 پۇلدىن تارتىپ 2 تەڭگە 20 پۇلغىچە سېتىلىدۇ. توققۇزاقىتا توقۇلغان ماتانىڭ ھەر بىر توپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 ئارشىن بولۇپ، ھەر بىر توپى 2 تەڭگە 10 پۇلدىن سېتىلىدۇ.

ئاتۇشتا توقۇلغان ماتانىڭ ھەر بىر توپى 2 تەڭگەدىن سېتىلىدۇ. قەشقەردە توقۇلغان 8 ئارشىن ئۇزۇنلۇقتىكى ماتانىڭ ھەر بىر توپى 2 تەڭگە 14 پۇلدىن سېتىلىدۇ.

خوتەندە توقۇلغان ھەر بىر توپ ماتانىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 ئارشىندىن بولۇپ، ھەر بىر توپى 5 تەڭگە 10 پۇلدىن سېتىلىدۇ.

دىمەك، خوتەن ماتاسىنىڭ باھاسى باشقا ماتالارنىڭ

كىدىن 2 ھەسسە قىممەت تۇرىدۇ. خوتەن ماتاسىنىڭ ھەر بىر ئارشىنى 5- تىيىنىدىن توغرا كېلىدۇ.

بىز يۇقۇرىدا، قەشقەر رايونى بويىچە خانئېرىقنىڭ ماتاسىنىڭ سۈپىتى ئەڭ ياخشى ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ ئۆتكەن ئىدۇق. توققۇزاق بىلەن ئاتۇشتا توقۇلغان ماتالار ناھايەتتى سۈپەتسىز بولسىمۇ، لېكىن باھاسى خانئېرىقنىڭكىدىن قىممەت.

بىز بۇ پاكىتلاردىن يىرىك ماتا توقۇشقا خېلى كۆپ خاممەشپا كېتىدىغانلىغىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

بىز 1876- يىلى 11- ئاينىڭ ئاخىرىدا پەيزىۋاتتىكى بىر باپكارچىلىق كارخانىسىنى زىيارەت قىلىپ، تۆۋەندىكى ئەھۋالدىن خەۋەر تاپتۇق.

پەيزىۋاتنىڭ ئاھالىسى باپكارچىلىق قىلىش بىلەن بىللە يەنە دىخانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ. كەن. ئۇلار بىر يىلنىڭ تۆت پەسلىدە باشتىن ئاخىر مۇشۇ كەسپلەر بىلەن، بەنت ئىكەن. بۇ يەردە ئەر باپكارچىلىق قىلسا، ئاياللار يىپ ئىگىرىدىكەن، بىز زىيارەت قىلغان دەستىگاھلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك قازاققا ئوخشايدىغان پاكار- پاكار كىچىك ھوجرىلارغا جايلاشتۇرۇلغان ئىكەن. مۇشۇنداق ئويلەرنىڭ ھەر بىرىدە ئىككى ياكى ئۈچتىن باپكارچىلىق دەستىگاھى بار ئىكەن. ھەر بىر دەستىگاھقا بىر- دىن ئاددى كۇسا ① قويۇلغان بولۇپ، ھەر بىر دەستىگاھنى بىر ئادەم باشقۇرىدىكەن. ماتالار پۈتۈنلەي يەرلىك پاختىدىن توقۇلغاچقا، ئېنى تار ۋە سۈپەتسىز چىقىدىكەن.

① بۇ كۇسلار بىزگە بىزنىڭ دىخانلىرىمىز ئىشلىتىدىغان ئورۇندۇقلارنى ئەسلىتەتتى. — ئاپتوردىن.

ئۇلار ھەپتىدە 5 كۈن ئىشلەيدىكەن، جۈمە كۈنى
(مۇسۇلمانلارنىڭ جۈمە كۈنى بىزنىڭ يەكشەنبە كۈنىمىزگە
ئوخشاش) ۋە بازار كۈنى دەم ئالىدىكەن. بىر باپكار كۆ-
نىگە 4 تەپكە (توپ) ماتا، ھەپتىسىگە جەمىي 20 تەپكە
ماتا توقۇيدىكەن.

بازار كۈنلىرى، ئۇلار ئۆزى بىر ھەپتە ئىچىدە توقۇ-
غان ماتالىرىنى شەھەردىن كەلگەن خېرىدارلارغا ساتىدىكەن.
باپكار بىر ھەپتىلىك يېپنى بازاردىن سېتىۋالىدىكەن.
بىر باپكار ھەر كۈنىگە 3 قومۇش يېپ ئىشلىتىدىكەن "بىر
قومۇش يېپ" يېرىم قاداق كېلىدىكەن. ھازىر بىر قومۇش
يېپنىڭ باھاسى 80 پۇل ئىكەن. دىمەك، بىر كۈندە 240
پۇللۇق ياكى 48 تىيىنلىك يېپ كېتىدىكەن.

ماتا سېتىلغاندىن كېيىن، ھەر بىر باپكارغا ئىش ھەق-
قى ھىساۋىدا بىر توپ ماتا ئۈچۈن 20 پۇل تولىنىدىكەن.
دىمەك، بىر باپكار بىر كۈن ئىشلىسە 80 پۇل ياكى 16
تىيىنلىق ئىش ھەققىگە ئىگە بولىدىكەن. ئەگەر بىز ئەم-
گەكنىڭ باھاسىغا 240 پۇل ياكى 48 تىيىن قىممىتىدىكى
خامئەشيا باھاسىنى قوشساق، ئۇ ھالدا بىر توپ ماتانىڭ
بازاردا سېتىلىش باھاسى 80 پۇل ياكى 16 تىيىن بول-
دىكەن، ئەمما قەشقەرنىڭ بازارلىرىدا ئوخشاش بىر توپ
ماتا 20 تىيىن سېتىلىدىكەن.

ئۇلار توقۇغان سۈپەتلىك ماتادىن ناھايىتى ئاز كى-
رىم بولىدىكەن، ئۇلار ھەر كۈنى تەييار ماتىرىيالدىن ئا-
ران 2 توپ ماتا توقۇيالايدىكەن. ھەر بىر توپ ماتادىن
ئاران 30 پۇل پايدا ئالغىلى بولىدىكەن. بىر باپكار بىر
كۈنگە بىر توپ سۈپەتلىك ماتا توقۇسا، ئاران 60 پۇل

ياكى 12 تىيىن پايدا ئالالايدىكەن. ئەمما ماتا سۈپەتسىز-
رەك چىقىپ قالسا، ئاران 80 پۇل ياكى 16 تىيىن پايدا
ئالالايدىكەن. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ يەردە ھەر
بىر باپكار ئۆز ئالدىغا بىردىن دۇكان قۇرۇپ ماتا توقۇپ-
دىكەن. ئىككى ياكى ئۈچ دۇكان قۇرۇپ، ئادەم ياللاپ
ئىشلىتىدىغان بەزى باپكارلارمۇ بار ئىكەن، ئەمما بۇنداقلا
كۆپ ئەمەس ئىكەن.

بىر كىشى ئەگەر باشقىلارنىڭ دۇكىنى ۋە خامەشياسىنى
ئىشلىتىپ ماتا توقۇسا، بۇ كىشى ئىش ھەققى ئۈچۈن نەق
پۇل ئالالايدىكەن، پەقەت توقۇغان ماتاسىنىڭ $1/10$
قىسمىنىلا ئۆزى ئېلىپ قالالايدىكەن. باشقىچە قىلىپ ئېيت-
قاندا، بىر باپكار 2 يېرىم كۈن ياللاپ ئىشلىتىلگەن بول-
سا، ئۇنىڭغا كۈنىگە 6 تىيىندىن جەمى 16 تىيىن ئىش
ھەققى بېرىلىدىكەن.

بىز يۇقۇرىدا يېپنى ئاياللار ئىگىرىدىغانلىقى ھەققىدە
توختالغان ئىدۇق. تازىلانمىغان بىر چارەك خام ماتىرىيال-
نىڭ باھاسى ئون تەڭگە ئىكەن. ئىككى ئايال بىر ھەپتە-
دە ئائىلە ئىشلىرىنى قىلغاننىڭ سىرتىدا، يەنە بىر چارەك
پاختىنى ئىگىرىپ بەش قاداق ياكى ئون قۇمۇش يىپ قە-
لىپ چىقىرىدىكەن. ھەر بىر قۇمۇش يىپ 80 پۇلغا ياراي-
دىكەن. شۇنىڭ بىلەن، بۇ يىپ ئىگىرگۈچى 2 ئايال
800 پۇل ئالالايدىكەن، ياكى ئەسلىدىكى پاختىنىڭ باھا-
سى يەنى 500 پۇلنى چىقىرىۋەتكەندە، 300 پۇل ياكى
60 تىيىن ئالالايدىكەن. شۇنداق بولغاندا، يىپ ئىگىرگۈچى
ھەر بىر ئايال ھەپتىسىگە 30 تىيىن پايدا ئالىدىكەن.

ئىش ھەققى گەرچە شۇنداق توۋەن بولسىمۇ، لېكىن

قەشقەرىيە ئاياللىرىنىڭ غەيرىتى ناھايىتى ئۈستۈن ئىكەن. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش خىراجىتىنى قامداش ئۈچۈن، ئازراقمۇ دەم ئالماستىن ئىشلەۋېرىدىكەن.

روسىيىگە ئېكسپورت قىلىنىۋاتقان پەيزىۋات، خانىپە-رىق ماتالىرىنىڭ سانى ئومۇمەن ئوخشاش.

ماتا- "بەدولەت" نىڭ ماقۇللىغىنى ئالغاندىن كېيىنلا ئېكسپورت قىلغىلى بولىدىغان بۈيۈم بولغاچقا، دەسلەپتە بىر يىلدا ئاران ئىككى قېتىم ئېكسپورت قىلىناتتى. 1876-يىلى 5 قېتىم ئېكسپورت قىلىنغان ئىدى. لېكىن بۇ يىل (1877-يىلى) يىل ئاخىرىغا كەلگەندە، ماتا ئېكسپورت قىلىشنى ياقۇپبەگ توساتتىن چەكلەپ قويدى.

ئىمبارگۇ قىلىشقا (مال كىرگۈزۈشنى چەكلەشكە)، نۇر-غۇلنامان قەشقەرىيە ياشلىرىنىڭ سودىگەرلەرگە ئەگىشىپ ئەنجانغا ياكى ۋېرنىغا چىقىپ كەتكەنلىكى سەۋەپ بولغان. ئۇلار ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇشتىن قېچىپ، يۇرتلىرىنى تاشلاپ سىرتقا چىقىپ كەتكەن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مۇنداق ياشلار 4 مىڭغا يېتىدىكەن.

ماتا ئېكسپورت قىلىشنىڭ چەكلىنىشى پەقەت رۇس سودىگەرلىرىگىلا تەسىر يەتكۈزۈپ قالماستىن، بەلكى تاشكەنت ۋە قوقان سودىگەرلىرىگىمۇ تەسىر يەتكۈزگەن. چۈنكى سارتلار، تاشكەنتلىك ۋە قوقانلىق سودىگەرلەرمۇ قەشقەرىيە بىلەن ماتا سودىسى قىلىشاتتى. 9-10-11-ئايلىرى ماتا ئېكسپورت قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى پەيتى. چۈنكى بىر يىلنىڭ مۇشۇ مەزگىللىرىدە يېڭى پاختىدىن ماتا توقۇشقا بولىدۇ. قەشقەردىن چاقماق ۋە نارىن قورغانلىرى ئارقىلىق بىۋاسىتە توقماق، ۋېرنى شەھەرلىرىگە بارىدىغان يول ماتا توشۇش-تا

ئەڭ ئەپلىك يولدۇر.

ماتا ئات، توگە ياكى خېچىر ئارقىلىق توشۇلىدۇ. يۈك توشۇيدىغان ئاتلار ئاساسەن پەرغانىدىن چىقىدۇ. توگە سىمىرچىنىسكىدىن ياكى قەشقەرىيەنىڭ ئۆزىدىن چىقىدۇ. خېچىر قەشقەرىيەنىڭ ئۆزىدىن چىقىدۇ. توگە سوغاققا چىدامسىز بولغاچقا، پەقەت ياز پەسلىدىلا ئەسقاتىدۇ. قەشقەرىيە سودىگەرلىرى ترانسىپورتتا كۆپىنچە خېچىر ئىشلىتىدۇ.

قەشقەرىيە بىلەن ۋېرنى شەھرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قاتنايدىغان ئاتلار ئىجارىگە ئېلىنىدۇ. 8 پۇتتىن 9 پۇتقىچە (288 قاداقتىن 324 قاداقتىچە) يۈك ئارتىلىدىغان بىر ئات ئۈچۈن، ئەھۋالغا قاراپ 2 يېرىم دۇكاتتىن 5 دۇكاتقىچە ① ياكى 6 يېرىم سومدىن 12 يېرىم سومىغىچە كىرا ھەققى ئېلىنىدىكەن. قەشقەرىيەدىن ۋېرنىغىچە بولغان ئارىلىقنى 25 كۈندىن 30 كۈنگىچە بېسىپ بولغىلى بولىدىكەن. بىر توگە 13 پۇتتىن 15 پۇتقىچە (468 قاداقتىن 540 قاداقتىچە) ئېغىرلىقتىكى يۈكنى 30 كۈنلۈكتىن 35 كۈنلۈككىچە يولغا توشۇسا، ئۇنىڭ كىرا ھەققى ئۈچۈن 5 دۇكاتتىن 9 دۇكاتقىچە پۇل ئېلىنىدىكەن.

ئەگەر بىر خېچىرغا 45 پۇتتىن 5 پۇتقىچە يۈك ئارتىپ يۇقۇرقىدەك ئارىلىققا توشۇسا، خېچىرنىڭ كىرا ھەققى ئۈچۈن 35 تەڭگىدىن 50 تەڭگىگىچە پۇل ئېلىنىدىكەن. ماتا توشغۇچى سودىگەرلەر كىراغا ئالغان ئات - ئۇلاق ئۈچۈن بەلگىلىك مىقداردا پۇل چىقىم قىلغاندىن باشقا،

① بىر دۇكات 25 تەڭگە ياكى 2 يېرىم سومغا تەڭ.

ئاپتوردىن.

ھىچقانداق چىقىمدار بولمايدىكەن.

بويالغان بوز رەخت، شاتسوۋا، چەكمەنلەر ئاساسەن ئاتۇش ۋە توققۇزاقىتىن چىقىدىغان بولۇپ، كوك، قىزىل، قارا ۋە يېشىل رەڭلەردە بويالغان سۈپەتسىز رەختلەر ئىكەن. كىشىلەر رەخت بوياشقا ئاساسەن نىل رەڭ، ئوردان ۋە سەندەل قاتارلىق بوياق ماتىرىياللىرى ئىشلىتىدىكەن. كىشىلەر پەيزىۋاتتا توقۇلغان بوز رەختلەرنى نىل بوياق ۋە سەندەل قاتارلىق بوياق ماتىرىياللىرى بىلەن كوك قىلىپ بوياپ چىقىدىكەن. بويالغان بوز رەختلەر يەر-لىك ئاھالىنىڭلا ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ قالماستىن، بەلكى سىرتقىمۇ ئېكسپورت قىلىنىدىكەن. بويالغان بوز رەختلەر چاپانغا ئەستەرىلىك قىلىشقا، يوتقان-كۆرپە قىلىشقا يارايىدىكەن. كەمبەغەللەر بوز رەختتىن تون كىيىشىدىكەن. ئۇ-زۇنلۇغى 7 ئارشىن كېلىدىغان بويالغان بىر پارچە بوز رەختنىڭ باھاسى 2 يېرىم تەڭگە ئىكەن. ئەمما 10 ئارشىن ئۇزۇنلۇقتىكى بىر پارچە ماتانىڭ باھاسى 3 يېرىم تەڭگە تۇرىدىكەن.

چەكمەن قېلىن توقۇلۇپ ھەر خىل رەڭلەردە بويالغان بىر خىل گەزلىمە بولۇپ، ھەر خىل تون چاپانلارمۇ شۇنداق چەكمەندىن تىكىلىدۇ. ئۇزۇنلۇغى 18 ئارشىن، كەڭلىكى 5-6 ۋېرشۇك كېلىدىغان بىر توپ چەكمەن 15 تەڭگە تۇرىدۇ.

قەشقەر يېرىدە كىشىلەر بەقسەم دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل يول-يول گەزلىمىدىن ھەر خىل تون كىيىشىدىكەن. بۇ خىل رەختنىڭ 8 ئارشىن ئۇزۇنلۇقتىكى بىر پارچىسى 7 تەڭگە ئىكەن.

بۇ يەردە توقۇلغان بۇ رەختلەرنىڭ ھەممىسى قەشقەر شەھرىنىڭ كىچىك - كىچىك بوياقخانلىرىدا بويىلىدىكەن. بۇنداق كارخانىلاردا ئادەتتە 3-4 بوياقچى ئىشلەيدىكەن. يىپەك ۋە يىپەك بۇيۇملىرى: قەشقەرىيە ئۆلكىلىرى ۋە رايونلىرى ئىچىدە خوتەننىڭ يىپەكچىلىك ئىشلىرى كەڭ كۆلەمدە تەرەققى قىلغان. باشقا رايونلارنىڭ مەھسۇلاتلىرى پەقەت شۇ رايوندىكى يەرلىك خەلقنىڭلا ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ. قەشقەر رايونىدا قوقان پىلىسىنىڭ ئۇرۇغى ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن بۇ خېل پىلە ئۇرۇغىنىڭ سۈپىتى خوتەن پىلىسىنىڭكىگە يەتمەيدۇ.

قەشقەرىيەنىڭ ھاۋا ئىقلىمى بۇ رايوننىڭ يىپەكچىلىك سانائىتىنى پائال تەرەققى قىلدۇرۇشقا تەسىر يەتكۈزەلمىسىمۇ، لېكىن بۇ رايوندا ئىشلەپچىقىرىلغان ھەر خىل يىپەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سانى تا ھازىرغىچە يەرلىك خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەر پەرغانىدىن يىپەك بۇيۇملىرىنى ئىمپورت قىلىشقا ئېھتىياجلىق بولۇپ تۇرماقتا.

يەرگەن رايونىدا يىپەك رەختلەر ئانچە كۆپ توقۇلمايدىغان بولغاچقا، بۇ رايوننىڭ يىپەك مەھسۇلاتلىرى پەقەت يەرلىك ئاھالىنىڭلا ئېھتىياجىنى قامدىيالايدىكەن. خوتەن رايونىنىڭ يىپەك توقۇمىچىلىق سانائىتى ناھايىتى تەرەققى قىلغان بولۇپ، بۇ يەرنىڭ يىپەك مەھسۇلاتلىرى يەرلىك خەلقنىڭلا تەلۋىنى قاندۇرۇپ قالماي، بەلكى مەملىكەت بويىچە بوز رەختتىن قالسىلا ئەڭ مۇھىم ئېكسپورت بۇيۇمى ھىساپلىنىدۇ.

خوتەندە يەنە تاق پىلە ۋە قالپاق ① دەپ ئاتىلىدۇ.

① خوتەندە خامپاق دەپ ئاتىلىدىكەن. ئاپتوردىن.

خان بىر خىل يىپەك ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن.
خوتەننىڭ مەشۋى پەرغانىنىڭكىگە قارىغاندا يىرىكرەك
بولغاچقا، چىدامسىز ۋە سۈپەتسىز كېلىدىكەن.
پىلە تارتىشتا ئەڭ ئۇستادا دەپ ئاتالغان ئىشچىلار
پەرغانىدىن كەلگەن ئىكەن. خوتەندىن چىقىدىغان تاق پىلە
ۋە قالپاق دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى خىل مەشۋى پەرغانە
ۋە ھىندىستانغا ئېكسپورت قىلىنىدۇ.

«1876-يىلى قەشقەرىيەدىن چەتكە ئېكسپورت قىلىنغان ماللارنىڭ سانلىق مەلۇماتى»دا كۆرسىتىلگەن سانلارغا قارىغاندا، 1876-يىلى پەرغانىگە 50 مىڭ سوم (6250 فۇنت سىستېمىلىك) دىن كۆپرەك قىممەتكە ئىگە 700 پۇت (25 مىڭ 200 قاداق) يىپەك ئېكسپورت قىلىنغان. 1877-يىلى ئەگەر سىياسى ۋەزىيەتتە بىرەر ئەھۋال كورۇلمەيدىغان بولسا، يىپەكنىڭ ئېكسپورت قىلىنىش مىقدارى 1000 پۇتقا (36 مىڭ قاداققا) يېتىشى مۇمكىن.

كېلىسىنكوۋ ئەپەندىنىڭ ھىساپلىشىچە، خوتەن مەشۋى-تىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېكسپورت قىلىنىش مىقدارى 4000 پۇت (144 مىڭ قاداق) ئىكەن. بۇنىڭدىن 1000 پۇت (36 مىڭ قاداق) مەشۋى پەرغانىگە، 1040 پۇت مەشۋى باشقا رايونلارغا ئېكسپورت قىلىنىدىكەن. ھىندىستانغا بولسا 2000 پۇت (72 مىڭ قاداق) مەشۋى ئېكسپورت قىلىنىدىكەن.

قەشقەرىيەدە ئىشلەپچىقىرىلغان يىپەكتىن پەقەت تاق پىلە يىپىگىنىڭلا روسىيىدە بازىرى بار. ئەمما قالپاق مەشۋى قوقان ۋە تاشكەنتنىڭ بازارلىرىدا ئافغانىستان سودىگەرلىرىگە سېتىلىدۇ. 1875-يىلى قەشقەر بازىرىدا بىر چا-

رەك تاق پىلىنىڭ باھاسى 7 يېرىم دۇكاتتىن 8 يېرىم دۇكاتقىچە ئىكەن. بىر چارەك قالپاقنىڭ باھاسى 2 يېرىم دۇكات ئىكەن.

1876 - يىلى ئېھتىياج ئاشقانلىقتىن، قەشقەر بازىرىدا تاق پىلىنىڭ باھاسى ئۆرلەپ، بىر چارەك 10 دۇكاتقا چىقىپتۇ. خوتەن بازىرىدا بىر چارەك تاق پىلە 8 يېرىم دۇكاتقا سېتىلىدىكەن. قالپاقنىڭ باھاسى بولسا ئۆزگەر-مەپتۇ.

خوتەننىڭ يىپەكچىلىك سانائىتى خېلى زور تەرەققى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا يەرلىك ئاھالىنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالمايدىكەن. ماشرۇپ توقۇمىچىلىقى ناھايىتى تېز تەرەققى قىلغان. ماشرۇپ - ناھايىتى چىداملىق، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆركەم توقۇلغان بىر خىل يېرىم يىپەك گەزلىمە. ماشرۇپ بىر مەزگىل قوقاننىڭ بىردىن بىر ئېكسپورت بۇيۇمى بولۇپ قالغان ئىدى. 1876 - يىلى سىمىرچىنىسىگە 12 مىڭ سوملۇق (500) فۇنت سىتېرلىكلىق ماشرۇپ چىقىرىلغان. يېقىندىن بۇيان ئۇلار ماشرۇپتىن تاشقىرى، يەنە ئەتلەس، بەقسەم، شايى قاتارلىق يىپەك رەختلەرنىمۇ توقۇشقا باشلىغان.

قوقان يىپىگى سۈپەت جەھەتتە قەشقەرىيەنىڭكىدىن ياخشى. بۇنداق يىپەكنى بۇ دولەتنىڭ بارلىق بازارلىرىدا تاپقىلى بولىدۇ.

ئېكسپورت قىلىنىدىغان باشقا ماللار ئىچىدە تون چا - پان قاتارلىق كىيىم - كېچەكلەر كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئورۇندا تۇرىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئېكسپورت قىلىنىش قىممىتى 47 مىڭ سومغا (5875 فۇنت سىتېرلىكغا) يېتىدۇ. تون چا -

پان ئاساسەن قىرغىزلارغا سېتىلىدۇ. ھەر خىل تون چا-
پانىنىڭ باھاسى 3 سوم (تەخمىنەن 7 شىللىك 6 پىنسى)
دىن ئاشمايدۇ.

ئۇنىڭدىن قالسا، يەنە تەڭلىمات بىلەن خوتەن گىلە-
مىمۇ بار. خوتەن گىلىمى ناھايىتى كۆركەم، لېكىن باھا-
سى قىممەتەرەك. بىر گىلەمنىڭ باھاسى 80 سوم (11 فۇنت
ستېرلىك) ئىكەن. ئاقسۇ رايونىدىن پەرغانىگە يەنە زەمچە
ئېكسپورت قىلىنىدۇ.

قالغان ماللار ئىچىدە، خوتەننىڭ قوي يۇڭىنى تىلغا
ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. بۇ قوي يۇڭى ھازىر ئېكسپورت قىل-
ىنىشقا باشلىدى. تەجرىبىلىك كىشىلەرنىڭ قارىشىچە، بۇنداق
قوي يۇڭى قەشقەرىيە بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى سودا-
دا ئۇزۇنغا قالماي ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتۇشى مۇمكىن.
تۆۋەندىكىلەر 1876-يىلى قەشقەرىيەدىن روسىيە
تېررىتورىيىسىگە ئېكسپورت قىلىنغان ماللارنىڭ ئىگەللىگەن
نسىبىتى:

81 %	بوز رەخت
5 %	خام يىپەك
4 %	تون چاپان
2 %	تەڭلىمات
1 %	زەمچە
1 %	گىلەم
1 %	ماشرۇپ
5 %	مىلچ مال
100 %	جەمى

توۋەندىكىلەر بىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىمىزدە
كى رايونلار ئارقىلىق توشۇلغان ماللارنىڭ ئىگەللىگەن
نېسبىتى:

توقماق ئارقىلىق	85.5%
ئوش ئارقىلىق	10.75%
قارا كول ئارقىلىق	3.75%
جەمى	100%

بىزنىڭ قولىمىزدا قەشقەرىيە بىلەن ھىندىستان ئوتتۇ-
رىسىدىكى سودا - سېتىققا دائىر ماتېرىيال يوق دىيەرلىك.
مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1873 - يىلدىن 1874 - يىل -
غىچە ئارىلىقتا، ھىندىستاندىن يەرگەنىگە 800 مىڭ سوم
(100 مىڭ فۇنت ستېرلىك) قەممىتىدە مال كىرگۈزۈلگەن،
لېكىن بۇ ماللار ئاساسەن سېتىلمىغان، ئۇلارنىڭ كۆپ قىس-
مى ھازىرغىچە يەرگەننىڭ كارۋان سارايلىرىدا ساقلىنىۋېتىپتۇ.
بىز يۇقۇرىدا ئىزاھلاپ ئۆتكەندەك، ئىنگىلىز چىتلىرىنىڭ
باھاسى ئومۇمەن روسىيىنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ،
لېكىن ئاساسلا رەڭگى ئوڭۇپ كېتىدىغان بولغاچقا بازىرى
ئىتتىك ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنداق چىت يۇمشاق ھەم
چىدامسىز ئىكەن.

ھىندىستاندىن قەشقەرىيەگە توشۇپ كېلىنمىگەن باشقا
ماللار ئىچىدە قارا شېكەرنىڭمۇ بازىرى كاسات ئىكەن. يەنە
يۇڭ توقۇلمىلار (ئوخشاشلا بازىرى كاسات) ۋە رەختلەر
(ئاياللارنىڭ قىزىل رەڭلىك جىلتىلىكلىرى) مۇ بار ئىكەن.
پەقەت ئەڭ ئاخىرقى بىر خىل مالىنىڭلا بازىرىنى يامان
ئەمەس دىيىشكە بولىدۇ. رەختلەردىن پەقەت سىيامبۇنىڭلا

بازىرى ئىتتىك ئىكەن.

خوتەننىڭ يىپىڭى، يەركەننىڭ نەشىسى، قەشقەر ۋە ئاقسۇنىڭ ئۆشكە تىۋىتى ھىندىستاندىن كىرگەن ماللارغا ئالماشتۇرۇلدىكەن. كېلىسىنىكوۋ ئەپەندى ئېنىق ھىساپلاپ چىققان سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، قەشقەرىيەدىن ھىندىستانغا ئىكسپورت قىلىنغان ھەر خىل ماللارنىڭ قىممىتى تۆۋەندىكىچە:

يىپەك 2.800 پۇت؛ ئايرىم باھاسى 20 دۇكات؛ سوممىسى 56.000 دۇكات. ئۆشكە تىۋىتى 1.600 پۇت؛ ئايرىم باھاسى 3 دۇكات؛ سوممىسى 4.800 دۇكات. نەشە 700 ئۇلاق؛ ئايرىم باھاسى 18 دۇكات؛ سوممىسى 12.600 دۇكات.

ئومۇمى جەمى: 173.400 دۇكات. بۇ، 200.279 سومغا ياكى 25.034 فۇنت ستېرلىنگا باراۋەر كېلىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، يەنە قەشقەرىيەنىڭ كۆپ مىقداردىكى ئالتۇن - كۈمۈشلىرى ھىندىستانغا چىقىۋاتقىدەك دەپ ئاڭلىنىدۇ. ھىندىستان بىلەن بولۇۋاتقان سودا ئىشلىرى، مۇشۇ دۈنەتتىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ قولىدا ئىكەن. لېكىن 1876 - يىلى يەركەندە ئىنگىلىز سودىگەرلىرى تۇرغان ئىكەن.

تۆتىنچى باپ ①

قەشقەرىيە ھەققىدە تارىخىي قىسسە (مىلادىدىن
ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە ئائىت)، ئۇيغۇرلار، جۇڭگو -
ئۇقلارنىڭ قەشقەرىيەنى تۇنجى قېتىم بويسۇندۇرۇشى،
ئەرەپلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى، موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈم -
رانلىقى، چىڭگىزخان (Chingiz khan) ۋە ئۇنىڭ
ۋارىسلىرى، تۆمۈرلەك (Tamer Lane)، سۇلتان
سەئىدى (Sultan Said)، خوجىلارنىڭ ئۆتتۇرغا
چىقىشى. ئاپپاق غوجا (Appak Khodja)،
تۇڭگانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى، ئامور سەنا
(Amoor Sana)، 1760 - يىلى جۇڭگولۇقلارنىڭ
قەشقەرىيەنى ئىززەتكە بويسۇندۇرۇشى، جاۋخۇي
(Tchjao - Hoi)، جۇڭگولۇقلارنىڭ مەمۇرى
باشقۇرۇش تۈزۈملىرى، بۇ دولەتنىڭ 1760 -
يىلىدىن 1825 - يىلغىچە ئارىلىقتىكى ئەھۋالى.

① مەن بۇ باپنىڭ دەسلەپكى بىر قانچە بەتلەرنى،
قولۇمدا بەزى ئاپتورلارنىڭ ئاسىيا تارىخى ھەققىدە يازغان
قىسمەن ئەسەرلىرىدىن باشقا ھېچقانداق پايدىلانغىدەك ماتېرىيال
يوق شارائىتتا يازغان ئىدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ يەردە ياز -
غانلىرىم پەقەت قەشقەرىيەنىڭ تارىخى ھەققىدىكى كىرىش سۆز -
دىنلا ئىبارەت. مېنىڭچە، بۇنىڭ ئىلمىي جەھەتتە باشقا ھېچ -
قانداق ئالاھىدە ئەھمىيىتى يوق. — ئاپتوردىن.

ھازىرقى زامان ئاپتورلىرىنىڭ پىكىرىگە قارىغاندا، ھازىر "شەرقىي تۈركىستان" دىگەن نام بىلەن تونۇلغان بۇ دولەتنىڭ خەلقى ئەسلىدە ئارىيانلار نەسلىدىن كېلىپ چىققان ئىكەن. شەرقىي تۈركىستاننى جەنۇپ ۋە غەرب تەرەپلەردىن ھەيۋەتلىك تاغلار قورشاپ تۇرسىمۇ، لېكىن بۇ دولەتنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى ئوچۇق بولغاچقا، ئۇ ئاسىيانىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇقىدا ئولتۇراقلاشقان موڭغۇل كۈچ-مەنلىرىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇملىرىغا ئۇچراپ تۇراتتى. فرانسۇز مىسسىئونېرى كىۈك ① (Huc) بىلەن دوختۇر بېللوۋ ② (Dr. Bellew) نىڭ پىكىرىگە قارىغاندا، جۇڭگو تارىخشۇناسلىرى ھەممىدىن بۇرۇن تىلغا ئالغان ھونلار دەل مۇشۇ ئادەملەرنى كۆرسىتەتتى. بۇ ئۇرۇشقاق كۈچمەن قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى خوشنىلىرى بولغان كۈچمەن-لەرگە ۋە تەڭرىقۇت زېمىنىغا ئۆزلۈكسىز ھۇجۇم قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، موڭغۇلىيەنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قەسىملىرىنىمۇ قەدەممۇ قەدەم ئىگەللەۋالغان ئىدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 134 - يىلى ھونلار چوڭ خاقاننىڭ (Lao - Khan) باشلامچىلىقىدا، موڭغۇل نەسلىدىن بولغان يۇرتچىلارغا ھۇجۇم قىلغان ئىدى. يۇرتچىلار

① كىۈك ئەپەندى 1860 - يىلى پارىژدا ئېلان قىلغان «1844 - ، 1845 - ، 1846 - يىللىرى تاتارلارغا ۋە تىبەتكە قىلىنغان ساياھەت-تىنىڭ خاتىرىسى» ناملىق كىتابىنىڭ 384 - بېتىگە قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

② بېللوۋ يازغان «كەشمىر ۋە قەشقەر» دىگەن كىتاپقا قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى تەۋەسىدە ئولتۇراقلاشقان ئىدى. چوڭ خاقان دەھشەتلىك قانلىق جەڭدىن كېيىن، قارشى تەرەپنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالغان ۋە ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرىنى ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنى جام ئورنىدا ئىشلەتكەن ئىدى، چوڭ خاقان بۇ جامنى ھەمىشە بېلىگە ئېسىۋېلىپ، ھامان ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرەتتى. يۇرتچىلار ياكى چوڭ يۇرتچىلار چوڭ خاقانغا بويسۇنۇشنى خالىمىغانلىقتىن، ئۆزلىرىگە يېڭى ماكان ئىزلەپ يولغا چىققان، ئۇلار ئىككىگە بۆلۈنۈپ ماڭغان. بىرىنچى قىسمى شەرقىي شىمالغا قاراپ مېڭىپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئاھالىسى بولغان ساك (سالچۇقى)لار بىلەن توقۇنۇشقان، توقۇنۇشتا ساكلار تەردەپىدىن يېڭىلىپ قوغلانغان. ئۇلار ئاخىر تىيانشان تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈپ كىرگەن. چوڭ يۇرتچىلارنىڭ يەنە بىر قىسمى جەنۇپقا قاراپ مېڭىپ، قارلىق تاغلاردىن ئېشىپ، ھىندى دەرياسى ۋادىسىغا كىرگەن ۋە ماكىدونىيىلىك ئالىكساندىر ① (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين)

① كۆك ئەپەندى ئۆزىنىڭ «تاتارلارغا ۋە تىبەتكە قىلىنغان ساياھەتنىڭ خاتىرىسى» دىگەن كىتابىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: چوڭ يۇرتچىلار تىيانشاندىن (ئۇ بۇ تاغنى «مۇسۇر» دەپ ئاتىغان) ئۆتكەندىن كېيىن، ئىلى دەريا ۋادىسىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. كۆك ئۇلارنى تورغاتلار دەپ ئاتىغان. ھازىرقى تورغاتلار قالماق قەبىلىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ تونۇلماقتا. ئۇلار ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا چارۋا باقىدىغان كۆچمەنلەر بولسىمۇ، لېكىن ئەمىلىيەتتە ئاساسەن كۈنەس بىلەن يۇلتۇز ۋادىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئىدى. كۆك ئەپەندى ھىندى دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەتكەن يەنە بىر تۈركۈم يۇرتچىلار ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

نىڭ ھىندىستاندا قوغان پادىشاھلىغىنى ھالاك قىلغان. شەرقىي تۈركىستانغا بېسىپ كىرگەن يۇرتچىلار ساكلار ياكى ياتلار بىلەن مەلۇم دەرىجىدە بىرلەشكەن. لېكىن ئۇلار بۇ خەلقنىڭ كۆپ قىسمىنى جەنۇپ ۋە غەرب تەرەپلەرگە قوغلىۋەتكەن.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، موڭغۇلىيىنىڭ خوجايىنى بولۇپ قالغان ھونلار ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتلىرى تۈپەيلىدىن جەنۇبىي ھون ۋە شىمالىي ھون دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. جۇڭگولۇقلار خەن سولالىسى دەۋرىدە، ھونلارنىڭ ئىچكى پارچىلىنىشىدىن پايدىلىنىپ، شىمالىي ھونلارنى مەغلۇپ قىلغان. ھەمدە ئۇلارنى ئۆزلىرىگە يېڭى ماكان ئىزلەشكە مەجبۇر قىلغان. بۇ شىمالىي ھونلار ئاخىر ئۆزلىرىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئىزىدىن غەربكە ھېكەپ شەرقىي تۈركىستاننى كېسىپ ئۆتكەن ۋە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ئاخىر كاسپى دېڭىزى بويىغا يېتىپ كەلگەن ھەم ئۇلارغا دەرياسى ۋادىسىغا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان ئىدى. ھونلار شەرقىي تۈركىستانغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى يۇرتچىلار ۋە ساكلارنىڭ قالدۇق قىسمى يەنە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى غەرب تەرەپكە قاراپ ماڭغان، يەنە بىر قىسمى جەنۇپ تەرەپكە كىيىن كىيىن ۋە كەشمىرگە ① قاراپ يۇرتچىلار بۇ يەردە باكتىرىيانلار (توخارلار) بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇلار بىلەن ئۇرۇشقان. ئۇرۇشتىن كېيىن، ئۇلار توخارستاندا ماكانلاشقان. بۇلار كېيىنچە، گرېكلار تەرىپىدىن ھىندىلار دەپ ئاتالدى. — ئاپتوردىن.

① بېلىلوۋ ئەپەندى ئۆزىنىڭ 1875 - يىلى يازغان «كەشمىر ۋە قەشقەر» دېگەن كىتابىدا بۇ كوزقاراشنى ناھا-

ماڭغان.

قالدۇق ساكلار يۇرتچىلار بىلەن ئارىلىشىپ شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ھونلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئەرەپ ئىستىلاچىلىرى بىلەن بىللە كەلگەن باشقا مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزى ئارقىسىدا مەلۇم دەرىجىدە ئۈزگە-رىپ كەتكەن.

يىتى چۈشىنىشلىك قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان ۋە "ھۇنلار ياكى ئۇيغۇرلار بۇ يەردىكى ساكلارنى ۋە ئۇلاردىن كېيىن يۇرتچىلارنى شەرقىي تۈركىستاندىن قوغلاپ چىقارغان. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە قاراپ مېڭىپ ياۋروپاغا كىرگەن. يەنە بىر قىسمى جەنۇبقا مېڭىپ كابۇل، كەشمىر ۋە ھىندىستانغا كىرگەن" دەپ تەھىقە-لەشتۈرگەن ئىدى. ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: بەزى ئاتالغۇلاردىن ياۋروپاغا كىرگەن بۇ مىللەتلەرنىڭ ئىزىنى ھىلىمۇ ئۇچىرىتىش مۇمكىن. مەسىلەن: ساكسۇنىيە، يۇرتلاندىيە ۋە گوللاندىيە؛ ئۇلار قەشقەرىيەدە تاشلاپ چىققان يەرلەرنىڭ ناملىرى جەنۇبتا يەنە ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان، مەسىلەن: قازى ياكى بەرناس (قازىگەر، قەشقەر) قارى ياكى ھىرات (قارىكەن، يەركەن)، كۇچا (قاچار)، كورلا (كەل يى)، قىتان (بۇنىڭ ئىزى خوتەننىڭ ئىسمى بىلەن تونۇلغان). بېلىۋۇ يەنە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن ئىدى: "ھازىرقى قەشقەرىيە دىگەن نام بىلەن ھەممىگە تونۇلغان بۇ دولەت تىمۇر (Timur) دەۋرىدە يەتتە ئۇلۇس دەپ ئاتىلاتتى." ئۇنىڭ ئاخىرىدا بېلىۋۇ مۇنۇلارنى ئوتتۇرىغا قويغان: ھازىر پەنجاپتا ياشاۋاتقان يەتتە ئۇلۇسلار ياكى جاتلار قەبىلىسى، ئەسلىدىكى قەشقەرىيەدىن قوغلاپ چىقىرىلغانلارنىڭ پۇشتىدۇر. بۇلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى قەشقەرىيە "يەتتە ئۇلۇس" دەپ ئاتالغان چاغلاردا بۇ دولەتتىن كېتىپ قالغان. — ئاپتوردىن.

روسىيە تۈركولوگلىرىنىڭ پىكىرىگە قارىغاندا، ئارىيان ئەسلىنىڭ قالدۇغىنى ھازىر پەقەت يەتتە شەھەرنىڭ غەربىي-دىكى قاتمۇ قات تاغلار ئىچىدىلا تېپىش مۇمكىن ئىكەن. ھونلار غەربكە سۈرۈلگەندە، ئۇششاق كۈچمەن قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ ماڭغان ھەمدە بۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن، 4 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رىم ئىمپېرىيىسىگە باستۇرۇپ كىرگەن. 5 - ئەسىرگە كەلگەندە، ئۇلار گېرمانلار ① زېمىنىغا باستۇرۇپ كىرگەن. بۇ ھونلار ئۇيغۇر، ئۇگرا، ھۇنگىرا دىگەن ناملار بىلەن ياۋروپاغا يېتىپ بارغان. ھازىر ۋېنگىرلار ياكى ۋېنگرىيىلىكلەر دەپ ئاتالغانلار دەل شۇلارنىڭ پۇشتىدۇر.

شۇنداق قىلىپ، ھونلار ياكى كېيىنچە "ئۇيغۇر" دەپ ئاتالغانلار مىلادىيىنىڭ بېشىدىلا شەرقىي تۈركىستاندا ماكانلاشقان ۋە باشقا ئىرقلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن ②. ئۆيى.

① كۈك مۇنداق دەپ يازىدۇ: "ھونلار مىلادى 376 - يىلى رىم ئىمپېرىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، ئالدى بىلەن ئالان رايونىدا چارۋا بېقىپ يۈرگەن كۈچمەنلەرنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرغان. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى كاۋكاز تاغلىرىغا قاچقان، بەنە بىر قىسمى دوناي دەرياسى ۋادىسىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ھونلار ياكى ئۇيغۇرلار داۋاملىق غەربكە ئىلگىرىلەش جەريانىدا ئۇچراتقان ساكلارنى، گوتلارنى، گېپىرلارنى ۋە ۋاندانلارنى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ ماڭغان ۋە 5 - ئەسىرنىڭ بېشىدا گېرمانىيىگە كىرگەن." - ئاپتوردىن.

② بېلىلوۋنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇيغۇرلار مىلادىدىن ئىلگىرى شەرقىي تۈركىستاندا 2 ئەسىر داۋام قىلغان مۇستەقىل خاقانلىق قۇرغان ئىكەن. - ئاپتوردىن.

خۇرلار ئەسرلەر داۋامىدا بۇ دولەتتىكى تاغلىق جايلارنى،
ۋادىلارنى ۋە چول - باياۋانلارنى ئاستا - ئاستا ئۆزلەشتۈرۈپ
گۈللەندۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن، قەشقەر - يەنىڭ قەدىمقى
تارىخىدا، تۇنجى قېتىم ئۆزلىرى ئولتۇراقلىشىپ قالغان
شەھەر ياكى جايلارنىڭ نامىنى ئۆز نامى بىلەن ئاتايدىغان
خەلق مەيدانغا چىققان. شۇڭا بىز بۇ مەملىكەتتە قەشقەر -
لىقلەر، خەرتەنلىكلەر، يەركەنلىكلەر، ئاقسۇلۇقلار ۋە كۇچالىق -
لار دەپ ئاتالغان خەلقلەرنىڭ نامىنى ئاڭلاشقا مۇيەسسەر
بولدۇق. بۇ شەھەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئاھالە باشقا
مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنلىكتىن، ئۆزلىرىنىڭ چىرا -
يىدىكى موڭغۇللارغا خاس ئالاھىدىلىكىنى تەدرىجى
يوقاتقان.

شەرقىي تۈركىستان بىلەن چېگرىداش تاغلىق رايون -
لار بىلەن تىيانشاننىڭ شىمالى ۋە غەربىدە ياشايدىغان
ئۇيغۇرلار تا ھازىرغىچە ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەن مىللەتكە
خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالغان. بىز قەشقەرىيەنىڭ
بۇرۇنقى تارىخىدا ئۇلارنىڭ جۇڭغارلار (قالماقلار) ۋە
بۇلۇتلار (قارا قىرغىزلار ياكى قوقمانلار) دەپ ئاتالغانلىقى -
غىنى ئۇچراتتۇق. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى خىلدىكى -
لەر ① موڭغۇل تىپىغا خاس چىراي شەكىل ۋە ئالاھىدىلىكى -

① «روسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ زور -
نىلى» 1861 - يىللىق 1 - سانىنىڭ 194 - بېتىدە ۋە لىخانوۋ -
نىڭ مۇشۇ ئەسىرىنىڭ بېشىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولتۇراقلاشقان
مىللەتلەر توغرىسىدا بەرگەن قىزىقارلىق بىر ئىزاھاتىدا مۇنداق
دېيىلگەن: "تارىخچىلار، جۇڭگونىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدە
ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولتۇراقلاشقان خەلقلەر ئىچىدە كۆزلىرى كۆك،

لەرنى تولۇق ساقلاپ قالغان. قەشقەرىيە — ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈركىستاندا قۇرغان بىر خانلىق دولەت بولۇپ، ئۇنىڭ مۇستەقىللىقى ئۇزاق داۋام قىلالىغان ئىدى. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، جۇڭگو بىلەن ئارقا-ئارقىدىن بىر قانچە قېتىم ئۇرۇش قىلدى. بۇ ئۇرۇش - ماجرا - لار مىلادى 94 - يىلى جۇڭگو تەڭرىقۇتى قەشقەرىيەنى يۈزۈۋېلىپ، ئۆز زېمىنىغا قوشۇۋالغاندىن كېيىنلا ئاخىرلاشتى.

چاپلىرى قىزغۇچ كەلگەن 6 خەلق بار دەپ كۆرسىتىدۇ. «كلاپا - ئوتنىڭ (Klappath) «ئاسىيا تارىخىغا ئائىت ھۆججەتلەر» دىگەن كىتابىنىڭ 82 - بېتىدە ۋە ئابىل رومىيۇزاتنىڭ (Abel Remuzat) «تاتار تىلى ئۈستىدە تەتقىقات» دىگەن كىتابىنىڭ 1 - توم 306 - بېتىدە: ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولتۇراقلاشقان بۇ خەلق ئەسلىدە ھىندى، ئارىيانىلاردۇر، دېيىلگەن بىر خىل قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. كىلاپا ئوت: «ئۇلار ئالان - گۈت - لاردۇر» دەيدۇ. ئابىل رومىيۇزات بولسا ئۇلارنى «گۈت - ھىندى - سىكىتلار» دەپ ئاتايدۇ. باشقا مىللەتلەردىن بۇ مىللەتلەر بىلەن تەمسىلغا كىرىدىغان خاكاسلار، چاراكسەلەرنىڭ پۇشتى بولغان قىزغىز ۋە ئۇيسۇن قاتارلىق مىللەتلەرمۇ بار ئىكەن. ئۇلار قىياپەت جەھەتتە چەتئەللىكلەرگە ئوخشايدىغان بولۇپ، جۇڭگولۇقلار بىلەن زادىلا سېغىشالمايدىكەن.

ۋەلىخاننىڭ قارىشىچە، ھازىر جۇڭغارىيىدە مۇنداق ئىككى مىللەت ئولتۇراقلاشقان: ئۇلار بۇلۇتلار ياكى ھازىرقى قىزغىزلار (بىز قارا قىرغىز دەپ ئاتايدىغانلار) بىلەن ئۆزلىرىنى ئومۇميۈز - لۈك ئويسۇنلار دەپ ئاتايدىغان چوڭ يۈز قىرغىز - قازاقلاردۇر. ۋەلىخان ۋە ئۇلارنى بۇلۇتلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ قىرغىز - قازاقلارنى ياكى ئويسۇنلارنى قازاقلار دەپ ئاتىغان، بۇلۇتلارنى

جۇڭگولۇقلارنىڭ زۇلۇم - ئاسارىتى تاكى مىلادى 8 - ئەسىر -
گىچە داۋاملاشقان ئىدى. بۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋردە، قەش -
قەرىيە ئاھالىسى جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر -
دىن پايدىلىنىپ، ھەمىشە قوزغىلاڭ كۆتۈرەتتى ۋە بىر مەزگىل
مۇستەقىل بولاتتى. جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ ئىچىدىكى
دۈشمەنلىرىنى تارمار قىلغاندىن كېيىنلا قەشقەرىيە ئاھالىسىنى
يېڭىۋاشتىن ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالاتتى. جۇڭگولۇقلار
بولسا قىرغىزلار دەپ ئاتىغان.

يەرلىك شىۋىلەرنى ياخشى بىلىدىغان ۋە 1877 - يىلى
مۇشۇ مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان جايلارنى ئۆزى بىۋاستە ساياھەت
قىلغان سونارگولوۋ ئىسپاتلىغان ماتىرىياللارغا قارىغاندا، تەيانشان
تاغلىرى ئەتراپىدا، يەنى ئىسسىق كۆل، ئاقساي، كوكشال قاتار -
لىق جايلاردا ئولتۇراقلاشقان كۆچمەنلەر ئۆزلىرىنى قارا قىرغىز
دەپ ئاتىماي، قىرغىز دەپ ئاتايدىكەن. بۇ كۆچمەنلەرنىڭ ئېيتىشىچە،
ۋەلىخانۇۋ ئۆز ئەسىرىدە تىلغا ئالغان "ئۆلى جۇز"، "ئورتا جۇز"،
"كىچى جۇز" دىگەنلەر دەل قازاقلارنىڭ ئۆزى ئىكەن. ئۇلارنىڭ
قارىشىچە، قازاقلارنىڭ قېنى بۇلارنىڭكىدىنمۇ ساپ ئىكەن. بۇنىڭ
سىرتىدا، ۋەلىخانۇۋ يەنە مۇنداق دەيدۇ: "ئۇيسۇنلار ئىچىدە يەنە
قىزىل ئۇيسۇنلار (سار ئۇيسۇن) دەپ ئاتىلىدىغان بىر مىللەت
بار. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك مىللەتنىڭ پۇشتى، دەپ
ئاتىشىدۇ.

كۆك ئۆزىنىڭ «تاتارلارغا ۋە تىبەتكە قىلىنغان ساياھەتنىڭ
خاتىرىسى» دىگەن ئەسىرىنىڭ 4 - بابىدا، موڭغۇللارنىڭ "خالخى"
دىگەن بىر قەبىلىسىنى تىلغا ئالغان ئىدى. بۇ پاكىت بىزنى
ئىختىيارسىز ھالدا، "بۇلار ۋەلىخانۇۋ تىلغا ئالغان قىرغىزلارنىڭ
ئەجداتلىرىمۇ - يە، ئۇلار جۇڭغارىيىدىكى خالخبۇلار بىلەن بىر

بىلەن قەشقەرىيەلىكلەر ئوتتۇرىسىدا بولغان كۈرەش قەشقە - رىيەنىڭ ئەسلىدىكى رايونلىرىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. نەتىجىدە، قەشقەرىيە بىر بىرسىدىن مەلۇم دەرىجىدە مۇستەقىل بولغان ئۆلكىلەرگە (قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ ۋە باشقىلارغا) بولۇنۇپ كەتتى. مۇستەقىل بولۇۋالغان بۇ ئۆلكىلەر بىر بىرسىدىن ئۇستۇنلۇك تالىشىپ ئوزئارا جىدەل - ماجىرا قىلىشاتتى.

جۇڭگو ئاپتونوملىرىنىڭ ئېيتىشىچە، قەشقەرىيە خەلقى تاكى 8 - ئەسىرگىچە بۇددىزىمغا ئېتىقات قىلغان. بۇددىزىم - نىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قاچان سېلىپ كىرگەنلىكى توغ - رىسىدا بىر نەرسە دېيىش قىيىن. ئەمما خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا يەنى مىلادى 2 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا، بۇددى - زىمنىڭ قەشقەرىيەدە مەۋجۇت ئىكەنلىكى بىزگە ئايان. جۇڭگولۇق خۇڭ خەن (Hoon - Hang) 629 - يىلى يەنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەرىيەگە زىيارەتكە بار - غان. ئۇ پۈتۈن قەشقەرىيەدە بۇددىزىمنىڭ ناھايىتى

ئىرققا تەۋەمدۇر“ دېگەن ئويغا سالىدۇ. بۇنىڭ قىزىق يېرى شۇكى، ۋەلىخانۇۋ ئۇزاق ۋاقىتنى سەرپ قىلىپ، قىرغىزلارنىڭ چۈچەكلىرى، رىۋايەتلىرى، نەزمىلىرى ۋە فولكلورنى يىغىش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق نەرسىلىرى بىلەن ياۋروپادىكى قانداش مىللەتلەرنىڭ بولۇپمۇ بىر - بىرلىرى ئاساسلىق نەرسىلىرى بىلەن بىر - بىرلىرى بىر بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىدىن ئەجەپلەنگەن. ئەمدى بۇ ھىكايىلەرنىڭ مەزمۇنىغا كەلسەك، ۋەلىخانۇۋ ئەپەندى ئافاناسىيېۋنىڭ توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن 6 ھىكايىنىڭ ئۆزى يەنى - قان قىرغىز خەلق شېرى - قوشاق، ھىكايىلىرى توپلىمىدا يوق ئىكەنلىكىنى بايقىغان. — ئاپتوردىن.

قەرەققى قىلغانلىغىنى، نۇرغۇن ئىبادەتخانىلار بارلىغىنى،
شەيخ ۋە زاھىدلارنى ئۇچراتقانلىغىنى ئېيتقان ئىدى.

مىلادى 8 - ئەسىردە، ئىسلام دىنى ئەرەپ سودىگەر -
لىرى بىلەن بىللە شەرقىي تۈركىستانغا سىڭىپ كىرىشكە
باشلىغان. شەھەر ئاھالىسى تۇنجى قېتىم بۇ يەرگە كەلگەن
ئىسلام دىنى تارقاقچىلارنى قارشى ئالماغان. ئىسلام دىنى
تارقاقچىلارنىڭ تۇنجى مۇرىتلىرى بۇ دولەتتىكى كۆچمەن -
لەر ئارىسىدىن چىققان ① ئىدى.

ئەرەپ سودىگەرلىرى شەرقىي تۈركىستانغا كەلگەندىن
كېيىنلا ئەرەپ ئىستىلاچىلىرىمۇ يېتىپ كەلگەن. بۇ ئىس -
تىلاچىلار قوللىرىغا زۇلپىقار ئېلىپ، ئۇيغۇرلارنى ئىسلام
دىنىغا ئېتىقات قىلدۇرۇشقا زورلىغان. جۇڭگو تارىخچىلىرى
ئەرەپلەرنىڭ 8 - ئەسىردە بولغان بىر قېتىملىق قانلىق جەڭ -
دىن كېيىنلا بۇ دولەتتە پەيدا بولغانلىغىنى بايان قىلدۇ.

مىلادى 712 - يىلى غىلىپ ۋەلىد قۇتەيبە
(The Caliph Walid Kootaiba) دىگەن ئەرەپ ئاتامانى
قۇتايىنى ئىگەللىگەندىن كېيىن، قەشقەردىن تارتىپ تۇرپانغىچە
بولغان يەرلەرنى، ھەتتا جۇڭگوغىچە ئارىلىقتىكى ھەممە
جايلارنى چاقماق تېزلىگىدە بېسىۋالغان. ئەرەپلەر مۇشۇ
قېتىمقى ئۈستۈمۈتۈت جەڭدىن كېيىن، قەشقەرىيەنى ئۆز
ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا ئالغان ②. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، بۇ

① ۋەلىخانۇۋ: «روسىيە پادىشاھلىغى جۇغراپىيە ئىلمىي
جەمئىيىتىنىڭ ماقالىلار توپلىمى» نىڭ 1861 - يىللىق 3 - توپلام،
33 - بېتىگە قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

② بېللوۋ مۇنداق دەيدۇ: «ئەرەپ ئاتامانى قۇتەيبەنىڭ
شۇ قېتىمقى ھەربىي يۇرۇشىدىن كېيىن، قەشقەرىيەنىڭ غەربىي قىس -

يەرلەردە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى تارقىلىشقا باشلىغان. خوتەن ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا قارشى ناھايىتى قەيسەرلىك بىلەن كۆرەشكەن. ئىسلامىيەتكە بەيئەت قىلىشتىن باش تارتىپ، 25 يىلغىچە قانلىق كۈرەش ئېلىپ بارغان. بېلىلوۋ مۇنداق دەيدۇ: بۇ ئۇرۇش جەريانىدا، نۇرغۇنلىغان مەشھۇر ئەرەپ قەھرىمانلىرى ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادى يولىدا شېھىت بولغان. ئۇلارنىڭ نامى ئىسلام چارمىيالىرىنىڭ نامى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان.

تاكى مۇشۇ كەملەرگىچە خوتەن شەھىرىدە، قەشقەر بىلەن يەركەن ئارىلىقىدا ۋە شۇنىڭدەك ئاقسۇ شەھىرىنىڭ يېنىدىكى "شەھىدان" ("شېھىتلىك" دېگەن مەنىدە - ت) دەپ ئاتىلىدۇ.

جەننى ئەرەپلەر بېسىۋالدى، خىرىستىيان ۋە مەجۇسى (magi) تەلىماتلىرىغا قاخشاتقۇچ زەربە بەردى. بىرىنچى تۈركۈمدە ئىسلام - پەيتكە بەيئەت قىلغان بەلىخلىق شامان (Shaman) دېگەن بىر ئاتەشپەرەسنىڭ ئوغۇللىرى ھىرات، سەمەرقەنت، پەرغانە، تاشكەنت قاتارلىق ئۆلكىلەرگە ۋالى بولدى. شامانىنىڭ نەۋرىسى نەزەر پەرغانىگە ۋالى بولغان ئىدى. ئۇ غالىپ (قۇتەيبە) نىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، بۇخارا بىلەن تۈركىستاننى قولىغا كىرگۈزۈپ، ۋېلىپ، شامانىلار پادىشالىقى ئۈچۈن ئاساس سالدى. ئۇنىڭ ئىسمى ۋە ئىز باسارى بولغان ئىسمائىل (Ismail) - بۇ پادىشالىقنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى ۋە راۋاجلاندۇردى، ئۇ ئۆلۈش ۋاقتىدا، ئۇنىڭ دولىتىنىڭ زېمىنى ئىسپاھاندىن تارتىپ تۇرپان - خىجى، جەنۇبتا پىرسىيە قولتۇغىدىن تارتىپ شىمالدىكى قۇملۇق دەشت - گوبىغىچە جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، شامانىلار پادى - شالىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى 150 يىل داۋاملاشقان ئىدى. - ئاپتوردىن.

لىدىغان چوڭ - چوڭ مازارلار بار، بۇلار ئىسلامىيەت ئۈچۈن شېھىت بولغانلارنىڭ بۇزۇرگاھلىرىدۇر.

بۇ يەردە بۇددىزىم ۋە خىرىستىيان دىنىلىرى دۇچ - كەلگەن ئەھۋال بىر بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بۇ دىنلار بەزى جايلاردا ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تۇپ يىلتىزىدىن قۇمۇرۇپ تاشلانغان.

ئەرەپلەرنىڭ ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىغىنىڭ زەئىپلىشى - شىگە ئەگىشىپ، شەرقىي تۈركىستاندا يەر كولىمى ناھايىتى كەڭ بولغان ۋە ئاجايىپ گۈللەپ ياشىنىغان بىر ئۇيغۇر خانلىقى مەيدانغا كەلدى. بۇ دولەتتە پىرسىيە (پارس) ئەدىبىياتى كەڭ ئەۋج ئالغان ئىدى. كىشىلەر سۇننى (Sunni) مەزھىبىنىڭ ساپ تەلىماتىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن، بۇ يەردە مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى مۇقىم ئورۇنغا ئىگە بولدى. 11 - ئەسىردە، ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىن ئىگىدارلىق ھوقۇقى كاسپى دېڭىزىدىن قۇملۇق دەشت - گو - بىغىچە كېڭەيگەن ئىدى. ئەمما 12 - ئەسىرگە كەلگەندە، بۇ دولەت ئىچكى قىسمىدىكى ئىتتىپاقسىزلىق تۈپەيلىدىن پارچە - پىلىنىپ كەتتى. گورخان رەھبەرلىگىدىكى قىستان - موڭغۇل قەبىلىسى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىغىنى ئاجىزلاشتۇردى. قارا قىتانلار ھۆكۈمرانلىقى شەرقىي تۈركىستاندا بىر ئەسىر - دەك ھۆكۈم سۈردى. ئۇلار ئۆز ھۆكۈمرانلىغىنى تاكى خۇە - گىچە كېڭەيتكەن ئىدى. ئىچكى ئىناقسىزلىق پەقەت ئۇيغۇر دولىتىنىڭلا ھالاك بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەپ بولۇپ قالماي، بەلكى قارا قىتانلار ھاكىمىيىتىنىڭمۇ گۇمران بولۇ - شىدىكى بىردىن بىر سەۋەپ ئىدى.

شەرقىي شىمال تەرەپتىن باستۇرۇپ كەلگەن يېڭى

موڭغۇل قەبىلىسى قارا قەتانلارنىڭ يېڭى رەقىپلىرى سۈپىدە مەيدانغا چىقتى. مەشھۇر چىڭگىزخان مۇشۇ يېڭى موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ يولباشچىسى ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئارمىيىسى گويا توسىۋالغىلى بولمايدىغان كەلكۈندەك، ھەش-پەش دىگىچە جۇڭگو، تۈركىستان، ھىندىستانغا، پىرسىيە ۋە سۈرىيەگە بېسىپ كىردى. ئۇلار يەنە روسىيىنى ۋە پولشەنىڭ بىر قىسمىنى ئىشغال قىلغىنىدىن كېيىن، ۋېنگرىيە بىلەن ئاۋستىرىيىگە كىردى.

1220 - يىلى، چىڭگىزخان قەشقەرىيەنى پۈتۈنلەي ئۆز پادىشاھلىقىغا قوشۇۋالدى. بۇ جەرياندا قەشقەرىيەدە ئىلگىرى موڭغۇللار، خەنزۇلار، ئەرەپلەر ۋە قارا قىتانلار تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىكىدەك ئېغىر بۇزغۇنچىلىق ۋە قانلىق ۋەقەلەر كورۇلمىدى.

موڭغۇل سەلتەنىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، قەشقەرىيەدە ئەزەلدىن بولۇپ باقمىغان ۋە بۈگۈندىن كېيىنمۇ ئۇزاق يىللارغىچە بولمايدىغان گۈللەپ ياشىناش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. ئەپۇچانلىق ئىسلامىيەتنىڭ قاتتىق قائىدە - تۈزۈملىرىنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ، شۇ چاغدا خوتۇن - قىزلارنىڭ ناھايىتى كەڭ ئەركىنلىكتىن بەھرىمەن بولغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. خىرىستىيان دىنى بىلەن بۇددىيە دىنى بۇ دولەتتە قايتىدىن باش كۆتەردى. مېچىتلەرنىڭ يېمىغا ئىبادەتخانىلار ۋە بۇتخانا مۇنارىلىرى ياسالدى. جۇڭگو بىلەن غەربىي تۈركىستان ئوتتۇرىسىدا ئوزۇن ئارامەت يەتكۈزىدىغان سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغانلىقتىن، قەشقەردە يەنىلا تۇرغۇن شەھەرلىرى سودا - سېتىق ئىشلىرىدا زور شان - شوھرەت قازاندى.

چىڭگىزخان ئولگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كەڭ تېرىتو-
رىيىسى چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى تەرىپىدىن پارچە - پارچە
بولۇۋېلىندى. قەشقەرىيە دەسلەپتە چاغاتاي (Chagatai)
خانغا تەئەللۇق ئىدى. كېيىن چىڭگىزخاننىڭ پەرزەنت -
لىرىنىڭ قولىدىن پەرزەنتلىرىنىڭ قولىغا ئوتتى. شۇنىڭ
بىلەن، قەشقەرىيە بىرقانچە قېتىم بولۇنۇپ، پۈتمەس -
تۈگمەس جىدەل - ماجرا مەيدانىغا ئايلىنىپ قالدى. 14 -
ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، چاغاتاي ئەۋلادىدىن
تۇغلۇق تومۇرخان (Tooglook - Timur - Khan) قەشقە -
رىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەنلا قالماي، ئۇنىڭ چېگ -
رىسىنى شىمالدا ئىلى دەرياسىدىن تارتىپ كۇنىلىسۇن تاغ -
لىرىغىچە كېڭەيتتى. تۇغلۇق تومۇرخان دانا سىياسەت قىل -
لانغانلىقتىن، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئوز ئارا يېغىلىقلىرى -
دىن ۋەيران بولغان بۇ دولەت ناھايىتى تېزلا ئوزىنى ئوڭ -
شۋالدى. تۇغلۇق تومۇرخاننىڭ قەشقەرىيە تارىخىدا مەشھۇر
شەخس بولۇپ قېلىشىنىڭ يەنە بىر سەۋىۋى شۈكى،
بۇ ھۆكۈمران 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا (ھىجرىيە 754 -
يىلى) سەئىد راشىدىن (Said Rashedin)، شەيخ سەئىد -
(مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى) نىڭ قولىدا ئىمان
ئېيتىپ ئىسلام دىنىغا كىردى. نۇرغۇنلىغان مۇڭغۇل كوچ -
مەنلىرىمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن ئىسلامىيەتكە بەيئەت قىلدى.
شۇنىڭدىن كېيىن، ئىسلام دىنى پۈتۈن شەرقى تۈركىستاندا ①
① ۋەلىخانۇمنىڭ ئېيتىشىچە، ئىسلام دىنى گەرچە شەرقى
تۈركىستاندا مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىگەن بولسىمۇ، لېكىن
بۇددىزم 16 - ئەسىردىلا بۇ دولەتتىن سىقىپ چىقىرىلدى.
«روسىيە پادىشاھى جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى»
1861 - يىللىق 3 - توپلام 34 - بەت - ئاپتوردىن.

ھۆتلەق ئۇستۇنلۇكنى ئىگەللىدى.

تۇغلۇق تومۇر ئوز پايتەختىنى ئاقسۇدىن قەشقەرگە يۆتكىدى. ئۇ يازلىقى ئىسسىق كۈلنىڭ بويىدىكى يەتتە موڭغۇل دىگەن يەردە تۇراتتى. تۇغلۇق تومۇر ئوز ئومردىن ئىك ئاخىرىغا كەلگەندە، بۇخارانىڭ ئىچكى يېغىلىغىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ئوز ھوكۇمرانلىقى دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالدى ھەمدە ئوز ئوغلىنى سەمەرقەنتكە ھوكۇمران قىلدى. بۇ دانا پادىشا ئۆلگەندىن كېيىن، بۇرۇنقى جەڭ - جىدەل - لەر يېڭىۋاشتىن يۈز بەردى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئۇنىڭدەك قابىلىيەتلىك، شان - شوھرەتلىك بولمىغانلىقتىن، ۋەزىيىتى ئەمدىلا تۇراقلاشقان بۇ دولەت يېڭىۋاشتىن مالىمانچىلىقتا قالدى. تۇغلۇقنىڭ ئوغلى سەمەرقەنتتىكى تومۇر تەرىپىدىن (مەشھۇر تومۇرلەڭنىڭ قۇتلىنىشى ئارقىسىدا) ئاغدۇرۇلدى. قەشقەرىيەنىڭ ھوكۇمرانلىق ھوقۇقى تۇغلۇقنىڭ جەمەتىدىكى نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆلتۈرگەن قەمەردىدىن (Kamar Eddin) تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى. بۇنىڭدىن بۇ يېڭى ھوكۇمراننىڭ كۈچى ئانچە زور ئەمەسلىگىنى پەرەز قىلىغىلى بولىدۇ. چۈنكى ئۇ ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە، تىيانشان تاغلىرىنىڭ ئىچىدە ئۆلتۈرۈۋالغان كۆچمە قەبىلىلەر ھەمىشە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، قەشقەرىيەنى پاراكەندە قىلىپ تۇرغان، ھەتتا تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىدىن ئېشىپ ئۆتۈپ، كۈچلۈك تۇمۇرلەڭ تارخانىلىغىنى تالان - تاراج قىلغان. تومۇر لەڭ بۇ كۆچمەنلەرنى جازالاش يۈزىسىدىن ئارقا - ئارقىدىن 4 قېتىم ھەربى ھۇجۇم قوزغىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسى مەغلۇپ بولغان. 1489 - يىلغا كەلگەندە، تومۇر لەڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق

چوڭ جازالاش يۇرۇشىگە ئاتلانغان. ئۇ ئۆز قوشۇنلىرىنى 5 قىسىمغا بۆلۈپ، شىمال تەرەپتە زايىسان كۆلىگىچە جەنۇپ تەرەپتە قەشقەردىيەگىچە ئارىلىقتىكى تاغلاردا يايلايدىغان ئاھالىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاشنى پىلانلاپ، يۇلتۇز ۋادىسى (قارا شەھەرنىڭ غەربىدىكى جاي) نى پۈتۈن ئارمىيىنىڭ ئۇچرىشىش جايى قىلىپ بەلگىلىگەن. تومۇرلەڭ قوشۇنلىرى قانلىق جەڭلەر ئارقىلىق، ئۇرۇش پىلانلىرىنى ئۈنۈملۈك ئورۇنلىغان. شۇنىڭ بىلەن قەشقەردىيە تۈزلەڭلىگىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر پارچە زىمىن ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە ۋەيران بولغان. نۇرغۇن ئاھالە قىرىپ تاشلانغان ①. رىتتېر (Ritter) ئاشۇ ئالاھىدە دەۋردە ئۆتكەن پىرسىيە تارىخچىلىرىدىن توۋەنكى تەسىرلىك جۈملىلەرنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق، تومۇرلەڭنىڭ ھەرقايسى يۈزى-لۈش قوشۇنلىرىنىڭ يۇلتۇز ② ۋادىسىدا ئۇچراشقاندىن كېيىنكى

① ۋايدى رىتتېر (Vide Ritter) يازغان. «شەرق تەرەپ ياكى چىنى تۈركىستان» دىگەن كىتابىنىڭ 1869 - يىل نەشرى، 166 - بەت. — ئاپتوردىن.

② گرىگورىيەۋ (V.V. Grigorieff) ئىسپەندىنىڭ 1861 - يىلى نەشر قىلىنغان «مىرزا شەمسى بۇخارا (Mirze. Shemsa. Bokhara) نىڭ ئەسلىمىلىرى» دىگەن كىتابىنىڭ 33 - بېتىدە مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ. مەخدۇم ئەزەم (Makhodoom-Azem) قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ ۋە خوتەننىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم يەرلىرىنى زىيارەت قىلغاندا، ئاق تالىنلار ۋە قارا تالىنلار دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى تارماق ئۆزبېك ئاھالىسىنى ئۇچراتقان. بۇ يەردە ھۆرمەتلىك مىرزانىڭ خاتا قىلغانلىقى ناھايىتى ئېنىق.

چىنكى غەلبىسىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن ئىدى: يۇلتۇز ۋا-
 ھىسى ناھايىتى گۈزەل مەنزىرىلىك بىر يەردۇر. بۇ يەرنىڭ
 ياپ يېشىل گۈزەل يايلىقى ۋە ساپ ھاۋاسى بار. بىز بۇ
 گۈزەل تاغلىق رايوننى تەسۋىرلەۋاتقان چېغىمىزدا،
 ئۇنىڭ ھەممە يېرىگە چېدىر - بارگاھلار قۇرۇلغان ۋە
 ئاقسۆڭەكلەر ئۈچۈن ھەشەمەتلىك سايىۋەنلەر تىكىلىگەن.
 سايىۋەنلەرنىڭ ئاستىغا گىلەم ۋە كىمخاپ توشەكلەر سې-
 لىنغان ئىدى. شاھ چېدىر تىكىلىگەندىن كېيىن، دۇنيادا
 ئۆزىنىڭ ياۋۇزلۇقى بىلەن داڭق چىقارغان سەلتەنەت
 ئىگىسى پارقىراپ تۇرغان ياقۇت - گۈھەرلەر بىلەن بېزەل-
 گەن مەرمەر تەختتە ئولتۇراتتى. پادىشا ئۆز ئەتراپىغا
 توپلانغان بارلىق ئەسكەرلەر ۋە بارلاسارغا ئۆزى دەسسەپ
 تۇرغان گىلەمنى سۈيۈشكە ئىجازەت بەردى. ئۇ يەنە باش-
 لىرىغا تاج كىيىپ، قوللىرىدا سەۋلىجان (ھوقۇق تايىخى)
 تۇتقان خان - پادىшалارغا، شاھزادىلەرگە، ئەمىر - ئەشرەپ -
 ئاق تالىنلار بىلەن قارا تالىنلار ياكى ئاق تاغلىقلار
 بىلەن قارا تاغلىقلار تاكى ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ
 كېلىۋاتقان دىنىي مەزھەپلەرنىڭ نامى بولۇپ، ھەرگىزمۇ
 بىرەر مىللەتنىڭ نامى ئەمەس. ۋاختەن (Wahtens)
 ئەپەندىمۇ دەل مۇشۇ خاتالىقنى سادىر قىلغان. ئۇ مەككە مەد-
 نىدىن ھەج قىلىپ قايتقان ھاجىلاردىن ئۇققان ئەھۋاللارنى ئىزاھلاپ
 كېلىپ شەرقىي تۈركىستاننىڭ يەرلىك ئاھالىسى ئىككى خىل
 ئۆزبېكلەردىن، يەنى قارا تاغلىقلار ۋە ئاق تاغلىقلاردىن تەركىپ
 تاپقان، دىگەن (ۋاختەن: «جۇڭگو تاتارلىرى ۋە خوتەن ھەققىدە
 ئەسلىمىلەر»، «بېنگال ئاسىيا جەمىيىتى ئىلمىي ژورنىلى» 1935 -
 يىل 4 - توپلام 661 - بەت) — ئاپتوردىن.

لەرگە ۋە باشقا بارلىق ئالى مەنسەپدارلارغا، سەرگەردىلەرگە
ھەرقايسىسىنىڭ توھپىسىگە قاراپ شان - شەۋكەت تونلىرىنى
ھەمدە ھەرخىل ئىسىل جاۋاھىراتلار ئورنىتىلغان كەمەرلەرنى
ئىنئام قىلدى. ياش - نوبەر نازىمىنلارنى ئۆزىنىڭ ئەڭ
يېقىن كىشىلىرىگە ئالتۇن قەدەھلەردە شاراپ تۇتۇشقا
بۇيرۇدى. شۇ يەردە ھازىر بولغان بارلىق ئارمىيە ئۆز
ھۆكۈمرانىنىڭ بۇ مېھىر - شەپقىتىدىن قاتتىق تەسىرلەندى
ۋە ئۆزىنىڭ غەلىبىسىنى بىرنەچچە كۈنلەرگىچە تەبرىكلىدى.
تومۇرلەڭ قەشقەرىيەدىن قەمەرىدىنى قوغلاپ چىقار -
غاندىن كېيىن، تۇغلۇق تومۇرخانىنىڭ بىر نەۋرىسىنى قەش -
قەرىيەگە پادىشا قىلىپ تەيىنلىدى. ئۆزى بولسا مۇشۇ پادى -
شانىڭ قىزىنى ئۆز ئەمرىگە ئالغىنىدىن كېيىن سەمەرقەنتكە
قايتىپ كەتتى، ئەمما ئۇ قەشقەرىيەنى نەپىسى قانغىچە
بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، شۇ قەدەر كەمبەغەل - ۋەيرانە ھالەتكە
چۇشۇرۇپ قويدىكى، بۇ دولەت تا ھازىرغىچە ئۆزىنى ئوڭ -
شۇالا لىمىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئۆتكەن
ئەڭ مەشھۇر ئىككى شەخسى - چىڭگىزخان بىلەن تومۇرلەڭ
قەشقەرىيەنىڭ تەقدىرىگە تۈپتىن قارىمۇ قارشى نەتىجە
بېرىدىغان ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. چىڭگىزخان
ھىچبىر قان تۈكۈمەستىن بۇ دولەتنى ئىگەللىگەن ۋە دىنىي
ئېتىقاتقا كەڭچىلىك قىلىش ئارقىلىق سودىنى ئىلگىرى
سۈرگەن، ھۈنەر - سەنئەت ۋە ئىلىم - پەننى راۋاجلاندۇرغان.
قەشقەرىيەنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە گۈللەپ ياشناپ قۇدرەت
تېپىشىغا ئاساس سالغان ئىدى. كېيىنكىسى بولسا، تالان -
تاراج ھەم ۋەيران قىلىشنى كەڭ يولغا قويۇپ، چىڭگىزخان

ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى 170 يىل داۋامىدا بەرپا قىلغان غەلىبە مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى بىرنەچچە ئاي ئىچىدىلا پۈتۈنلەي نابوت قىلىۋەتتى.

بىز قەشقەرىيەنىڭ دەسلەپكى تارىخىنى بايان قىلغان چېغىمىزدا، بۇ دولەت شۇ قېتىمقى ئېغىر بۇزغۇنچىلىق ئېلىپ كەلگەن بارلىق بەختسىزلىكلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەننىڭ سىرتىدا، يەنە بىر مۇنچە مۇسۇلمان ئەۋلىيالىرى، كارامەتچى تېجىمەللەرنىڭمۇ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. بۇ ئادەملەرنىڭ تەلۋىلەرچە دىنىي ئەسەبىلىكى، ساختىپەزلىكى ۋە مەزھەپچىلىكى بۇ دولەتتە تاكى بۈگۈنگىچە داۋاملىشىۋاتقان يېڭى بەختسىزلىكلەرنىڭ تۈپ نېگىزىدۇر. قەشقەرىيەنىڭ 15 - ئەسىردىن 18 - ئەسىرگىچە تارىخىغا ئىككى دىنىي مەزھەپ ئوتتۇرىسىدا ئۆزۈلمەي داۋاملىشىپ كەلگەن جەڭلەر خاتىرىلەنگەن. بۇ جەڭلەردىن بىر مەھەل جۇڭگولۇقلار، يەنە بىر مەھەل كۈچمەن قەبىلىلەر پايدىلىنىپ، بۇ دولەتنى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان. ئاخىرىدا 19 - ئەسىرنىڭ تارىخى بىزگە بۇ جەڭ يېغىلىق لار قەشقەرىيەنىڭ جۇڭگودىن مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى بىلەن ئاياقلاشقانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. قەشقەرىيە غەربىي تۈركىستانلىق تەۋەككۈلچىلەرنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن بىر قانچە قېتىم ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللەنگەن ۋە جۇڭگونىڭ بۇ دولەتتە تۇرغۇزغان ئەسكەرلىرىنى ھەم خەنزۇلارنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىغان، لېكىن ھەر قېتىملىق كۈرەشتە جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ قەيسەرلىكى بىلەن يېڭىۋاشتىن غەلىبە قىلغان. شۇنىڭدەك دارغا ئېسىش ۋە ئېغىر ئالۋان - ياساق سېلىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ

يەنە ھوقۇق تۇتۇۋاتقانلىغىنى ئەمەلدە كۆرسەتكەن ①.

15 - ۋە 16 - ئەسىرلەردە، تۇغىلىشۇق تومۇرخانىنىڭ نۇرغۇن ئەۋلاتلىرى قەشقەرىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئۇلار بۇ جاينىڭ ئەڭ ئالى ھۆكۈمرانلىغىنى تالىشىپ، ئۇزاققىچە جەڭ - جىدەل قىلىشقانلىغى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان ئىدى. قەشقەرىيە بىر قانچە قېتىملاپ مۇستەقىل ئىككى دولەتكە بۆلۈنۈپ كەتكەن ۋە ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا قەشقەر ۋە ئاقسۇدا ئۆز مەركەزلىرىنى قۇرغان. ئەمما مۇڭغۇل نەسە

① بىز دەل مۇشۇ قۇرلارنى يېزىۋاتقان چېغىمىزدا (1877 - يىل 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگىچە قىسارا شەھەر قورغىنىدىن تەخمىنەن 120 چاقىرىم يىراقلىقتىكى كورلا شەھرىدە)، بۇ يەرگە بىر قانچە يۈز چاقىرىم كېلىدىغان توخسۇن بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ ئارىلىغىدا جۇڭگو ۋە قەشقەرىيە قوشۇنلىرى بىر-بىرىگە قارشى سەپ تۇرۇپ تەييار تۇرۇۋاتاتتى. جۇڭگو قوشۇنلىرى بىر قانچە قېتىم غەلىبە قازانغان ئىدى. بۇ چاغدا ماناس ۋە ئۈرۈمچى شەھرى ئاللىقاچان قولىدىن كەتكەن بولۇپ، بۇ يەرنىڭ نەچچە ئونمىڭ ئاھالىسى قىرىپ تاشلاندى. باھار كىرىشى بىلەنلا تۇرپان، كورلا، كۇچا قاتارلىق بەزى شەھەر - لەرنىڭمۇ يۇقۇرقىدەك تەقدىردىن قېچىپ قۇتۇلالماسلىغى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. "بە دولەت" نىڭ ئاجىز قوشۇنى چىڭ خانىدانلىغىنىڭ بىر نەچچە ئونمىڭلىغان ئەسكەرلىرىگە قارشى تۇرالايدۇ. روسىيە ئەگەر بۇ قېتىمقى قانلىق توقۇنۇشقا ئارىلىشىپ ئۇنىڭغا خاتىمە بەرمەيدىغان بولسا، ئېھتىمال، بۇنىڭدىن 12 يىل ئىلگىرىكى قانلىق قىرغىننىڭ چۈچەك ۋە غۇلجىدا نەچچە يۈز مىڭ ئادەمنىڭ جىنىغا زامىن بولغانلىغىنى كۆرگىنىمىزدەك، قەشقەرىيەدەمۇ مىليونلىغان ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولۇشىنى كۆرۈشىمىز مۇمكىن. — ئاپتوردىن.

ئىدىن بولغان بۇ خانلار ئۆزبېك خانلىرىغا بېقىندى بولمىغاچقا ئۇزاق ھۆكۈم سۈرەلمىگەن ئىدى. مۇشۇ مەزگىللەردە ئۆزبېك خانلىرى بۇخارا، سەمەرقەنت، قوقان ۋە تاشكەنتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. غەربىي تۈركىستاندىكى (ماۋرا-ئىننەھىردىكى) ئۆزبېك خانلىرىنىڭ كۈچىنىڭ زورىيىشى شەرقىي تۈركىستاندىكى موڭغۇل خانلىرىنىڭ كۈچىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىتتى. تىيانشان تاغلىرى ئەتراپىدا ئولتۇرۇشلۇق كۆچمەنلەر پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي موڭغۇل خانلىرى ئىچىدە پارتلىغان زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىكى ئۇرۇشلىرىغا ئارىلىشاتتى ياكى بىر دەم بۇ پادىشانى قوللىسا، بىر دەم يەنە بىر پادىشانى قوللايتتى. بۇ كۆچمەنلەر قەشقەرىيەنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماي، بەلكى داۋاملىق تۈردە يەنە قوقان ۋە تاشكەنتلەرگىچە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كىرەتتى. بۇ پاكىتلار ئۆزبېكلەرنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قول تىقىشىغا بانا - سەۋەپ بولۇپ بېرىتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۆزبېك خانلىرى كۆچمەن موڭغۇللارنى جازالاش نامى بىلەن سەمەرقەنتتىن قەشقەرىيەگە ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ئۇنى بېسىۋالدى.

15 -، 16 - ئەسىرلەرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان چىڭگىزخان ئەۋلاتلىرى ئىچىدە سۇلتان سەئىد (Sultan Said) ئەڭ مەشھۇر ئىدى. ئۇ تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى كۆچمەنلەرنى بويسۇندۇرۇپلا قالماي، بەلكى ئۆزىنىڭ چېگىرىسىنى جەنۇپ ۋە غەرب تەرەپتىكى كەشمىر ۋە بەدەخشانغىچە كېڭەيتتى. بۇنىڭ سىرتىدا، ئۇ يەنە 1531 -، 1533 - يىللىرى 5000 ئەسكەرنى باشلاپ

تېبەتكە قارشى جازا يۇرۇشى قىلغان ئىدى. قىش كىرىپ قالغانلىقتىن، ئۆز قوشۇنلىرىنىڭ تەمىنات مەسلىسىنى ھەل قىلالماي، ھەربىي يۇرۇشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى. ئۆز ئوغلى ئىسكەندەر (Iskəndər) نى 4000 ئەسكەر بىلەن كەشمىردىكى بىر قەشلاقتا ئەۋەتىپ، ئۆز يېنىدىكى 1000 ئەسكەر بىلەن بالىتنىڭ يېنىدا قەشلاپ قالدى. ياز كىرىشى بىلەن تەڭلا سۇلتان سەئىد ئۆز قوشۇنلىرىنى يېڭىۋاشتىن يىغىپ، لەخاساغا داۋاملىق يۇرۇش قىلدى ۋە بۇ شەھەرنى بېسىۋالدى. سۇلتان سەئىد قايتىپ كېلىۋېتىپ، قارا قۇرۇم تاغ ئېغىزىغا يېقىن بىر يەردە ئىگىز تاغ رىئاكىسى يەسى بىلەن قازا قىلىپ كەتتى^①. بۇ غەيرى دىندىكىلەر ئۈستىگە قىلىنغان بىر قېتىملىق غازات يۇرۇشى ئىدى. قەشقەرىيەدىكى خوجىلار ياكى ئىككى مەزھەپنىڭ كاتىۋاشلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پۈتمەس - تۈگۈمەس جەڭ - ماجرالار شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن باشلانغان ئىدى.

14 -، 15 - ئەسىرلەردە، بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت نۇرغۇنلىغان تالىپلارنىڭ ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرىنى ئۈگىنىدىغان ۋە قوبۇل قىلىدىغان مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ تالىپلار ئەۋلىيا ۋە كارامەتچى دىگەن ئاتاققا ئېرىشىش ئۈچۈن، ئىسلامىيەتنى تەشۋىق قىلاتتى، 15 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، مۇشۇ مەركەزدە راۋاجلاندىرۇلغان بۇ تەلۋىلەرچە ئەسەبىلىك ۋە ساختىپەزلىكلەر قەشقەرىيەگىمۇ

① بېللوۋ : سۇلتان سەئىد ھوكۇم سۇرگەن دەۋردە مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر (Mirrza Mahommed Goodar) قەشقەرىيەدىكى موڭغۇل خانلىرىنىڭ تارىخىنى يازغان. ئۇ بۇنى «تارىخ رەشىدىيە» دەپ ئاتىغان. — ئاپتوردىن.

مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى 8 - ئەسىر - دىلا شەرقىي تۈركىستانغا كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پەقەت ئەرەپ ئىستىلاسى مەزگىلىدىكى بىر خىل ۋاقىتلىق قىزغىنلىقتىنلا ئىبارەت ئىدى. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە بولۇپمۇ موڭغۇل خانلىرى شەرقىي تۈركىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، بۇ دولەتتە يۈرگۈزۈلگەن دىنىي كەڭچىلىك رۇبرۇكۋىست (1254 Rubrukvist) ①، ماركوپولو (1280 Marco Polo)، خۇگس (1604 Hughes) قاتارلىق ياۋرۇپا ساياھەتچىلىرىنى ناھايىتى ھەيران قالدۇرغان. كېيىنكى ئىككى كىشى ناھايىتى ئىرادىلىك مىسسىئونىرلاردىن بولۇپ، ئۇلار قەشقەرىيە ئاھالىسى ئىچىدە قائىدە - يوسۇنلارنىڭ بوشىشىپ كەتكەنلىگىنى كۆرۈپ ناھايىتى ئېچىنغان. بۇ ئۈچ ساياھەتچىنىڭ بىرىنچىسى مۇشۇ دولەتتىكى لوپنور كۆلىنىڭ شىمالىدىن قارا شەھەرگىچە بولغان يەرلەرنى زىيارەت قىلغان. ئۇنىڭ يازغان خاتىرىسىگە قارىغاندا، شۇ چاغلاردا بۇ يەردە موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار بار بولۇپ، بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارمۇ بۇددىستلار ئىكەن. لېكىن ئۇلارنىڭ شەھەرلىرىدە نېستۇرىيان مەزھىبىدىكى خرىستىيانلار سارتلار (مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئېتىقاتچىلىرى) بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئىكەن.

① گىرىكورىيېۋ ئەپسەندى (ئۆزىنىڭ رىتسىر يازغان «شەرق تەرەپ يىاكى چىنى تۈركىستان» ناملىق ئەسەر، ئۈچۈن يازغان ئىزاھاتنىڭ 428 - بېتىدە): رۇبرۇكۋىستنىڭ ئەسلى ئىسمى رۇئىسبىرۇك (Ruisbirük) دەپ كۆرسىتىلىدۇ - ئاپتوردىن.

نېستۇرىيانلار ئۆزلىرىنىڭ چېركاۋلىرىدا ① ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان ئىكەن. رۇبرۇكۇستى سىزگە يەنە ئۆزىنىڭ نېستۇرىيانلار كەنتىنى زىيارەت قىلىش ئەھۋالىنى بايان قىلىپ كېلىپ، ئۇ ھىلىقى ساياھەتچى ھەمراھى بىلەن بىللە چېركاۋلارغا كىرگەنلىكى ۋە خوشاللىقىدىن "سالۋۇ-دۇژنا" (خىرىستىيانلارنىڭ دىنىي مەدەنىيىتى) نى ئۆزلىك ئوقۇغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ساياھەتچى ماركوپولومۇ بۇ دولەتتە بۇددىزىم، ئىسلام دىنى ۋە خىرىستىيان دىنىدىن ② ئىبارەت ئۈچ دىننىڭ بىرلا ۋاقىتتا تەڭ قوللىنىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇ ھەتتا ئۆزىنىڭ يەركەننى زىيارەت قىلغان چېغىدا، كاتولىك دىنىنىڭ ئېپىسكوپى (باش روھانىسى) بىلەن بىللە تۇرغان-لىقىنى يازىدۇ ③، بىز تومۇرلەڭنىڭ ئوغلى شاھروھ (Shahrok) ھوقۇق تۇتقان مەزگىلدە جۇڭگوغا بارغان بىر چەتئەللىك ئەلچىنىڭ يازغان خاتىرىسىدىن شۇ ۋاقىتلاردا يۇرگۈزۈلگەن دىنىي ھورىيەتكە ئائىت بەزى دەلىل - ئىسپاتلارنى تاپتۇق.

بۇ چەتئەللىك ئەلچى 1420 - يىلى قۇمۇل شەھرىدە غەيرى دىنىدىكىلەرنىڭ ئىبادەتخانىلىرى ④ بىلەن بىر

① دىتتېرنىڭ «شەرقىي تەرەپ ياكى چىنى تۈركىستان» دىگەن كىتابىنىڭ 161 - بېتىگە قاراڭ. — ئاپتوردىن.

② دىتتېر يازغان «شەرقىي تەرەپ ۋە چىنى تۈركىستان» دىگەن كىتابىنىڭ 164 - بېتىگە قاراڭ. — ئاپتوردىن.

③ بېلموۋ. — ئاپتوردىن.

④ ۋەلىخانوف: «روسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى»، 1861 - يىل، 3 - توپلام، 34 - بەت. — ئاپتوردىن.

قانچە ياسىداق مېچىتلەرنىڭ بىر قاتاردا تۇرغانلىغىنى ئوز كوزى بىلەن كورگەنلىگىنى يازىدۇ.

15 - ئەسىردە، ئىسلام دىنىي مەزھەپلىرىنىڭ مەشھۇر ئولىمالىرى ۋە بىشارەتچىلىرى غەرىپتىكى جايلاردىن شەرقىي تۈركىستانغا كىرىشكە باشلىدى. ئىسلام ئولىمالىرىنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭلا، دىنىي جەھەتتىكى تار بىر تەرەپلىكلىك قاراشلار بىلەن قاتتىق قوللۇق دىنىي جەھەتتىكى كەڭچىلىكنىڭ ئورنىغا ئوتتى، قانلىق ئۇرۇشلار ئارقىمۇ ئارقىدىن يۈز بېرىشكە باشلىدى. قەشقەرىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىقتىسادىي پالەچلىك ھالىتى قەشقەرىيەنى ھازىرقى بىچا-رىلىك ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى.

15 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ پۇشتى، بۇخارالىق روھانى سەئىد مەختۇم ئەزەم خوجا شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئاساسلىق شەھەرلىرىنى ① زىيارەت قىلغىنىدا، قەشقەرىيە خانىنىڭ ھىمايىسىگە ۋە نۇرغۇن ماددى ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ، بىردىنلا بېيىپ كەتتى ۋە يەرلىك ئاھالە ئىچىدە زور ئابىروي قازاندى، بولۇپمۇ مەختۇم ئەزەمنىڭ ئىمام كالان خوجا (Imam kalya)، ئىساق ۋەلىيۇللا خوجا (Isakwali Khadja) دىگەن ئىككى ئوغلى قەشقەرىيە خانىنىڭ ۋە ئاھالىسىنىڭ ئېتىقادىنى ئوزلا-

① گرىگورىيېۋ: «مىرزا شەمس بۇخارانىڭ يىلتىزمىسى»،

1861 - يىل نەشرى، 34 - بەت. ۋەلىخانوفنىڭ: «روسىيە

پادىشالىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى»، 1861 -

يىللىق 3 - ساننىڭ 34 - بېتىدىكى ماقالىسىدىن پايدىلىنىڭ. -

ئاپتوردىن.

رىگە قارىتىپ، بۇ يەردە مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ھامىسى بولۇپ قالدى، ئۇلار خوجىلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى كەلگۈسى مۇھىم ئورنى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەردى. ئۇلارنىڭ كەينىدە بىر توپ سوپىلار (غايىپلار)، دىۋانلىرى، دەرۋىشلەر ۋە تەقۋادار مۇرىتلار ئەگىشىپ يۈرەتتى. بۇ ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەننىڭ دىنىي تەشەببۇسلىرىدىكى پەرق ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار كېيىنچە ئىككى دىنىي مەزھەپ بولۇپ شەكىللەندى. ئىمام كالانىغا ئەگەشكۈچىلەر ئۆزلىرىنى ئىساقىيا دەپ ئاتىدى. ئىسھاق ۋە لىيۇللا خوجا تەرەپتىكىلەر بولسا ئۆزلىرىنى ئىساقىيا دەپ ئاتىدى. كېيىنكى ۋاقىتتا بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ ئالدىنقىسى "ئاق تالىنلار" (ئاق تاغلىقلار)، كېيىنكىسى "قارا تالىنلار" (قارا تاغلىقلار) دەپ ئاتالدى. بۇ ئىككى مەزھەپ ھازىرغىچە مەۋجۇت، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مۇھىم رولىنى ئاللىقاچان يوقاتقان ئىدى.

بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ باشلىقلىرى ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆزلىرىنىڭ مەنۋى جەھەتتىكى تەسىر كۈچىگە ئىنچە قانائەت قىلماي، سىياسى جەھەتتىمۇ ھوقۇق تۇتۇشنى ئارزۇ قىلىپ قالدى. مۇشۇ مەقسەتتە ئۇلار بىر پۈتۈن دولەتنى بىر بىرىگە زىت ئىككى لاگىرغا بۆلۈش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ شەخسى مۇددىسىنى كۈزلەپ، بۇ دولەتكە ئاۋال جۇڭغارلارنى، ئاندىن كېيىن خەنزۇلارنى باشلاپ كەلدى.

ئاپپاق خوجا ئاق تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ باشلىغى بولغان چاغدىن باشلاپ، خوجىلار ئوتتۇرىسىدا ئەڭ ئالى سىياسى ھۆكۈمرانلىقنى تالىشىش يۈزىسىدىن ئوزئارا سۈنە -

قەستلىك كۈرەشلەر باشلانغان ئىدى.

ئاپپاق خوجا ئوزنىڭ دىنىي ئولمەلىق ۋە ئىشلىق كاتتا نامى بىلەن پەقەت شەرقىي تۈركىستاندىكى ياشلارنىلا ئەمەس، بەلكى غەربىي تۈركىستاندىكى ياشلارنىمۇ ئوزىگە قارىتىۋالدى. ھەتتا ماۋرائىننەھرىدىن كەلگەن ھوكۇمرانلار قاتىلىمىدىكى بەزى ئادەملەرنىمۇ ئوزىگە مۇرىت قىلىۋالدى. ئاپپاق خوجا ئوزنىڭ شەيخۇلىئىسلاملىق ئابروپى بىلەن ھازىرمۇ قەشقەرىيەلىكلەرنىڭ تاۋاپ قىلىشىغا ئېرىشمەكتە. ئۇنىڭ قەۋرىسىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن، خېلى يىراق يەرلەردىن ھەر يىلى نۇرغۇن كىشى قەشقەرگە كېلىشىدۇ. ئاپپاق خوجىنىڭ دىنىي ئابروپى قەشقەرىيەدە ئەڭ يۇقۇرى پەللىگە يەتكەن چاغدا، چىڭگىزخاننىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئەۋلادىدىن ئىسمائىلخان (Khan Ismail) مۇشۇ دولەتتە ھوكۇمران ئىدى. بۇ يېڭى ھوكۇمران قارا تاغلىقلار گۇرۇ-ھىنىڭ كەسكىن ئەزاسى بولغاچقا، ئاپپاق خوجىنىڭ ئۈنچە-مۇالا ئاتاققا ئىگە بولۇشىغا زادىلا چىداپ تۇرالمايتتى، شۇڭا ئۇ ھەر خىل چارە - تەدبىرلەر بىلەن ئاپپاق خوجىنى قەشقەرىيەدىن قوغلاپ چىقىرىشقا تىرىشاتتى. تەقەببەك ئۈچ-رىغان ئاپپاق خوجا ئۇنىڭدىن ئۈچ ئېلىش ئۈچۈن، قولىدىن كېلىشىچە ھەر خىل چارىلەرنى قوللاندى. ئۇ تىبەتكە بېرىپ دالاي لاما ① بىلەن كۈرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن ياردەم سورىدى ۋە ئىسلامىيەتنىڭ ھەقىقىي دۇشمىنى بولغان دالاي لامانىڭ قولىشىغا ئېرىشتى. ئاپپاق خوجا بۇنىڭ سىرتىدا

① 6 - ئەۋلات دالاي لاما ئەينى زاماندا شىزاڭنىڭ مەركىزى

لىخاسادا تۇرىدىغان بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل ئاسىيادىكى بۇددىستلارنىڭ مەنۋى داھىسى ھىساپلىناتتى. - تەرجىماندىن.

يەنە ئۆزىنىڭ شەخسى مۇددىئاسىنى كۆزلەپ، ئۆز ۋەتىنىنى جۇڭغارلارنىڭ ئاياق - ئاستى قىلىشىغا تاشلاپ بەردى. 1678 - يىلى جۇڭغارلار قەشقەرىيەنى بېسىۋالدى ۋە تاكى خەنزۇلار بۇ دولەتنىڭ ھۇقۇقىنى تارتىۋالغانغا قەدەر 78 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. خەنزۇلارمۇ ئاق تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ يەنە بىر شەخسى مۇددىئاسىنى كۆزلەيدىغان قارا ئىيەت باشلىقى بۇرھانىددىن خوجا (Boor Khan Eddin) تەرىپىدىن تەكلىپ قىلىپ كەلتۈرۈلگەن ئىدى (بۇ يەردە بىز شۇنى ئەستە تۇتۇشىمىز كېرەككى، جۇڭغارلار ياكى قالماقلار ئۆزلىرىنى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بىرسى دەپ ئاتايتتى. ئۇلار ئىلى، تېكەس، كۈنەس ۋە چوڭ - كىچىك يۇلتۇز ۋادىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئىدى).

17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، جۇڭغارلار جۇڭگودا موڭغۇللار تەرىپىدىن قۇرۇلغان يۈەن سۇلالىسى ھالاك بولغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇيۇشتى ۋە چورۇس قەبىلىسىنىڭ خانى غالدان بوشۇكتۇ (Haldan Bokoshata) ① نى ئۆزلىرىنىڭ رەھبىرى قىلىپ سايلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن جۇڭغارلار بىر مەزگىل ئۆزلىرىنى "ئۇلۇتلار" (ئۇلۇت) دەپ ئۆز بەگلىرىنى بولسا "ئورت" (ort) دەپ ئاتاشتى.

غالدان بوشۇكتۇخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە جۇڭغارلارنىڭ زېمىنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ چېگرىسى شىمالدا سىبىرىيەگىچە، شەرقتە موڭغۇلخان ھۆكۈمرانلىقىدىكى خالىخې موڭغۇللىرىنىڭ يەرلىرىگىچە، غەربتە قىرغىز دالاسىدىن تارتىپ، بالقاش كۆلىگىچە، جەنۇبتا

① "بوشۇكتۇ" موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، "تەڭرى ئىرادىسى

بىلەن ھوقۇق تۇتۇقچى" دېگەن مەنىدە. - تەرجىماندىن.

شەرقىي تۈركىستانغىچە (كۇچا، قارا شەھەر، تۇرپان قاتارلىق يەرلەرگىچە) بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ مەزگىلدە، جۇڭغارلار (قالماقلار) چورۇسلار، تورغاتلار، خوشۇتلار ۋە دوربۇت مۇڭغۇللىرىدىن ئىبارەت 4 قەبىلىگە بۆلۈنەتتى. ئۇلار ھازىرمۇ مۇشۇ ناملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەربىر قەبىلىنىڭ ئۆز ئالدىغا ھوكۇمرانلىق قىلىدىغان خانى بولسىمۇ، لېكىن بۇ خانلارنىڭ ھەممىسى چورۇس خانىغا بويسۇناتتى.

جۇڭغارلار مۇستەقىل ھوكۇمرانلىق قىلىغان چېغىدا جۇڭگولۇقلار بىلەن توختىماي ئۇرۇش قىلىپ تۇردى. ئەمما بۇ ئۇرۇشلار جۇڭغارلارنىڭ شەرقىي تۈركىستان بىلەن تەبىئىي ئۆز تېرىتورىيىسىگە ① قوشۇۋېلىشىغا ھېچقانداق توسقۇنلۇق قىلالىغان ئىدى.

كېيىنكى چاغلاردا، جۇڭگولۇقلار قالماقلارنىڭ ئاقساقلىقى ئامۇرسەنا (Amoor Sana) نىڭ خانلىقى قىلىشىدىن ۋە جۇڭغارلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى جىدەل ماجرالاردىن پايدىلىنىپ، يۇقۇرىدىكى دولەتلەرنى ھېچقانداق بەدەلسىزلا بېسىۋالدى.

جۇڭغارىيە چورۇس خانلىرى ھوكۇمرانلىق قىلغان ۋە غالدان بوشۇكتۇ ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ئاجايىپ روناق تاپقان. تىيانشاننىڭ شەرق تەرىپىدىكى ۋادىلار تىمەن تۆگىلەر، ئىگىز ئاتلار ۋە سېمىز قوي پادىلىرى بىلەن تولدۇ.

① گولوبىيېۋ: «ئىلىنىڭ سىرتىدىكى يەرلەر»، «روسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى»، 1861 - يىلىلىق 3 - توپلام، 106 - بەتكە قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

خان ئىدى. بۇ چاغدا دولەتنىڭ مەركىزى ئىلى بولۇپ، خان ئۇ يەردە ئۆزىنىڭ نۇرغۇنلىغان كۈچىمەن چارۋىچى ئاھالىسىنى باشقۇراتتى①.

ئاپپاق خوجا دالاي لامانىڭ مەسلىھىتى بويىچە غالا-دان بوشۇكتۇدىن ئۆزىنىڭ رەقىبى — قەشقەردىكى ئىسمائىل-خانغا قارشى تۇرۇشقا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. غالا-دان بۇنى پايدىلىق پۇرسەت دەپ بىلىپلا، قەشقەرىيىنىڭ ئىچكى ئىشىغا قول تىقتى ۋە بۇ يەرنى 1678 - يىلى بې-سۋالدى. ئۇ ئاپپاقنى ئۆزىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ تەيىنلىدى، قەشقەرنىڭ سابىق خانى ئىسمائىلنىڭ ئائىلە - تاۋاباتلىرىنى ئەسىرگە ئېلىپ ئىلىغا قايتتى.

بىز غالداننىڭ قەشقەرىيەنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قىلچە قول تەككۈزمەي، قەشقەرىيەدىن ئۇنىڭغا ھەر ئايدا تاپشۇرۇلىدىغان 400.000 سەر تەڭگە (500.000 رۇبلى ياكى 62.500 فۇنت ستېرلىڭ) بىلەنلا قانائەتلىنەتتى. لېكىن، ئۇنىڭ سىياسى تەكلىپىنىڭ نىمە ئىكەنلىگىنى چۈشىنىۋالالايمىز. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئاپپاق خوجا ئۆزىنىڭ ۋەتىنىگە ساتقىنلىق قىلغان بەتنامىنى يۈ-يۈش ئۈچۈن، ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىن قول ئۈزۈپ، ئىسمائىلخاننىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئەمىرنى ئۇچتۇرپاندىن تەك-لىپ قىلىپ كېلىپ، قەشقەرنىڭ خانى دەپ ئېلان قىلدى ھەمدە مۇھەممەت ئەمىرخاننى ۋەتەننى جۇڭغارلارنىڭ ئا-سارىتىدىن ئازات قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئاپپاق خوجا

① كۈچىمەن چارۋىچى قالماقلار ئولۇسلار ياكى قەبىلىلەرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇلارنىڭ يازلىق ۋە قىشلىق تۇرار جايلىرى ستۇبىيىشا (چارۋىچىلار لاگېرى) دەپ ئاتىلىدۇ. — ئاپتوردىن.

پىلانلىغان بۇ ئاخىرقى ھەركەت دولەتلىككە ئۇنىڭ تۇنجى قېتىملىق ئاسىيلىغىدىنمۇ يامان ئاقىۋەت ئېلىپ كېلەتتى. ئەمىرخان (Kihan Emir) ھەققەتەنمۇ جۇڭغارلارغا قارشى قوزغىغان بىر قېتىملىق ھۇجۇمدا غەلىبە قىلغان. شۇ قېتىمقى غەلىبە بىلەن 30.000 دەك ئەر-ئايال ئەسر، نۇرغۇن مال - چارۋا ۋە بايلىقلارنى ئېلىپ قايتقان ئىدى. ئەمما كېيىن قالماقلارنىڭ ھىيلە - مەكرىسىدىن قورقۇپ تاقىقا قېچىپ بارغىنىدا، ئۆز ئادەملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەرىيە يېڭىۋاشتىن خوجىلارنىڭ ئۆزئارا قانلىق جەڭ قىلىدىغان سەھنىسىگە ئايلىنىپ قالدى. جۇڭگولۇقلار بۇ دولەتنى بېسىۋالغاندىن كېيىنلا (1825-يىلىغا كەلگەندە) بۇ ئىچكى ئۇرۇشلار ۋاقتىنچە توختىدى. ئەمىرخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئاپپاق خوجا ئالى سىياسى ھوقۇقىنى يېڭىۋاشتىن قولغا كىرگۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇزاق ھۆكۈم سۈرەلمىدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ① ھوقۇقىنى ئۇنىڭ خوتۇنى خېنىم پاشا ② (Khanuin - Padsha) قولغا كىرگۈزۈۋالدى. خېنىم پاشا ئۆز ئەتراپىدىكى بىر تۈركۈم دەرۋىشلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئاپپاق خوجىنىڭ چوڭ ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ، ئالى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئۆز ئوغلى مەھدى (Mehdi) گە تارتىپ ئېلىپ بەردى. ئەمما ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، خېنىم پاشا ئۆزى پىلانلىغان سۇنئەتتىكى قۇربانى بولۇپ، ھىلىقى دەرۋىشلەرنىڭ پىچىقىنى ئاستىدا

① «ئاپپاق خوجا تەزكىرىسى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا. زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈلگەن. — تەرجىماندىن.

② ئۇچتۇرپانلىق ئېزىم پاشا خېنىم بولسا كېرەك. — تەرجىماندىن.

ئۆلدى. مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن، يەركەن ۋە قەشقەر ئايرىم-ئايرىم ھالدا قارا تاغلىقلار مەزھىبىدىكى دانىيال خوجا ۋە ئاق تاغلىقلار مەزھىبىدىكى ئەخمەت خوجىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ ئىككى خوجا يەنە ئۆزئارا قانلىق جەڭ باشلىۋەتتى. دانىيال خوجا دەسلەپتە يەركەندىكى قىرغىزلارنى ياردەمگە چاقىردى. بۇ قىرغىزلارنىڭ سەركەردىسى سۇلتان ھاشىم (Sultan Ashem) دىگەن كىشى بولۇپ، بىر مەزگىل يەركەنگە خان بولغان ئىدى. لېكىن دانىيال خوجا جۇڭغارلارنىڭ ئەمىرخانىدىن ئىنتىقام ئېلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىغىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ياۋغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن، قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ كېلىۋاتقان قالماقلار قوشۇنىغا قوشۇلدى. دانىيال خوجا يېڭى ئىتتىپاقداشلىرى بىلەن بىرلىكتە قەشقەرلىقلەر بىلەن بىرنەچچە مەيدان ئېلىشتى. ئاخىر قەشقەر تەرەپ مەغلۇپ بولۇپ، سېپىلىنى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. جۇڭغارلار بۇ قېتىمىمۇ ناھايىتى كەڭ قوساقلىق قىلدى. جۇڭغارلارنىڭ بۇلاڭ-تالاڭ قىلغانلىغى ياكى ئۆز دۈشمەنلىرىنى قىرغانلىغى ھەققىدە ھېچقانداق خاتىرىنى كۆرمىدۇق، ئۇلار قەشقەر شەھرىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، پۇقرا تەرىپىدىن سايلانغان بىر ئادەمنى بۇ يەرگە ھۆكۈمران قىلىپ تەيىنلەپ، ئەخمەت خوجىنى ۋە ئۇنىڭ ئائىلە-تاۋاباتلىرىنى ھەم ئۇنىڭ چوڭ تەسىر كۈچكە ئىگە مۇخلىسلىرىنى، شۇنىڭدەك دانىيال خوجىنى ئېلىپلا ئۆز دولىتىگە قايتىتى.

1720 - يىلى غالدان بوشۇكتۇ ئۆلگەندىن كېيىن، سېۋىن ئارىبىدە دىگەن بىر كىشى جۇڭغارىيە تەختىگە چىقتى. بۇ يېڭى ھۆكۈمران دانىيال خوجىغا قەشقەرىيەدىكى

ئالتە شەھەرنى باشقۇرۇشنى تاپشۇردى. دانىيال خوجا يەر-
كەمگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ يەرنى ئۆزىنىڭ مەر-
كەزى قىلىپ بەلگىلىدى ۋە ھەر قايسى شەھەرلەرگە ئۆزى
تاللىغان ھاكىملارنى تەيىنلىدى. ئېھتىمال، "ئالتە شەھەر"
دىگەن نام مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن.
قەشقەرىيە دەل ئالتە شەھەرنىڭ نامى بىلەن تونۇلغان. بۇ
ئالتە شەھەر قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ ۋە
كۇچار^① لارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. دانىيال خوجىنىڭ چوڭ
ئوغلى جۇڭغارلار ئوردىسىدا گورۇگە تۇتۇپ قېلىندى.

غالىدان سېرىن (Haldan Serin) جۇڭغارىيىگە پادى-
شا بولغاندىن كېيىنمۇ دانىيال خوجا ھۆكۈمران بولۇپ تۇ-
رىۋەردى. نەتىجىدە قارا تاغلىقلار قەشقەرىيىدە ئۆزىنىڭ
تەسىر كۈچىنى تۇرغۇزۇۋالدى. دانىيال خوجا ۋاپات بولغان-
دىن كېيىن، غالىدان سېرىن ئۆزىنىڭ 4 ئوغلىنى بىردىن
شەھەرگە خان قىلىش پەرمانىنى چۈشۈرۈپ، چوڭ ئوغلىغا
يەركەننى، ئىككىنچى ئوغلىغا قەشقەرنى، ئۈچىنچى ئوغلىغا
ئاقسۇنى، تۆتىنچى ئوغلى يۇنۇس خوجىغا (Yunus Khodja)
خوتەننى بەردى. دىمەك، ئۇ قەشقەرىيەدىن ئۆزىگە كېلىدىغان
تەھدىتنى ئازايتىش ئۈچۈن، قەشقەرىيەنى بولۇپ ئىدارە
قىلىش چارىسىنى قوللانغان ئىدى.

يۇنۇس خوجا — بۇ توت ئاكا — ئۇكا ئىچىدە قەلبى
جۇشقۇنلۇققا ۋە ئۇلۇغ ئارزۇ — ئىستەكلەرگە تولغان كىشى
ئىدى. يۇنۇس خوجا جۇڭغارلارنىڭ ئاجىزلىغىنى سەزگەندىن

① كېيىن ياقۇپ بەگ بۇ ئالتە شەھەرگە يەنە قارا شە-
ھەرىنىمۇ قوشقان. شۇنىڭ بىلەن قەشقەرىيە يەتتە شەھەر دەپ
ئاتىلىدىغان بولغان. — ئاپتوردىن.

كېيىن، قەشقەرىيەنىڭ مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈشكە بەل باغلىدى ۋە ئۆزىنىڭ بۇ مەقسىدىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن جىددى چارە ئىزلەشكە كىرىشتى. ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپاننىڭ ھاكىملىرى جۇڭغارىيە ھۆكۈمىتىگە يۇنۇسنىڭ ئەھۋالىنى چېچىپ قويدىغان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭغارلار ئۆزىنىڭ ئىچكى جىددەل ماجىرالىرى بىلەن بەنت بولۇپ كەتكەچكە، يۇنۇسنىڭ پىلانىنى تارمار قىلىشقا ئۆزلىرىنىڭ قۇدرىتى يەتمەيدىغانلىقىنى سېزىپ قالدى.

غالدان سېرىن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەمەتلىرى ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى پارتلىدى. بۇ كۈرەش بىر بىرىگە قارشى تەرەپنىڭ تەخت ۋارىسلىرىنى ئاغدۇرۇش ①

① غالداننىڭ ئۇرۇق جەمەتلىرىنىڭ تەخت تالىشىش كۈرىشى داۋامىدا قىلغان رەزىللىكلىرىنىڭ تىپىك مىسالى سۈپىتىدە، سىز تۆۋەندە ئابراموف (Abramoff) ئەپەندىنىڭ «روسىيە پادىشاھى جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى»، 1861 - يىللىق ھەج - ھۆنەسىنىڭ 160 - بېتىگە بېسىلغان ماقالىسىدىن نەقىل كەلتۈرۈمىز. بۇ نەقىللەر جۇڭگولۇقلار يازغان «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - بىلىگەنلىرىمىز» (جۇڭگونىڭ غەربىي رايونلىرىغا يېقىن جايلار - نىڭ يىلنامىسى) دىن ئېلىنغان، "1745 - يىلى 9 - ئايدا، غالىمدان سېرىن خان ئۆلدى. خاننىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ئۇنىڭ 2 - ئوغلى سېۋىن دورجى ئاجەنامجىل (Isaran - Dorizi - Atchja - namjyal) تەختكە ئولتۇردى. ئۇ ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ئۆز ئىنىسى سېۋىن جايىل (Isaran - Djail) نى ئۆلتۈرۈۋەتتى. غالدان سېرىننىڭ چوڭ ئوغلى لامادارجا (Lama - Dardja) ئۆزىنىڭمۇ كىچىك ئىنىسىگە ئوخشاش بامان ئاقىۋەتكە قېلىشىدىن قورقۇپ، خاننىڭ بۇ ۋارىسنى ئۆلتۈرۈپلا

بىلەن ئاخىرلاشتى. غالىدانىڭ يىراق تۇققىنى، قالماقلار
 قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئامۇرسەنا ھۇشۇ غەلىيانىدىن پايدى-
 دىلىنىپ خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش نىيىتىگە كەلدى. دە،
 ئۆزىگە يېقىن بەزى كىشىلەرنىڭ تەلىپىنى سىناپ كۆرمەكچى
 بولدى. ئەمما ئىش ئۇنىڭ ئويلىغان يېرىدىن چىقماي
 قالغانلىقتىن، 1847 - يىلى ئۆز قەبىلىسى بىلەن بىللە
 جۇڭگو پۇقرالىغىنى قوبۇل قىلدى. چىڭ خانىدانلىغى
 ئۆز قولىغا كەلگەن بۇ چوڭ ئامەتنى ھەرگىز قولىدىن
 بەرمەيتتى. شۇڭا دەرھال بۇ دولەتكە ئەسكەر چىقار-
 دى. جۇڭگو قوشۇنلىرىغا ھەمرا بولۇپ بارغان ئامۇر-
 سەنا قالماقلارنىڭ ئاقساقاللىرىنى قارشىلىقسىز جۇڭگو تە-
 رەپكە ئۆتۈشكە قايىل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، جۇڭگو-
 دولەتنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا ئالدى. لامادارجىنىڭ ئا-
 چىسى ئولان بايىر (Dolan-Bayr) ۋە ئۇنىڭ ئېرى ئىس-
 يان كوتەرگەنلىگى ئۈچۈن بۇلارمۇ ئۆلتۈرۈلدى. بىز يۇقۇرىدا
 ئېيتىلغان بارلىق قىرغىنلارنىڭ پەقەت بىر نەچچە يىل ئىچىدە
 لا يۇز بەرگەنلىگىنى ئۇنتۇپ قالماستىنمۇ لازىم. 1754 - يىلى
 خانىنىڭ ئىككى تۇققىنى داۋاچ (Tavatsi) بىلەن ئامۇرسەنا ئۇنىڭ
 غا قارشى قوزغالدى. ئامۇرسەنا 1,500 ئادەم بىلەن ئىلىغا كې-
 چىسى كېلىپ، لامادارجىنى ئوردىنىڭ ئىچىدىلا ئۆلتۈردى. جۇڭ-
 غا رلار داۋاچنى دەرھال خانلىققا سايلىدى. داۋاچ ئەسلىدە ئول-
 گۇچى لامادارجىنىڭ ئەڭ يېقىن تۇققىنى بولۇپ، ئامۇرسەنا ئۆز-
 نىڭ تەختىنى قۇرۇق قالغانلىغى ئۈچۈن قاتتىق غەزەپلەندى.
 شۇنىڭ بىلەن، ئۇ بىزنىڭ بۇ كىتاپتا كېيىنچە بايان قىلغىنى-
 مىزدەك، جۇڭگۇلۇقلارغا تىز پۈكتى ۋە ئۆز دولتىنى ئۇلارغا
 ساتتى. — ئاپتوردىن.

لۇقلار جۇڭغارىيىنى ناھايىتى تېزلا ئىشغال قىلىۋالدى. جۇڭ-
ھارلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خاقانى بولغان داۋاچ ئۆلەرمەن
بىر ئادەم بولغاچقا، ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمەستىن،
ئۇچتۇرپانغا قېچىپ كەتتى. ئۇ ئۇچتۇرپان ھاكىمىدىن باش-
پانالىق تىلەپ، ئۇچتۇرپانغا قېچىپ بارغان ئىدى. ھالبۇ-
كى، ئۇچتۇرپاندىكى بۇ كىشى داۋاچ تەرىپىدىن يېقىندىنلا
ھاكىملىققا تەيىنلەنگەن ئىدى. ئەپسۇسكى، ۋاپادارلىق دە-
گەن بۇ ئالدىچاپ پەزىلەت مۇشۇ كىتائۇمىزدا تەسۋىرلەنگەن
دەۋردىكى سىياسى ئەرتىسلەر ئىچىدە دائىم ئۇچراتقىلى
بولدىغان پەزىلەت ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇچتۇرپاننىڭ ھە-
لىقى ھاكىمى داۋاچنى مەس قىلىپ قويغاندىن كېيىن، جۇڭ-
گو قوشۇنلىرىنىڭ باشلىغىغا تاپشۇرۇپ بەردى. بۇ چاغدا،
جۇڭغارىيىدىكى جۇڭگو قوشۇنىدا خىزمەت ئوتەۋاتقان ئامۇرسەنا
قەشقەرىيەنى بويسۇندۇرۇش پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. ئۇ
ھەربى قوشۇن ئىشلەتمەستىن، ئاق تاغلىق خوجىلار بىلەن
قارا تاغلىق خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ
بۇ مەقسەتكە يېتىشنى قارار قىلدى.

يۇقۇرىدا بىز جۇڭغارىيىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خاقانى قارا
تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ تەسىر كۈچىنى تىكلەنگەنلىكىنى سۆز-
لەپ ئۆتكەن ئىدۇق. ئامۇرسەنا ئۆز غەرىزىنى ئىشقا ئاشۇ-
رۇشقا ھەركەت قىلىۋاتقان چاغدا، قارا تاغلىق خوجىلار
يەركەن بىلەن قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. ئۇلار
يۇتۇس خوجىنىڭ پاشاخان (Padsha Khan) ۋە جاھان خۇ-
جا (Djagan — Khodja) دىگەن ئوغۇللىرى ئىدى. ئامۇر-
سەنا قەشقەرىيەلىكلەرنىڭ ئاق تاغلىق خوجىلارغا مايىل
ئىكەنلىكىنى سەزگەندىن كېيىن، ئاق تاغلىقلار گۇرۇھىدىن

ھەر ئادەمنى تاللىۋېلىپ، شۇنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەرىيە-
 نى بېسىۋالماقچى بولدى. ئۇ جۇڭگۇ قوشۇنلىرى باشلىغىنىڭ،
 رازىلىغىنى ئالغاندىن كېيىن، قەشقەرىيەنىڭ بۇرۇنقى ھو-
 كۇمرانى ئەخمەت خوجا (مەخمۇت خوجا) نىڭ ئوغۇللىرى بۇر-
 خانىدىن (چوڭ خوجا) بىلەن خوجا جاھان (Khodja Khan)
 كىچىك خوجا) نى ئاشۇ مەقسەتتە غۇلجىغا تەكلىپ قىلدى.
 بۇرھانىدىن ئۆز ئىنىسى خۇجا جاھاننى ئىلىدا گۈرەگە
 قويۇپ، ئۆزى قالماقلار، ئاز ساندىكى خەنزۇلار ۋە شەرقىي
 تۈركىستانلىق مۇساپىرلاردىن تەشكىل قىلىنغان كىچىك بىر
 ھەربى قوشۇننى ياشلاپ ئاقسۇغا يۈرۈش قىلدى. ئاقسۇ
 خەلقى قىلچە قارشىلىق كۆرسەتمەستىن تەسلىم بولدى. بۇر-
 ھانىدىن خوجا بۇ شەھەردە ئۆز قوشۇنىنى كېڭەيتكەندىن كېيىنلا
 ئۇچتۇرپانغا يۈرۈش قىلدى. ئۇچتۇرپان خەلقىمۇ بۇلارنى
 قىزغىن كۈتۈۋالدى، ئەسلىدە ئىلىدىن ئاقسۇغا بارىدىغان
 ئىككى يول بار بولۇپ، بىرىسى مۇزارت داۋىنىدىن ئۆتىدۇ-
 غان تۈز يول، يەنە بىرىسى ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي
 شىمال تەرىپى بىلەن ئۇچتۇرپان ئارقىلىق ئاقسۇغا ①
 كىرىدىغان ئەگرى يول ئىدى. بۇ يەردە بۇرھانىدىن خوجىنىڭ
 1 - يول بىلەن، يەنى مۇزارت داۋان ئېغىزى ئارقىلىق ئاق-
 سۇغا يېتىپ بارغانلىغىنى مۆلچەرلەش مۇمكىن. ئەپسۇسكى،
 بىزدە بۇ ئىشنىڭ قاچان يۈز بەرگەنلىكىگە دائىر ماتېرىيال
 يوق. يەركەن خوجىلىرى بىلەن خوتەن خوجىلىرى ئۆزلە-
 ① ھازىر دولەتنىڭ پەرمانى بىلەن مۇزارت داۋان ئېغىزى-
 دىن ئۆتىدىغان يول توسۇپ تاشلاندى. ئاقسۇ بىلەن غۇلجا
 ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئىشلىرى پەقەت يەنە بىر يول ئارقىلىقلا
 ئېلىپ بېرىلىدۇ. — ئاپتوردىن.

ىرىنىڭ رەقەپلىرى بولغان ئاق تاغلىقلار گۇرۇھىدىكى بۇر -
ھانىدىن خوجىنىڭ ئاقسۇنى ئىگەللىگەنلىگىنى ئاڭلىشى بىلەنلا،
ئاقسۇغا بىر چوڭ قوشۇن ماڭدۇردى. يول ئۈستىدە بۇلارغا
قەشقەردىكى خوجىلار ۋە بۇرھانىدىنغا قارشى تۇرۇشقا چاقىد -
رىلغان بىر تۈركۈم قىرغىزلارمۇ قوشۇلدى. بۇرھانىدىن خوجى -
جا قارا تاغلىقلار گۇرۇھىدىكى خوجىلارنىڭ تەييارلىق ئەھ -
ۋالىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپاننى چىڭ ساقلاپ، ئىلا -
گىرىلىمەي تۇرۇۋالدى. بۇرھانىدىن خوجىنىڭ قوشۇنى يەركەن،
قەشقەر، خوتەن خوجىلىرى بىلەن قارا قىزغىزلارنىڭ بىر -
لەشمە قوشۇنىغا ھەقىقەتەنمۇ تەڭ كېلەلمەيتتى، ئۇنىڭ قو -
شۇنى كۇچالىق، ئاقسۇلۇق ۋە تۇرپانلىق 50000 مۇسۇلمان
ۋە دولانلاردىن، 10000 قالماق ۋە 400 خەنزۇدىن ①
تەركىپ تاپقان ئىدى. قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ قوشۇنى
ئۇچتۇرپانغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، شەھەرنى ② قور -

① ۋەلىخانۇۋ ئەسىرى 3 - توم، 41 - بەتكە قارالسۇن.
بىز بۇ يەردە تۇنجى قېتىم دولانلارنى ئۇچراتتۇق. ئۇلار ھازىر
مارالۇبشى قورغىنى ئەتراپىغا ئولتۇراقلاشقان. — ئاپتوردىن.

② ۋەلىخانۇۋنىڭ ئەسىرىدە بۇ قوشۇننىڭ قەشقەردىن چىققاندىن
كېيىن ئاقسۇ ۋە كوكشالدىن ئۆتۈپ، ئۇچتۇرپانغا قاراپ ماڭغان -
لىغى تىلغا ئېلىنغان، ئەمەلىيەتتە، ئىش ئۇنداق ئەمەستەك قىد -
لىدۇ. چۈنكى بۇ قوشۇن ماڭماقچى بولغان يول كوكشال ئارقىد -
لىق ئاتۇش ۋە كەلپىندىن ئۆتەدىغان تاغلىق يولدۇر. يېقىنقى
كۈنلەردە ۋەلىخانۇۋ يەنە مۇنداق دەيدۇ: مېنىڭ پەرىزىمچە، خوجى -
تەن ۋە يەركەن قوشۇنلىرى يېڭىسارغا كەلگەندە، بۇ شەھەردىكى
بىر قىسىم ئادەملەر ئۇلارغا قوشۇلغان. ئاندىن ئۇلار ئاتۇش،
ئۇچتۇرپان يولىنى بويلاپ ئىلگىرىلىگەن. — ئاپتوردىن.

شىۋالدى. قارا تاغلىق خوجىلار سېپىلىگە ھۇجۇم باشلاشتىن ئىلگىرى بۇرھانىدىن خوجىغا ئەلچى كىرگۈزۈپ، ئىشنى مەسلىھەت بىلەن ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار ئاقسۇ، كۇچانى ۋە قەشقەر شەھرىنى بۇرھانىدىن خوجىغا بېرىپ، يەركەن ۋە خوتەننى ئۆزلىرى باشقۇرماقچى بولغانلىغىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار بۇرھانىدىن خوجا بىلەن ئىچكى ئۇرۇش قىلماي، ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئىلىغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەمما بۇ سوھبەت ھېچقانداق ئۈنۈم بەرمىگەنلىكتىن، شەھەرگە ھۇجۇم باشلاندى.

ئۇزۇن ئۆتمەي، قورشاۋچىلار ئىچىدە، بىرمۇنچە كىشە - لەر ئاق تاغلىقلارنىڭ قەشقەرىيەگە قايتىشىنى قوللاپ چىقتى. ھامان كۆپرەك پايدا - مەنپەئەت كېلىدىغان تەرەپ ئۈچۈن كەتمەن چېپىپ كەلگەن قىرغىزلار ئىھتىمال بۇرھانىدىنغا سېتىلىپ كەتكەن بولسا كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىرىنچى قېتىملىق ئېلىشىشتا قىرغىزلار بىلەن كۆپ ساندىكى بەگلەر قوشۇنلىرىنى باشلاپ، قورشاۋدا قالغان بۇرھانىدىن خوجا تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. قارا تاغلىقلارنىڭ سەركەردىلىرى قالغان قوشۇنلىرىنى ئېلىپ قېچىشقا ئاران - ئاران ئۆلگۈردى. بۇرھانىدىن خوجا غەلىبىنىڭ مۇنداق ئاسان قولغا كەلگەنلىكىنى كۆرۈپلا تېخىمۇ ئىلھاملاندى. قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى ۋە ھېچقانداق قارشىلىقسىزلا بۇ شەھەرنى ئىگەللىدى. ①

① ۋەلىخانۇمنىڭ ئېيتىشىچە، ئاق تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ خوجىسى قەشقەرگە كىرگەندە ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمايلا قالماستىن، بەلكى قىزغىن قارشى ئېلىشقا مۇيەسسەر بولغان. پۇقرالار شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئىككى قاسنىغىدا تۇرۇپ: داقا - دۇمباق چېپىلىپ ئۇلارنى قارشى ئالغان - ئاپتوردىن.

بۇ چاغدا قارا تاغلىقلارنىڭ سەرگەردىلىرى ئالقىچان قۇي-
رۇغىنى خادا قىلىپ تىكىۋەتكەن ئىدى. بۇرھانىدىن قەش-
قەردە قىسقا ۋاقىت تۇرغاندىن كېيىن، قىرغىزلاردىن ئابىد
(Kabid) دىگەننى بۇ شەھەرگە ھۆكۈمران قىلىپ قويدى،
ئاندىن يەركەنگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇ چاغدا بۇرھان-
دىننىڭ قولىدا يەنە 600 قالماق، 200 خەنزۇ ئەسكەر بار
ئىدى. بۇ چاغدا قارا تاغلىقلار گۇرۇھىدىن خوجا جاھان
دىگەن كىشى يەركەننىڭ ھۆكۈمرانى ئىدى. بۇ زات ئىنتا-
يىن مېھىر - شەپقەتلىك ۋە ئىسىل پەزىلەتلىك كىشى
بولغانلىقتىن ① ئۆز خەلقىنىڭ يۈكسەك ئىززەت - ھۆرمىتىگە
ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشكەن ئىدى. يەركەن ئاھالىسى دىنىي
ئېتىقات نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى بۇ ھۆكۈمرانغا چوڭقۇر
سەمىمى مېھىر - مۇھەببەت باغلىغانلىقى ئۈچۈن، دۈشمەنگە
قەھرىمانلارچە قارشىلىق كۆرسىتىشكە بەل باغلىدى.

بۇرھانىدىن خوجا بىر تەرەپتىن خوجا جاھانغا
ئەلچى ئەۋەتىپ، ئامۇرسەنا بىلەن بوغدېخان (Bogdwi
Khan) ② نىڭ نامىدىن ئۇنىڭ جۇڭگوغا تەسلىم بولۇشىنى ۋە
جۇڭگو پۇقرالىغىنى ئېتىراپ قىلىشىنى تەلەپ قىلدى، يەنە
بىر تەرەپتىن، ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ يەركەنگە يېقىنلىدى.

① خوجا جاھان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ياشىغان
بىر يازغۇچى. خوجا جاھاننى ئىلىم - پەننى راۋاجلاندۇرۇشقا
ئىلھام بەرگەن ئىدى، دەپ تەسۋىرلىگەن ھەمدە ئۇ ھۆكۈم
سۈرگەن دەۋرنى مىرزا ھۈسەيىن بايقارا (Mirza — Hoossein)
نىڭ دەۋرىگە ئوخشاتقان ئىدى. — ئاپتوردىن.

② جۇڭگولۇقلارنىڭ پادىشاھىغا بېرىلگەن بىر خىل
ئاتاق. — ئىنگىلىزچە تەرجىماندىن

شېپ كېلىشكە باشلىدى. ئەلچىلەر خوجا جاھانغا كورۇنۇش قىلىش ئۈچۈن، ئوردا ئىشىكى ئالدىدا سەجدە قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

خوجا جاھان ئۇلارغا: مەن مۇسۇلمانلارنىڭ ھوكۈمە - رانى بولۇش سۈپىتىم بىلەن دەھرىلەر ئۈستىدىن غازات قىلماي تۇرالمايمەن ①، دەپ جاۋاپ بەردى. بۇ چاغدا قايسى تەرەپنىڭ غەلبە قىلىدىغانلىقى تېخى روشەنلەشمىگەن بولسىمۇ، لېكىن قورشاۋدا قالغانلار ئۈستۈنلۈكتە تۇراتتى. شۇڭا بۇرھانىدىن ئۆزىنىڭ ئۇچتۇرپاندا ئىشلەتكەن پارا بېرىش نەيىرىگىنى قايتا ئىشلەتتى. خان ئوردىسىدىكى مەنە - سەپدارلاردىن ئىشىك ئاغىسى نىياز (Ishik — Aga — Niaz) بىلەن ھوشۇر قازى بەگ (Ashoor Kazi Bek) لەرنى سېتىۋالدى. سېپىل ئىچىدىكىلەر 40 مىڭ ئەسكەر بىلەن ئومۇميۈزلۈك قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ قورشاۋچىلارنى چېكىندۈردى. بۇ چاغدا دۈشمەنگە شېرىك بولغان ھىلىقى

① بۇ، غازات ياكى كاپىرلارغا قارشى ئۇرۇش دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. "غازى" (بۇزغۇچى دىگەن مەنىنى بېرىدۇ) بىر خىل نام بولۇپ، پەقەت يات دىندىكىلەر (كاپىرلار) بىلەن ئۇرۇش قىلغان ئادەملەرگىلا شۇنداق نام بېرىلىدۇ (1870 - يىللىق «روسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلى»، 11 - جىلد، 73 - بەتتىكى ئىزاھاتىدىن ئېلىندى). غازاتنىڭ ماھىيىتى دىنىي خاراكتېردىكى بۇلاڭچىلىق ئۇرۇ - شىدۇر. بۇ ئىبارەتنى ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي ۋادىسى ۋە تىيانشان تاغلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى قوللى - مىدۇ. مايۇر ج.م ترۇتتىر يازغان «شەرقىي تۈركىستان ھەققىدە خاتىرىلەر» گە قارالسۇن. — ئىنىڭ - لىزچە تەرجىمانىدىن.

سۈنئەتتىكىلەر تۇيۇقسىزلا تۇغ - ئەلەملىرىنى تاشلاپ ئار - قىسىغا قېچىۋېتىدى، پاتىپاراقچىلىق يۈز بەردى. ئارقىدىنلا يەركەنلىكلەرنىڭ قوشۇنى تېرى - پىرەڭ بولۇپ قاچقىلى تۇردى. بىر چەتتە قاراپ تۇرغان قىرغىزلار تېرى - پىرەڭ بولۇپ قاچقانلارغا قارشى ھۇجۇمغا ئوتتى. پاتىپاراقچىلىقتا ھەممەيلەن شەھەر دەرۋازىسىغا قىسىلىپ كىرىشكە باشلىدى. تۇرغۇن كىشىلەر مۇشۇ پاتىپاراقچىلىقتا ئولۇپ كەتتى. خوجا جاھان شۇ كېچىسى بۇ شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن ئىدى. شەھەر ئاھالىسى ئەتىسى بۇرھانىدىنغا شەھەر دەر - ۋازىسىنى ئېسىپ بەردى. قورشاۋدىكى پاتىپاراقچىلىقتىن ئامان قېلىپ قاچقانلارنى قوغلاشقا قوشۇن ماڭدۇرۇلدى. ئىككى تەرەپ بىر دەم ئېلىشقاندىن كېيىن قارشى تەرەپ يېڭىلىپ ئەسەرگە ئېلىندى ۋە يەركەنگە ئېلىپ بېرىلىپ ئولتۇرۇلدى.

خەنزۇلارغا سادىق بولغان ئاق تاغلىق خوجىلار مۇشۇ قانلىق جەڭ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ قەشقەرىيەدىكى ھۆكۈمە - رانلىغىنى يېڭىۋاشتىن تىكىلدى. نەتىجىدە، خەنزۇلار بىر قانچە يىل ئىچىدىلا ھىچقانداق كۈچ سەرپ قىلماستىن جۇڭغارىيە ۋە قەشقەرىيەدىن ئىبارەت ئىككى دولەتنى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزدى.

ھالبۇكى، جۇڭگو ھۆكۈمىتى بۇ دولەتلەردە مۇۋاپىق ساندا قوشۇن تۇرغۇزمايلىقىتىن، ئۇنىڭ جۇڭغارىيە ۋە قەشقەرىيەدىكى ئورنى تولىمۇ ئىشەنچسىز ئىدى. 1757 - يىلىغا كەلگەندە، جۇڭغارىيەدىكى ئامۇرسەنا بىلەن قەشقە - رىيەدىكى بۇرھانىدىن خوجا ئۇنىڭغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئامۇرسەنانىڭ بىر مەھەل ئۆز دولىتىنى خەن -

زۇلارغا ساتقانلىقى پەقەت ئۇنىڭ بۇ دولەتتە ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈنلا قوللانغان بىر خىل تەدبىرى ئىدى، خالاس. شۇڭا ئۇ ئۆز يۇرتىنى خەنزۇلار- نىڭ بويۇنتۇرۇغىدىن ئازات قىلىش يولىدا ھەر قانداق بىر پۇرسەتتىن پايدىلىنىشقا دائىم تەييار ئىدى. ئامۇرسەنا جۇڭگولۇقلار كۆپچىلىك قوشۇنىنى قايتۇرۇپ كەتكەن پۇر- سەتتىن پايدىلاندى - دە، ئۆزى باشلاپ كىرگەن دۈشمەنگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغاندىن كېيىن، ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇرۇشتا 500 چە خەنزۇ ئۆز باشلىقلىرى بىلەن بىللە ئامۇرسەنا تەرىپىدىن يوقىتىلدى. قالماقلار ئامۇرسەنانى خان دەپ ئېتىراپ قىلدى. ئەمما ئىككىنچى يىلى خەنزۇلار بۇ يېڭى خانغا قارشى يېڭىش- ۋاش- تىن قوشۇن ئەۋەتكەندە، ئامۇرسەنا ئۆزىنىڭ خەنزۇلارغا تاقابىل تۇرالمىدىغانلىقىنى سېزىپلا قىرغىز دالاسى ئارقى- لىق سېبىرىيىگە قېچىپ كەتتى، ئارىدىن بىر يىل ئۆتەر- ئۆتمەي شۇ يەردە ياۋا چېچەك كېسەللىكى بىلەن ئاغرىپ ئۆلدى ①. جۇڭگولۇقلارنىڭ قوشۇنى جۇڭغارىيىنى ئىككىنچى

① گولوبىيېۋ (Golobeff) ئۆزىنىڭ «تاشقى غۇلجىنىڭ چېگرا رايونلىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» دىگەن ئەسىرىنىڭ 3 - تومىدا تۆۋەندىكىلەرنى شەرھىلەيدۇ: بىر مۇنچە تورغات قالماقلىرى مەندىن، "بىزنىڭ ئامۇرسەنامىز پات يېقىندا قايتىپ كېلەرمۇ؟ ئۇ ئاق پادىشاھتىن بىزنىڭ خەنزۇلارغا زەربە بېر- شىمىزگە ياردەم تەلەپ قىلىپ كەتكەن ئىدى"، دەپ سورىغان ئىدى. دېمەك، ئۆز ۋەتىنىنى ساتقان ۋە مىليونلىغان قېرىنداش- لىرىنىڭ ھالاك بولۇشىغا سەۋەبچى بولغان مۇشۇ ئامۇرسەنا- يەنىلا خەلقنىڭ قەلبىدە، بىزنى كەلگۈسىدە ئاسارەتتىن قۇتۇل-

قېتىم ھىچبىر توسالغۇسىزلا بېسىۋالدى. ئۇلار، ئىھتىمال، ئۆزلىرىنىڭ بۇ يەردىكى ھوكۇمرانلىق ئورنىنىڭ ئانچە مۇس- تەھكەم بولمايۋاتقانلىغىنى بۇ دولەتنى قان توكىمەستىنلا بېسىۋالغانلىقتىن بولدى، دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. شۇڭا، 1758 - يىلى بوغدىخان تىلغا ئېلىشقا ئەرزىمەيدىغان ئۇ يەر - بۇيەردىكى قىسمەن قوزغىلاڭلارنى بانسا قىلىپ تۇرۇپ، جاۋخۇي ۋە فۇدېننىڭ قوماندانلىغىدا جۇڭغارلارنى قاتتىق باستۇرۇشقا قوشۇن ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن، قال- ماقلار ئارىسىدا ئەر - ئايال، ياش - قېرى دىمەي ئومۇمە - يۈزلۈك چوڭ قىرغىن باشلىنىپ كەتتى. ئىنسانىيەت قېلى - پىدىن چىققان بۇ قىرغىندا 1.000.000 ئادەمنىڭ بېشى ئېلىندى ① (يۈز يىلدىن كېيىن، بۇ دولەتتە يۈز بەرگەن تۈگىگەن يېغىلىغىدا 500.000 خەنزۇ، سولۇن، شىۋە ۋە قالماق ئولتۇرۇلدى).

شۇنىڭ بىلەن، جۇڭغارىيە دىگەن بۇ دولەت پۈتۈن - لەي يوقىتىلدى. بىر مەھەل گۈللەپ ياشىغان بۇ دولەت - نىڭ ئاھالىسىدىن قالماق قەبىلىسىدىكى ئاز بىر تۈركۈم دوربوتلارنىڭ بەختكە يارىشا ئامان قالغانلىغىنى ۋە قىرغىز دالاسىغا قېچىپ كەتكەن ئاز ساندىكى كىشىلەرنى ھىساپقا

دۇرغۇچى قەھرىمان، دەپ ساقلىنىپ قالغان. بۇ پاكىتتىن بىز، ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ئۆزىنىڭ شەپقەتچىسى دەپ قارىغان ئادەملەرگە گۈدەكلەرچە ئىشىنىدىغان خۇسۇسىيەتنى كورۇۋالالايمىز. — ئاپتوردىن.

① ئابراموۋ: «روسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمە - يىتىنىڭ زورنىلى»، 1861 - يىللىق 1 - جىلد، 122 - بەتكە قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

قالىمىغاندا، ھەممە ئاھالىسى قىرىلىپ تۇرغىدى.
 سۇلتان تەيىجى سېرىن (Sultan - Taish - Seren) 10.000 تۇتۇندەك قىپچاقنى باشلاپ ۋولگا دەرياسى بويىدىكى روسىيە قالماقلىرى ئارىسىغا قېچىپ كەتكەنلىكتىن، بۇ چوڭ قىرغىندىن ساقلىنىپ قالغان ئىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، جۇڭغارىيە 7 رايونغا بولۇپ تاشلاندى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىلى، تارباغاتاي، شىخو بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئىلى ئۆلكىسىنى تەشكىل قىلدى. بارىكول بىلەن ئۈرۈمچى گەنسۇ ئۆلكىسىگە قوشۇۋېتىلدى. قوبدۇ بىلەن ئۇلاستاي ئايرىم - ئايرىم ھالدا مۇستەقىل ھوقۇققا ئىگە رايون بولۇپ شەكىللەندى. ① خەنزۇلار ئىلگىرى جۇڭغارىيە خانى تۇرغان جايغا غۇلجا شەھرىنى بىنا قىلدى ھەمدە بۇ يەرگە موڭغۇل قەبىلىسىدىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ھەربىيلەرنى يەنى مانجۇرىيە چېگرىسىدىكى كۆك تۇغلۇق چېرىكلەرنى، شىۋەلەرنى، سولۇنلارنى ۋە داغۇرلارنى كۆپلەپ يۆتكەپ كەلدى. شۇنىڭدەك يەنە جىنايەتچىلەرنى ۋە جۇڭگودا يەر - زېمىنسىز قالغان سەرگەردانلارنىمۇ بۇ يەرگە يۆتكەپ كەلدى. خەنزۇلار تۇڭگان ② دىگەن نام بىلەن ئاتالغان مۇسۇلمانلارنى ئۆزلى

① گولوبىيېۋ: «تاشقى غۇلجا چېگرا رايونلىرى»، «روسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلىسى»، 1861 - يىللىق 3 - جىلد، 107 - بەتكە قارالسۇن. — ئاپتوردىن.
 ② «تۈركىستان ھەققىدە ئومۇمى بايان» دىگەن كىتاپنىڭ 1867 - يىلى نەشر قىلىنغان 5 - جىلىدىغا خەيىنىس (Heins) ئەپەندىنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىدىكى تۇڭگان يېغىلىغى» دىگەن قىزىقارلىق بىر ماقالىسى بېسىلغان. ئاپتور بۇ ماقالىسىدە

رنىڭ غەربىي ئۆلكىلىرىدىن يەنى گەنسۇ ۋە شەنشىدىن جۇڭغارىيىگە قوغلىنىغان ۋەقە چوقۇم مۇشۇ مەزگىلدە يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭ سىرتىدا، 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھۆرلۈكخان (Hhan-Hoorlook) بىلەن روسىيىگە دا، ئۇيغۇرلار ياكى ئوغۇزلار شەرقىي تۈركىستاندا قەدىمدىن ياشاپ كەلگەن تۈركلەرنىڭ بىر تارمىقى، دەپ قارىغان ۋە بۇلارنى تۇڭگانلارنىڭ دەل ئۆزى دەپ قەيت قىلغان. خەينىسنىڭ بايان قىلىشىچە، ئۇلارنىڭ نوپۇسى 30.000.000 غا يېتىدۇ. كەن. ئۇلار قاراشەھەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئۆز پايىتەختە - لىرىنى قۇرغان. خەنزۇلار 7 - ئەسىردىكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇش قوزغىغان ۋە 8 - ئەسىرگە كەلگەندە خوتەننى ئىستىلا قىلىپ، ئۇنى يوقاتقان. كېيىن، يەنى 8 - 9 - ئەسىرلەردە 1000.000 غا يېقىن ئۇيغۇرلار گەنسۇ ۋە شەنشى ئۆلكىلىرىدىن جۇڭغارىيىگە قوغلانغان. ئۇيغۇرلار دەسلەپتە بۇدا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان جاھىل بۇددىستلاردىن بولۇپ، 14 - ئەسىرگە كەلگەندە شەرقىي تۈركىستاندىن كىرگەن ئىسلام دىنىنى پەيدىن - پەي قوبۇل قىلغان.

خەينىس ئەپەندىنىڭ، تۇڭگانلار بىلەن ئۇيغۇرلار - بىر ئىرقىي مىللەتلەر، دىگەن پەرىزى قىلچىسىمۇ ئاساسقا ئىگە ئەمەس. بۇ مەسىلىنىڭ ھازىرقى زامان تەتقىقاتچىلىرى تەرىپىدىن ئاللىقاچان ھەل قىلىنغانلىغىنى ھېساپقا ئالمىغاندا، مەن خەنزۇلارنىڭ ھەقىقەتەنمۇ بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى ئۆزلىرىنىڭ غەربىي ئۆلكىلىرىگە ھەيدەپ كەتكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن تەڭ يەنە شۇنى پەرەز قىلىمەنكى، "تۇڭگان" دىگەن بۇ نام پەقەت ئاشۇ قوغلانغان ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇلار بىلەن ئىككەنلىكى - خەنزۇلارنىڭ مەھسۇلى، خالاس. "تۇڭگان" دىگەن بۇ نام ھەر -

چىقىپ كەتكەن. قالماقلارنىڭ كوپچىلىگى 1771 - يىلى يەنە قەشقەرىيەگە قايتىپ كەلگەن ئىدى ①. خەنزۇلار شەرقىي تۈركىستانلىقلار بىلەن بىر قېتىم ئېلىشقاندىن كېيىن، بۇ يەردىكى بىر قىسىم ئاھالىنى جۇڭغارىيىگە سۈرگۈن گىزمۇ شەرقىي تۈركىستاندا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلارنى كۆرسەتمەيدۇ. ھازىر قەشقەرىيەنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدە چىراي - شەكلى بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئادەملەر ئومۇمى يۈزلۈك مەۋجۇت. بۇ ئادەملەر موڭغۇللار بىلەن تۈركلەر ياكى تۈرك قان سېستىمىسى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىگەن تۈرك، ھىندى - گېرمان قېنىدىن بولغان شالغۇتلاردۇر. قەشقەرلىكلەر بىلەن خوتەنلىكلەرنى، خوتەنلىكلەر بىلەن ئاقسۇلۇقلارنى بىر بىرىدىن ئانچە پەرقلەندۈرگىلى بولمايدۇ. ئاقسۇلۇقلاردا موڭغۇللارنىڭ ئالاھىدىلىگى بىر قەدەر ئېنىق ئىكەن. تۇڭگانلار پەقەت ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا دىلا خەنزۇلار بىلەن بىللە قەشقەرگە كەلگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇلار يەرلىك ئاھالىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. تۇڭگانلاردا خەنزۇ قان سېستىمىسىنىڭ ئالاھىدىلىگى ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللەيدۇ. شۇڭا بىرنەچچە يۈز ئادەمنىڭ ئىچىدە بىر تۇڭگاننى خاتاسىز تونۇۋېلىش مۇمكىن - ئاپتوردىن.

① 17 - ئەسىردە قالماقلارنىڭ بىر قىسمى بولغان تۇرغات قەبىلىسى ئۆزلىرىنىڭ باشلىغى ھورلۇكخان بىلەن بىللە روسىيىنىڭ ئورال ۋە ۋولگا ۋادىلىرىغا قېچىپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقان (گولوبىيېۋنىڭ «تاشقى غۇلجا چېگرا رايونلىرى» دىگەن ئەسىرىدىن) ۋە روسىيە پۇقرالىغىغا ئۆتكەن ئىدى. كېيىنكى چاغ - لاردا ئۇلار روسىيە قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە قىرىم تاتارلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى. بۇ قالماقلار ئۆزلىرىنىڭ جۇڭغارىيىدىكى ئۇرۇق - تۇققانلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۆزىمگەن ئىدى.

قىلدى. ئۇلار "تارانچىلار" ① دەپ ئاتالدى. خەنزۇلار جۇڭغارىيىنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىنلا، قەشقەرىيەدىكى قوزغىلاڭنى باستۇرۇش، توغرىسىنى ئېيتقاندا، قەشقەرىيەنى بېسىۋېلىش مەقسىدىدە، قوشۇن يۆتكەپ قەشقەرىيەگە ھۇجۇم ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كىمىنىڭ قېنى تۆكۈلگەن ئانا تۇپرىقىدىكى كەڭ ۋە گۈزەل يايلاقلىرىنى ئەسلىيىتى. ھەتتا جۇڭغارىيىگە قايتىپ كېتىشىمۇ ئارزۇ قىلاتتى. خەنزۇلار جۇڭغارىيىدىكى قالماقلارنى قىرۋاتقاندا، ئەسلىدە جۇڭغارىيىدىن قېچىپ چىققان بىر بەگزادە-ئۇلارنى روسىيىدىن ئۆز يۇرتىغا قايتىشقا رىغبەتلەندۈردى. نەتىجىدە، 1771 - يىلى ۋولگا ۋادىسىدىكى كوپچىلىك قالماقلار خان ئوباش (Khan - Oobashi) نىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆز يۇرتىغا قايتىش سەپىرىگە ئاتلاندى. روسىيە ھۆكۈمىتى بۇلارنى قوغلاپ تۇتۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن مەغلۇپ بولدى. قالماقلار ئۆزىنىڭ ئەسلى يۇرتىغا ئامان - ئېسەن بېرىۋالدى. لېكىن ئۇلار يول ئۈستىدە يەنە بىر يېڭى دۈشمەنگە - ئارقىدىن قوغلاپ كەلگۈچى قىرغىزلارغا دۇچ كەلدى. قىرغىزلار بالقاش كۆلىگە كەلگەندە قالماقلارنى قوغلاپ يېتىپ، ئۇلارنى تېرى - پىرەك قىلىۋەتتى. نەتىجىدە قالماقلارنىڭ پەقەت ئۈچتىن بىر قىسمىلا جۇڭغارىيىگە يېتىپ كېلەلەلدى. قالغان قىسمى يولدا ئۆلۈپ تۈگىدى. ئۇلار ئارزۇ قىلغان ئەركىنلىك بۇ چاغدا كۆپۈك - كە ئايلىنغان ئىدى. ئۇلار ئۆز ۋەتىنىنىڭ چېگرىسىغا كىرىشى بىلەنلا خەنزۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىغىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. — ئاپتوردىن.

① ۋەلىخانوفنىڭ ئۆز ئەسىرىدە ئېيتىشىمچە، خەنزۇلار بۇ دولەتنىڭ يېرىنى تېرىتقۇزۇشقا 7000 مۇسۇلماننى كۆچۈرۈپ كەلگەن. — ئاپتوردىن.

باشلىدى. چۈنكى بۇرھانىدىن بىر نەچچە يۈز خەنزۇ ۋە قالماق بىلەن قەشقەردىكى قوزغىلاڭنى باستۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇيەردىكى ئاھالىغا ئۆزلىرى تارىختىن بۇيان ئوچ كۆرىدىغان خەنزۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىغىنى زادىلا ئېتىراپ قىلدۇرالمىغان ئىدى.

ئىلى ئۆلكىسىنىڭ ھۆكۈمرانى جاۋخۇي قەشقەرمىيەدە قوزغىلاڭ كۆتىرىلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىشى بىلەنلا ئىلى كۈرەسىدىن قالماق، مانجۇ ۋە شەرقىي تۈركىستانلىقلاردىن تەركىپ تاپقان 2000 كىشىلىك بىر قوشۇننى باشلاپ، مۇزارت داۋان ئارقىلىق كۇچاغا چۈشتى. كۇچانىڭ تەييار-لەمى پۇختا بولغاچقا، ئىلىدىن چىققان بۇ كىچىك قوشۇن غەلىبە قىلالماي قايتىپ كەتتى. جاۋخۇي ئۆز تەقدىرىگە تەن بەرمەي، ئىلىدىن يەنە مانجۇ، خەنزۇلاردىن تەركىپ تاپقان 10.000 كىشىلىك بىر قوشۇننى تۇرپان ئارقىلىق كۇچاغا يۆتكەپ كەلدى. يەركەنلىك غوجىلار ئۆزلىرىنىڭ 10.000 كىشىلىك خىل قوشۇنىنى ① كۇچالىقلارغا ياردەمگە

① رىتتېر (ئۆزىنىڭ «شەرق تەرەپ ياكى چىنى تۈركىستان» دىگەن ئەسىرىنىڭ 25 - بېتىدە): "يەركەنلىك بۇرھانىدىن خوجا 10.000 كىشىلىك خىل قوشۇنىنى كۇچاغا ياردەمگە ئەۋەتكەن ئىدى. بۇ قوشۇن ئەڭ تۈز ۋە قىسقا يول ئارقىلىق ئاقسۇ دالاسىنى كېسىپ ئۆتۈپ كۇچاغا يېتىپ كەلدى" دىگەن ئىدى. گرىگورىيېۋ (يۇقۇرقى كىتاپنىڭ 516 - بېتىگە قارالسۇن) ئۆزىنىڭ يازغان تەقريزىدە مۇنداق دەيدۇ: كۇچا بىلەن ئاقسۇ ئارىلىقىدا ئىككى يول بار: بۇلار ئىچىدە ئېغىل ئامان كەنتىدىن ئۆتىدىغان يول ئەڭ يېقىن ھىساپلىنىدۇ، بۇنىڭدا چوڭ يولنى توغرا كېسىپ ئۆتىدىغان بىرلا كىچىك ئېقىن بار. يەنە بىرسى، قىزىل قۇملۇغى

ئەۋەتكەن ئىدى. خەنزۇلار يەركەندىن ياردەمگە كەلگەن بۇ قوشۇننى چېكىندۈرگەندىن كېيىن، كۇچانى قورشىۋالدى. ئۇلار شەھەرگە ھۇجۇم قىلەش ئۈچۈن، سېپىلدىن بىر چا- قىرىم يىراق يەردىن لەخمە كولاپ شەھەرگە كىرىشكە ئۇرۇنغان ئىدى. بۇ چاغدا شەھەر ئىچىگە قورشىلىپ قال- غانلار لەخمىگە توساتتىن سۇ قويۇپ بېرىپ، خەنزۇ قوشۇ- نىدىن 10 دەك ئوفىتسېر ۋە 600 چېرىكىنى سۇغا باستۇ- رۇپ ئولتۇردى. قورشاۋ قىلىغۇچىلار بۇ چاغدا ئىستاتىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ ئارىسالدى بولۇپ قالغان ئىدى. ئەمما خوجىنىڭ كۇچادىن قېچىپ كېتىشى ئۇلارغا زور ياردەم بولدى. خوجا قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ شەھەرنىڭ ئاھالىسى ئانچە قارشىلىق كۆرسەتمەيلا خەنزۇ- لارغا دەرۋازىنى ئېچىپ بەردى. شەھەردىكىلەر ئۆزلۈگىدىن تەسلىم بولغان بولسىمۇ، لېكىن غالىپلار شەھەرگە كىر- ۋېلىپلا كۇچالىق 1000 ئەسكەرنىڭ كالىسىنى ئالدى.

نى كېسىپ ئۆتىدىغان ئاساسىي يولدۇر (كلاپرۇسنىڭ «كېرىچى چوللۇكى» دىگەن ئەسىرىگە قارالسۇن). بۇ يول بىلەن ماڭغاندا باي ئارقىلىق ماڭماي مۇمكىن ئەمەس.

بىز بۇ ئىككى يولنىڭ ئىچىدە بىرىنچى يولغا مۇناسىۋەت- لىك ئېنىق ئاخباراتلارنى تولۇق يىغالىمدۇق. كىشىلەر بىزگە كۇچادىن يەركەنگە ئاتىلىق بىۋاستە بارغىلى بولمايدىغانلىغىنى، ئەگەر ئاتىلىق مېڭىشقا توغرا كەلسە، چوقۇم ئاقسۇدىن مارالۋېشىغا چۈشۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىغانلىغىنى، مارالۋېشىدىن يەركەن ۋە خوتەنگە بارىدىغان ئىككى يول بارلىغىنى ئېيتىپ بەردى. بىز ئىگەللىگەن ئاخباراتقا قارىغاندا، يۇقۇردا ئېيتىلغان ئىككىنچى يولدىن گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ. — ئاپتوردىن.

جۇڭگو پادىشاھى چيەن لۇڭ خەنزۇ قوماندانىنىڭ جىنايەتچى خوجىنى قاچۇرۇپ قويغانلىقى ھەمدە تەسلىم بولغان بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئولتۇرگەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتىنى تاپشۇرۇۋېلىشى بىلەنلا بۇ قوماندانىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىلىنىڭ ھۆكۈمرانى جاۋخۇي ۋە ئۇنىڭ خىزمەتدەشى فۇدېغا قەشقەرىيەگە ھۇجۇم قىلىشنى بۇيرۇدى. خەنزۇلارنىڭ ھەربى كۈچى يېتەرسىز، ئۇرۇش پىلانى تېخى پۈتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ناھايىتى تېز يۈرۈش قىلدى. جاۋخۇي ئاقسۇنى ئىگەللىگەندىن كېيىن، مانجۇلار بىلەن سولۇنلاردىن تەركىپ تاپقان 2000 كىشىلىك تاللانغان ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ يەركەنگە ① قاراپ ئىلگىرىلىدى ۋە ھەمراھى فۇدېغا پىيادە ئەسكەرلەرنى باشلاپ ئۆزىنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ بېرىشنى بۇيرۇدى. خوجا يەركەندىن 10.000 ئادەمنى باشلاپ چىقىپ خەنزۇلارنى يەڭدى ۋە ئاقسۇغا قاچۇردى. ئۇلار ئاقسۇدا قەشلاپ قالدى. ياردەمگە كەلگەن خەنزۇ قوشۇنلىرى جاۋخۇينىڭ قوشۇنى بىلەن قوشۇلۇپ، ئىككىنچى يىلى يەركەنگە يېڭىۋاشتىن ھۇجۇم باشلىدى ھەمدە ھىچقانداق ئۇرۇش قىلمايلا يەركەننى بېسىۋالدى. يەركەنلىك خوجىلار قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ھەمراھىدا خوتەنگە قېچىپ كەتتى. جاۋخۇي ئۆزىنىڭ بۇغدىخانغا يوللىغان مەلۇماتىدا: "يەركەن ئاھالىسى خەنزۇلارنى قىزغىن قارشى ئالدى، ئۇلار ھەتتا چاي، نان بىلەن ئالدىمىزغا چىقتى. مەن كېتىۋاتقان كۈچىلارنىڭ ئىككى قاسنىمىنى يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان ئادەملەرگە تولىغان

① ئىھتىمال، مارالۇپى قورغىنى ئارقىلىق ماڭغان بولسا

كېرەك. — ئاپتوردىن.

ئىدى. مەن ئۇلاردىن ھال سورىدىم ۋە ئۇلارنىڭ ئاللىبىر-
 نىڭ ھوكۇمرانلىقىغا سادىق بولسىلا، پۈتمەس - تۈگۈمەس
 بەخت - سائادەتكە ئېرىشەلەيدىغانلىقىنى چۈشىنىدۇردۇم.
 شۇنىڭدەك يەنە ئۇلارنىڭ ئورپ - ئادەت ۋە دىنىي ئېتىقاد-
 ىغا قىلچە تەگمەيدىغانلىقىمىزنى بىلدۈردۇم“ دەپ يازىدۇ
 (جاۋخۇينىڭ بۇ يەردىكى ئاھالە جۇڭگو قوشۇنلىرىنى خوشال-
 خورام قارشى ئالدى، دىگەنلىكى كىشىنى پۈتۈنلەي گۇمان-
 لاندۇرىدۇ. ئاھالىنىڭ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ جۇڭگو قوشۇنلىرى-
 نى كۈتۈۋالغانلىغىدىن، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭمۇ جۇڭغارىيە
 ياكى كۇچا ئاھالىسىنىڭكىدەك ئاقىۋەتكە قېلىشىدىن قاتتىق
 ئەندىشە قىلغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىش قىيىن ئەمەس. ئاھالە
 ئىستىلاچىلارنى پەقەت مەمنۇن قىلىش يۈزىسىدىنلا يۈكۈنۈپ
 ئولتۇرۇپ كۈتۈۋالغان. شۇڭا جاۋخۇيمۇ ئۇلاردىن ھال -
 ئەھۋال سوراپ قويغان بولسا كېرەك).

جاۋخۇي يەركەندىن خوتەنگە باستۇرۇپ كەلدى.
 خوتەندىكى خوجا جاھان ئۇنى ئۇرۇش بىلەن قارشى ئالغان
 بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، يېڭىلىپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى. جاۋخۇي
 قاتتىق جەڭ قىلمايلا خوتەن شەھرىنى بېسىۋالدى. جاۋخۇي
 فۇدېغا بەدەخشانغا قاچقان خوجىلارنى قوغلاپ تۇتۇشنى
 بۇيرۇپ قويۇپلا، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى، بۇ شەھەرنىمۇ
 قارشىلىقسىز بېسىۋالدى، فۇدې خوجىلارغا يېتىشىۋالغاندىن
 كېيىن، ئۇلارنى سۇرۇپ - توقاي قىلىپ ئەبجىغىنى چىقاردى.
 ئۇرۇشتا بۇرھانىدىن خوجىنىڭ سامساق دىگەن ئوغلى قېچىپ
 قۇتۇلغاننىڭ سىرتىدا، 4 خوجا ئولتۇرۇلدى، 2 خوجا
 تىرىك تۇتۇلدى.

شۇنداق قىلىپ، خەنزۇلار قەشقەرىيەنى 1758 - يىلى

مۇستىلا قىلدى. بۇ جەرياندا خەنزۇلارنىڭ يەرلىك ئاھالىنىڭ ھېچقانچە قارشىلىقىغا ئۇچرىمىغانلىقىغا قاراپلا، قەشقەرىيە ئاھالىسىدا، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ ۋە قەھرىمانلىقنىڭ نەقەدەر ئاجىزلىغىنى، شۇنىڭدەك يەرلىك ئاھالىنىڭ خوجىلار ھۆكۈمرانلىقىغا نەقەدەر نارازى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز. بىز يەنە بۇ يەردىكى خەلقنىڭ بىرمۇنچە چوڭ شەھەر-لەرنى ھېچبىر قارشىلىقسىزلا ئۆز دۈشمەنلىرىگە تارتقۇزۇپ قويغانلىغىدىن، ئۇلارنىڭ تېپىچ ئامان تۇرمۇشى دەپ، ئۆز-ئىسمى نەپەرەتلىنىدىغان يات مىللەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا شۈكرى - قانائەت قىلغانلىغىنىمۇ چۈشىنىۋالالايمىز.

تەلىيى كاج بۇ دولەتنىڭ بەختىگە يارىشا، جۇڭگو خوماندانى جاۋخۇي مۇتەسەللى، دانا سىياسەت قوللىنىپ، يات مىللەت ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن بۇ يەردىكى خەلقنىڭ گەدىنىگە يۈكلەنگەن ئېغىر سېلىقلارنى يېنىكەلتتى. جاۋخۇي-نىڭ 1757 - يىلى 13 - سېنتەبىردە قەشقەرىيەدىكى قارار-گاھىدىن چىيەنلۇڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتى بۇنىڭ ئۈلگە-لىك مىسالىدۇر. بۇ مەلۇماتنىڭ كۆچۈرۈلمىسى ئەينى زاماندا پۈتۈن جۇڭگو ئوفىتسېرلىرىنىڭ ئۆز ئىشىغا يېتەكچى قىلىشى ئۈچۈن تارقىتىپ بېرىلگەن ئىدى. بۇ ئاجايىپ ھوججەتتە، جۇڭگولۇقلار قەشقەرىيەدە ئۇچراتقان ئەھۋاللار تەسۋىرلەنگەن. بۇ يەردە بىز ئۇنىڭ بىر قىسمىنى نەقىل كەلتۈردۇق ①.

مەزكۇر مەلۇماتتىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ رايوندا قەشقەر، يەركەن، خوتەن، يېڭىسار، ئاقسۇ ۋە كۇچادىن

① رىتتېرنىڭ «شەرق تەرەپ ياكى چىنى تۈركىستان»

دىگەن ئەسىرىنىڭ 263 - بېتىدىن 269 - بېتىگىچە ۋە 521 - بېتىدىن 225 - بېتىگىچە قارالسۇن. - ئاپتوردىن.

ئىبارەت ئالتە شەھەردىن باشقا، يەنە 13 كىچىك شەھەر ۋە 16,000 كەنت ۋە قىشلاقمۇ بار ئىكەن. جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئېنىقلاپ چىققان قەشقەرىيە نوپۇسى ھەققىدىكى مەلۇماتتىن، غوجىلار بىلەن قېچىپ كەتكەن ۋە ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان 12,000 ئادەمنى چىقىرىۋەتسەك، قەشقەرىيەدە يەنە تەخمىنەن 50,000 دىن 60,000 غىچە تۇتۇن بار ئىكەن①.

① رېتتېرنىڭ «شەرق تەرەپ ياكى چىنى تۈركىستان» دىگەن ئەسىرىدە ۋە گرېگورىيېۋ ئەپەندىنىڭ بۇ ئەسەرگە قوشقان ئىزاھاتىدا، بىز توۋەندىكى مەلۇماتلارنى ئۇچراتتۇق. بۇ مەلۇماتلاردىن قەشقەرىيە ئاھالىسى ۋە ئۇلاردىن ئېلىنىدىغان باج - مېلىقلارغا دائىر سانلارنى بىر قەدەر چۈشىنىۋالالايمىز؛

1. 1778 - يىلى نەشر قىلىنغان «غەربىي يۇرتتا كورگەن - بىلىگەنلىرىمىز» (تىمىكوۋىسكى - Timkoviski تەرجىمىسى) گە قارىغاندا، قەشقەر رايونىدا باج تولەيدىغان ئادەم 16,000، يەركەن رايونىدا باج تولەيدىغان ئادەم 32,000 ئىكەن. دېمەك، جەمى 81,000 تۇتۇن ياكى 400,000 ئادەم ئىچىدىن 48,000 ئادەم باج تولەيدىكەن.

قەشقەر رايونى باج ئۇچۇن 36,000 سەر كۈمۈش، 14,000 تاغار ئاشلىق، 10,000 توپ ماتا تاپشۇرىدىكەن. يەركەن رايونى يۇقۇرىغا 35,370 ئۇنسىيە (ئېنىگىلىزچە سەر) كۈمۈش، 30 ئۇنسىيە ئالتۇن، سودا بېجى ئۇچۇن 1649 ئۇن - سىيە كۈمۈش، 57,569 توپ ماتا، 15,000 جىڭ ياكى 1,432 تاغار ئاشلىق، 1,297 تال تانا، 3,000 جىڭ مىس تاپشۇرىدىكەن (تىمىكوۋىسكىنىڭ قارىشىچە، قەشقەر بىلەن يەركەندىن يىغىۋېلىنغان نەق پۇل ھەربى قوشۇننىڭ تەمىناتىغا سەرپ قىلىنىدىكەن).

قەشقەر رايونىدا 16.000 تۇتۇن، 100.000 ئادەم بار ئىكەن. پۇتۇن قەشقەرىيەنىڭ نوپۇسى 375.000 غا يېتىدىكەن. قەشقەر شەھرى ئۆز ئەتراپىدىكى 10 چاقىرىم دەك ناھايىتى كەمبەغەل، چول - سەھراسى بىلەن قوشۇلۇپ ئاران 2.500 تۇتۇنگە ئىگە ئىكەن. قەشقەرنىڭ شەرقىدىكى ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان تەرەپتە پەيزىدۋات، پايناپ ۋە ئاتۇش

2. تىمىكوۋىسكىنىڭ ئىگەللىگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، قەشقەردە 10.000 ئەسكەر، ئاقسۇدا 3.000 ئەسكەر بار ئىكەن. 1812 - يىلى بۇ دولەتنى زىيارەت قىلغان مىرزا ئىززەتۇللا (Mir - Oozet - Oollah) نىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، يەركەندە 40.000 ئادەم باج تاپشۇرىدىكەن. قەشقەر ھەر ئايدا يۇقۇرىغا 6.000 تەڭگە باج تاپشۇرىدىكەن. ئۇنىڭ خاتىرىسىدە يەنە قەشقەردە 5.000 دىن 6.000 غىچە ئەسكەر، يەركەندە 2.000 ئەسكەر تۇرىدىغانلىغىمۇ ئېيتىلغان.

3. بىزنىڭ بەزى ھاجىلاردىن ئىگەللىگەن ماتىرىياللىرىمىزغا قارىغاندا (بۇنداق ماتىرىياللارغا ناھايىتى ئىھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىش كېرەك، ئەلۋەتتە)، قەشقەر شەھرىدە 16.000 ئادەم، يەركەن شەھرىدە 30.000 تۇتۇن، 200.000 ئادەم؛ خوتەن شەھرىدە 700.000 ئادەم بار ئىكەن. پۇتۇن دولەتنىڭ ئاھالىسى 2.500.000 ئادەم ئىكەن. قەشقەرىيەنىڭ قوقان دولىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئانچە ياخشى بولمىغاچقا، قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانى 8.000 غا يەتكۈزۈلگەن. يەركەندە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانى 2.000 غا يەتكۈزۈلگەن. ھەپتە كۈنلىرى بازارغا 20.000 ئادەم كىرىدەكەن. خوتەن رايونى يەركەندىنمۇ كۆپ باج تاپشۇرىدىكەن.

تىن ئىبارەت 3 يۇرت ۋە يەنە پورسىرغا، يېڭىئاۋات دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى مەھەللىمۇ بار. بۇ يۇرت - مەھەللىلەرنىڭ ئومۇمى نوپۇسى 6.000 غا يېتىدۇ.

قەشقەرنىڭ غەربىي تەرىپىدە ئەنجانلىق بۇلۇت قەبىلىسى (ياۋا قىرغىزلار) ئولتۇراقلاشقان. ئەنجان تەرەپكە

4. جۇڭگونىڭ قەدىمقى ھوججەتلىرىگە قارىغاندا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 30 - يىللاردا قەشقەرىيەدە 1,510 تۇتۇن ياكى 18,647 ئادەم ياشايدىكەن (باشقا بەزى ماتىرىياللاردا 100,000 ئادەم ياشىغان دىيىلىدۇ). قەشقەر ئۇچاغلاردا "سۇلې" ("سۇلۇق") دەپ ئاتىلىدىكەن.

(ھازىرقى قەشقەر يېڭى شەھرى سۇلې يەنى "سۇلۇق" دەپ ئاتالغان. — ئېنگىلىزچە - ئۇيغۇرچە تەرجىماندىن).

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1 - ئەسىردە، خوتەن شەھرىدە 3,300 تۇتۇن ياكى 83,000 ئادەم ياشىغان. خوتەندە 2,400 كىشىلىك قوشۇن تۇرغۇزۇلغان ئىكەن (باشقا ھوججەتلىرىدە، 30,000 ئەسكەر بار ئىدى دىيىلىدۇ). قەشقەردە تۇرۇشلۇق قىسىمىدا 2,000 ئادەم بار ئىكەن.

5. باشقا ھوججەتلىرىگە قارىغاندا، ئاقسۇدا 20,000 تۇتۇن، ئۇچتۇرپاندا 10,000 تۇتۇن، تۇرپاندا 3,000 تۇتۇن ياكى 20,000 ئادەم بولغان ئىكەن. بۇگۈردە دەسلەپتە 20,000 تۇتۇن بار بولۇپ، 1778 - يىلىغا كەلگەندە ئازىيىپ، 500 تۇتۇنگە چۈشۈپ قالغان ئىكەن. كۇچادا 1,000 تۇتۇن، شاياردا 700 تۇتۇن، بايدا 500 تۇتۇن بولغان ئىكەن. يەنە شۇ ھوججەتكە قارىغاندا، كۇچا ئاھالىسى باج ئۇچۇن 200 تاغار ئاش - لىق، 1,080 جىڭ مىس، 200 جىڭ سېلىترا ۋە 300 جىڭ گۈڭگۈرت تاپشۇرىدىكەن. — ئاپتوردىن.

يېقىن يەردە ئۇستۇن ئاتۇش، ئوپال، تاشمىلىق، سەمەن ۋە توققۇزاق كەنتلىرى بار. قەشقەرنىڭ جەنۇبى تەرىپىدە ۋە يەركەنگە بارىدىغان 'يول ئۈستىدە يېڭىسار، قارغىلىق كەنتلىرى ۋە توخسۇن، قاراساقال مەھەللىلىرى بار. بۇ جايلار - نىڭ ھەممىسىدە جەمى 4.000 دىن 4.100 گىچە تۇتۇن بار.

قەشقەرنىڭ شىمال تەرىپىگە قىرغىزلارنىڭ بۇلۇت قەبىلىسى ئولتۇراقلاشقان. ئۇلارنىڭ مەھەللىلىرىگە بېرىش ئۈچۈن جەزمەن ئاغۇ، قوغان كەنتلىرىدىن ئۆتۈش كېرەك. بۇ يەردە 800 تۇتۇن بار.

جاۋخۇيىنىڭ قارىشىچە، توختىماستىن يۈز بېرىپ تۇر - غان يېغىلىقلار قەشقەرىيەنى ئىنتايىن نامرات ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغان، شۇڭا ئەڭ ئاخىرقى خوجا ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە قەشقەرىيە جۇڭغارلارغا باج ئۈچۈن ئاران 20.000 ئۇنسىيە كۈمۈش، 2,564 پاتمان ئاشلىق تاپشۇرغان. ①. جاۋخۇي يەنە قەشقەرىيە تۇپرىغىنىڭ ئانچە مۇنبەت ئەمەسلىگىنىمۇ سەزگەن. بۇ يەردە يىلپويى ئېلىنغان ھوسۇل كۈزلەنگەن مەھسۇلاتنىڭ 4 تىن 1 گە ياكى 5 تىن 1 گە يەتسە، ياخشى ھوسۇل ھىساپلىنىدىكەن. ئېلىنغان ھوسۇل كۈزلەنگەن مەھسۇلاتنىڭ 2 دىن 1 گە يەتسە، مول ھوسۇل ھىساپلىنىدىكەن. ئۇنىڭ ئەكسىچە، 8 دىن 1 گە ياكى 6 دىن 1 گە چۈشۈپ قالسا، ناچار ھوسۇل ھىساپلىنىدىكەن.

چىيەن لۇڭ-خان ئۇرۇشنىڭ تاماملانغانلىقى ھەققىدىكى

① جۇڭغارلارغا تاپشۇرۇلغان باجنىڭ ئازىيىشىنى جۇڭغارلارنىڭ قەشقەرىيەدە بۇرگۈزگەن ھوكۇمرانلىغىنىڭ ئاجىزلىقىدىن دەپ قاراش كېرەك. — ئاپتوردىن.

مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، بۇ ئىش توغرىسىدا بىر نەزمە يازدى ۋە بۇ نەزمىنى ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى ئەمەلدارلارغا تارقىتىپ بەردى. ئولتۇرۇلگەن ئىسيانچى خوجىلارنىڭ كالىلىرى بېيجىڭغا ئەۋەتىلگەندىن كېيىن، تومۇر قەپەزلىرىگە سېلىنىپ كۆرگەزمە قىلىندى.

ئۇرۇشقا قاتناشقانلارغا كاتتا ئىنئاملار بېرىلدى. جاۋ - خۇي خۇنئالىق ياكى 5 - دەرىجىلىك تورىلىك ئۇنۋانى بىلەن تارتۇقلاندى ۋە خان جەمەتىدىكى بەھرىمەن بولىدۇ - خان ھەممە ئىمتىيازىلاردىن بەھرىمەن قىلىندى. فۇدېمۇ ئالا - ھەمدە مۇكاپاتلاندى، شۇ قاتاردا ئۇنىڭ خان ئوردىسىغا ئاتلىق كىرىشكە رۇخسەت قىلىندى. بۇ مۇكاپاتلار 1760 - يىلى تارقىتىلغان بولۇپ، توھپىدارلار ئۆز توھپىلىرىگە مۇنا - سىپ مۇكاپاتلاندى. خەنزۇلار بۇ دولەتنى 1765 - يىلى ئۇچتۇرپاندا قوزغىلاڭ يۈز بەرگەنگە قەدەر 5 يىلغىچە تېپىلغىلىق بىلەن باشقۇرۇپ كەلدى. خەنزۇلارنىڭ ئۇچتۇرپاندا قويغان ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەددىدىن زىيادە زورلۇق - زۇمبۇ - لۇغى ۋە ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپاغا بېرىلىپ چېكىدىن ئاشقانلىقى يەرلىك پۇقرانىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغاپ، قوزغىلاڭ كۆتىرىشكە سەۋەپ بولغان ئىدى. ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمى قۇمۇللۇق بىر مۇسۇلمان بولۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ تىغ ئۇچى ئالدى بىلەن مۇشۇ ھاكىمغا، ئۇنىڭدىن قالسا خەنزۇ ھەربىلىرى ۋە ئەمەلدارلىرىغا قارىتىلغان ئىدى. ئۇچتۇرپان ھاكىمى پۇقرانى ھەددىدىن زىيادە قاتتى - سوق تى قىلغان ئىدى؛ خەنزۇ ھەربىلىرى بولسا پۇقرالارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى خالىغانچە ئاياق - ئاستى قىلاتتى.

ئۇچتۇرپان ئاھالىسى بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرالماي

قوللىرىغا قورال ئېلىپلا ھاكىمنى ئولتۇردى ۋە بۇ شىدھەر-
دە تۇرۇشلۇق خەنزۇ قوشۇنلىرىنى بىر يوللا يىغىشتۇردى.
ئۇچتۇرپانغا ئەڭ يېقىن جاي — ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق خەنزۇ
قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى بىيەن تاخەي ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭ-
چىلىرىنى باستۇرۇشقا قوشۇن باشلاپ كەلگەن بولسىمۇ،
قوزغىلاڭچىلار ئۇنى تېرى - پىرەڭ قىلىپ چېكىندۈردى.
كۇچادا تۇرۇشلۇق خەنزۇ قوشۇنلىرى ئالدىراپ - تېنەپ
ئاقسۇغا ياردەمگە كېلىۋىدى. ئۇلارمۇ يۇقۇرقىدەك ئاقىۋەتكە
قېلىپ، مەغلۇپ بولۇپ قاچتى.

خەنزۇلارنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنىڭ
قوماندانى ناشتۇڭ ئۇچتۇرپاندا قوزغىلاڭ كۆتىرىلگەنلىگىنى
ئاڭلاپ، دەرھال ئىلىغا قاراپ يولغا چىقتى. ناشتۇڭ ئىلى-
دىن مانجۇ ۋە خەنزۇلاردىن تەركىپ تاپقان 10000
كىشىلىك ئىككى قوشۇننى باشلاپ، مۇزارت داۋان ئارقىلىق
ئۇچتۇرپانغا يېتىپ كەلدى ۋە بۇ شىدھەرنى قورشىۋالدى.
شىدھەر ئاھالىسى جان تىكىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ،
لېكىن بۇ شىدھەر ئۈچ ئايلىق قامالدىن كېيىن ئاخىر قولا-
دىن كەتتى. ئۇچتۇرپان ئاھالىسى خاننىڭ پەرمانى بويىچە
پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاندى. خەنزۇلار بۇ ئادەمسىز چۆلدە-
رەپ قالغان شىدھەرگە باشقا يەرلەردىن ئاھالە يۆتكەپ
كېلىپ ماكانلاشتۇردى.

خەنزۇلار ۋەقەنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى
ئېلىش ئۈچۈن، قاتتىق چارە - تەدبىر قوللاندى. ئۇچتۇرپان
ئاھالىسىدىن كىمنىڭ گۇناھكار ياكى بىگۇنا ئىكەنلىگىدىن
قەتئىي نەزەر، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە بىردەك قاتتىق چارە
كۆرۈلدى. شۇ ئارقىلىق باشقا جايلاردىكى مۇشۇ ئارزۇدا

بولۇۋاتقان ئاھالىغا ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى. ئەمما بۇنداق باستۇرۇش پۇقرالاردا ئىستىلاچىلارغا قارشى كۈچلۈك قە-
ساس ئوتىنى تۇتاشتۇرۇش رولىنى ئوينىدى (گەرچە پۇقرالار
بۇ خىل قىساس ئوتىنى ئۇزاققىچە قەلبىدە ساقلاشقا مەجبۇر
بولغان بولسىمۇ).

دەرۋەقە، خەنزۇلار ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىدىن كېيىن بۇ
دولەتنى 60 يىلغىچە بىخۇرامان سوراپ كەلدى. ئۇلار شۇنىڭ
ئۈچۈنمۇ ئۆزلىرىنىڭ بۇ دولەتتىكى ئورنىنى مۇقىم دەپ
خاتا چوت سوققان ئىدى. لېكىن 1825 - يىلىغا كەلگەندە،
قەشقەرىيەدە جاھانگىر خوجا مەيدانغا چىقتى. ئۇ خەنزۇ-
لارنىڭ 60 يىل ئىچىدە قولغا كەلتۈرگەن بارلىق نەتىجە-
لىرىنى بىر قىسىم ئادەملەر بىلەن قىسقىغىنا بىر ئاي ئىچىدە
دىلا پاچاقلاپ، يەر بىلەن يەكسان قىلدى. جاھانگىر خوجا
خەنزۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئىستىلا قىلىۋالغان بۇ دولەتتە يۈر-
گۈزۈۋاتقان بىر تۇتاش باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنىڭ چىرىك
ھەقىقى ئىپتى - بەشىرىسىنى ۋە بۇ دولەتتىكى پۇقرالارنىڭ
خەنزۇلارغا بولغان ئۈچمەنلىگىنى تولۇق ئاشكارە قىلىۋەتتى.
بىز ئاسىيادا ئىستىلا قىلىۋېلىنغان مەلۇم بىر دولەتتە
تۇرغۇزۇلغان مەمۇرى باشقۇرۇش تۈزۈملىرى مەسىلىسى
ئۈستىدە توختىلىپ، خەنزۇلارنىڭ بۇ مەسىلىنى قەشقەرىيەدە
قانچىلىك دەرىجىدە ھەل قىلغانلىغىنى ئىمكانىيەتنىڭ يېتە -
شىچە كۈزىتىپ چىقايلى.

بىز يەنە شۇنى قايتا ئىزھار قىلىمىزكى، جاۋخۇينىڭ
ئىستىلا قىلغان قەشقەرىيەدە قوللانغان سىياسىتى ئەسلىدە
ياخشى ئۈلگە دەپ قارالسا ئوبدان بولاتتى. ئۇنىڭ قوللان-
غان سىياسىتى توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: ئۇ ئالدى بىلەن

پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ۋە ئورپ - ئادىتىگە ئارىلاش-
ماسلىققا ۋەدە بەرگەن ئىدى. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا جىنايەت -
چىلەرنى جازالىدى. قولغا ئېلىنغان خوجىلارنى يۈرەكلىك
ياستۇردى. ئەڭ ئاخىرقى قوزغىلاڭنىڭ باش جىنايەتچىلە -
رىدىن قولغا ئېلىنغان 120500 ئادەمنى سىياسى مەھبۇسلار
قاتارىدا ئىلىغا سۈرگۈن قىلدى. خوجىلارنىڭ ۋە بۇ
120500 ① ئادەمنىڭ نۇرغۇن مال - مۈلكىنى مۇسادىرە
قىلدى.

خەنزۇلار ئاخىرقى ئىككى تەدبىر ئارقىلىق بىرلا ۋا -
قىتتا مۇنداق ئىككى مەقسەتكە يەتتى: (1) پۇقرالار ئىچى -
دىكى گەدەنكەشلىرىنى ياقا يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلىۋەتتى.
(2) خەنزۇلار نۇرغۇن مىقداردىكى يەر ۋە باشقا مال - مۈ -
لۈكلەرگە ئىگە بولۇۋالدى. بۇ يەرلەر ئۇلارنىڭ مۇستەملىكە
چىلىك پىلاننى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلدى. دەس -
لەپتە، بۇ يەرلەر بەزى شەخسلەرگە مەھسۇلاتنىڭ يېرىمىنى
دولەتكە تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن ئىجارىگە بېرىلدى.

جاۋخۇي ئىستىلا قىلىۋېلىنغان بۇ دولەتنى ئۆز قولىدا
چىڭ تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، ھەممە جايدا قوشۇن تۇر -
غۇزدى. لېكىن جاي - جايلاردا تۇرغۇزۇلغان ھەربى قوشۇن
نىڭ سانى دەسلەپتە ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. مەسىلەن:
قەشقەر رايونىدا ئاران 450 مانجۇ بىلەن 900 خەنزۇ
ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى. بەزى ئانچە مۇھىم بولمىغان جايلاردا
پەقەت 100 دەك خەنزۇ ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى. جۇڭگودىن
ياردەمگە چىققان يېڭى قوشۇن يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، جاي -

① سۈرگۈن قىلىنغان كىشىلەر 375.000 ئاھالە ئىچىدە -
كى بارلىق مەلۇماتلارنىڭ 15% نى تەشكىل قىلىدىكەن. — ئاپتوردىن.

جايلاردا تۇرۇشلۇق ھەربى قىسىملارنى زور دەرىجىدە كۈچەيتتى. ئاھالە ھەربىلەرنىڭ ئىپتىياجىنى تەمىنلەشكە مەجبۇر قىلىندى. پۇقرالارنىڭ يەتكۈزۈپ بەرگەن نەرسىلەرى ئۈچۈن ئۇلارغا دولەت تەرىپىدىن بازار باھاسىدا ھەق تولەندى.

باشقۇرۇشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، پۈتۈن دولەت بىرقانچە رايونغا بۆلۈندى. بۇ رايونلارنىڭ ھەرقايسىسىدا دەسلەپتە خوجىلار دەۋرىدىكى ئەمەلدارلار داۋاملىق مەنەپ تۇتتى. يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى جاۋخۇي يەرلىكلەر ئىچىدىن بەلگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن شەھەر ھاكىملىرى بېيجىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلەندى.

باچ، غەللە - پاراق ئىشلىرى مەيلى سان جەھەتتە بولسۇن ياكى يىغىۋېلىش ئۇسۇلى جەھەتتە بولسۇن، خوجىلار دەۋرىدىكىدىن ھېچقانداق پەرقلەنمەيتتى. لېكىن ھىلىقى جۇڭگولۇق باش قوماندان بۇ دولەتنىڭ باچ ئېلىش چارىسى ھەققىدە ئۆزىنىڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتىدا قەشقەرىيەنىڭ نوپۇسى ئازىيىپ كەتكەنلىكى ۋە ئاھالىنىڭ خېلىلا نامرات بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاھالىدىن ئېلىنىدىغان باچ مىقدارىنى ئازايتساق، دەپ ئىلتىماس قىلغان ئىدى.

جاۋخۇي ناھايىتى زەئىپلىشىپ كەتكەن سودا ئىشلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، بىر يۈرۈش چارە - تەدبىر قوللاندى. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرسى مۇشۇ دولەتنىڭ ئاقچا تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش تەدبىرى ئىدى. قەشقەرىيەدە ئېقىۋاتقان ئاقچا يەنىلا خوجىلار دەۋرىدىكى ئاقچا ئىدى. بۇ ئاقچا جۇڭگونىڭ 2 مىس داچىنىگە باراۋەر كېلىدىغان مىس پۇلىنى (تومپۇرنى) ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. غالىدان

سېرىن ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە بۇ مىس پۇلنىڭ بىر يۈزىگە مۇشۇ ھوكۇمراننىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، يەنە بىر يۈزىگە قۇرئاندىن بىر جۈملە ئايەت ئويۇلغان ئىدى. جاۋ - خۇي قەشقەرىيەدە قولغا چۈشۈرۈلگەن توپ - زەمبىرەكلەرنى ئېرىتىپ 7.000 قاداق مېتال چىقىرىۋالدى ۋە بۇ مېتالدىن 500.000 دانە چاقا قۇيۇردى. بۇنداق چاقا پۇلنىڭ بىر يۈزىگە "چيەن لۇڭ تومپۇرى" (خانلىق پۇل) دىگەن خەت ئويۇلغان؛ يەنە بىر يۈزىگە ئەرەپ يېزىقى ۋە مانجۇ يېزىقى بىلەن "كاشىغەر" دىگەن خەت ئويۇلغان ئىدى. بېيجىڭ ھوكۇمىتى جاۋخۇيىنىڭ پىلاننى قوبۇل قىلدى ھەمدە بۇ چاقا پۇلنى پۈتۈن قەشقەرىيەدە ئاقىدىغان قىلىپ بەل - گىلىدى.

خەنزۇلار بۇ رايوندا يولغا قويغان مەمۇرى تۈزۈم - لەرنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

- (1) دىنىي ئېتىقاتقا ۋە ئورپ - ئادەتكە ئارىلاشماسلىق؛
- (2) باج، غەللە - پاراق تەقسىم قىلىش - يىغىۋېلىشقا، يەرلىك ئادەملەر ئارىسىدىكى دەۋا - سوراق ئىشلىرىغا يەرلىك ئادەملەرنى قويۇش، شەك - شۈبھىسىزكى، ئىشقا قويۇلغان بۇنداق يەرلىك ئادەملەر خەنزۇ ئەمەلدارلارغا سۆزسىز بوي سۈنۈشى شەرت؛

- (3) جۇڭغارلار ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردىكى باج، غەللە - پاراق ئېلىش ئولچىمىنى ئۆزگەرتمەسلىك؛

- (4) بۇ دولەتتىن يىغىۋېلىنغان باجنى پەقەت ھەربى قىسىملار ۋە يەرلىك مەمۇرى باشقۇرۇش خىراجىتى ئۈچۈنلا سەرپ قىلىش.

ئەمدى خەنزۇلارنىڭ يۇقۇرىدىكى پروگراممىلارنى

قانداق ئىجرا قىلغانلىغىغا نەزەر سېلىپ باقايلى:
شەرقىي تۈركىستان جۇڭگونىڭ غەرىپتىكى بىر چوڭ رايونىنى تەشكىل قىلىدىغان جۇڭغارىيە ۋە قەشقەرلىك رايوندىن ئىبارەت ئىككى ئۆلكىگە ئايرىلدى. بۇ بىرلەشمە ئۆلكىنىڭ ئۈستىگە يەنە بىر باش ھەربىي ۋالى — "ئىلى جاڭجۇنى" قويۇلدى. قەشقەرلىك رايونى يەنە يەركەن، قەشقەر، يېڭىسار، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ۋە كۇچادىن ئىبارەت 6 رايونغا بۆلۈندى. بۇ 6 رايون بىر چوڭ ۋىلايەت بولۇپ، بۇ ۋىلايەتكە ئىلى جاڭجۇنگە قارايدىغان بىر مەسلىھەتچى ئامبال باشچىلىق قىلاتتى. ھەربىي رايوندا مەسلىھەتچى ئامبالغا قارايدىغان بىر نەپەر ئىش بېجىرگۇچى ئامبال بولاتتى.

مەيلى بۇ يەردىكى پۇقرالار ياكى ھەربىي قىسىملار بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىش بېجىرگۇچى ئامبالغا ئىتائەت قىلىدىكەن، جۈنستەي ئامبال ئىش بېجىرگۇچى ئامبالنىڭ ھەربىي ئىشلار مۇشاۋىرى بولۇپ، قوشۇنلارغا بىۋاسىتە قوماندانلىق قىلىدىكەن.

ھەر بىر جاينىڭ ئەمىلىي باشقۇرۇش ھوقۇقى مەسلىھەتچى ئامبال يەرلىك كىشىلەر ئىچىدىن تاللىغان ھاكىم بەگلەرنىڭ قولىدا ئىكەن، ھاكىملارنى خىزمەتكە تەيىنلىگەندە نۇرغۇنلىغان قۇرۇق رەسمىيەتلەرنى ئۆتەشكە توغرا كېلىدىكەن. مەسلىھەتچى ئامبال پەقەت ھاكىملىققا نامزات كۆرسىتەلەيدىكەن. ئاندىن باش ھەربىي ۋالى بۇ نامزاتنى پايىتەختكە ئوردىغا مەلۇم قىلىدىكەن. ئوردا بۇ نامزاتنى يەنە باش ۋەزىرگە يوللايدىكەن. ئەڭ ئاخىرىدا، 12 كىشىدىن تەركىپ تاپقان قارام خەلقلەر مەھكىمىسىگە يوللىنىدىكەن. قارام خەلقلەر مەھكىمىسى بۇ نامزاتنى ئەمىلىي ئەھۋالغا قاراپ

تەستىقلايدىكەن ياكى رەت قىلىدىكەن.

ھەربىر ھاكىمنىڭ "شاغاۋۇلبەگ" دىگەن بىر ياردەمچىسى بولىدىكەن. ھەربىر رايون يەنە بىر قانچە كىچىك رايونلارغا بولۇنىدىكەن. ھەربىر كىچىك رايوندا بىردىن مىراپبەگ بولىدىكەن. ھاكىمبەگ مىراپبەگلىككە بىر ئادەمنى نامزات قىلىپ كورسىتىدىكەن. مەسىلەتچى ئامبال بۇنى ئىلى جاڭجۇنىگە يوللاپ ئەنگە ئالدۇرغاندىن كېيىن، رەسمى مەنەسەپكە تەيىنلەيدىكەن.

ھەربىر مىراپبەگنىڭ بىردىن مىڭبېگى دىگەن ياردەمچىسى بولىدىكەن. پۈتۈن قەشقەر رايونى 16 كىچىك رايونغا بولۇنىگەن بولۇپ، ھەربىر كىچىك رايونغا بىردىن مىراپبەگ قويۇلغان ئىكەن. ھەربىر رايون بىر ياكى بىر قانچە كەنتتىن ۋە ئۇنىڭ دائىرىسىدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى باشقۇرىدىكەن.

بۇ رايونلار مۇش، سەمەن، قورغان، قارا قىر، توققۇزاق، تازغۇن، خانئېرىق، قىزىلبوي، پەيزى ئاۋات، يېڭىئاۋات، ئوپال، تاشمىلىق، ئاغۇ، ئۈستۈن ئاتۇش، ئاستىن ئاتۇش ۋە بەشكەرەمدىن ئىبارەت.

ھەربىر رايونغا شۇ رايوننىڭ يەر دائىرىسىگە قاراپ بىر ياكى بىر قانچە يۈز بېشى تەيىنلىنىدىكەن. "يۈز بېشى" لار روسىيە تۈركىستانىدىكى "ئاقساقال" لارغا باراۋەر كېلەدۇ. بەزىبىر رايونلاردا يۈز بېشىلارنىڭ سانى كۆپ دىگەندە 50 كە يېتىدىكەن. مىراپبەگ يۈز بېشىلىققا نامزات كورسىتىدىكەن، بۇنى ھاكىمبەگ تەستىقلايدىكەن. يۈز بېشىلارنىڭ ئون بېشى دىگەن ياردەمچىسى بولىدىكەن. ئۇلارنىمۇ ھاكىمبەگ تەستىقلايدىكەن، "ئاغلاقچى" ئەڭ توۋەن دەرىجىلىك

مەنسەپدار بولۇپ، ئۇلار خەت - ئالاقە يەتكۈزۈدىغان خەۋەر - چىلەر ئىكەن.

يۇقۇرقى خادىملار يەرلىك ئاھالە ئىچىدىن تاللىۋېلىنغانلار ئىكەن، ھەربىر رايونغا يۇقۇرقىدەك مەنسەپدارلار تەيىنلەنگەننىڭ سىرتىدا، يەنە تۆۋەندىكىدەك ۋەزىپىلەرنىمۇ مۇسۇلمانلار ئۆز ئۆستىگە ئالىدىكەن:

ھاكىمىيەتنىڭ قول ئاستىدا يەنە ئۇنىڭغا ھەمرا بولۇپ نايىپىگە، دىۋانىيەگە دىگەن مەنسەپدارلارمۇ ئىشلەيدىكەن. بۇ مەنسەپدارلار يۇقۇرىدا ئېيتىلغان پانساتتىن ① يۇقۇرى بولىدىكەن. بۇلار ئىشكېپىگىنىڭ لايىقەتلىك نامزاتلىرى ھىساپلىنىدىكەن.

قازى دەپ ئاتالغانلار سوتچىلار ئىكەن، مۇپتىلار بولسا دىنىي قائىدە - نىزاملارنى چۈشىنىدۇرگۈچىلەر ئىكەن. ھەربىر مىراپىيەگىنىڭ قول ئاستىدا بىردىن قازى، بىر - دىن مۇپتى، بىردىن رەئىس ياكى بىردىن مۇتسپ ۋە بىر نەچچىدىن مۇدەررىس بولىدىكەن. مۇدەررىسلەر بولسا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئىكەن.

پاشىپ (تۇن پادىشاسى) كېچىلىرى كوچا ئايلىنىپ يۈرۈپ قاراۋۇللۇق قىلىدىغان ساقچىلارنىڭ باشلىقى ئىكەن ②، مۇتسپ ③ ياكى رەئىس - مېچىت - مەدرىسلەردە ۋە

① پانسات دىيىلگىنى بىر خىل ھەربىي ئۇنۋان بولۇپ، ئۇ 500 ئەسكەرنى باشقۇرىدىغان باتالىيون كوماندىرىغا تەڭ. ئاپتوردىن. ② قوقاندا بۇنداق مەنسەپتىكى ئادەم مىرشاپ دەپ ئاتىلىدۇ. - ئاپتوردىن.

③ بۇلارنىڭ ۋەزىپىسى بۇخارادىكى رەئىسلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاش. - ئاپتوردىن.

ئاممىۋى سورۇنلاردا ئىجتىمائىي ئەخلاقىي نازارەت قىلغۇچى ۋە قوغدىغۇچىلاردۇر. ئۇلار قوللىرىغا دەرىجە ئالغاچ كۈچە-لارنى ئايلىنىپ يۈرۈشىدىكەن. ئۇلار شەرتكە خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى ئۇچرىتىپلا قالسا، ئۇلارنى مەيلى ئەر ياكى ئايال، مەيلى چوڭ ئادەم ياكى كىچىك بالا دەپ ئايرىماي دەرىجە بىلەن ئۆرىدىكەن.

موتىۋەللىيەگە مېچىت ياكى مەدرىسەلەرنىڭ ۋە شەرىئەت ئورۇنلىرىنىڭ ۋە قىيىنچىلىق باشقۇرۇشلىرىدىكەن.

“بەدەلىيىگە” ① — ھەرخىل ماللىرىدىن باج ئالغۇچى خادىملار ئىكەن.

“قاراق بېگى” ② — چەتئەل ماللىرىنى تەكشۈرگۈچى خادىملار ئىكەن.

مەھپەلەر ③ گە، مەنسۇپلىغان ئاتلارغا ھەم ھەرىسەلەر ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرىنى توشۇيدىغان قاتناش قوراللىرىغا مەسئۇل خادىملار “ئەرباپىگە” دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇلار ئاھالىدىن لازىمەتلىك نەرسىلەرنى يىغىش ھەمدە بۇ نەرسىلەرنى ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىشكە مەسئۇل ئىكەن. ئەر-باپىيەگىنىڭ ئۈستىدە شاغاۋۇلبەگ بولۇپ، ئۇلارمۇ يۇقۇرقىدەك ئىشلارغا مەسئۇل ئىكەن.

① باشقىچە قىلىپ ئېيتىشقاندا، زاكات يىققۇچىلار. — ئاپتوردىن.

② مەن قەشقەردە تۇرغاندا، كىشىلەر ماڭا ئۇلارنى ئاددىيلاشتۇرۇپلا، چەتئەل ماللىرى ئىچىدىن ئامبال ئۈچۈن مال تاللىمىغۇچىلار، دەپ چۈشەندۈرگەن ئىدى. — ئاپتوردىن.

③ ياكى ئۈستى يېپىمچىلىق ھارۋىلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. — ئىنگىلىزچە تەرجىماندىن.

دولەتنىڭ گۈلزارلىغىغا ياكى ئۇزۇملۇكلىرىگە مەسئۇل خادىملار “باغمەنبەگ” دەپ ئاتىلىدىكەن. يەر سۇغىرىش ئىشلىرىغا مەسئۇل خادىملار “كوكبېشى”، “باغۇبېشى” ياكى “داققالچى” دەپ ئاتىلىدىكەن. كېيىن، خەنزۇلار “شاڭبېگى”، “ساڭ بېگى” دىگەن ئىككى خىل مەنەسەپنى تەسىس قىلغان ئىكەن. “ساڭ بېگى”، “ساڭ بېگى” دىگەن ئىككى خىل مەنەسەپنىڭ ۋەزىپىسى مۇنداق: “شاڭبېگى” ① — ھاكىملارنىڭ ئىككىنچى ياردەمچىسى ئىكەن. ساڭ بېگى ② پۇقرالاردىن ئاشلىق يىغىشقا مەسئۇل ئىكەن.

خەنزۇلار قەشقەرىيەلىكلەرنىڭ جۇڭغارىيىگە تاپشۇرۇپ كەلگەن باج مىقدارىنى ئۆزگەرتىمەپتۇ، ئۇلار باج تولىگۇچىلەرنىڭ رويخېتىنى تۈزۈشكە قاتناشمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ھوقۇقىنى ساقلاپ قالغان ئىكەن.

مىراپبەگ ۋە ئۇنىڭ ياردەمچىلىرى بولغان مىڭبېگى، يۈز بېشىلار باج تاپشۇرىدىغانلارنىڭ رويخېتىنى تۈزۈش، باج يىغىش ۋە باجنى دولەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇشقا ئوخشاش ئىشلارنى بېجىرىدىكەن.

تاغلىق جايلاردىكى كۆچمەنلەر ھاكىمبەگنىڭ باشقۇرۇشىدا بولماستىن، بەلكى “بىي”لارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، بىيلار خەلقنى يىغىۋالغان باجلارنى ئامباللارغا بىۋاستە تاپشۇرىدىكەن.

① ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى تاشكەنتتىكى مىراپلارنىڭكى بىلەن باراۋەر. — ئاپتوردىن.

② قوقان دولىتىدە ئامبار بەگ دەپ ئاتىلىدۇ. — ئاپتوردىن.

بۇ ئالاھىدە دەۋردە خەنزۇلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقىغا دائىر بىز ئىگەللىگەن ماتىرىياللارغا قارىغاندا، قەشقەرىيە ئاھالىسىنىڭ ئەينەن سانى ياكى ئۇلار تاپشۇرغان باجلارنىڭ ئومۇمى مىقدارىنى خەنزۇلار ئىگەللەگەن ماتىرىياللاردىن ئېنىقلاپ چىقىش قىيىن.

شۇڭا بىز نەشر قىلىنغان پارچە - پۇرات ماتىرىياللار بىلەن ئۆزىمىز ئىگەللىگەن ئاخباراتلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ھەرقايسى رايونلارنىڭ نوپۇسىنى ۋە ئۇلار تاپشۇرغان باج، غەللە - پاراقنىڭ مىقدارىنى توۋەندىكىچە رەتلەپ چىقتۇق. بۇلار پەقەت تەقريبى سان بولۇپ، ئەمىلىيەتتىكى ساندىن خېلىلا توۋەن. 1760 - يىلىدىن 1825 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە قەشقەرىيەنىڭ نوپۇسى توۋەندىكىچە:

قەشقەر رايونىدا 100.000 دىن 150.000 غىچە ئادەم.

يەرگەن رايونىدا 200.000 دىن 400.000 غىچە،

خوتەن رايونىدا 100.000 دىن 700.000 غىچە،

ئاقسۇ رايونىدا 150.000 دىن 200.000 غىچە،

كۇچا رايونىدا 25.000 دىن 50.000 غىچە.

جەمى 575.000 دىن 1.500.000 غىچە ئادەم ياشى-

خان.

يۇقۇرقى مەزگىلدە ئاھالىنىڭ ھەر يىلى تاپشۇرىدىغان باج مىقدارى توۋەندىكىچە: قەشقەر رايونى 72.000 سوم (9.000 فۇنت سىتېرلىك)، 170.000 پۇت (6.126.000 قاداق) ئاشلىق؛ 10.000 توپ ماتا؛ يەرگەن رايونى 80.000 سوم (10.000 فۇنت سىتېرلىك)، 60.000 توپ ماتا؛ 1.400 دانە قىل تاغار؛ 1.300 تال ئاغامچا؛ 3.000

جىڭ (110 پۇت ياكى 3.960 قاداق) مىس؛ 15.000 جىڭ پاختا؛ كۇچا رايونى 24.000 پۇت ئاشلىق؛ 1.080 جىڭ (27 پۇت ياكى 972 قاداق) مىس، 200 جىڭ ($7\frac{1}{2}$ پۇت ياكى 270 قاداق) سېلتىرا، 300 جىڭ (11 پۇت ياكى 396 قاداق) گۇڭگۇرت.

بۇ مەھسۇلاتلارنى پۇلغا ① سۇندۇرساق، قەشقەر رايونى بىلەن يەركەن رايونىنىڭ تاپشۇرغان ئومۇمىي بېجى 190.000 سوم (27.250 فۇنت ستېرلىك) بولىدۇ، ئۇنىڭغا يەنە ئاقسۇ، خوتەن، كۇچا قاتارلىق رايونلار باجغا تاپشۇرغان 210.000 سوم (26.250 فۇنت ستېرلىك) نى قوشساق جەمئىي 400.000 سوم (50.000 فۇنت ستېرلىك) بولىدۇ ياكى باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، 300.000 سوم (37.500 فۇنت ستېرلىك) نەق پۇل ۋە 100.000 سوم (12.500 فۇنت ستېرلىك) قىممىتىدىكى ماددى نەرسە باجغا تاپشۇرۇلغان بولىدۇ.

جۇڭگولۇقلار باجدىن كىرگەن كىرىمنىڭ ھەممىسىنى ئارمىيىنى قامداش ۋە بۇ دولەتنى باشقۇرۇشقا سەرپ قىلىدىكەن. ئۇلار قەشقەردىن ئىلىغا پەقەت ماتا، مىس، گۇڭگۇرت ۋە سېلتىرا يۆتكەيدىكەن ②.

① مەن توۋەندىكى ئۆلچەم بويىچە ھىساپلىدىم: بىر توپ ماتانىڭ باھاسى 30 تىيىن، بىر پۇت (36 قاداق) ئاشلىقنىڭ باھاسى 10 تىيىن، بىر جىڭ (تەخمىنەن 2.5 قاداق) پاختىنىڭ باھاسى 10 تىيىن، بىر جىڭ مىس 30 تىيىن. — ئاپتوردىن، ② ئىگەللىگەن باشقا ئاخباراتلاردىن قارىغاندا. ئۇلار قەشقەردىن باشقا يەرلەرگە يەنە ئالتۇن ۋە قاشتېشى يۆتكەيدىكەن. — ئاپتوردىن.

بىز خەنزۇلاردىن قەشقەرىيەدە تۇرغان قوشۇننىڭ ئومۇمى سانى ھەققىدە پەقەت تەقريبى سانىلا ئوتتۇرىغا قويالايمىز. قەشقەرىيەنىڭ بىرقانچە شەھەر قورغانلىرىدا تۇرۇشلۇق ئەسكەر سانى تۆۋەندىكىچە:

قەشقەردە 60000 دىن 100000 غىچە،

يەرگەندە 20000 دىن 30000 غىچە،

خوتەندە 20000 دىن 30000 غىچە،

ئاقسۇدا 30000 دىن 40000 غىچە،

باشقا يەرلەردە 40000 دىن 50000 غىچە،

جەمئى: 170000 دىن 250000 غىچە.

جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ يەردە تۇرغۇزغان قىسىملىرىدا خەنزۇلار بىلەن مانجۇلاردىن باشقا يەنە 10000 دىن 150000 غىچە تۇڭگان ئەسكەرمۇ بار.

دىمەك، جۇڭگولۇقلارنىڭ قەشقەرىيەدە تۇرۇشلۇق قوشۇنىنىڭ ئومۇمى سانى 270000 دىن 400000 غا يېتىدۇ. جۇڭگو قىسىملىرى ئاساسەن ئوقيا - قىلىچلار بىلەن قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەردىن ۋە چاقماقلىق مىللىتى بىلەن قوراللانغان پىيادە ئەسكەرلەردىن تەشكىل قىلىنغان. قەشقەرىيەدىكى مەمۇرى خادىملار ئىچىدە پەقەت جۇڭگو ئەمەلدارلىرىلا مائاشلىق. يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئىش ھەققى ھاكىمبەگلەر تەرىپىدىن بېرىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىش ھەققى ئۈچۈن نەق پۇل ھىساۋىدا ئاشلىق بېرىلىدۇ ياكى ئۇلارنىڭ يەرلىرى ھەقسىز تېرىپ بېرىلىدۇ.

خەنزۇلار دىنىي جەھەتتە كەڭ قوساقلىق بولۇش پوزىتسىيىسىنى قوللانغان. ئۇلار بېسىۋالغان شەھەرلەردە مېچىتلەر بىلەن بۇددىزم ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بىللە مەۋجۇت

تۇرۇشىغا يول قويغان. خەنزۇلار موللىسلارنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغان، ھەتتا يەرلىكلەرنى تولۇق ھوقۇقلۇق قىلىپ قويغان ئىدى.

خەنزۇلار خەلقنىڭ تۇرمۇش ئورپ - ئادەتلىرىگىمۇ ئارىلاشمايتتى. ئۇلار قەشقەرىيەلىكلەرنىڭ شەرىئەتنى ساقلاپ قېلىشىغا يول قويغان ئىدى، قازى ياكى مۇپتىلارنى تاللاش ئىشلىرىغا ئارىلاشمايتتى. لېكىن ئۇلار ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ مەنپەئەتىنىڭ زىيانغا ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن، شەرىئەتكە ئۆزلىرىنىڭ قانۇن شەرىھىلىگۈچى خادىملىرىنى ئەۋەتىش ھوقۇقىنى ساقلاپ قالغان ئىدى.

خەنزۇلار پۇقرالارنىڭلا ئۆز مىللى كىيىملىرىنى كىيىشىگە يول قوياتتى. ئەمەلدارلارنىڭ بولسا ئۇزۇن چاچ قويۇشلىرى ۋە خەنزۇچە كىيىم كىيىشلىرى شەرت ئىدى. ئەمەلدارلار ئىچىدە پەقەت موللىلار بىلەن قازىلارلا بۇ بەلگىلىمىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماي ئۆز مىللى كىيىملىرىنى كىيەلەيتتى. خەنزۇلار يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئۆزلىرىگە پىداكارلىق بىلەن خىزمەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن، مۇسۇلمانلار ئىچىدىكى يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى ۋاڭلىققا ۋە بەيزىلىككە ئۈستۈرەتتى. ۋاڭنىڭ ئوتىغات - تەلپىگىگە بىر تال توز پېيى بىلەن گوھەر ئورنىتىلغان ئۈچ توشۇكلۇك مۇنچاق قادىلاتتە تى. بارلىق ئەمەلدارلارنىڭ ئوتىغاتلىرىغىمۇ مۇشۇنداق مۇنچاق قادىلاتتى. لېكىن مۇنچاقلار مەنسەپ دەرىجىسىنىڭ يۇقۇرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ خىلىمۇ خىل بولاتتى. مۇنچاقلار 7 خىل بولۇپ، بىرىنچى خىلدىكى ئوتىغاتقا قىزىل ياقۇت بېكىتىلەتتى. ئىككىنچى خىل ئوتىغاتقا مارجان بېكىتىلەتتى، ئۈچىنچى خىل ئوتىغاتقا پروزا بېكىتىلەتتى، تۆتىنچى خىل

ئوتىغاتقا كوك شىشە بېكىتىلەتتى، بەشىنچى ئوتىغاتقا يېشىل شىشە بېكىتىلەتتى، ئالتىنچى خىل ئوتىغاتقا قاشتېشى بېكىتىلەتتى، يەتتىنچى خىل ئوتىغاتقا كۈمۈش بېكىتىلەتتى. مۇسۇلمانلار كوچىدا بىرەر خەنزۇ ئەمەلدارغا دۇچ-كېلىپ قالسا، ئاتتىن چۈشۈشى شەرت ئىدى.

ئامبال شەھەرنى كوزدىن كەچۈرۈشكە چىققاندا، پۇق-رالار تاكى ئامبال ئوتۇپ كەتكەنگە قەدەر يەردە تىزىلىپ ئولتۇرۇشلىرى شەرت ئىدى.

مۇبادا ئامبال بىرەر خانىقاغا بېرىپ قالغان بولسا، بارلىق مۇسۇلمان ئەمەلدارلار دەرۋازىنىڭ ئىككى چېتىدە قوللىرىنى ئارقىسىغا ئېلىپ، يەردە يۈكۈتۈپ ئولتۇرۇشى شەرت، ھاكىمىيەتگە بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. مەمەدانە خەنزۇلار بۇنى: سىلەر ئامبالغا ئەمەس، بەلكى بۇغداخاننىڭ نايىبىغا تازىم قىلىۋاتىسىلەر، دەپ چۈشەندۈرەتتى. بۇنىچىلىك كوڭۇل ياساش ھەرگىز كۇپايە قىلمايتتى. خەنزۇ ئەمەلدارنىڭ مۇسۇلمانلارغا زورلاپ تاڭغان بۇ ئىزا-ئاھانە تلىرى ئاخىرى ئۇلارنىڭ مەمۇرى باشقۇرۇشتا كۆرسەتكەن بەزىبىر گۈزەل ئەخلاق پەزىلەتلىرىنى ئاستا-ئاستا يوققا چىقاردى.

ئولۇم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىش جەھەتتە، تېپىلچىلىق شارائىتىدا خەنزۇلار ھەرگىزمۇ نۇرغۇن يازغۇچىلار تەسۋىرلىگەندەك ئۇنداق قاتتىق قول ئەمەس ئىكەن. ئولۇم جازاسى بېرىلىدىغان ئەھۋال ناھايىتى ئاز ئىكەن. ئولۇم جازاسى ھۆكۈم قىلىشقا توغرا كەلگەندىمۇ ئەستايىدىل ئويلىنىپ ئىش كۆرۈلىدىكەن. مەسلەھەتچى ئامبال مەنسەپدارلاردىن باشقا، ھەرقانداق بىر پۇقرانى جازالاشقا ھوقۇقلۇق ئىكەن. ئامبال پەقەت سىياسى مەھبۇسلارغىلا ئولۇم جازاسى بېرەلەيدىكەن.

ئەگەر مەنسەپدارلاردىن بىرەر كىشى ئولۇمگە لايىق جىنايەت ئۆتكۈزگەن بولسا، ئامبال بۇنى مەسلىھەتچى ئامبالغا مەلۇم قىلىدىكەن. مەسلىھەتچى ئامبال ئىلى جاڭجۇنىگە يوللايدىكەن. پەقەت ئىلى جاڭجۇنىلا بىرەر مەنسەپدارنى ئولتۇرۇشكە بۇيرۇق بېرەلەيدىكەن.

لېكىن ھىلىگەر خەنزۇلار ئۆزلىرىنى قانۇنى تەرتىپتىن قاچۇرۇشنىڭ بىر خىل يولىنى تېپىۋاپتۇ. مەسلىھەتچى ئامبال بىلەن ئامباللار يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن باشقا ھەر قانداق بىرەر ئەمەلدارنى مەنسۇپتىن قالدۇرالايدىكەن. شۇڭا ئەمەلدار ئەگەر بىرەر جىنايەت ئۆتكۈزسە، ئۇ ئاۋال مەنسۇپتىن قالدۇرۇلىدىكەن، ئاندىن ئادەتتىكى ئولتۇرۇش ئۇسۇلى بويىچە ئولتۇرۇلىدىكەن.

ئولۇم جازاسى بىر يۈرۈش ناھايىتى مۇرەككەپ مۇراسىم بىلەن ئىجرا قىلىنىدىكەن.

جىنايەتچى مەيلى شەرىئەت تەرىپىدىن ياكى مەسلىھەتچى ئامبال تەرىپىدىن ئولۇم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان بولسۇن، چېرىكلەر ۋە ئاھالە تەرىپىدىن شەھەر مەيدانىغا ئېلىپ كېلىنىدىكەن. جىنايەتچىنىڭ قوللىرى كەينىگە باغلىنىپ، ئاھالە ئالدىدا ئۆرە تۇرغۇزۇلىدىكەن. بۇ چاغدا جاللاتلاردىن بىرسى مەھبۇسنىڭ كۆز ئالدىدىلا قىلىچنى بىلەشكە باشلايدىكەن. بۇ ئادەت، ئېھتىمال، ئولۇم جازاسى ئىجرا قىلىشتا ئىلگىرىدىن تارتىپلا قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان بولسا كېرەك. جىنايەتچى ئۆز ئالدىدا تۇرغان جاللاتقا قاراپ قالغان چاغدىلا قولغا ئايسالسا ئالغان يەنە بىر جاللات جىنايەتچىنىڭ ئارقىسىدىن ئاستا كېلىپ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالىدىكەن.

بۇنىڭدىن سىرت، خەنزۇلار يەنە بەزى جىنايەتچىلەر-
نى پۇقرالىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىدىكەن. ھاۋا ئوچۇق
كۈنلىرى، جىنايەتچى ھەرخىل مۇراسىملاردىن كېيىن بىر
تۈپ دەرەخقە يولەپ تۇرغۇزۇلىدىكەن. جىنايەتچىنىڭ دە-
رەخقە چۈشكەن سايىسى ئويۇپ ئېلىنىدىكەن. ئاندىن جە-
ناپ، تېچى ئۆز ئۇرۇق - تۇققانلىرى تەرىپىدىن ئويىگە ئېلىپ
كېتىلىدىكەن. شۇ كۈندىن باشلاپ، بۇ كىشىنىڭ باشقىلارغا
كورۇنمەسلىكى شەرت ئىكەن. بۇ جازادىن كېيىن، باشقىلار
ئۇنىڭ ئەھۋالىنى سورىغاندا، جىنايەتچىنىڭ ئۇرۇق - تۇققان-
لىرى، ئۇ پالانچى كۈنى ئۆلگەن، دەپ جاۋاپ بېرىدىكەن.
خەنزۇلار ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە ياشىغان
مۇسۇلمانلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىغا دائىر ئەھۋاللاردىن
ئىگەللىگەنلىرىمىز ناھايىتى ئاز. 1818 - يىلى بۇ يەرگە
زىيارەت قىلغان مۇسۇلمان ساياھەتچى مىر ئىززەتۇللا ①
تۆۋەندىكىلەرنى بايان قىلىدۇ:

“يەركەن ئاھالىسى ئىنتايىن ئىشچان كېلىدۇ،
ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى سودىگەرلەر، دۇكان خوجايىنلىرى
ۋە ئۇششاق ئېلىپ ساتارلار ئىكەن. ئۇلار ئارىسىدا
قۇل - چورى بولۇپ كەتكەنلەر ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ.
بىز پوقاقلارنى ناھايىتى كۆپ ئۇچراتتۇق. ئۇلار ھەمىشە
نوگايىدا سۇ ئىچكەنلىكىدىن شۇنداق بولغان بولسا كېرەك،
خوتۇن - قىزلار مەيلى يۇقۇرى ياكى تۆۋەن تەبىئىتىدىن
بولسۇن، ھەمىشە دىگۈدەك شەرق ئادىتى بويىچە
چۆمبەت تارتىشمايدىكەن.”

① رىتتېر يازغان «شەرق تەرەپ ياكى چىنى تۇركىستان»
دىگەن كىتابىنىڭ 101 - بېتىگە قاراڭ. - ئاپتوردىن.

قەشقەرىيە بىلەن باشقا مۇسۇلمان دولەتلىرىنى سېلىشتۇرغاندا، قەشقەرىيە خوتۇن - قىزلىرى ئۇ يەرلەر - دىكىدىن كۆپرەك ئەركىنلىككە ئىگە ئىكەن. ئۇ كۆرگەن تارىخى كىتاپلاردا خاتىرىلىنىشىچە، خوتەنلىك خوتۇن - قىزلار 5 - 6 - ئەسىرلەردە ئەرلەر بىلەن بىللە ھەر خىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشالايدىكەن. ھەتتا بۇنداق سورۇنلارغا ئاتونۇش ئادەملەر كىرىپ قالغان تەقدىردىمۇ، ئۆزلىرىنى چەتكە ئالمايدىكەن. شۇنىڭدەك باشقا تارىخىي كىتاپلاردىمۇ، خوتەنلىكلەر ناھايىتى قائىدە - يوسۇنلۇق كېلىدۇ، بىر بىرىسىگە ئۇچراشقاندا ئېگىلىپ ئۆزئارا تازىم قىلىشىدۇ، دىيىلگەن.

تۆۋەندە بىز 1778 - يىلى بېيجىڭدا نەشر قىلىنغان «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - بىلگەنلىرىمىز» دىگەن كىتاپتىكى بەزىبىر قىزىقارلىق خاتىرىلەرنى نەقىل كەلتۈرمىز. بۇ ماتېرىياللاردا جۇڭگو كۈزەتكۈچىلىرى ئۇچىراتقان يەرلىك ئاھالىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بايان قىلىنغان^①.

”يەرلىك ئاھالە تولىمۇ ئېھتىياتچان ئىكەن، ئۇلار جۇڭ-گولۇقلارنى بەكمۇ ھەرمەتلىيدىكەن. كاتتىلارنى بەكمۇ ئىززەت-لەيدىكەن. ئۇلار بەكمۇ يۇۋاش - مۇلايىم كىشىلەر ئىكەن، ئەمما - چىۋەر، مېھماندوست كېلىدىكەن. خوتۇن - قىزلىرى ناخشا - ئۇسۇلغا ماھىر ئىكەن، ئۇلار ئارىسىدا موللاق ئېتىش، مىس ئاغامچا تارتىلغان دارغا چىقىپ ئوينىاشتەك كۆرۈشكە ئەرزىيدىغان خىلمۇ خىل ئويۇنلار كۆپ ئىكەن. بۇ

① رىتتېرنىڭ «شەرقىي تەرەپ ياكى چىنى تۈركىستان» دىگەن كىتابىنىڭ 61 - بېتىدىن 116 - بېتىگىچە قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

دولەتتە مۇشتۇمزورلار يەرلىك خەلقنى بوزەك قىلىدىغان ئادەت بار ئىكەن. بەگلەر تولىمۇ ئاچكۆز، زومىگەر كېلىدىكەن. ئەگەر كەمبەغەل مۇسۇلمانلاردىن بىرەرسى ئازراق پۇل يىغىپ باي بولماقچى بولسا، بەگلەر ئۇنى شوراپ قۇرۇتۇپتىدىكەن، شۇڭا شەھەردە ئاھالە ناھايىتى زىچ ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ، ئەمما بايلار ئاز، كەمبە - غەلىلەلەر كۆپ ئىكەن. بۇ يەردىكى ئادەملەر شەھۋەتپە - رەسلىك ھەتتا بەچچىۋازلىقتەك پىسقى - پۇجۇر ئىشلارغا بېرىلگەن ئىكەن. بۇ تەرىپى فۇجەنلىك ۋە گۇاڭدۇڭ - لۇقلارغا ئوخشاپ كېتىدىكەن.

ھورمەتكە لايىق جۇڭگولۇق بۇ جۇغراپىيەشۇناس خەنزۇلارنىڭ ئۆزى بېسىۋالغان بۇ زېمىندا يۈرگۈزگەن باشقۇرۇش تۈزۈمىگە - ئەمەلدارلارنىڭ ھىچبىر تەپىئارت - ماستىن پۇقرالارنى تالان - تاراج قىلىشقا يول قويىدىغان تۈزۈمگە قارشى بىلەر - بىلمەستىن جازا يۈرۈشى ئېلان قىلىدىغان ئەيىپنامە يازغانلىغىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قالغان.

تۈۋەندە بىز بۇنداق قاقتى - سوقتى قىلىشلارنىڭ يەنە قانداقسىگە باشقا سەۋەپلەر بىلەن قوشۇلۇپ، خەنزۇ - لارنىڭ بۇ دولەتتىكى ھۆكۈمرانلىغىنىڭ تۇراقسىزلىق ۋە زىيىتىنى پەيدا قىلغانلىغىنى ئىزاھلايمىز.

باشقا بىر نوپۇزلۇق خەنزۇنىڭ يازغانلىرىدىن قارىغاندا، شايارلىقلار (كۇچا شەھرىنىڭ جەنۇبىدا) نا - ھايىتى بېخىل، دوت ۋە ئۇرۇشقاق كېلىدىكەن، خوتۇن - قىزلىرى، گۈزەللىكى بىلەن مەشھۇر بولۇپ، چىرايى

تېگى - تېگىدىن ئاق ۋە رەڭدار كېلىدىكەن ①.

خەنزۇلار قەشقەرىيە ۋە جۇڭغارىيىنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرىسىنىڭ ئامان - بىخەتەرلىكىگە ئىگە بولدى. لېكىن تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى شۇكى، جۇڭگو ماللىرى ئۈچۈن، بولۇپمۇ چاي ئۈچۈن كەڭ بازار ئېچىلدى.

جۇڭگو چېگىرى بۇ ئىستىلا قىلىنغان شەھەرلەردىكى ئاھالىنىڭ كۈندىلىك ئىستىمال بۇيۇمىغا ئايلىنىش بىلەنلا قالماي، بەلكى يەنە قەشقەر ئارقىلىق قوقان، بۇخارا ھەتتا ئافغانىستان قاتارلىق ئەللەرگىمۇ كۆپلەپ ئېكسپورت قىلىنىشقا باشلىدى.

ئەڭ مۇھىمى، خەنزۇلار قەشقەرىيەنىڭ قەدىمىي تىلى مەدەن بايلىقىنى قېزىش ئىشلىرىنى تامامەن مۇنەپپەل قىلىۋالدى. مەسىلەن، كېرىيىدىكى (خوتەننىڭ شەرقىدە) ھوكۇمەت ئىسكىلىگىدىكى كاندا ھەر كۈنى 300 ئادەم ياللىنىپ ئىشلەيدىغان بولدى.

قەشقەرىيەدە ئەمىلىي ئورنىغانلىقتىن، سودا - سېتىق ئىشلىرى راۋاجلىنىپلا قالماي، بەلكى سانائەتمۇ تەرەققى قىلدى. بىز يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ھىلىقى خەنزۇ جۇغراپىيەشۇناس يەركەن بازىرىنى قىزغىن تەتقىقات قىلغان مۇنداق دېگەن ئىدى: "بازاردىكى ماللار خۇددى تاغدىكى دۆۋىلىنىپ كەتكەن، بازارغا كەلگەن ئادەمنىڭ جىقلىقى - غىدىنى، ھەتتا دەسسىگىدەك يەر تاپقىلىمۇ بولمايدۇ". بىزگە مۇشۇ يەرلىك بىر مۇسۇلمان سودىگەر: مۇشۇ 20

① رېتتېرنىڭ «شەرق تەرەپ ياكى چىنى تۈركىستان»

دېگەن كىتابىنىڭ 173 - بېتىگە قارالسۇن. - ئاپتوردىن.

يېلىدىن بۇيان خىتايلار ئۇرۇش - يېغىلىقلارنى تۈگىتىپ
تېپىچىلىق ئورناتقانلىقتىن، سودا - سېتىق ئىشلىرىمىز
تازا بەرسىكە تاپتى، دەپ سۆزلەپ بەردى. يەركەننىڭ
سودا ئىشلىرى ناھايىتى راۋاجلانغان بولۇپ، كولىمى
قەشقەرنىڭكىدىن خېلىلا چوڭ. خەنزۇلار شەھەرنىڭ
ئاساسلىق رەستىلىرىدە ناھايىتى كاتتا دۇكانلارنى ئاچقان.
يەنە ساياھەتچىلەر چۈشىدىغان نۇرغۇن كارۋان سارايلىرىمۇ
سېلىنغان. شەھەردە مۇسۇلمانلارنىڭ 10 نەچچە مەدرىسە
ياكى مەكتەپلىرى بار بولۇپ، بۇ مەكتەپلەر نۇرغۇن ۋەقە
مۈلۈكلەرگە ئىگە ئىكەن. بۇ شەھەردە شەھەر ئاھالىسىدىن
باشقا، يەنە بەدەخشان ۋە كاپرىستانلىقلار بىلەن سودا
قىلىشىدىغان ئەرەپ سودىگەرلىرىمۇ ئولتۇراقلىشىپ قالغان
ئىكەن.

خەنزۇلار ئولتۇرا ئاسىيادىكى خوشنا ئەللەر بىلەن
سودا - سېتىق قىلغاندا ناھايىتى چوڭ مەنپەئەت كۆر -
گىلى بولىدىغانلىغىنى چۈشەنگەنلىكتىن، ئىلگىرىكىدەك
چەتئەللەر بىلەن ئالاقە قىلىشماسلىق سىياسىتىنىڭ
ئەكسىچە ئىش كۆرۈپ، خوشنا دولەتلەر بىلەن بولغان
سودىنى يولغا قويدى. بۇنىڭ سىرتىدا، ئۇلار بۇ يېڭى
ئۆلكىدە چارۋا مالنىڭ ئاز ئىكەنلىگىنى بىلىپ، ئەزەلدىن
ئۆز ئۆزىگە خوجا بولۇپ كەلگەن قارا قىرغىزلارنى ئۆز
چارۋىلىرىنى ھەيدەپ جۇڭگوغا كېلىشكە رىغبەتلەندۈردى.
ئۇلار بارلىق چەتئەللىكلەرنى، ھەتتا قەشقەردىيە شەھەردە
ئىرىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان چەتئەللىكلەرنى مۇھاجىرلار
ياكى ساياھەتچىلەر دەپ قاراپ، ئۇلاردىن ھىچقانداق
پىچاق ئالمايدىكەن.

سوغا - سالام ئۇچۇن تەييارلانغان ياكى چەتئەل -
لىكىلەر سوغا قىلغان ماللاردىنمۇ ھېچقانداق باج ئېلىن -
مايدىكەن.

چەتئەللىكلەر ھەيدەپ كەلگەن چارۋىلار (قارا قىر -
غىزلار ھەيدەپ كىرگەن چارۋىلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)
ئۇچۇن 30 دىن بىر ئۇلۇش باج ئېلىنىدىكەن. شۇنىڭ
بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇڭگو ئاھالىسىنىڭ چارۋىلىرى ئۇچۇن
20 دىن بىر ئۇلۇش باج ئېلىنىدىكەن. ئىچكى جايلار
ئارا سودىدىن ھېچقانداق باج ئېلىنمايدىكەن.

سودىگەرلەر ئىچىدە جىدەل يۈز بەرگەندە، سودىگەر -
لەردىن تەشكىل قىلىنغان سوراقچىلار ئومىكى تەرىپىدىن
سوراپ بىر تەرەپ قىلىنىدىكەن.

قىرغىزلار بىرنەچچە قەبىلىگە بۆلۈنىدىكەن. ھەر بىر
قەبىلىنىڭ ئاقساقىلى ھاكىمبەگ تەرىپىدىن تەيىنلىنىدىكەن.
ئۇ چاغلاردا قەشقەرىيەدە جۇڭگو ئاقچىلىرى
ئاقىدىكەن.

“يارماق” ياكى “چاقا” شۇ چاغلاردا بازاردا ئېقى -
ۋاتقان ئەڭ كىچىك پۇللاردۇر. بەش چاقا بىر پۇل
ياكى بىر قارا پۇلغا، ئىككى چاقا بىر داچەنگە تەڭ
ئىكەن ①.

① يېقىندىن بېرى ياقۇپبەگ كۈمۈش تەڭگە قۇيۇرۇشقا
باشلىغان، بىر كۈمۈش تەڭگە 50 تومپۇرغا ياكى 25 دا -
چەنگە باراۋەر. ئىككى قەشقەر تەڭگىسى بىر قوقان تەڭگىسىگە
تەڭ، يەنى بۇخارا، خىۋە ۋە روسىيىگە قارايدىغان ئوتتۇرا
ئاسىيا ئەللىرىدە ئىشلىتىلىۋاتقان بىر مېتال ئاقچىغا باراۋەر.
بىر قەشقەر تەڭگىسى يەنە 20 قوقان چاقىسىغا ياكى 30

ئەللىك پۇل بىر تەڭگىگە تەڭ. ئەمىلىيەتتە، بۇ پۇل مەۋجۇت ئەمەس ياكى بىر قارا پۇل 5 تىن بىر تىيىنغا تەڭ. بىر تەڭگە 10 تىيىنغا تەڭ. جۇڭگولۇقلار باج ھىساپلاشتا، پۇل ياكى سەرنى ئۆلچەم قىلىدىكەن. ئەگەر پۇل مىقدارى كۆپ بولسا، يامبۇنى ئۆلچەم قىلىدىكەن.

بىرسەر بىر ئۇنىسىيە كۇمۇشكە تەڭ. يامبۇ - چوڭلۇقى ھەرخىل كەلگەن كۇمۇش پارچىسى بولۇپ، يامبۇنىڭ ئەڭ چوڭى 4.75 قاداق كېلىدىكەن.

كۇمۇشنىڭ باھاسى دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدىكەن، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جۇڭگو كۇمۇشنىڭ كۇرسى ناھايىتى كۆپ تۈۋەنلەپ كەتكەن. ئالتۇن ئۆلچەشتە سەر ياكى زولۇتنىڭ (بىر زولۇتنىڭ 2 گىرامغا باراۋەر) ئۆلچەم قىلىنىدىكەن.

جۇڭگولۇقلار جىڭنى ئېغىرلىق ئۆلچەم بىرلىكى قىلىدۇ، بىر جىڭ 1.5 قاداققا تەڭ، ئاشلىقلار تاغار ياكى پاتمان (بىر پاتمان 12 پۇت ياكى 432 قاداققا تەڭ بىر خىل ئۆلچەم) بىلەن ۋە ياكى چارەك بىلەن ئۆلچىنىدۇ. بۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ ھازىر ئىشلىتىلىدىغان ياكى ئىش - مىتىلىمەيدىغانلىغىنى تېخى ئېنىقلاپ چىقالمىدىم. بىر پاتمان ياكى بىر تاغار ئاشلىق 20 پۇتقا تەڭ. بىر چارەك ئاشلىق 1.5 پۇت ① (54 قاداق) كېلىدۇ.

تاشكەنت چاقىسىغا تەڭ. 4.75 قاداق ئېغىرلىقتىكى بىر يامبۇ 1.000 ياكى 1.100 تەڭگىگە تەڭ. — ئاپتوردىن.

① ھازىر قەشقەرىيەدە قۇرۇق ماللارنى ئۆلچەشتە "چا - رەك" بىرلىك قىلىنىدىكەن. بىر چارەك بۇغداي 24 قاداق، بىر چارەك قوناق 26 قاداق، بىر چارەك ئارپا 25 قاداق

كېلىدىكەن، ھول ماللارنى ئولچەشتە "جىڭ" بىرلىك قىلىندى.
 دىكەن. ئۇزۇنلۇق ئولچەشتە تاش بىرلىك قىلىندىكەن. بىر
 تاش 12 قەدەمگە تەڭ. لېكىن ئىگىزلىكنى ئولچەشتە، ھە -
 سايلىغۇچەنىڭ ئوي - پىكىرىگە قازاپ "تاش" مۇ ھەر خىل
 ھىساپلىنىدىكەن. پاختا، مىس، گۇڭگۇرت ۋە سېلىتىرالار "جىڭ"
 بىلەن ئولچىنىدىكەن. ئالدىنقى ئولچەشتە بولسا، "چاقىرىم"
 بىرلىك قىلىنىدىكەن. بىر چاقىرىم 200 ساۋىغا تەڭ كېلىدۇ.
 دىكەن. — ئاپتوردىن.

بەشىنچى باب

1825 - يىلىدىكى جۇڭگولۇقلارغا قارشى قوزغى

لاڭ، جاھانگىر تورە، 1830 - يىلىدىكى قوقەن

يېغىلىغى، مەتبۇسۇپ خوجا، يەتتە خوجا (كاتتا

تورە) يېغىلىغى، 1857 - يىلىدىكى

قوزغىلاڭ، ۋەلىخان تورە.

شۇنداق قىلىپ، جۇڭگولۇقلار جۇڭغارىيە بىلەن قەشقەر
ۋىيەنى ئوڭايلا بېسىۋالغاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئۇرۇشقا
بولۇپ كەتتى. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئارمىيىسى 1756 -، 1758 -
ۋە 1760 - يىللىرى قازاق دالاسىدىكى ئورتا جۇز
(ئوتتۇرا يۈز) گە بېسىپ كىرىپ، ئورتا جۇز خانلىرىنى
جۇڭگولۇقلارنىڭ ئالى ھۆكۈمرانلىغىنى ئېتىراپ قىلىشقا
مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، كىچىك جۇز (كىچىك
يۈز) خانلىرى بىلەن قارا قىرغىزلارنىڭ بۆلۈت ئولۇسىنىڭ
ئاقساقاللىرىمۇ ئورتا جۇزگە ئەگىشىپ، جۇڭگولۇقلارنىڭ
ئەڭ يۇقۇرى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلدى.
شۇنداق قىلىپ، بۇلار ھەر يىلى ھەر يۈز تۇياق ئات،
كالىدىن بىردىن ئات ۋە بىردىن كالىنى، ھەر مىڭ تۇياق
قويدىن بىردىن قوينى باجغا تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.
جۇڭگولۇقلار باج يىغىۋېلىش ۋە ئۆزلىرىنىڭ بۇ قىر -
غىزلار رايونىدىكى تەسىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن،
ھەر يىلى ئۇ يەرلەرگە 4 ئەترەت ئەسكەر ئەۋەتەتتى.

بۇ توت ئەترەتتىن ئىككىسى ئىلىدىن، بىرسى تارباغاتايدىن، يەنە بىرسى بولسا قەشقەردىن ئەۋەتە - لەتتى. تارباغاتايدىن ئەۋەتىلگەن ئەترەت بىلەن ئىلىدىن ئەۋەتىلگەن ئىككى ئەترەتنىڭ بىرسى ئاياقغوز جىلغىسىدا (قوپال بىلەن سېرىقئولنىڭ ئوتتۇرىسىدا) ئۇچرىشاتتى. ئىلىدىن ئەۋەتىلگەن ئەترەتنىڭ يەنە بىرسى نارىن جىلغىسىدا قەشقەرىيەدىن چىققان ئەترەت بىلەن ئۇچرىشاتتى.

ئۇلار تەمتەكلىرىنى ئوزئارا ئالماشتۇرغاندىن كېيىن، يەنە ئوز ئورۇنلىرىغا قايتىپ كېتىشتى①. خەنزۇ سو - دىگەرلىرى مالىرىنى چارۋىغا تېگىشش ئۈچۈن، ئومۇمەن ئاشۇ جۇڭگو ئارمىيىسىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ بۇ يەر - لەرگە كېلەتتى. ئۇلار بۇ يەردىكى قىرغىزلاردىن پايدا ئېلىش نىيىتىدە بولمىسا، ھەرگىزمۇ ئۇنداق قىلمايتتى، ئەلۋەتتە.

قىرغىز خانلىرىدىن كېيىن، قوقەن ھۆكۈمرانى ئېردانەبەگ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى نارىن ئابەگمۇ بۇغدا - خاننى ئوزلىرىگە "پۇشتىپانا" دەپ ئېلان قىلدى. جۇڭگو - لۇقلارنىڭ بۇنداق تېز غەلبە قىلىشى كىشىلەردە "خەنزۇلار يېڭىلمەس" دىگەن قاراشنى پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلارنىڭ نامى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا دەھشەتلىك ئاسارەتنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالدى.

شۇنىڭ بىلەن، خەنزۇلار بارغانسېرى ئوزلىرىنى

① قەشقەردىن ئەۋەتىلىدىغان ئەترەت تېرەك داۋاندىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاقساي ئارقىلىق ئاتباش ۋادىسىغا كىرىپ، ئاندىن نارىن ۋادىسىغا باراتتى. - ئاپتوردىن.

قالتىس ھساپلاپ، بۇخارا، سەمەرقەنت ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى ئىستىلا قىلماقچى بولدى. جۇڭگولۇق - لارنىڭ باسقۇنچىلىق ئۇرۇشىغا تەييارلىنىۋاتقانلىغىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا خانلىرى ناھايىتى تېز خەۋەردار بولدى. ئۇلار ئورتاق دۈشمەنگە دۇچكېلىۋاتقان شارائىتتا، ئۆز ئىچىدىكى تالاش - تارتىش ۋە ماجرالارنى ئۇنتۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار دەرھال ئافغانىستان ھوكۇمرانى ئەھمەت شاھنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئىسلام ئىتتىپاقى پاقى تۈزدى. ئۇلار يەنە ئىسلام ئەللىرىنىڭ شاھلىرىغا مۇراجىئەتنامە ئەۋەتىپ، ئۇلارنى كاپىرلارغا قارشى غازاتقا قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلدى. 1763 - يىلى، ئىسلام ئىتتىپاقى رەسمىي قۇرۇلدى. شۇ يىلى ئافغانىستان خوشۇنلىرى خوجەنتكە يېتىپ كەلدى.

ئەمما بۇ ئىتتىپاق ئۇزۇن ئۆتمەيلا چاڭ - چېكىدىن بوسۇلۇپ كەتتى. ئافغانلار ئۆز دولىتىگە قايتىشىشقا مەجبۇر بولدى. قالغان كاتتىۋاشلار بولسا ئۆزلىرىنىڭ خەنزۇ - لارغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىغىنى ھىس قىلدى. پەقەت ئۇچتۇرپانلىقلار بىلەن بەدەخشانلىقلارلا ئاخىرغىچە بەر - داشلىق بەرمەكچى بولدى.

ئۇچتۇرپانلىقلار باشقىلارنىڭ ياردەم بېرىمىز دىگەن ۋەدىسىگە ئىشىنىپ قوزغىلاڭ كۆتەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىز يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، خەنزۇلار تەرىپىدىن قىرغىن قىلىندى. بەدەخشانلىقلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ بۇ گۈزەل دولىتى ئافغانىستان قوشۇنى تە - رىپىدىن يەر بىلەن يەكسەن قىلىندى. بەدەخشاننىڭ ھوكۇمرانى سۇلتان شاھ ئۆلتۈرۈلدى. چۈنكى سۇلتان

شاھ خەنزۇلار (1758 - يىلى) خوتەنگە ھۇجۇم قىلغاندا، قەشقەردىن قېچىپ چىققان چوڭ - كىچىك خوجىلارغا باشپانا بولۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئۇلارنى تۇتۇپ ئولتۇرۇپ، باشلىرىنى بېيجىڭغا ئاپىرىپ بەرگەن ئىدى.

خەنزۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئاجىز - لىغىنى كورۇپلا كۆرەڭلەپ قىن - قىنغا پاتماي كېتىشتى. ئۇلار ئۆزلىرى ئىستىلا قىلىۋالغان جايلاردا ئىلگىرى يولغا قويغان دانا سىياسەتلىرىنى ۋە جاۋخۇينىڭ بۇ دولەتتە ئورناتقان بىر يۈرۈش باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنى پەيىدىن پەي بىر چەتكە قايرىپ قويۇشتى. ئۇلار يەنە مۇنداق خاتالىقلارنىمۇ ئۆتكۈزدى: قەشقەرىيەنىڭ ھاكىم بەگلىكىگە ۋە باشقا مەنسەپلىرىگە شەرقىي تۈركىستاننىڭ غەربىدىكى ئۆلكىلەردىن ئادەم يۆتكەپ كېلىپ ئىشلەتتى. شۇنىڭدەك قەشقەرىيە خەلقىنى زورلاپ، بۇ دولەتنىڭ جاي - جايلىرىدا تۇرۇشلۇق خەنزۇ قوشۇنلىرى ئۈچۈن "گۈلباغ" ① دەپ ئاتىلىدىغان ھەيۋەتلىك قورغانلارنى سالدۇردى.

جۇڭگونىڭ غەربى ئۆلكىلىرىدىن، قومۇل ۋە تۇرپان - دىن يۆتكەپ كېلىنگەن ئەمەلدارلار پەقەت پۇل تېپىش ① "گۈلباغ" دىگەنلىك قىزىل گۈللۈك باغ دىگەنلىك - تۇر. لېكىن بۇ نام خەنزۇلارنىڭ بۇ دولەتتىكى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ يېقىن ئەتراپلىرىغا ئۆز ئەمەلدارلىرى ۋە ھەز - بىلىرى ئۈچۈن ياساتقان مۇستەھكەم قورغانلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ قورغانلاردا تۇرۇشلۇق قىسىملار يېتەكلىك ئۇزۇق - تۈلۈك بولسىلا، ياردەمچى قوشۇن يېتىپ كەلگىچە ئۇزاق مۇددەتلىك قورساپ ھۇجۇم قىلىشلارغا بەرداشلىق بېرەلەيتتى. — ئاپتوردىن.

ۋە كەيىپ - ساپالىق تۇرمۇش كەچۈرۈشىنىڭلا كويىدا بولاتتى. ئۇلار بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، قوللىرىدىن كەلگەنلىكى ئىشنىڭ ھەممىسىنى قىلاتتى. ھاكىم بەگلەر - دىن تارتىپ توۋەن قاتلام ئەمەلدارلارغىچە ھەممىسى پۇقرانى كالىدەك سېغىپ ئىچىپ ھىچ ھالىنى قويمايتتى. جۇڭگو ھوكۇمىتى ھاكىم - بەگلەرنىڭ زورلۇق - زومبۇ - لۇق قىلىۋاتقانلىقىنى كورۇپ تۇرسىمۇ كورمىگەنگە سېلىپ، ئۇلارغا يول قوياتتى. چۈنكى ئۇلارمۇ شۇ يول بىلەن بۇ ئوتتۇرىدىن پايدا ئۇندۇرەتتى. بىز خەنزۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ كەيىپ - ساپالىق تۇرمۇشىدىن ئۇلارنىڭ يەرلىك خەلقنى شۇلۇپ يېيىشكە ئادەتلىنىپ قالغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز. ئۇلار پۇقرالارنىڭ ھەرقانداق قارشىلىقىنى پەقەت ئۆلۈم جازاسى بىلەنلا باستۇراتتى. لېكىن بۇنداق قىلىش پۇقرالارنىڭ قەلبىدىكى قىساس ئېلىش ئوتىنى تېخىمۇ ئۇلغايتاتتى، ئەلۋەتتە. پۇقرالار ئىچىدىكى سەل جەسۇرراق ئادەملەر قوقان، بۇخارا ۋە تاشكەنتلەرگە قېچىپ كېتەتتى ۋە ئۇ يەرلەردە خەنزۇلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى زوراۋانلىقلىرى ئۈستىدە ئەر - شىكايەت قىلىپ، كىشىلەرنىڭ ئوز ۋەتىنىگە بولغان ھىسداشلىقىنى قوزغايتتى.

باشتا بىز خەنزۇلار قەشقەرىيەنى ئىستىلا قىلغان چاغدىكى ئەھۋاللار ئۈستىدە توختالغىنىمىزدا، ئاق تاغ - لىقلار گۇرۇھىدىكى سامساق خوجىنىڭ خوتەندىن قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتقان ئىدۇق. سامساق خوجا بۇ جايلاردا ئۇزۇن مۇددەت سەرگەردان بولۇپ يۈرگىنىدىن كېيىن، ئاخىر قوقاندا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئىدى. ئۇ شۇ يەردە

قەشقەرىيەدىن پانا ئۆزلەپ قېچىپ كەلگەن مۇساپىرلارنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، ئۆز ۋەتىنى - قەشقەرىيەنى خەنزۇلارنىڭ قۇلىلۇغىدىن قۇتقۇزۇش يولىدا ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۆز ۋەتەنداشلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلىپەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ ئىئانە توپلاش ئۈچۈن، غەربىي تۈركىستاننىڭ ھەرقايسى شەھەر - لىرىگە ئادەم ئەۋەتتى. قەشقەرىيەلىكلەر قوقانلىق سودا - گەرلەردىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، سامساق خوجىنى ئۆزلىرىنىڭ نىجات يۇلتۇزى دەپ بىلىپ، ئۇنىڭ كېلىشىنى تەشۋىق بىلەن كۈتتى. ئەمما جۇڭگولۇقلار تېخى بۇنىڭدىن خەۋەرسىز ئىدى. 1816 - يىلى، يەنى جۇڭگولۇقلار قەشقەرىيەنى تىپ تېچ 50 يىل سورىغاندىن كېيىن، قارا تاغلىقلار مەزھىبىدىكى زىياۋۇدۇن دىگەن ئادەم پۇقرالارنى قوزغاش ئۈچۈن تاققا قېچىپ بېرىپ، ئادەم توپلاپ خەنزۇلارغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدى، زىياۋۇدۇننىڭ قوشۇنى تارمار قىلىندى، زىياۋۇدۇننىڭ ئۆزى بولسا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ بوۋاق ئوغلى بېيجىڭغا ئەۋەتىلىپ، ئۇ يەردە ئۆسۈپ چوڭ بولغاندىن كېيىن ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى.

خەنزۇلار مۇشۇ ساۋاقتىن كېيىن، ئۆزلىرىگە قارشى خەۋپنىڭ قوقان تەرەپتىن ۋە قەشقەرىيەنىڭ قانۇنلۇق ھۆكۈمرانى دەپ قارالغان سامساق خوجىدىن كېلىدىغان - لىغىنى تېخىمۇ ئېنىق ھىس قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار قوقان خانى ئومەر بىلەن، قوقان تەرەپ ئەگەر خوجىلارنى قاتتىق تەقىپ قىلسا، جۇڭگو تەرەپ قوقان تەرەپكە بۇنىڭ ھىساۋىغا ھەريىلى 200 يامبۇ

(20.000 سوم) بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا توختام تۈزۈشتى.
مۇشۇ چاغلاردا سامساق خوجىنىڭ مەتيۇسۇپ خوجا،
باۋۇدۇن خوجا ۋە جاھانگىر خوجا دىگەن ئۈچ ئوغلى
بار ئىدى. بۇ ئۈچ ئوغۇل ئىچىدىكى كەنجىسىنىڭ زىم -
مىسىگە قەشقەرىيە تارىخىدا زور ئىشلارنى ۋۇجۇتقا
چىقىرىش ھەمدە بۇ تارىخقا قىزىل قان بىلەن يېزىلغان
يېڭى بىر سەھىپە قوشۇش ۋەزىپىسى يۈكلەنگەن ئىدى.
1820 - يىلى قوقان خانى ئومەر ۋاپات بولدى،
شۇ يىل ئىچىدە سامساق خوجىمۇ ۋاپات بولۇپ كەتتى.
بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە جاسارىتى ئۇرغۇپ
تۇرغان جاھانگىر خوجا ئىش تەۋرىتىش نىيىتىگە كەلدى.
ئۇ قوقاندىن تىيانشان تاغلىرى ئارىسىدا ئولتۇراقلاشقان
قارا قىرغىزلار ئارىسىغا كېلىپ، ئۇلارنى جۇڭگولۇقلارغا
ھۇجۇم قىلىشقا رىغبەتلەندۈردى. ئۇنىڭ تۇنجى ھەركىتى
مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىقىمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ
قىلچە مەيۈسلەنمىدى. ئۇ تىيانشان تاغلىرى ئارىسىدىكى
پەرغانە ۋادىسىدىن نارىن ئىگىزلىكىگە يۆتكەلدى. ئۇ جاي -
جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، بارلىق مۇسۇلمانلارنى ئاپپاق
خوجا تۇغى ئاستىغا توپلىنىپ، ئادالەت يولىدا پىدائى
بولۇشقا چاقىردى. بۇ قېتىمقى ۋەزىيەت جاھانگىر خوجا
ئۈچۈن ناھايىتى پايدىلىق ئىدى. خەنزۇلار ئەسلىدە
جاھانگىر خوجىغا تۇيۇقسىز زەربە بېرىپ، ئۇنىڭ دۈش -
مەنىلىك تەشۋىقاتىنى بىر يوللا يىغىشتۇرۇۋېتىش كويىدا
بولغان ئىدى. شۇڭا خەنزۇلار 500 ئەسكەردىن ئەركىپ
تاپقان بىر قوشۇننى نارىنغا ئەۋەتتى. جاھانگىر خوجا
بۇ ئىشنى سېزىپ قېلىپ ئۆزىنى دەرھال دالدىغا ئالدى

ۋە ئادەملىرىنى جەددى تەشكىللىدى. جاھانگىر خوجا نارىننىڭ ئەپلىك يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، خەنزۇلار - نىڭ چېكىنىش يولىنى كېسىپ تاشلىدى ھەمدە ئۇلارنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. جاھانگىر خوجىنىڭ بۇ قېتىمقى غەلىبىسى ئاسىيالىقلارنىڭ ئادىتى بويىچە چەكسىز ماختىلىپ كۆككە كۆتىرىلدى. تەرەپ - تەرەپتىن تۈركۈم - تۈركۈم پىدائىلار كېلىپ، جاھانگىر خوجىنىڭ تۇغى ئاستىغا ئۇيۇشتى.

1826 - يىلى باھاردا، ئەيسا دادخا (ئەنجاننىڭ سابىق قوشبېشى) بىلەن جاھانگىر خوجا قەشقەرىيە مۇساپىرىلىرى، قوقان تورلىرى، ئۆزبېكلەر، قىپچاقلار، قارا قىرغىزلار ۋە قارا تېكىنلىق تاجىكلاردىن تەركىپ تاپقان چوڭ بىر قوشۇننى باشلاپ قەشقەرىيەگە باستۇرۇپ كەلدى. بۇ چاغدا ئىلى جاڭجۇنى قوماندانلىقىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرى جەڭگە قاتناشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قاتتىق يېڭىلدى. خەنزۇلار قەشقەر شەھىرىدىن چېكىنىپ چىقىپ "گۈلباغ" قا بېكىنىۋالدى.

جاھانگىر خوجا ئالىماننىڭ ياڭراق ئالقىش ساداسى ئىچىدە قەشقەر شەھرىگە كىردى ۋە بۇ يەردە سەئىدى جاھانگىر سۇلتان دېگەن نامنى قوبۇل قىلدى. جاھانگىر خوجا قەشقەر بېگىدىن باشقا ھەممە بەگ - لەرنىڭ ئەسلىدىكى ۋەزىپىلىرىنى ساقلاپ قېلىشقا يول قويدى. قەشقەرنىڭ بېگى قۇمۇللىق كىشى ئىدى. ئۇ پۇقرانى قاقتى - سوقتى قىلىپ زار قاخشاتقانلىقى ئۈچۈن، شەرەت تەرىپىدىن ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى.

جاھانگىر خوجا مۆتىدىل سىياسەت يۈرگۈزۈش

ئارقىلىق، ئەسلىدە خەنزۇ پەرەس بولغانلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىگە مايىل قىلىپ، پۇقرانىڭ ھىساپلىغىغا ئېرىشتى.

يېڭىسار، يەركەن، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەردىكى پۇقرالارمۇ جاھانگىر خوجىنىڭ قەشقەرنى ئالغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئارقا ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، شۇ جايلاردا تۇرۇشلۇق خەنزۇ قوشۇنلىرىنى ئۆلتۈردى. ئۇلارنىڭ قورغانلىرىنى تۈزلۈشتى ۋە قەشقەردىكى گۈلباغ قورغىنىنى قورشىۋالغان جاھانگىر خوجىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قوشۇن ئەۋەتتى.

شۇ يىلى (1826 - يىلى) 6 - ئايدا قوقان خانى 15.000 كىشىلىك بىر قوشۇن باشلاپ جاھانگىر خوجىغا ياردەمگە كەلدى. ياردەمگە كەلگەن بۇ قوشۇن تېگىشلىك رول ئويناش بۇياقتا تۇرسۇن، بەلىكى بىر بىرىگە ئورا كولاش ۋە قەسىنى پەيدا قىلدى. قوقان خانى ئىككى قېتىملىق ھۇجۇمدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغاندىن كېيىن (ئۇ قەشقەردە جەمىي 12 كۈن تۇرغان)، قوقانغا قايتىپ كەتتى ۋە ئۆستىگە "غازى" دىگەن خەتلەر ئويۇلغان تەڭگىلەرنى قۇيۇرۇشقا باشلىدى.

70 كۈنلۈك قورشاۋدىن كېيىن، قەشقەر قورغىنى - "گۈلباغ" دىكىلەر تەسلىم بولدى. چىڭ سۇلالىسى ھو - كۇمىتنىڭ بۇ يەردىكى يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. 8.000 دىن 10.000 غىچە ئەسكەر ئىچىدىكى 400 تۇڭگاندىن ۋە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان خەنزۇلاردىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلدى.

جاھانگىر خوجا قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قوقان خانلىقىنى تەقلىت قىلىپ، بىر يۈرۈش تۈزۈملەرنى

يولغا قويدى. ئۇ جۇڭگوچە كىيىم - كېچەكلەرنى ۋە جۇڭگولۇقلارنىڭ خىلمۇ خىل قائىدە - نىزاملىرىنى بىكار قىلدى. ئەپسۇسكى، ئۇ پۇقرانىڭ ئۆزىگە كۆرسەتكەن ئىززەت - ھۆرمىتىدىن ۋە قولىغا ئۆتكەن مول مالىيە كۈچىدىن قانداق پايدىلىنىشى بىلمىدى. بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ئازاتلىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان خەلىقكە زىيانكەشلىك قىلدى.

جۇڭگولۇقلار جاھانگىر خوجىنىڭ كۆرەڭلىپ كەت - كەنلىگىدىن پايدىلىنىپ، 1827 - يىلى 2 - ئايدا ئاقسۇدا خېلى زور قوشۇن توپلىۋېلىشقا ۋە بۇ قوشۇن بىلەن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولدى. جاھانگىر خوجا ئۆزىنىڭ سانى كۆپ ئەمما قورال - ياراقلارنى ناچار قوشۇنى ① بىلەن جۇڭگولۇقلارغا قارشى جەڭگە ئاتلاندى. جاھانگىر خوجىنىڭ قوشۇنى ھىچقانداق ئىن - تىزامنى بىلمەيدىغان خىلمۇخىل ئادەملەردىن تەشكىل - لەنگەن بولغاچقا، جۇڭگو قوشۇنى جەڭگەۋار سەپ بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئۇلارغا شىددەت بىلەن ئوت ئاچتى. دەسلەپكى جەڭدە، جاھانگىر خوجىنىڭ قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ تەۋرىنىشكە باشلىدى. دەسلەپتە قوقانلىق پىدائىلار بىلەن خىلمۇ خىل تەۋەككۈلچىلار قېچىشقا باشلىدى،

① ۋەلىخانۋىنىڭ ئېيتىشىچە، جۇڭگو قوشۇنىدىكى ئەس - كەرلەر 70.000 غا يەتكەن، جاھانگىر خوجىنىڭ ئەسكەر - لىرى 200.000 غا يەتكەن. بۇ سانلىق مەلۇماتنىڭ مۇبالە - غىلەشتۈرۈلگەنلىكى ناھايىتى روشەن. رىتتېر يازغان كىتاپنىڭ 283 - بېتىمدە، جۇڭگولۇقلارنىڭ قوشۇنىدا 60.000 ئادەم بار ئىدى، دىيىلىدۇ. - ئاپتوردىن.

ئۇلاردىن كېيىن باشقا ئەسكەرلەرمۇ قېچىشقا باشلىدى.
جاھانگىر خوجا ئەسەر چۈشۈپ قېلىشقا تاس قېلىپ،
تاققا قېچىپ كېتىشكە ئاران ئۈلگۈردى. ئۇنىڭ ھوكۇم -
رانلىقى پەقەت 9 ئاي داۋام قىلدى.

بېيجىڭ ھوكۇمىتى جاھانگىر خوجا مەيلى نەگە
قاچقان بولسۇن، ئۇنى قەتئى تىرىك تۇتۇشنى، ھەتتا
قوқан ياكى بۇخاراغا قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ تۇتۇپ
كېلىشنى تاپشۇرۇپ قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈردى. جۇڭگو
قوشۇنلىرى بۇيرۇققا بىنائەن جاھانگىر خوجا يوشۇرۇنغان
ئالاي تېغىنى ئاختۇرۇشقا ئاتلاندى.

خاتىرىلەرگە قارىغاندا، شۇ قېتىمقى ئاختۇرۇشقا
جۇڭگو ئەسكەرلىرىدىن 20.000 ئادەم قاتناشقان ئىدى.
ئۇلار ئىككى يۈنۈلۈش بويىچە يولغا چىقتى. قوشۇنلارنىڭ
بىر قىسمى ئۇلۇغچاتقا باردى، ئاندىن تۈنمۈرى ئېغىزىدىن
ئۆتۈپ ئالاي تېغىغا كىردى. يەنە بىر قىسمى قەشقەردىن
ئوپالغا بېرىپ سارسكولدىن ئۆتتى، ئاندىن قىزىل ئات
ئېغىزى ئارقىلىق ئالاي تېغىغا كىردى. بۇ قېتىمقى
ئاختۇرۇش كۈز پەسلىدە بولغان. ئاختۇرۇشقا قاتناشقان
جۇڭگو قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي كىچىك زەمبىرەكلەرنى
ئېلىپ ماڭغان ئىدى. جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ كەينىدىن
سودىگەرلەر توپ - توپ چارۋا ماللارنى ھەيدەپ ماڭغان.
جۇڭگو قوشۇنلىرى ھەر بىر قونالغۇغا يېتىپ كېلىشى
بىلەنلا كېچىسى تۇيۇقسىز زەربىگە ئۇچراشتىن قورقۇپ،
قونالغۇ ئەتراپىغا ھالقىسىمان مۇداپىئە ئاكوپىلىرىنى
قېزىپ قويغان. بۇ ئاكوپىلارنىڭ ئىزلىرىنى ھېلىمۇ ئۇچ -

رىتىش مۇمكىن ①. جۇڭگو قوشۇنلىرى ئالاي تېغىدا 20 كۈن تۇردى. ئۇلار جاھانگىر خوجىنىڭ موكونىگەن جايىنى تېپىش ئۈچۈن، ھەر تەرەپكە كىچىك - كىچىك ئەترەتلەرنى ئەۋەتتى. جۇڭگولۇقلارنىڭ يېتىپ كەلگەن - كىلگىنى كۆرگەن قوقان ھۆكۈمرانى مەمەدەلىخان ئەنجان ھاكىمى ئەيسا دادخاغا قەشقەردىن ئوشقا بارىدىغان كارۋان يولى ئۈستىگە ئىككى قورغان سېلىشنى بۇيرۇدى. بۇ قورغانلارنىڭ بىرىسى سوپىسى قورغان، يەنە بىرىسى قىزىل قورغان دەپ ئاتىلاتتى. ئەيسا دادخا بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىپ، قورغان ياكى قاراۋۇلخانلارنى قۇردى. مۇشۇ قورغانلارنىڭ ئىزلىرىنى ھازىرمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن.

جۇڭگو قوشۇنلىرى ئالاي تېغىدا ھە دەپ جاھانگىر خوجىنى ئاختۇرۇۋاتقاندا، جاھانگىر خوجا بۇ يەردىن تويۇن ئىگىزلىگىگە قېچىپ بېرىۋالغان ئىدى. جۇڭگو قوشۇنلىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىشى بىلەنلا ئالاي تېغىدىن چېكىنىپ چىقتى - دە، ئۇلۇغچات ئارقىلىق قەشقەرگە قايتتى. ئۇلار بىرئاز تەييارلىق قىلىۋېلىپلا يەنە تويۇن ئىگىزلىگىگە قاراپ ماڭدى. جاھانگىر خوجىنىڭ ئادەملىرى خەنزۇلارنىڭ بېسىپ كەلگەنلىگىنى كۆرۈپلا ھولۇقۇپ قالدى. ۋە قېچىشقا باشلىدى. بىر كۈنى جاھانگىر خوجا ئۇخلاۋاتاتتى، ئۇنىڭ دوستى - ئوپالنىڭ بېگى مەمەت ئۇنى باغلاپ خەنزۇلارغا تاپشۇرۇپ بەردى. خەنزۇلار

① بىز تېپىرىك داۋانىنىڭ جەنۇبىي ئېغىزىغا تەخمىنەن 70 چاقىرىم كېلىدىغان قىشلاق دېگەن يەردە ئەينى زاماندا جۇڭگولۇقلار قازغان ئاكوپنى كوردۇق. - ئاپتوردىن.

بولسا، مەمەت بەگنى خوتەنگە بەگ قىلىپ تارتۇقلىدى.

جاھانگىر خوجا دەرھال بېيجىڭغا ئەۋەتىلدى.

فىرانسىيىلىك پوپ كۇك ئەپەندى ئۆز ئەسىرىدە ①

“جاھانگىر خوجا بېيجىڭغا ئېلىپ كېلىنىگەندىن كېيىن، خۇددى يىرتقۇچ ھايۋاندىكى، تومۇر قەپەزگە سولاندى ۋە سازايى قىلىندى” دەپ تەسۋىرلەيدۇ. دەل شۇ پەيتتە، جۇڭگو خانى بۇ تۇتقۇننى كورۇپ باقماقچى بولغان ئىدى، بۇ ئىش ئوردىنىڭ ئاكابىر - ئەشرەپلىرىنى قاتتىق چوچۇتتۇ. چۈنكى جاھانگىر خوجا ئەگەر شۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ ھەقىقىي سىرى ۋە سەۋەپلىرىنى، شۇنىڭدەك خەنزۇلارنىڭ ياۋۇزلۇقلىرىنى خانغا ئېيتىپ قويسا، ئۆزلىرىنىڭ ھەرگىز ياخشى ئاقىۋەتكە قالمايدىدۇ. دىغانلىغىنى بىلەتتى، لېكىن خاننىڭ تەلىۋىنى ئورۇنلۇق ماسلىشىشقا بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئاكابىر - ئەشرەپلەر مۇشۇ قېيىن ئۆتكەلدىن بىخەتەر ئۆتۈۋېلىش ئۈچۈن، جاھانگىر خوجىغا ئوغا بېرىپ، ئۇنى پۈتۈنلەي گاچا ۋە مەتۇ قىلىپ قويدى.

جاھانگىر خوجا خاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىنگەن چاغدا، ئاغزىدىن شالسىنى ئېقىتىپ، كىشىنىڭ ئىچى سېرىلىگۈدەك ھالغا چۈشۈپ قالغان. بۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ سورالغان سۇئاللارغا زادىلا جاۋاپ بېرەلمەيتتى. سوراقچىلار ئۇنى ئۆلۈمىگە بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ بەدەنلىرى تارام - تارام شىلىنىپ، ئىتقا تاشلاپ بېرىلدى.

خەنزۇلار جاھانگىر خوجىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن،

① كۇك: «تاتارىستانغا ساياھەت» دىن. — ئاپتوردىن.

باشقا تۇتقۇنلارنىمۇ شۇنداق جازالىدى. بەزى تۇتقۇنلارنىڭ ھېچقانچە گۇناھى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەڭ ۋەھشىيانە جازالار بىلەن ئېغىر جازالاندى. شۇنىڭ بىلەن، شەرقىي تۈركىستاندا بىر مەزگىل قالايىمىقان قىيىنچىلىق، ئۆلتۈرۈش، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئەسە - بىلىڭى ئەۋج ئالدى.

جۇڭگولۇقلار يۇقۇرقى پاكىستلارغا ئاساسەن، قوقاز - لىقلارنى قەشقەردىن يۈز بەرگەن قوزغىلاڭنىڭ ئاساسلىق سەۋەبىچىسى دەپ قاراپ، ئۈچ ئېلىش يۈزىسىدىن قەشقەرىيەدىكى قوقازلىك سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسىنى قولغا ئالدى ھەمدە قوقازدىن كىرگۈزۈلىدىغان ماللارنىڭ ھەممىسىدىن ھەممىسىلەپ باج ئېلىشقا باشلىدى. ئۇلار يەنە قوقازنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، بۇخارا ۋە قۇندۇزنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىلەن بۇخارا ۋە ئافغانىستانغا جۇڭگو چېيىنى بىۋاسىتە ئېكىسپورت قىلىش توغرىسىدا كېلىشىم ئىمزالىدى.

ھەممىسىدىن قىزىقارلىقى شۇكى، چارۋا ماللارغا تولمۇ ئىھتىياجلىق بولغان خەنزۇلار ئۇرۇشتا جاھانگىر خوجا تەرەپكە ئوتتۇرا ۋە جاھانگىر خوجا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا باشپانا بولغان قارا قىزغىزلارغا ھېچ - قانداق جازالاش تەدبىرى قوللانمىدى.

جۇڭگولۇقلارنىڭ قوقازنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن قامال قىلغانلىقى ئۇلارغا زور ئۈنۈم بەردى ۋە بۇ ئىم - پېرىيىنىڭ پۇقرالىرى ئۈچۈن كۈتۈلمىگەن ئاقسۆڭەكلەرنى پەيدا قىلدى.

بۇ چاغدا قوقازغا مەدەلى خان ھۆكۈمرانلىق

قىلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ گەرچە ھىچبىر ئالاھىدىلىكى بولمى -
سىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يېنىدا بىر قىسىم ئىقتىدارلىق،
جەسۇر ئادەملەر بار ئىدى. ئۇنىڭ ئارمىيىسىنىڭ قوماندا -
دانى ھەققۇللا ۋە لەشكىرى قوش بېگى مۇشۇنداق
ئادەملەر ئىدى. ئالدىنقى ئۆزبېك، كېيىنكى بولسا
پىرسىيىلىك قۇل ① ئىدى. مەمەدەلىخان ھوكۇم سۈرگەن
دەۋر مۇشۇنداق قابىل ياردەمچىلەرگە ئىگە بولغانلىقى
ئۇچۇنلا قوقان تارىخىدا پارلاق دەۋرگە ئايلانغان
ئىدى. شۇ چاغلاردا، قارا قىرغىزلار ۋە ئۇلېي جۇز
(ئۇلۇغ يۇز) قىرغىزلىرىنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك قوقاننى
ئۆزلىرىنىڭ ھامىيىسى دەپ ئېتىراپ قىلغان. قارا تېگەننىڭ
تاغلىق رايونلىرى، دارۋاز ۋە قولىياپلارنىڭ ھەممىسى
دىپلوماتىك ئۇسۇللار ياكى قورال كۈچى ئارقىلىق
قوقانغا قوشۇۋېلىنغان ئىدى.

مەمەدەلىخان قوقان بىلەن قەشقەرىيە ئوتتۇرىسىدىكى
سودا - سېتىقنىڭ جۇڭگولۇقلار تەرىپىدىن قامال قىلىن -
غانلىقى ھەققىدە خەۋەر تاپتى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ كىشىنىڭ
ئىچىنى پۇشۇرىدىغان ئىش ئىدى. ئۇ بۇنداق ھالەتنى
ئوڭشاش ئۈچۈن، جۇڭگوغا ئۇرۇش ئېلان قىلماقچىمۇ
بولدى ②. مەمەدەلىخان خەلقنىڭ خوجىلارغا ھىسداشلىق

① ئۇ نايىپ بەگنىڭ مەھرىمى بولغان، ئۇنىڭ لەشكە -

رىي قوش بېگىلىق ئۇنۋانى بار ئىدى. — ئاپتوردىن.

② مەمەدەلىخان شۇ قېتىملىق غەلىبىلىك جەڭدىن كېيىن،

سودا جەھەتتىنلا پايدا ئېلىپ قالماستىن، بەلكى كاپىرلار
ئۈستىدىن غازات قىلغان غازى دىگەن شەرەپلىك نامىمۇ
ئىگە بولدى. — ئاپتوردىن.

قىلىدىغانلىغىنى سەزگەندىن كېيىن، جاھانگىر خوجىنىڭ بۇخارادىكى ئاكىسى مەتيۇسۇپ خوجىنى ئۆز يېنىغا ئالىدۇردى. ئۇنىڭ مەتيۇسۇپ خوجىنى ئۆز يېنىغا ئالىدۇرۇپ كېلىشتىكى مەقسىدى، مۇسۇلمانلارنى كاپىرلارنىڭ ئاسارىتىدىن ئازات قىلىش ۋە مەتيۇسۇپ خوجىنى ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ تەختىگە يېڭىۋاشتىن ۋارىسلىق قىلدۇرۇش ئىدى.

مەمەدەلىخان بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەركەت ئۈچۈن بىر قوشۇن تەشكىللىدى. بۇ قوشۇندا 20.000 قوقانلىق، 15.000 تاشكەنتلىك، 2.000 قارا تېگىنلىك تاجىك ۋە بىر قانچە مىڭ قەشقەرىيە كۆچمەنلىرى بار ئىدى. ئۇ جەمىي 40.000 كىشىلىك قوشۇننى تاغ - داۋانلاردىن ئېلىپ ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، توڭگىلەرگە ئارتىلغان 10 دانە كىچىك زەمبىرەك تەييارلىدى.

بۇ قوشۇن ھەققۇللانىڭ ئالى قوماندانلىغىدا 1830 - يىلى سېنتەبىردە قەشقەرگە قاراپ يۈلگە چىقتى. شۇ ھەزگىلىدە خەنزۇلارنىڭ بۇلارغا تاقابىل تۇرالىغىدەك ئاران 3.000 كىشىلىكلا كىچىك قوشۇنى بار ئىدى. خەنزۇ قوشۇنى قەشقەردىن تەخمىنەن 90 چاقىرىم كېلىدىغان مىڭيول دېگەن يەردە پۈتۈنلەي تارمار قىلىندى①. نەتىجىدە قەشقەر شەھرى قولدىن كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، مەتيۇسۇپ قەشقەردە تەختىگە ئولتۇردى. بۇ چاغدا قورغان ئىچىگە بېكىنىۋالغان خەنزۇ قوشۇنىغا ھەققۇللا تېپىگىش قىلغىلى تۇردى. لەشكىرىي قوشىپىگى بولسا ①. كېيىن "بەدولەت" بۇ يەردە بىر كىچىك قورغان

ياساتقان. — ئاپتوردىن.

قەشقەرىيەنىڭ باشقا جايلىرىنى ئېلىشقا ماڭدى. ئۇنىڭ
ھەركىتى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ، ئىستاتىس-
قىقا ۋاقىت ئىچىدىلا يېڭىسار، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ
قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى مەتبۇسۇپنىڭ ھۆكۈم -
رانلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلدى. ئارىسىدىن ئۇزۇن ئوت -
مەي، خەلقنىڭ ھىسداشلىقى ئۈستىگە ئەمەس، بەلكى
قوقان ئارمىيىسىنىڭ قوللىشى ئۈستىگە تىكلەنگەن بۇ
ھاكىمىيەتنىڭ تۇراقسىزلىقى ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى.
1830 - يىلى 11 - ئايدا، بۇخارا بىلەن بولغان
مۇناسىۋەتنىڭ يامانلىشىشى تۈپەيلىدىن، قوقان قىسىملىرى
قايتۇرۇپ كېتىلدى. خەنزۇلارغا تاقابىل تۇرالمايدىغان -
لىغىغا كوزى يەتكەن مەتبۇسۇپمۇ قوقانلىقلار بىلەن
بىللە كەتتى. ئۇ قەشقەرىيەنى پەقەت 90 كۈنلا قولدا
تۇتۇپ تۇرالىدى. بۇ قېتىم، خەنزۇلار ھۆكۈمرانلىغىنىڭ
تۇراقسىزلىقى جاھانگىر خوجا قوزغىلىڭى يۈز بەرگەن
مەزگىلىدىكىمۇ بەكرەك ئاشكارىلىنىپ قالدى. جاھانگىر
خوجا قوزغىلىڭىنىڭ ئاقىۋىتىدە، بىرنەچچە مىڭ
قەشقەرلىق قوقان زېمىنىغا كۆچۈپ كەتكەن ئىدى.

1831 - يىلى باھاردا، مەمەدەلىخان قارا قىرغىز -
لارغا قارشى يىپىڭى ھۇجۇم قوزغىدى. ئۇنىڭ قوشۇنى
نارىن ئېگىزلىكىگە ھەتتا ئىلى ئۆلكىسىگىچە بېسىپ
كەردى. ئىككىنچى يىلى، قوقانلىقلار نارىندا قۇرتقا
قورغىنى ۋە پامىرنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە تاشقۇرغان
قەلئەسىنى ياسىدى. شۇنداق قىلىپ، قەشقەرىيە قوقان
تەۋەلىكىدىكى يەرلەرنىڭ قورشاۋىدا قالدى. خەنزۇلارنىڭ
ھۆكۈمرانلىقى دائىم خوجىلارنىڭ ھۇجۇم قىلىشىغا ياكى

قارا قرغىزلارنىڭ تۇيۇقسىز زەربە بېرىش تەھدىدىگە ئۇچراپ تۇردى.

خەنزۇلار ئەمدى ئۆزلىرىنىڭ قوقانلىقلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا كۈچى يەتمەيدىغانلىقىنى ھىس قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ قوقانغا قاراتقان سىياسىتىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇڭا 1831 - يىلى قوقاندىكى خان ئوردىسىدا، تېپىلغۇ تەلەپ قىلىپ بارغان ئەلچىلەر پەيدا بولۇپ قالدى. بۇنىڭغا جاۋابەن مەمەدەلىخاننىڭ بېيجىڭغا زىيارەتكە ئەۋەتكەن ئالىم پاشا (Alum Padsha) باشچىلىقىدىكى ئەلچىلىرى ۋەزىپىسىنى غەلىبىلىك ئورۇنلاپ، قوقان تەرەپكە پايدىلىق بىر كېلىشىم ئىمزالىدى.

ئالىم پاشا ئىمزا قويغان بۇ كېلىشىمنىڭ تۈۋەندىكى ماددىلىرى خەنزۇلارنىڭ خوجىلاردىن نەقەدەر قور - قىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ:

1. "چەتئەللىكلەرنىڭ شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئالتە شەھىرىگە يەنى ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، قەشقەر، يېڭىسار، يەر - كەن ۋە خوتەنگە كىرگۈزگەن ماللىرى ئۈچۈن ئېلىنىدىغان باج پۇلىنىڭ ھەممىسى قوقانلىقلارنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ.

2. "بۇ باجلارنى يىغىۋېلىش ئۈچۈن، قوقانلىقلار يۇقۇرىدىكى شەھەرلەردە بىردىن سودا مۇپەتتىشى ياكى 'ئاقساقال تۇرغۇزىدۇ. بۇ ئادەم بىر نەپەر قەشقەرمىيە مۇپەتتىشىگە بېقىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەرقايسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۆز ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سىياسى ۋەكىلىدۇر.

3. "يۇقۇرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئالتە شەھەرنى زىيارەت قىلغان بارلىق چەتئەللىكلەر، مەمۇرى ۋە سىياسى مەسلىھەتدە قوقان ئەمەلدارلىرىنىڭ بۇيرۇغىغا

4. قوقان تەرەپ خوجىلارنى باشقۇرۇشى، ئۇلارنىڭ قوقەن زېمىنىدىن ئاتلاپ چىقىپ كېتىشىگە يول قويماستىن، لازىم. ئەگەر خوجىلار قېچىپ بارسا، قوقانلىقلار ئۇلارنى قوبۇل قىلىماستىن كېرەك.

1832 - يىلى بېيجىڭغا ۋەكىل بولۇپ بارغان ئالىم پاشا مۇشۇ كېلىشىمگە بىنائەن، قەشقەرىيەگە تۇنجى ئاقىل بولۇپ تەيىنلەندى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، قوقانلىقلارنىڭ قەشقەرىيەدە بەھرىمەن بولىدىغان ئىم - تىيازلىرىنىڭ دائىرىسى بارغانسېرى كېڭىيىپ باردى.

كېلىشىمدە ئىمزالانغان شەرتلەر گەرچە خەنزۇلارغا پايدىسىز بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار شۇنىڭلىق بىلەن قەش - قەرىيەنى 15 يىلغىچە، يەنى 1847 - يىلىغىچە تېپىچ باشقۇرالىدى. قوقانلىقلار قەشقەرىيەدە شۇنىچىۋالا كەڭ تەسىرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، خوجىلارنىڭ تەشەببۇسىنى قوللاۋېرىشنى ئۆزلىرىگە پايدىسىز دەپ قارىدى. شۇڭا ئۇلار تاكى 1845 - يىلىغا قەدەر، يەنى تېخى ياش قۇرامىغا يەتمىگەن خۇدايارخان قوقاندا تەختكە چىققانغا قەدەر خوجىلارنىڭ ھەركىتىنى تەقەب قىلىپ كەلدى. 1845 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ بۇنداق تەقەبى بوشىشىپ قالدى. بۇ چاغدا قوقاندا غەلىيان يۈز بېرىپ، قوقان بىلەن قەشقەرىيەنىڭ مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتتى. قوقان ھۆكۈمىتىنىڭ ئاجىزلىشىشى بىلەن تەڭلا قارا قىرغىزلار قەشقەرىيەگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىشكە باشلىدى. ئۇلارنى چەكلەشكە مەسئۇل بولغان ھامەتخان ئاقىل ئۇلارنىڭ پارىسىنى يىگەنلىكتىن،

بۇ ئىش بىلەن كارى بولمىدى. نەتىجىسىدە، قوقاندا
يۈز بەرگەن غەلىيان خوجىلارغا پايدىلىق بولدى.

1847 - يىلى ئەتىيازدا، يەتتە خوجا ئۆزلىرىنىڭ
بىر قانچە مۇرىتلىرى بىلەن قوقاندىن تاغلىق جايلارغا
قېچىپ بېرىۋالدى. ئۇلار بۇ جايلاردا ياخشى ئاتلار
بىلەن تەمىنلەنگەن 1000 كىشىلىك بىر ئاتلىق قوشۇن
تەشكىللەپ، قەشقەرىيەدە مۇشۇ قوشۇن بىلەن ھەركەت
قوزغىماقچى بولدى. كاتتا تورە (خوجا تورە دەپمۇ
ئاتىلىدۇ) دىگەن كىشى مۇشۇ خوجىلارنىڭ باشلىغى
بولۇپ قالغان ئالتە خوجىنىڭ بىرى بولغان كىچىك
خان كاتتا تورەنىڭ ئۇكىسى، قالغانلىرى ۋەلىخان تورە،
تەۋەككۈل تورە، سابىرخان تورە، ئاق تاجىخان تورە
ۋە ئىشانخان تورە دەپ ئاتالغان بىر نەۋرە ئىنىلىرى
ئىدى. ① بۇلارنىڭ قوشۇنىدىكىلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپ -
رەگىنى قىرغىزلار، قالغان قىسمىنى قىپچاقلار ۋە سارتلار
تەشكىل قىلاتتى.

ئۇلار يۈرۈشكە قولايلىق بولسۇن دەپ، چېدىر ياكى
باشقا قاتناش قوراللىرىنى ئالماستىنلا يولغا چىقتى. بۇ قوشۇن
ئوش شەھرىدىن چىقىپ، 8 - كۈنى جۇڭگولۇقلارنىڭ چېگىرىدىكى
بىرىنچى قاراۋۇلخانىسى ② مېڭىولغا يېتىپ كەلدى. ئۇلار

① ئىشانخان تورە 1865 - يىلى پولاتخان ھوكۇم
سۈرگەن دەۋردە مۇھىم رول ئوينىغان. كېيىن 1876 - يىلىدىكى
قوزغىلاڭدا، روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئالاي تېغىغا يۈرۈش
قىلغانلىغىنى ئاڭلاپلا ئابدۇللا بەگ بىلەن بىللە قېچىپ كەتكەن
ئىدى. — ئاپتوردىن.

② بۇ چاغدا قوقاننىڭ چېگرا سىزغى قوغۇشۇن كانىغا

بۇ قاراۋۇلخاندىكى يۈزدەك خەنزۇ چېرىكىنى ئولتۇرۇپ، قاراۋۇلخاننى بۇزۇپ تاشلىدى. كاتتا تورە ئۆز قوشۇنىنى يول بويى تولۇقلاپ ماڭدى ۋە شۇ كۈنىلا قەشقەر شەھرىگە يېتىپ كەلدى. خەنزۇلارنىڭ 3.000 ئادەمدىن تەركىپ تاپقان قوشۇنى ئاۋالقىدەكلا قورغان ئىچىگە بېكىنىۋالغان ئىدى، ئۇلار قورشاۋنى بوسۇپ چىقىشقا بىر-نەچچە قېتىم ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن بوسۇپ چىقالماي يېڭىلىپ چېكىندى. شەھەر ئاھالىسى ئىلگىرىكى ئاچچىق ساۋاقنى قوبۇل قىلغانلىقتىن، كاتتا تورە قورغاننى ئالغانغا قەدەر، ئۇنىڭغا ئالدىراپ شەھەر دەرۋا-زىسىنى ئېچىپ بەرمىدى.

شەھەردىكى قوقان سودىگەرلىرى بۇ خوجىلارغا ماسلىشىپ ھەركەت قىلدى. كاتتا تورە كەلگەندىن كېيىنكى 8 - كۈنى كېچىسى قوقانلىق ئاقساقال نامەتخان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىۋەتتى. خوجىلار شەھەرگە كىرىپلا ئالدى بىلەن بارلىق خەنزۇ سودىگەرلىرىنى قىرىپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى تالان - تاراج قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرىنى ئىگەللەۋالدى.

كاتتا تورە قەشقەرىيەنىڭ ھوكۇمرانى بولدى. قالغان خوجىلار خوشنا كەنتلەرنىڭ بەگلىكىگە تەيىنلەندى.

قوقانلىقلارنىڭ قولىغا كىرىۋېلىپ چۈشكۈنلەشكەن

يېتىپ كېلەتتى. قوقان قىسىملىرى تېخى ئۇلۇغچاتىنى بېسىۋالالمىغان. سۈپى قورغان - ئۇلارنىڭ بىرىنچى قاراۋۇلخاننى ئىدى. - ئاپتوردىن.

خوجىلار خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلمىدى، شۇنىڭدەك تەھدىت بىلەنمۇ يەرلىك خەلقنى ئىدارە قىلالىمىدى. ئۇلار دولەتنى ئىدارە قىلىشقا كۈڭۈل بۆلمەي، قول ئاستىدىكى كىشىلەردىن ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە كوپرەك مال - مۈلۈك توپلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، ئەمما ئۇلار بۇ مال - مۈلۈكلەرنىڭ نەدىن كېلىشى بىلەن كارى بولمىدى.

خوجىلارنىڭ قەشقەرىيەدە ئومۇمىيۈزلۈك قوزغىلاڭ كۆتىرىش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىدى. خوجىلاردىن تەۋەككۈل تورە ئاقسۇغا، كاتتا تورە يەركەنگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇ چاغدا مانجۇ دائىرىلىرىنىڭ غۇلجا، ئۈرۈمچى ۋە قارا شەھەردىن توپلىنىغان 200.000 كىشىلىك قوشۇنى ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەن ۋە قەشقەرگە قاراپ يولغا چىققان ئىدى. ئۇلار مارالۋېشىغا يېتىپ كېلىپلا، يۈرۈشنى توختىتىپ، شۇ يەردە قىشلاپ قالدى. ئەمما خوجىلارنىڭ توخۇ يۈرەكلىكى مەسىلىنى خەنزۇلارغا پايدىلىق تۈردە ناھايىتى تېزلا ھەل قىلىۋەتتى. ئىشنىڭ بۇنداق بولۇپ چىقىشىنى خەنزۇلار ئويلاپمۇ باقمىغان ئىدى.

خەنزۇلارنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان كاتتا تورە دەرھال يەركەندىن قەشقەرگە قايتقان ئىدى. ھەددى ھىساپسىز ئالۋاڭ - ياساقلاردىن ۋە ئەنجانلىقلاردىن جاق تويغان قەشقەرلىقلەر كاتتا تورىنى شەھەرگە كىرگۈزمىدى. كاتتا تورىنىڭ ئۈيەر - بۆيەرلىك ئالەمانلارنى تېرىشتۇرۇپ تەشكىللىگەن 18.000 كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى. خەنزۇلارنىڭ ئالدىنىڭلا ئەۋەتىلگەن

6 مىڭ كىشىلىك تۇرشاۋۇل قوشۇنى كاتتا تورىنىڭ قوشۇنىنى پۈتۈنلەي تارمار قىلالايتتى. خوجىلار ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدا، پۇقرالاردىن يىغىۋالغان ناھايىتى كۆپ مال - مۈلۈكلەرنى يۆتكەپ بولۇپلا شە - ھەردىن قېچىپ كەتتى. قوشۇنىمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ كېتىپ قالدى. مۇنداق ئاسان قولغا كەلگەن غەلىبىدىن قانائەتلىنىپ قالغان خەنزۇلار قاچقۇنلارنى ئارقىسىدىن قوغلاپ بارمىدى.

جۇڭگولۇقلار بۇ ۋەقەنى "خوجىلار يېغىلىغى" دەپ ئاتايدۇ. بۇ ۋەقەنىڭ نەتىجىسىدە، 20.000 تۇتۇن يەنى 100.000 كىشى خەنزۇلارنىڭ ئۈچ ئېلىشىدىن قورققىنىدىن، قەشقەر، يەركەن ۋە ئاقسۇلاردىكى يۇرت - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، خوجىلارنىڭ كەينىدىن تاققا چىقىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى قەشقەردىن چىققان پېتى تېرەك داۋان ئارقىلىق قوقانغا ئەڭ يېقىن جايدىكى ئوشقا قاراپ يولغا چىققان ئىدى. بۇ قېتىمقى قاچ - قاچ 1 - ئايدا يۈز بەردى. شۇ كۈنلەردە شىۋىرغان ئارىلاش قاتتىق قار يېغىۋاتقان بولۇپ، بۇ ئاچ - يالڭاچ كەمبەغەللەرنىڭ كۆپچىلىگى ئىز - دېرەكسىز يوقالغان. ئۇلار ئۇچىرىغان ئېچىنىشلىق پاجىئەنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلەر بىزگە سۆزلەپ بەرگەن ئىدى.

ئاتىنىڭ ياخشىسىنى مىنگەن، قېلىن كىيىنگەن ۋە ئوزۇق - تۇلۇگى مول بولغان كاتتا تورە ۋە ئۇنىڭ 20.000 دەك ئەگەشكۈچىلىرى سەپنىڭ ئالدىدا ماڭغان. ئۇلار قەشقەرنى تالان - تاراج قىلىپ يىققان ئالتۇن - كۈ - مۈشلىرىنى 16 تۈگىگە ئارتىۋالغان. كاتتا تورە تېرەك

داۋانغا 210 چاقىرىم، ئوشقا 840 چاقىرىم كېلىدىغان سوپى قورغان دىگەن يەرگە يېتىپ كېلىپ، شۇ يەرنى قونالغۇ قىلغان ۋە بۇلاپ كەلگەن ئالستۇن - كۈمۈشلەرنى شېرىكلىرى بىلەن تەقسىم قىلىشقا كىرىشكەن. ئۇلار ئولجىنى ئەمدىلا بولۇشۇپ بولغاندا، قوقاندىن بىر قىپچاق سەركار يېتىپ كېلىپ، بۇ ئولجىلارنى يېڭىۋاشتىن روپىخەتكە ئالغان، ئاندىن كاتتا تورە ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرىنى قورالسىزلاندۇرغان. كاتتا تورىنى تۇتقۇن قىلىپ قوقانغا ئېلىپ كەتكەن. شېرىكلىرىنى ئۆز يۇرتلىرىغا تارقىتىۋەتكەن.

كاتتا تورە سوپى قورغانغا كېلىپ 30 كۈندىن كېيىن، بىر تۈركۈم يېپىڭ - يالىڭاچ ئەر - ئاياللار ۋە ئۇششاق بالىلار ئازغىنا نەرسە - كېرەكلىرىنى ئالغاچ بەزىلىرى ئاتلىق، قال - خانلىرى پىيادا يۈرۈپ بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن.

بۇ كەمبەغەللىلەر قەشقەرىيەدىن چىقىپ 10 - كۈنىلا تېرەك داۋاندىن ئۆتۈپ كەتكەچكە ئانچە قىيىنلىپ كەتمىگەن. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى ئوشقا ئامان - ئېسەن يېتىپ كېلەلگەن. ئەمما كېيىنچە توساتتىن قار چۈشۈپ كەتكەچكە، بۇ بىچارىلەر قار كېچىپ يۈرۈپ نۇرغۇن جاپا چەككەن بولسىمۇ، چىشىنى چىشلەپ سەپەرنى داۋاملاشتۇرسۇۋەرگەن. سوغاقتا مادارمىدىن كەتكەنلىرى شۇ زامان توڭلاپ ئۆلگەن، لەپىلدەپ چۈشۈۋاتقان قار ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنى كومۇپ تاشلىغان. كېچىلەپ ماڭغانلىرى قاراڭغۇدا يولدىن ئادىشىپ، قار دوۋىلىرى ئىچىگە كومۇلۇپ كەتكەن. تاغنىڭ بەزى جايلىرىغا ھەتتا پۈتۈن بىر كارۋاننى ئات - ئۇلاقلىرى بىلەن كومۇۋەتكىدەك قېلىن قار دوۋىلىرى توپلىنىپ قالغان.

سوغاقتا توڭلاپ ئۆلەي دەپ قالغان بۇ بىچارىلەرنى ئاچار-
چىلىق تېخىمۇ قاتتىق ئازاپلىغان.

چىدىغۇسىز ئاچارچىلىق دەستىدىن كىشىلەر ئۇچىسىدە -
دىكى چاپانلىرىنى سېلىپ بىر پارچە نانغا ياكى بىر قاچا
ئۇماچقا تېگىشىشكە مەجبۇر بولغان. مۇشۇ پەيتتە، يەنە
تېخى بۇ نىمجان بولۇپ يىقىلغانلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى
سالدۇرۇۋېلىپ ئوقەت قىلىدىغان كىيەن ئوغرىلىرىمۇ ئوتتۇ -
رىغا چىققان. مەڭلىغان مۇساپىرلارنىڭ ئۆلۈكلىرى تېرەك
داۋاندا ۋە يولنىڭ چەتلىرىدە قېلىپ، قاغا - قۇزغۇنلارغا
يەم بولغان. بۇ ۋەقەدىن 30 يىل ئۆتكەن بۇگۈنكى كۈندىمۇ،
بۇ بەختسىز مۇساپىرلارنىڭ ئۈستىخانلىرىنى شۇ جايلاردا
يەنىلا ئۇچرىتىش مۇمكىن ①.

قوقان ھۆكۈمىتى بۇ بىچارىلەرنىڭ تەقدىرىگە ئانچە
كوڭۇل بولۇپ كەتمىدى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەقسىدى كاتتا
تۈرە يوشۇرۇپ ئۆلگۈرگەن بايلىقلارنى ئىزلەپ تېپىش
ئىدى. بۇ ھۆكۈمەت ئۆلۈكى قاردا كومۇلۇپ قالغانلارنىڭ
يېنىدىكى بايلىقلارنى ساقلاش ئۈچۈن بىر ئوفىتسېرنىڭ
باشچىلىقىدا 30 پىيادە ئەسكەر ئەۋەتتى.

بۇ مۇساپىرلارغا پەقەت مەرغىسلان بېگى ئوتەمباي
قوشبېگىلا ھەقىقىي ياردەم قولىنى سۇندى. بۇ ئادەم ئۆز
يېنىدىن پۇل چىقىرىپ، ئوش شەھىرىدىن بۇ يەرگە 300

① 10 - ۋە 3 - ئايلاردا بىز تېرەك داۋاندىن ئۆتكە -
نىمىزدە تېخى قار كەتمىگەن ئىكەن. تاغ ئېغىزىنىڭ سەل نېرىدە -
سىدىكى داۋاز دېگەن يەرنىڭ بىر ئۆڭكۈرىدە ئەر - ئايال ۋە
بالىلارنىڭ جەمى 15 جەسىدىنى كوردۇق. بۇ جەسىەتلەرنىڭ
كىيىملىرى ئاللىقاچان چىرىپ كېتىپتۇ. باشقا يەرلەردىمۇ خېلى
نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ ئىسكىلىتلىرى چېچىلىپ يېتىپتۇ. — ئاپتوردىن.

ئات ئەۋەتتى ۋە بىر ئاتقا ئىككىدىن ئادەم مىندۇرۇپ،
جەمى 600 ئادەمنى ئولۇمدىن قۇتقۇزۇپ قالدى.
قوقان ھوكۇمىتى باھار يېتىپ كېلىشى بىلەنلا بۇ يەرگە
تۈركۈم - تۈركۈم مەدىكار ئەۋەتىپ، ساقچىلارنىڭ نازارىتى
ئاستىدا خىلمۇخىل بىزەك بۇيۇملىرى، نۇرغۇن پۇل،
بولۇپمۇ نۇرغۇن مىس پۇللىرىنى قازدۇرۇۋالدى. ئۇلار
ئولۇكلەرنىمۇ ئاختۇرۇپ كوردى، ئەمما شۇ يېتىچىلا تاشلى-
ۋەتتى. قوقان ھوكۇمىتىنىڭ پەرمانىدا پەقەت ئولۇكلەرنىڭ
بايلىغىنىلا يىغىۋېلىش بۇيرۇلغانلىقتىن، ئاختۇرۇلغان ئولۇك-
لەرنىڭ بىرسىمۇ كومۇپ قويۇلمىدى.

لېكىن ئارىدىن كۆپ ئۆتمەيلا قوقان ھوكۇمىتى ئۆزى-
نىڭ نۇرغۇن بايلىق تېپىۋېلىش ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئاش-
مايدىغانلىغىنى سەزدى. چۈنكى ئولۇكلەرنىڭ ھەممىسى
نامرات بولغانلىقتىن، ئۇلاردا چاقا پۇلدىن باشقا كۆمۈشمۇ،
ئالتۇنمۇ يوق ئىدى، قىل - ئىلىكىدە سەللا پۇلى بارلار
قەشقەردە قالغان ياكى قاچ - قاچنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە -
دىلا ئوش شەھىرىگە بېرىۋالغان. قاچقانلار ئىچىدە ئەڭ ئېغىر
زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلار بولسا كەمبەغەللەر ئىدى.

قوقان مەمۇرلىرىنىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلغۇچىلارنىڭ
مىڭىسى ئۇ چاغدا شۇ قەدەر قىزىپ كەتكەنكى، ئۇلار ھەتتا
ئولۇپ قالغان ئات - ئۇلاقلارنىڭ تېرىلىرىنىمۇ چالا قويماي
سويۇۋالغان ئىدى ①. جۇڭگولۇقلار قەشقەرىيەدىكى ھوكۇمرانلىغىنى

① سۈيى قورغاندا تۇرۇۋاتقىنىمىزدا، قارا قىرغىزلاردىن
مۇسۇلمان بىي، سارتلار قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ۋە بۇ ئىشلارنى
ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلەر مېنى ۋەقەنىڭ تەپسىلاتىدىن تولۇق
خەۋەردار قىلغان ئىدى، تېرەك دەرياسى چېرىگەن جەسەتلەر

يېڭىۋاشتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، خوجىلار تەرىپىدىن ئارقا ئارقىدىن 3 قېتىم مالىماتقا قىلىۋېتىلگەن ئىش - تەرتىپلىرىنى سەۋىرچانلىق بىلەن يەنە بىر قېتىم رەتكە سالدى. پۇقرالار بولسا ھىلىقى قورقۇنچاق، چۈشكۈنلەشكەن مەدنىيەت خوجىلارنىڭ ئەسكىلىكلىرى ئۈچۈن ئىككى قولىغا ۋە مال - مۈلكىگە تايىنىپ يەنە بىر قېتىم بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن خوشنىسى قوقانلىقلارنىڭ مەنپەئەتىنى زادىلا ماسلاشتۇرالمىدى. شۇڭا قوقاندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرگە قارىماستىن، 1831 - يىلى ئۇلار بىلەن ئىمزالاشقان شەرتنامىدىكى شەرتلەرگە يېڭە - ۋاشتىن ئەمەل قىلىشىمىز لازىم، دەپ قارىدى. شۇنىڭ بىلەن، جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ ئاجىزلىغىنى ئاشكارىلاپ، قوقانلىقلارنىڭ خورىگىنى ئۆستۈرۈپ قويدى. ئۇلار خوجە - لارغا قەشقەر شەھرىنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەرگەن نامەت - خانى قەشقەر شەھرىگە ئاقساقال قىلىپ تەيىنلىدى. خوجە - لارنى ئاستىرىقتىن قوللىدى. ھالبۇكى، 1855 -، 1856 - يىللىرى ۋەلىخان تۈرە ۋە كىچىك خانغا ئەگەشكەنلەر ھىچقانداق مەنپەئەت ئالالمىغان ئىدى.

كېيىنچە، 1857 - يىل 4 - ئايدا كەلىگەندە، ۋەلىخان تۈرە ئۆزىنىڭ تەكرار تىرىشىشى بىلەن تولۇق غەلىبىگە بىلەن تولۇپ كەتكەنلىكتىن، تېرەك داۋان ئەتراپىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان سارتلار 3 يىلغىچە تېرەك دەرياسىدىن سۇ ئىچەلمە - گەن. مۇسۇلمان بىي ئۆزى تۇرغان چېدىر ئەتراپىدا 300 جەسەتنى كومۇۋەتكەن، ئۇنىڭ ئىنىسىمۇ قولانقا توقاي ئەتراپىدا 200 دىن ئارتۇق جەسەتنى كومۇۋەتكەن. - ئاپتوردىن.

ئېرىشتى. شۇ قېتىمقى ۋەقەدە، جۇڭگو قاراۋۇلخانىلىرىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ خوجىلار تەرەپكە قېچىپ ئۆتكەنلىرىدىن باش- قىلىرى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلانغان ئىدى.

خەنزۇلار ھولۇقۇپ كەتكەنلىكتىن قەشقەر قورغىنىغا ئارانلا كىرىۋالغان. شۇ كۈنى كېچىسى ۋەلىخان تورە شەھەرگە بوسۇپ كىرگەن. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى كۈچ- لاردا "ياشىسۇن بۇزۇكخان تورە!" دەپ شۇئار توۋلاش- قان^①. شەھەر ئاھالىسى قوزغىلىپ، شەھەردىكى مانجۇ مەمۇرلىرىنى ۋە سودىگەرلەرنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىغان. ۋەلىخان تورە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلغان، ئەتراپتىكى كەنتلەر ئۆز ۋەكىللىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ خانلىغىنى ئېتى- راپ قىلغان ئىدى.

جاي - جايلاردىن كەلگەن خىلمۇخىل ئاممە ۋەلىخان تورىنىڭ بايرىشى ئاستىغا ئۇيۇشقان. ۋەلىخان تورە ناھايىتى چى- ۋەرلىك بىلەن ئۇلاردىن بىر قوشۇن تەشكىللىگەن. بۇ قوشۇن پەيادە ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، باشقا - باشقا قىسىملارغا بۆلۈنگەن ئىدى. ھەر بىر قىسىم - نىڭ بايراقلىرىمۇ بىر بىرىگە ئوخشىمايتتى. ھەر بىر قىس- مىدا 500 دىن ئەسكەر بولۇپ، ئۇلارغا بىردىن پانىسات باشچىلىق قىلاتتى.

① بۇزۇكخان تورە جاھانگىر خوجىنىڭ بار دۇنيالىق بىرلا ئوغلى ئىدى. ئۇ مېھرىۋان ۋە مۇلايىم بولغاچقا، يۇقۇرى ئابرويغا ئىگە بولغان. ۋەلىخان تورە شۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، بۇ شەھەرنى ئاسانلا قولىغا كىرگۈزۈۋالغان ئىدى. كېيىنكى كۈنلەردە ياقۇپبەگمۇ ئۆز مەقسىدىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، قورال سۈپە- تىدە بۇزۇكخاننىڭ نامىدىن پايدىلانغان. — ئاپتوردىن.

ئەمما ئارىسىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي كىشىلەر بۇ يېڭى خوجىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى زالىملىقتا خەنزۇلاردىنمۇ ئېشىپ چۈشىدىغانلىقىنى تېزلا بايقىۋالدى.

قوۋانلىقلار ھەممايە قىلىپ تۇرغان ۋەلىخان تورە يەر-لىك ئاھالىنى ناھايىتى پەس كۆرەتتى. ئۇ يەرلىك ئاھالىنىڭ زېمىنىگە مىسلى كۆرۈلمىگەن ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقلارنى يۈكلىدى. خەلق بەلگىلىك مىقداردا نەق پۇل ۋە ئاشلىق تاپشۇرغاننىڭ سىرتىدا، يەنە ھاشارغا چىقىشقىمۇ مەجبۇر ئىدى. قىزىل دەرياسىنىڭ سۈيىنى توساپ، خەنزۇلار ئىش-خالىيىتىدىكى يېڭىشەرنى سۇغا باستۇرۇش ئۈچۈن، نۇرغۇن ئادەم ھەر كۈنلۈكى دىگۈدەك كەتمەنلىرىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، دەرياغا توسما سالاتتى.

شەھەر ئاھالىسى ۋە بارلىق چەتئەل سودىگەرلىرى بۇ قوشۇننى مىس قاچا - قۇچا ۋە ئاتلار بىلەن تەمىنلەشكە مەجبۇر ئىدى. بارلىق كارخانىلار قورال ئىشلەپچىقىرىشقا ئۇيۇشتۇرۇلدى. مەخسۇس چوڭ زەمبىرەك قۇيىدىغان بىر زاۋۇتنى بىر ئاۋغان باشقۇراتتى. ئاڭلىشىمىزچە، بۇ زاۋۇت ئاران 8 دانە سۈپەتسىز چوڭ زەمبىرەك ئىشلەپچىقارغانىمىش. يەرلىك خەلقنىڭ ئورپ - ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلماستىنمۇ ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقلارغا ئوخشاشلا خەلقنىڭ نەپرىتىنى قوزغىغان. ئاياللارنىڭ جۈمبەتسىز ياكى يالاڭباش كۈچلەرگە چىقىشى چەكلەنگەن. بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچە - لارنىڭ چاچلىرى مەخسۇس بەلگىلەنگەن ساقچىلار تەرىپىدىن كېسىۋېتىلگەن. 6 ياشتىن يۇقۇرى بارلىق ئەرلەر باش - لىرىغا سەللە ئوراشقا ۋە كۈنىگە بەش قېتىم مېچىتكە بېرىپ ناماز ئوقۇشقا مەجبۇر قىلىنغان. بۇ مەسىلىدە ۋەلىخان ئىز-

تاين رەھىمسىزلىك قىلغان. بۇ تۈزۈمگە خىلاپلىق قىلىدىك دەپ ھەركۈنى دىگۈدەك بىرنەچچە ئادەمنى ئولتۇرۇپ تۇرغان. ئۇنىڭ مۇشۇ تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە، قىزىل دەرياسى بويىدا خەنزۇلارنىڭ ۋە يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىدىن بىنا بولغان ئادەم بېشى مۇنارىسى (پىرامىدا) بارغانسېرى ئىگىزلەۋەرگەن. گۇناھكارلارنىڭ باشلىرىنى ئوز قولى بىلەن چېپىۋېتىش — ۋەلىخان تورە ئەڭ ياخشى كورد. دىغان بىر خىل ئەرمەك ئىدى. ھالبۇكى، بۇنداق پۇرسەت ئۇنىڭغا ھەمىشە تەييار تۇراتتى. بۇ مۇستەبىتنىڭ ئالدىدا بىرەر ئورۇنسز ھەركەت ياكى سوز قىلىپ قويغان، ھەتتا ئەسنىگەن بەختسىز ئادەم ئوزىنى ئەمدى تۈگەشتىم دەپ ھىساپلىسا بولىۋېرەتتى. گېرمانىيىلىك ئالىم ئادولفۇس شىلاگىنىنتۇپىت دەل ئۇنىڭ قولىدا ئەنە شۇنداق زىيان-كەشلىككە ئۇچرىغانلارنىڭ بىرسىدۇر. ئۇنىڭ بېشىمۇ ھىلىقى مۇنارنى بىنا قىلىشقا ئىشلىتىلگەن ئىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن قەشقەرگە بارغان روسىيە ساياھەتچىسى ۋەلىخاننىڭ سوزلەپ بېرىشىچە، شىلاگىنىنتۇپىت بومبايدىن قوقان خانغا ئېلىپ كېتىۋاتقان ئاخباراتنى بۇ خوجىغا بېرىشكە ئۇنۇمە-خانىلىقى ئۈچۈن ئولتۇرۇلگەن ئىكەن.

قالغان شەھەرلەر ۋەلىخان تورىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى ئېتىراپ قىلىشتىن باش تارتقان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋەلىخان تورە ئاقسۇ، يەركەن، يېڭىسار ۋە خوتەنگە قوشۇن ئەۋەتتى. ئەمما ئۇنىڭ قوشۇنى پەقەت يېڭىسارنىلا ئالالدى. بەختكە يارىشا ۋەلىخان تورىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئۇزاق داۋام قىلالىمىدى. 1857 - يىل 8 - ئايدا (ئۇ قەشقەرگە كىرىپ 4 ئاي ئۆتكەندە) جۇڭگو قوشۇنلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ

ئالاقىش سادالىرى ئىچىدە قەشقەرگە كىردى. ۋەلىخان توردى-
نىڭ قوشۇنى قېچىپ كەتتى. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا ۋەلىخان
توردىنىڭ ئۆزىمۇ قاچتى. بۇ قېتىم 15۰۰۰۰ ئادەم بۇ خوجىدە-
نىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ قۇرغانغا كەتتى. جۇڭگولۇقلار قەشە-
قەرنى يەنە بېسىۋالدى. لېكىن ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا
خەلقنىڭ خوشاللىقى گۇيا سۇنىڭ يۈزىدىكى كوپۇكتەك
يوقالدى. جۇڭگۇ قوشۇنلىرى بۇ دولەتنى بېسىۋالغان مەزگىل
ئىچىدە رەھىمسىزلىكنى تۇنجى قېتىم ۋەلىخان توردىنىمۇ
ئاشۇرۇۋېتىشكە ئۇرۇندى. ئۇلار خەلقنىڭ مال - چارۋىلىرى،
ئاشلىقلىرى، ئوت - سامانلىرىنى بۇلاپ - تالىدى. مېچىتلىرىنى
ئوت قويۇپ كويدۇردى، خوجىلارنىڭ گورىنى ئېچىپ كۈلىنى
كۆككە سورۇدى. بۇ خىلمۇ خىل ياۋۇز - ۋەھشىيانە قىل -
مىشلاردا قالماقلار ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭدى. ئۇلار مېچىتە -
لەردە ئات - ئۇلاق باقتى. بىگۇنا خەلقنى يولسىزلىق بىلەن
ئولتۇردى، خەلقنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ئىپپەت - نومۇسىغا
تەگدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، خەنزۇلار ئۆزلىرىگە قارشى
قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئادەملەرنى ناھايىتى قاتتىق قىيىن -
قىستاققا ئالدى، سەللا گۇمانلىق دەپ قارالغان ئادەملەرنىڭ
ھەممىسىنى ئولتۇردى. ئېغىر قىيىن - قىستاققا چىدىماي يال -
غان ئىقرار قىلغان نۇرغۇن بىگۇنا ئادەملەرنىمۇ جىنايەتچىلەر
قاتارىدا ئېتىپ تاشلىدى. خەنزۇلار تەرىپىدىن ئولتۇرۇل -
گەنلەرنىڭ سانى ھەرگىزمۇ ۋەلىخان توردىنىڭ پەرمانى
بىلەن ئولتۇرۇلگەنلەردىن ئاز ئەمەس، ئەمما ئۇلار پەقەت
مۇنداق بىر ئىشتىلا پەرقلەشتى: خەنزۇلار ئۆزلىرى ئولتۇرگەن
ئادەملەرنىڭ باشلىرىدىن مۇنار ياسىمىدى، بەلكى بۇ باشلارنى
قەپەزلەرگە سېلىپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ چوڭ - چوڭ دەرۋا -

زىلىرىغا بارىدىغان كوچىلارنىڭ ئىككى قاسنىغىغا قاتار -
قاتار تىكلەنگەن موما ياغاچلارغا ئېسىۋەتتى، بۇ كورۇتۇش
كىشىگە بەئەينى خاڭ ئاستىدىكى يوللارنى ئەسلىتەتتى.
1859 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، يەنى خەنزۇلار خوجىلارنى ھەيدەپ
چىقىرىپ 2 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قەشقەرىيەنى زىيارەت
قىلغان روسىيە ساياھەتچىلىرىنىڭ بىزگە ئېيتىپ بېرىشىچە،
شۇ چاغدىمۇ بۇنداق خاڭ يوللىرى بار ئىكەن ①.

بۇ چاغدا، جۇڭگولۇقلار قۇمانلىقلارنىڭ خوجىلارنى
قەشقەرىيەگە كىرگۈزمەسلىك ھەققىدە بەرگەن ۋەدىسىگە ۋاپا
قىلىدىغانلىقىنى كۆرگەنلىكتىن، قۇمانلىقلار بىلەن ئۆزلىرىگە
پايدىسىز شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا ئانچە ئالدىراپ كەتمىدى.
1858 - يىلى باھاردا، خۇدايارخان قەشقەرگە ۋەكىل -
لەر ئۈمىگى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ يېقىندىن بۇيان يۈز بەرگەن
ۋەقەلەرگە ئىنتايىن ئەپسۇسلىنىدىغانلىقىنى ۋە كەلگۈسىدىكى
ھەرخىل ئىشلارغا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ،
1830 - يىلىدىكى شەرتنامىنىڭ داۋامىنى ئىمزالاشنى تەلەپ
قىلدى.

جۇڭگولۇقلار يەنە بىر قېتىم قۇمانلىقلار بىلەن كېلىشىم
ئىمزالىدى. ئۇلار بىلەن سۈھبەت ئۆتكۈزگەن نەسىرىدىن
سەركار دىگەن كىشى دادىخا دىگەن ئۇنۋان بىلەن قۇمانلىق -

① «روسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ»
ژورنىلى» نىڭ 1861 - يىلى 3 - سانغا بېسىلغان ۋەلىخان ۋەلىخانۋىنىڭ
بىر پارچە ماقالىسىدا ۋەلىخان تورە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرگە
ئائىت ماتېرىياللار تولۇق بايان قىلىنغان. بىز بۇ كىتاپتا ئوتتۇرىغا
قويۇلغان نۇرغۇن ماتېرىياللارنى شۇ ماقالىدىن ئالدىق. —
ئاپتوردىن.

لارنىڭ ئاقساقىلى قىلىپ تەيىنلەندى.

ئەمدى ۋەلىخان تورىگە كەلسەك، ئۇ يەرلىك ئاقسۆڭەك بولغانلىقى، شۇنىڭدەك سەئىدىيەنى پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى بولغانلىقى ئۈچۈن، شەرىئەتتە ئۇنىڭغا ئولۇم ھۆكۈم قىلىنمايتتى. شۇڭا ئۇ قوقاندا تېپىچ - ئامان ياشاپ قېلىۋەردى. خوجىلارنىڭ قەشقەردىيەدە ئوز ھۆكۈمرانلىغىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان 4- قېتىملىق ھەرىكىتى مۇشۇنداق ئاياقلاشتى. ئۇلارنىڭ بۇ قېتىمقى تىرىشچانلىقى بۇ دولەتكە تېخىمۇ زور زىيان يەتكۈزدى. كۆپچىلىگى بىگۇنا بولغان بىر قانچە مىڭ ئادەم ناھەق ئۆلتۈرۈلدى. شۇ قېتىمقى ۋەقەنىڭ باش جىنايەتچىلىرى ۋە ئاساسلىق قاتناش-قۇچىلىرى بولسا ئولجىلىرىنى ئالغاچ قېچىپ كېتىپ خاتىرجەم ياشاۋەردى. ئۇلارنىڭ ئالدام خالىتىسىغا چۈشكەن يەرلىك خەلق بولسا خەنزۇلارنىڭ قولىدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى.

ئالتىنچى باپ

جۇڭگونىڭ شەنشى، گەنسۇ ۋە جۇڭخارىيە ئۆلكىلىرىدىكى تۇڭگانلار قوزغىلىڭى، قەشقەرىيەدىكى ئىسيانلار، راشىدىن خوجا، ھەيسۇللا خوجا، سەدىقپەگ، بۇزۇكخان، ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرگە كېلىشى، ئۇنىڭ تەرجىمىھالى، ياقۇپبەگنىڭ ئاقسۇ-ئۇقلار قوشۇنىنى ۋە يەركەنلىكلەر قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىشى، ئۇنىڭ يېڭىسار شەھرىنى ۋە قەشقەر يېڭىشەھەر قورغىنىنى ئىگەللەشى، قىپچاقلار ئىسىيانىنىڭ باستۇرۇلۇشى، يەركەن ۋە خوتەننىڭ ئىشغال قىلىنىشى، ياقۇپبەگنىڭ ئۆزىنى قەشقەرىيەنىڭ ھۆكۈمرانى دەپ ئېلان قىلىشى، ئۇنىڭ ئاقسۇ، كۇچا ۋە كورلىغا يۈرۈش قىلىشى، تۇڭگانلارنىڭ كۇچا شەھرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشى، تۇرپانغا قىلىنغان 2 - قېتىملىق ھۇجۇم، ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈم قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن تۇرپانغا ئۈچىنچى قېتىم ھۇجۇم قىلىشى، مەچۈەزدىكى مەغلۇبىيەت، ياقۇپبەگنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى توغرىسىدا.

جۇڭگولۇقلار 1857 - يىلى ۋەلىخان تورىنى قوغلىۋېتىپ، قەشقەرىيەنى قايتا ئىشغال قىلىۋالغىنىدىن كېيىن، ئۆز غەلبىسىدىن ئانچە ئۇزاق بەھرىمەن بولالمىدى. جۇڭگونىڭ غەربىي ئۆلكىلىرىدە يەنى شەنشى، گەنسۇلاردا مۇسۇلمانلار

قوزغىلىڭى تېزلىك بىلەن ئۇلغىيىپ، پۈتۈن جۇڭغارىيىگىچە كېڭەيدى، 1862 -، 1863 - يىللىرىغا كەلگەندە ھەتتا پۇ - تۇن قەشقەرىيەگىچە كېڭەيدى. خەنزۇلار ھالاكەت گىردا - ۋىدا قالدى، يۈز مىڭلىغان خەنزۇلار يوقىتىلدى. ئەمما ئۇلار 13 يىل ئىچىدە غەربتە چۈچەككىچە، جەنۇبتا ماناس ۋە ئۈرۈمچى شەھەرلىرىگىچە جاي - جايلىرىدا كۆتىرىلگەن. قوزغىلاڭلارنى بىر بىرلەپ دەھشەتلىك باستۇردى. 1857 - يىلى، جۇڭگو قوشۇنى ئۈرۈمچى شەھىرىنى قورشىۋالدى ۋە ئالدىنقى 13 يىللىق ۋەزىيەتنى چوڭىلەتكەن ئەڭ قابىلىيەتلىك، ئەڭ كۈچلۈك دۈشمىنى بولغان ياقۇپبەككە قارشى ئۇرۇشلارنى باشلىۋەتتى.

جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى شەنشى ۋە گەنسۇ ئۆلكىلىرىگە ئويلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ نوپۇسى 5.000.000^① غا يېتەتتى. بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر بىردەك ئەمەس، بەزى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئۇلار 8 - ۋە 9 - ئەسىرلەردىن باشلاپ جۇڭگونىڭ بەزى ئۆلكىلىرىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇ چاغدا خەنزۇلار ئۇيغۇر دولىتىنى بويسۇندۇرغان. دىن كېيىن، 1 مىليوندىن ئۇيغۇرنى ئۆزلىرىنىڭ غەرىپتىكى خاقاسى ئۆلكىلىرىگە قوغلىۋەتكەن ئىدى. ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان بۇ ئۇيغۇرلار ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن خەنزۇ ئاياللىرىغا ئويلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى چىرايى - شەكلىنى يوقاتقان. ھازىر بۇ ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىدە -

① «ھەربى زورنال» نىڭ 1876 - يىللىق 10 - سانىغا ئېسىلغان سوسنوفسكى (Sosnovski) نىڭ ماقالىسىغا قارالسۇن. - ئاپتوردىن.

نىڭ قەشقەرىيەدىكى ئۇرۇق - تۇققانلىرىغا زادىلا ئوخشىمايدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي ئۆلكىلىرىدە ئولتۇراقلاشقان مۇشۇ مۇسۇلمانلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا جۇڭغارىيە نوپۇسىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگىنى تەشكىل قىلىپ، چۆچەك، غۇلجا، ماناس، ئۈرۈمچى، تۇرپان، بارىكول ۋە قۇمۇلدا ئولتۇراقلىشىپ قالدى. قارا شەھەر قورغىنىنىڭ ۋە كورلا شەھرىنىڭ غەربىدىكى جايلاردىن باشلاپ ئولتۇراقلاشقان قەشقەرىيە خەلقى بۇ جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىغا تۈپتىن ئوخشىمايتتى. شۇڭا كىشىلەر ئۇلارنى ئۆزلىرى ئولتۇراقلىشىپ قالغان يەرلەرنىڭ نامى بىلەن قارا شەھەرلىكلەر، كۇچالىقلار، ئاقسۇلۇقلار، قەشقەرلىكلەر، يەركەنلىكلەر ۋە خوتەنلىكلەر دەپ ئاتايدۇ.

جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ ئىچىدىكى مۇسۇلمانلارنى خۇي - خۇيلار ① دەپ ئاتايدىكەن. بۇ مۇسۇلمانلار قەشقەرىيەدە تۇڭگانلار دەپ ئاتىلىدۇ. كەن ھەمدە بۇ تۇڭگانلار قوزغىلىڭى "تۇڭگان يېغىلىغى" دەپ ئاتىلىدىكەن. "تۇڭگان" دىگەن سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى مەنبەسى ئانچە ئېنىق ئەمەس. قەشقەرىيەدىكى ۋاقىتىمدا، كىشىلەردىن مۇنداق سۆزلەرنى ئاڭلىدىم. بەزىلەر بۇ نام ئالىكساندىر ماكىدۇننىڭ (ئىسكەندەر زۇلقەنەين - ت) دەۋرىدىلا بار ئىدى دېيىشىدۇ؛ يەنە بەزىلەر، چىڭگىزخان

① خەينىس ئەپەندى «تۈركىستان ژورنىلى» نىڭ 1867 - يىلى 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «جۇڭگونىڭ غەربىي ئۆلكىلىرىدىكى تۇڭگان يېغىلىغى» دىگەن ماقالىسىدا، "ئۇيغۇر" دىكى نام ئۇلارنىڭ تىلىدا "خۇي - خۇي" دەپ خاتا قوللىنىلغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلغان. — ئاپتوردىن.

ياكى تومۇرلەك (Tamerlane) دەۋرلىرىدە مەيدانغا كەلگەن، دېيىشىدۇ. يەنە بەزى كىشىلەرنىڭ قارىشىچە، خەلقنىڭ ئېغىزىدا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەتلەردىكى قەھرىمانلار توپ - توپ بولۇپ شەرقتىن غەربكە، غەرىپتىن شەرقتە يۆتكەلگەن چاغلاردا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن جەڭچىلەر جۇڭغارىيە، شەنشى، گەنسۇ ئۆلكىلىرىدە قېلىپ قالغانلىقتىن تۇرغانلار دىگەن ئاتاقنى ئالغان، بۇنىڭ مەنىسى "ئارقىدا قېلىپ قالغانلار" ① دىگەنلىكتۇر.

سوسنووۋسكى ئەپەندىنىڭ قارىشىچە، "تۇڭگان" دىگەن بۇ نام 1861 - يىلى جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى قوزغىلاڭ كۆتەرگەندىن باشلاپ ئوتتۇرىغا چىققان ئىكەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، قوزغىلاڭ ئەڭ دەسلەپتە شەنشى ئۆلكىسىنىڭ تۇڭگان قورغىنى ئەتراپىدا كۆتىرىلگەن. بۇ قورغاننىڭ نامى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دوكلاتلىرىدا كۆپ تىلغا ئېلىنغان. شۇڭا قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان بولسا كېرەك. لېكىن تۇڭگان دىگەن

① بۇ سۆزنى كۇچادا ئاڭلىغان ئىدىم. تۇڭگانلارنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىغا ئائىت ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيە. دىغان مۇنداق ئەھۋاللار بار: چىڭگىزخان بېيجىڭغا يۈرۈش قىلغاندا، ئۇنىڭ قوشۇنىدا شەرقى تۈركىستاندىن كەلگەن نۇرغۇن تۇڭگانلار بار ئىكەن. ئۇ بېيجىڭنى ئىگەللىگەندىن كېيىن، ئوغلى موغولىنى (قۇبلاينى - مۇھەررىردىن) جۇڭگو ھۆكۈمرانلىقىغا تەيىنلىگەن ۋە موغول بىلەن بىللە نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن ئىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇ مۇسۇلمانلار "تۇرغان" ياكى ھازىرقى "تۇڭگان" دىگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان بولغان. — ئاپتوردىن.

ئىسىم 1861 - يىلىدىكى قوزغىلاڭدىن بۇرۇنمۇ مەۋجۇت بولغاچقا، ھىلىقى قاراشنىڭ يېتەرلىك ئاساسى بولمىسا كېرەك.

بىزنىڭ قولىمىزدا "تۇڭگان" دىگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئاساسلاپ ئۇنى تولۇق ۋە ئاخىرقى ھىساپتا خۇلاسەلەيدىغان ماتېرىيال بولمىغان ئىكەن، ئەمدى بۇ مەسىلىنى مۇتەخەسسسلەرنىڭ تەتقىق قىلىشىغا قالدۇرۇپ قويۇپ، قوزغىلاڭنىڭ ئۆزىگە كېلەيلى.

قوزغىلاڭ 1861 - يىلى، يەنى شيەنفېڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا (مانجۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋەنزۇڭ دەۋرى - 1851 - يىلىدىن 1861 - يىلىغىچە) شەنشى ئۆلكىسىدە قوزغالغان. دەسلەپتە گەنسۇغا، ئاندىن جۇڭغارىيىگە كېڭەيگەن ئىدى.

بەزى جايلاردا بارلىق خەنزۇلارنىڭ دەھشەتلىك تۈردە قىرىپ تاشلانغانلىقى بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر. جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ دەسلەپتە بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان چارە - تەدبىرلىرى نەتىجىسىز بولغان ئىدى. جۇڭگو قوشۇنلىرى ئۆز ئوفىتېرلىرىنىڭ قاتتى - سوقتى قىلىشىغا ئۇچراپ ئۆزلىرىمۇ بىۋاسىتە ئازاپ چېكىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، بەزى ۋاقىتلاردا قوزغىلاڭچىلار تەرىپىگە ئوتتۇپمۇ كېتەتتى. شۇنىڭدەك قوزغىلاڭ كۈتۈلمىگەن رايونلاردا تۈرۈشلۈك جۇڭگو قوشۇنلىرى ئۆزلىرىنىڭ بىر بىرلەپ تارمار قىلىنىشىدىن قورقۇپ، ئارقا - ئارقىدىن قورغانلارغا بېكىنىۋېلىشقا مەجبۇر بولاتتى. قوزغىلاڭچىلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بوش قالغان يەرلەرگە باستۇرۇپ كېرەتتى ۋە ھەممىلا يەردە خەنزۇلارنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.

رۇشكە باشلايتتى. سوسنوۋسكىنىڭ ئېيتىشىچە، خەنزۇلارغا بولغان ئۈچمەنلىك شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، مۇسۇلمانلار ئۆز خوتۇن - قىزلىرىنىڭ خەنزۇلار قولىغا چۈشۈپ قېلىش - دىن قورقۇپ، ھەممىسىنى ئولتۇرۇۋەتكەن. يەنە مۇشۇ ئاپ - تۈر بىزگە شۇنى ئېيتىپ بەردىكى، خەنزۇلار كېيىن ئۇلار - دىن قاتتىق قىساس ئالغان، ئۆز دۈشمەنلىرىنى رەھىمسىز - لەرچە يوقاتقان. جۇڭگو قوشۇنلىرى خېجۇ شەھرىنى 7 ئاي قورشىۋېلىپ ھۇجۇم بىلەن ئالغاندىن كېيىن، 20 مىڭ ئادەمنى قىلىچ بىلەن چانئۈەتكەن. شىننىڭ ۋىلايىتىدە 9 مىڭ ئادەمنى، جىنجىباۋ دىگەن يەردە 50 مىڭ ئادەمنى قىرىۋەتكەن. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئاھالىسى زىچ، تۇپرىغى مۇنبەت بۇ كەڭ زېمىن چول - باياۋانغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، بەزى ئاۋات شەھەرلەرمۇ خار - بىلارغا ئايلانغان ئىدى ①.

① 1870 - يىلى چۈچەكنى زىيارەت قىلىۋاتقىنىمدا يەرلىك خەلقنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە، پەقەت مۇشۇ ئەتراپتىلا 40 مىڭ ئادەم خەنزۇلارنىڭ قولىدا ئۆلگەن. بۇ شەھەر ئىنىسى - جىن يوق قاقاس بىر خارابىغا ئايلانغان ئىكەن. شۇ قېتىمقى چوڭ قىرغىندىن 6 يىل ئۆتكەن بۇگۈنكى كۈندىمۇ بۇ شەھەرنىڭ كۆچمىلىرى ۋە قورغانلارنىڭ ئاكوپلىرىدا دوۋمىلىنىپ ياتقان ئادەم ئۆستىخانلىرىنى كۆرۈش مۇمكىن. رۇسلار سالغان ناھايىتى كاتتا بىر رۇسلار چېركاۋسىمۇ ۋەيران قىلىنىپتۇ. روسىيە پۇقرالىرى بىر كېچىدىلا روسىيە زېمىنىغا قېچىپ بېرىۋاپتۇ. ئاڭلىشىمىچە، روسىيىلىك بىر مىسسيونىرنىڭ ھامىلدار ئايىلى شۇ قاچ - قىچتا كۆزى يورۇپ قېلىپ يول ئۆستىدىلا ئۆلۈپ كەتكەن ئىكەن. - ئاپتوردىن.

1868 - يىلى زوزۇڭتاڭ گەنسۇ، شەنشى ۋە جۇڭغارىيەنىڭ باش ھەربى ۋالىسى بولغاندىن كېيىنلا، خەنزۇلار تېخىمۇ تېز، جەڭگىۋار تەدبىرلەرنى قوللىنىشقا باشلىدى. خۇددى سوسنوۋسكى ئەپەندى ئېيتىپ بەرگەندەك، زوزۇڭتاڭ بۇ غەلىبانلارنىڭ يۈز بېرىشىگە ئاساسەن قاقتى - سوقتى قىلىش سەۋىيىسى بولغانلىغىنى ھىس قىلغاچقا، جەڭچىلىرىنى رازى قىلىش ئۈچۈن، ئىشەنچلىك ئەمەلدارلارنى تاللاپ ئىشقا قويدى. زوزۇڭتاڭ لەنجۇدا يەنە كەينىدىن ئوقلىنىدىغان پولات زەمبىرەك ۋە تۈركىلەنكا مىللىتى ئىشلەپچىقىرىلدىغان ئەڭ زامانىۋى زاۋۇتلارنى قۇردى. جۇڭگو قوشۇنلىرى قوزغىلاڭ مەركەزلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن ئىشغال قىلىدى. ئىككىنچى يىلى 1 - ئايدا، لەنجۇدىن باشلاپ قۇمۇل، گۇچۇڭ ئارقىلىق چۆچەككە بارىدىغان يول ئۈستىدە جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ قاراۋۇل لېنىيىسى پەيدا بولدى. بۇ چاغدا يەنە داۋاملىق قېچىپ يۈرگەن ئاز ساندىكى تۇڭگانلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ھەرقايسى ئۆلكىلەردىكى قوزغىلاڭلار ئاللىقاچان باستۇرۇلۇپ بولغان ئىدى.

جۇڭغارىيە، شەنشى، گەنسۇلاردىكى جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر پات ئارىدىلا قەشقەر، رىيەگە ئاڭلاندى. نەتىجىدە، بۇ يەردىكى پۇقرالارمۇ دەرھال ھەركەتكە كېلىپ خەنزۇلارغا قارشى تۇردى. بۇ دولەتتە تۇرۇشلۇق جۇڭگو قوشۇنلىرى ئاجىز، شۇنىڭدەك ئۇلار تۇڭگانلاردىن تەشكىللەنگەن بولغاچقا، ئەسكەرلەر ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتەرگەنلىكىنى ئاڭلىغان ھامان قوللىرىغا قورال ئېلىپ، قوراللىرىنى باشلىقلىرىغا قاراتتى. قورغانلارغا موڭغۇ -

تۇپلىشقا ئۈلگۈرەلمىگەن خەنزۇلارنى يەرلىك ئاھالىنىڭ ياردىمى بىلەن پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. قوزغىلاڭ دەسلەپتە كۇچادا پارتلىدى.

1862 - يىلى، بۇ شەھەردىكى راشىدىن خوجا بىرىنچى بولۇپ "غازات" ئېلان قىلدى ۋە ئاممىنى ئويۇشتۇرۇپ بۇ شەھەردىكى خەنزۇ قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى. راشىدىن خوجا خەنزۇلارنى قىرىپ تاشلىغاندىن كېيىن، خەنزۇلارغا قارشى غازات قوزغاش ئۈچۈن، قەشقەر سەيپىنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىگە ئادەم ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن، تۈڭگانلار بۇ قوزغىلاڭغا قاتناشتى ۋە ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن خەنزۇلارنىڭ قارا شەھەر، توقسۇن، تۇرپان شەھەرلىرىدە تۇرۇش-ئۇق قوشۇنلىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن، پۇقرالار راشىدىن خوجىنىڭ سەلتەنەتىنى دەرھال ئېتىراپ قىلدى ۋە ئۇنى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى. راشىدىن خوجا ئۆزىنىڭ تۇققىنى ئەيسا خوجىنى يۇقۇرىدا ئېيتىلغان شەھەرلەرگە ۋالى قىلىپ تەيىنلىدى. راشىدىن خوجىنىڭ باشقا تۇققانلىرىدىن جالالىدىن خوجا بىلەن بۇرھانىدىن خوجا ئاقسۇ، قەشقەر، يەركەن، خوتەنلەرنى راشىدىن خوجىنىڭ سەلتەنەتىگە قوشۇش ئۈچۈن يۈرۈش قىلماقچى بولۇپ تۇرغان ئىدى، ئۇلار يېپىتىپ كەلگىچە بۇ يەرلەردە قوزغىلاڭ پارتلىدى. جۇڭگونىڭ بۇ شەھەرلەردە تۇرۇشلۇق خەنزۇ قوشۇنلىرى قورغانلار ئىچىگە بېكىندى. ۋالدى. ئاقسۇلۇقلار راشىدىن خوجىنىڭ سەلتەنەتىنى ھەممىدىن بۇرۇن ئېتىراپ قىلدى. قىپچاقلاردىن كېلىپ چىققان سىدىق بەگ ① بۇ چاغدا قەشقەردە خېلى تەسىرى بار بىر

① باشقا ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، سىدىق بەگ قىرغىز

لەش يۈزىسىدىن، بىزگە بىر تۈركۈم مەخسۇس مۇھاپىزەتچى ئەسكەر ئاجراتقان ئىدى. ئۇلار دەسلەپتە بىزگە ئۆزلىرىنىڭ ھال-كۈنىنى ھەدەپ ماختاپ بەردى. ياقۇپبەگنىڭ ئادىل، كەڭ قوساق ئادەم ئىكەنلىكىنى مەدھىيىلەشتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ مائاشىنىڭ نۇرغۇنلۇغىنى مۇبالىغە قىلىشتى. لېكىن بىز ئۇلار بىلەن تېخىمۇ سىرداش بولۇپ كەتكىنىمىزدىن كېيىنلا بىزگە ئىچ-قارنىنى توكۇۋەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە غەزەپلىنىپ شىكايەت قىلدى، ئۆز ئوفتە-سىپىرلىرىنىڭ ئوساللىقلىرى ئۈستىدە دەرت توكتى.

بىز قەشقەردىيە ئارمىيىسىنىڭ قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا ۋە بايدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرىنىڭ ھەربى تەلىم-تەربىيە ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈردۈك. كۆرلىمدا تۇرغان چېغىمىزدا ئۇ يەردە ناھايىتى نۇرغۇن ھەربى قىسىم تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سەپ تۈزۈپ مەشىق قىلىشىنى بىر قېتىمىمۇ كۆرمىدۈك.

قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەر 50000 دىن ئاشىدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەربى تەلىم-تەربىيە ئىشلىرى غەربنىڭ ئەڭ سېستىمىلىق مۇنتىزىم ئۇسلۇبى بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىكەن. ھەركۈنى ئەتىگەن سائەت 5 تە بارلىق ھەربىلەر گەزەرمە ئالدىغا سەپ تارتىپ تىزىلىدىكەن. ھەرقايسى قىسىم بولۇپمىلەر بويىچە ھەپتىسىگە ئىككى قېتىم يېڭى شەھەر ئۆتۈلۈپ، دىكى كەڭ مەيدانغا يىغىلىپ، ھەممە بىرلىكتە ھەربى يۈرۈش-تۇرۇشنى مەشىق قىلىدىكەن. بارلىق ئەسكەرلەر ھەر ھەپتىدە 4 قېتىم نوۋەتلىشىپ قارىغا ئېتىشقا قاتنىشىدىكەن. شۇڭا ھەربىر كىچىك بولۇم ياكى دەستىلەر ھەپتىدە بىر قېتىم ياكى ئىككى قېتىم مۇشۇنداق تەلىم-تەربىيىگە قاتنىش

چىلىق قىلىشقا كىرىشىدۇ. ئاقسۇدىن كەلگەن ئەلچىلەر بۇ يەردە ھىچقانچە ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەيدۇ. يەركەنلىكلەر ئابدۇراخمان ھەزرەت دىگەن بىر قېرى موللىنى ئۆزلىرىگە ھۆكۈمران قىلىپ سايلايدۇ. ئەسلىدىكى ھاكىمىبەگ نىياز-بەگ بولسا يېڭى ھاكىمنىڭ مۇئاۋىنى بولىدۇ. خوتەنلىكلەر-مۇ يەركەنلىكلەرنى دوراپ خەنزۇلارنى ئولتۇرىدۇ، ۈمەككە-دىن يېڭىلا قايتىپ كەلگەن ھەبىبۇللا ھاجىنى ئۆزلىرىگە ھۆكۈمران قىلىپ سايلايدۇ. ئۇ كىشى "پاشا" دىگەن نامنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە ئۆز نامىدا پۇل قۇيىدۇرۇشقا كىرىشىدۇ.

1863 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، پۈتۈن قەشقەردە يە بويىچە قەشقەر، يېڭىسار ۋە يەركەن قاتارلىق جايلارنىڭ يېڭى شەھەرلىرىلا خەنزۇلارنىڭ قولىدا قالدى. ئاقسۇلۇقلار بىلەن يەركەنلىكلەرنىڭ ئەسكەرلىرى يەركەن يېڭى شەھرىگە ھۇجۇم باشلىغاندا، تۇڭگانلارمۇ ئۇلارغا ياردەم بەرگەن ئىدى. قورغانغا بېكىنىۋالغان خەنزۇلار تاكى مەغلۇپ بولغانغا قەدەر پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسەتتى. ئاخىردا، خەنزۇ ئەسكەرلىرىنىڭ قومانىدانى ئەس-كەرلىرى بىلەن بىللە ئۆزىنى پارتىلىتىپ ئۆلۈۋالدى.

مۇشۇ قېتىمقى غەلىبىدىن كېيىن، ئاقسۇلۇق خوجىلار يەركەنلىكلەرنىڭ راشىدىن خوجا ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىشنى يېڭىۋاشتىن تەلەپ قىلدى. لېكىن بۇ تەلەپ يەركەنلىكلەر تەرىپىدىن رەت قىلىندى. ئۇزاققىچە تالاش-تارتىش قىلىش نەتىجىسىدە، بۇ يەردىكى ھۆكۈمەت ئاخىر ئابدۇراخمان تەرەپ ۋە بۇرھانىدىن خوجا تەرەپ بولۇپ، ئىككىگە بۆلۈندى. ئابدۇراخمان تەرەپ شەھەرنىڭ ئالى

ھوقۇقنى قولغا ئالدى، بۇرھانىدىن خوجا بولسا قەلئەنىڭ ئالى قوماندانى بولدى. قەلئەدە تۇڭگانلار بىلەن ئاقسۇلۇق-لارنىڭ ئەسكەرلىرى تۇراتتى. بۇ ئەھۋال تاكى ياقۇپبەگ دەۋرىگىچە داۋاملاشتى.

1864 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، قەشقەرىيەنىڭ خوتەن ئۆلكىسىدىن باشقا يەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى راشىدىن خوجىنى ئېتىراپ قىلدى.

راشىدىن خوجا، ئەينى يىللاردا قەشقەرىيەگە 40 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، بۇ دولەتكە زور بالايى ئاپەت كەلتۈرگەن خوجىلار (بۇ يەردە كۆزدە تۇتقىنىمىز جاھانگىر خوجا بىلەن ۋەلىخان تورە) نىڭ پۇشتى ئەمەس ئىدى. شۇڭا قەشقەرىيە خەلقى ئارىسىدىن راشىدىن خوجىغا نارازى ئادەملەرنى تېپىش ئاسان ئىدى. بۇ ئادەملەر ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئاپپاق خوجىنىڭ ناھايىتى تۇرغۇن جەمەتلىرىدىن بىرىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئاپپاق خوجىنىڭ ئەۋلاتلىرى ئىچىدە جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇز-رۇكخان خوجىنىڭ ئىناۋىتى ئەڭ يۇقۇرى ئىدى. ئۇ ئۆزى-نىڭ ئالىجاناپلىقى ۋە مېھرىۋانلىقى بىلەن خەلق ئارىسىدا داڭ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ھەقىقىي چۈشىنىدىغان كىشىلەر ئۇنىڭ خاراكتېر جەھەتتىكى ئاجىزلىقى ۋە تاما-مەن قابىلىيەتسىزلىكىنى بىلەتتى. شۇڭا قەشقەرنىڭ ھاكىمى سىدىقبەگ ئۆز مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن قورال سۈپىتىدە پايدىلانماقچى بولدى. سىدىقبەگ مۇشۇ مەقسەت بىلەن بۇزۇكخان تورىنىڭ ئابرويىنى سۇئىستىمال قىلىپ، تاشكەنت ۋە قوقاننىڭ باش ھەربى ۋالىسى ئالىم قۇلدىن شۇ چاغدا تاشكەنتتە تۇرۇشلۇق بۇزۇكخاننى قەش-

قەرىيەگە يولغا سېلىپ قويۇشنى ئىستىماس قىلدى. ئۇ:
مەن بۇزۇكخان تورىگە قەشقەرىيەنى بىردەمدىلا ئېلىپ
بېرىمەن، دەپ ۋەدە بەردى. بۇزۇكخان تورە 50 نەچچە
ئادەمنىڭ ھەمراھىدا دەرھال قەشقەرگە قاراپ يولغا
چىقتى. بۇ چاغدا بۇزۇكخان تورە بىلەن بىللە يولغا
چىققانلارنىڭ ئارىسىدا كەلگۈسىدە قۇرۇلىدىغان قەشقەرىيە
دولتى قوشۇنىنىڭ قوماندانى ياقۇپبەگمۇ بار ئىدى.

بىز قەشقەرىيەدە كېيىن يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ئۈستى -
دە توختىلىشتىن ئىلگىرى، ياقۇپبەگ ھەققىدە ئۆزىمىز توپ -
لىغان ماتېرىياللارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەكچىمىز. شەك -
شۈبھىسىزكى، ياقۇپبەگ تارىخىي شەخس، شۇنىڭدەك ئەينى
زاماندا ئاسىيادىكى بارلىق مۇستەقىل دولەتلەرنىڭ ھۆكۈم -
رانلىرى ئىچىدە يۈرەكلىك ئوتتۇرىغا چىققان كىشىدۇر.

ياقۇپبەگنىڭ ئاتىسى ئىسمەتۇللا خوجەنتىلىك كىشى
بولۇپ، كېسەلمەنلەرگە ئايەت ئوقۇپ بېرىپ دۇئاخان (دا -
خان) لىق قىلاتتى. ئۇ بىر كۈنى خوجەنتىگە كېتىۋېتىپ،
تاشكەنتكە تەخمىنەن 100 چاقىرىم كېلىدىغان پىسكەنت
دىگەن يەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ قالدۇ. شۇ مەزگىلدە
پىسكەنتلىك بىر ئايالغا نىكالىنىپ شۇ يەردە تۇرغىنىدا،
ياقۇپبەگ دەل مۇشۇ ئايالدىن تۇغۇلىدۇ. مەن ئۇنىڭ تۇ -
غۇلغان يىلى، ئاي، كۈنىنى توغرا ئېيتىپ بېرەلمەيمەن.
1876 - يىلى ياقۇپبەگ بىلەن كورۇشكىنىمىدە، ئۇنىڭ 50
ياشلار ئويچورىسىدە ئىكەنلىگىنى بىلىدىم. ئۇنىڭ چېچىغا
ئاندا - ساندا ئاق كىرگەن بولسىمۇ، كىشىلەرنىڭ ئۇنى 60
لاردا دىگەنلىگىنى ئاڭلىدىم. ياقۇپبەگ تۇغۇلۇپ ئۇزۇن
ئۆتمەي ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى نىكادىن ئاجرىشىپ كەتكەن.

كېيىن ئۇنىڭ ئانىسى پىسكەنتلىك بىر قاسساپقا ياتلىق بولغان، ياقۇپبەگ مۇشۇ ئائىلىدە چوڭ بولغان ئىكەن. شۇڭا كىشىلەر ياقۇپبەگنى قاسساپنىڭ ئوغلى دىيىدۇ - شىددىكەن.

بالىلىق دەۋرىدىلا ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىلغان بۇ يېتىم بالا تىرىكچىلىك ئۈچۈن، ئاممىۋى سورۇنلاردا ئۇسۇل ئوينىمايدىغان بەچچە بولغان. شۇ چاغدا پىسكەنتتىن ئوتۇپ كېتىۋاتقان قوقانلىق ئەمەلدار ئۇنى ياقىتىۋېتىپ، قوقانغا ئېلىپ كەتكەن ئىكەن.

ياقۇپبەگ قوقانغا كېلىپلا كىشىلەرنىڭ قولىدىن قولغا ئوتۇپ "زېرەك، ئەپچىل ئۇسۇلچى" دەپ نام ئالغان. ئۇ ئاخىر مۇھەممەت كېرىم قاشقا دىگەن ئادەمنىڭ ئالىدىغا كەلگەن. بۇزات قوقان خانى مەمەدەلىخاننىڭ چىلىمچىسى ئىكەن. كېيىن ئەينى زاماندا مەرغىلاننىڭ سەلتەنەتلىك سورۇنلىرىدا ياقۇپ - يەگىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەر بىلەن تاسادىپى پاراڭلىشىپ قالدىم. ئۇلار ماڭا ياقۇپبەگنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ئۇسۇل ئويناشتا داڭ چىقارغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، ياقۇپبەگ ئەينى زاماندا قەددى - قامىتى كېلىشكەن، قاۋۇل، دوغىلاق، يۈزىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىغان، ھەممە كىشىنىڭ زوقى كېلىدىغان قارا كۆز بىر بالا بولسا كېرەك.

مۇشۇ چاغلاردا خاننىڭ چىلىمچىسى كېرىم قاشقا خوجەنتكە ھاكىم بولۇپ تەيىنلىنىدۇ، پەرمانچىلىققا ئۈستۈرۈلىدۇ. پەرمانچى بۇدە گېنېرال دەرىجىسىگە تەڭ كېلەتتى. ئاسىيا دولەتلىرىنىڭ خانلىرى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى خادىملارنى پەرمانچى مەنسۇپىگە كۆتىرىش ئۈچۈن، ھەمىشە

ئالدى بىلەن ھاكىملىققا تەيىنلەيتتى. شۇڭا بۇنىڭغا ھىچكىم ئەجەپلىنىپمۇ كەتمەيتتى.

مەمەدەلىخان بۇخارا بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ ھاياتىدىن ئايرىلدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، قوقان خانلىقىدا گۇرۇھلار كۇرۇشى يۈز بەردى. ھەرقايسى گۇرۇھ دولەت ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىغا ئېلىپ تەختكە چىقىش ئۈچۈن، ئۆز ۋەكىلىنى تەختكە يولەپ چىقىرىشقا تىرىشاتتى. ئاخىرقىچىلار غەلبە قىلىپ، مەرتە-ۋىسى ناھايىتى توۋەن بولغان شىرئەلىبەكنى^① تەختكە ئولتۇرغۇزدى. ئۇ مۇسۇلمانئوقۇل دىگەن بىر قىپچاقنى ئۆزىنىڭ ۋەزىرلىكىگە تەيىنلىدى. مۇسۇلمانئوقۇل كېيىنكى چاغلاردا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان ئىدى.

مۇشۇ مەزگىلدە ئەسلىدىكى ھاكىملارنىڭ ھەممىسى دىگەندەك ئالماشتۇرۇلدى ياكى ئۆلتۈرۈلدى. ياقۇپبەگنىڭ خوجايىنى كېرىم قاشقىمۇ مۇشۇ كىشىلەر بىلەن بىللە ئىز-دېرەكسىز يوقالغان ئىدى. ياقۇپبەگ بىر مەھەل بىكار يۈر-گەندىن كېيىن، تاشكەنت ھاكىمى نارمۇھەممەت قوشىپبەگى دىگەن بىر قىپچاق ئەمەلدارنىڭ ئۆيىدە ئۇسۇلچى بولدى.

① 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ، قوقان خان-لىرىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش تەرتىبى مۇنداق بولغان: نار-بۇتخان (ئۇنىڭ ئىنىسىنىڭ ئىسمى خوجا بەگ ئىدى؛ ناربۇتا-خاننىڭ ئوغلى ئالىمخان؛ ئىككىنچى ئوغلى ئۆمەرخان؛ ئۆمەرخاننىڭ ئوغلى مەمەدەلىخان؛ ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن قىپچاق شىرئەلىبەك خانلىق تەختكە ئولتۇرغان. كېيىنكى چاغلاردا ئۇ شىرئەلىخان دەپ ئاتالغان. ئۇ خوجا بەگنىڭ ئوغلى ۋە ناربۇتخاننىڭ قېرىندىشى ئىدى. — ئاپتوردىن.

بۇ مەزگىلدە، قوقاندىكى غەلىيان تېخىچە داۋاملىشىۋاتاتتى. شىرئەلىخان ئىككى يىل ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئالىمخاننىڭ ئوغلى مۇرات تەختكە چىقتى، ئۇ توققۇز يىل ھوقۇق تۇتتى.

مۇسۇلماننىڭ قىچاقلاردىن رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا ئالغان مۇراتخاننىڭ رىقابەتچىسى ئىدى. ئۇ مۇراتخاننى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، شىرئەلىخاننىڭ قۇچاقىدىكى ئوغلى خۇدايارخاننى تەختكە يولەپ چىقارغاندىن كېيىن، مەملىكەتتە بىر ۋاستە ھوقۇق يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. ئۇ خۇدايارخاننىڭ ئاكا-ئىگىلىرىنىڭ خانلىق سەلتەنىتىگە خىرىس قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قىرغۇچى تەكەن، ئۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت موللىيارخانلا قېچىپ قۇتۇلغان ئىدى. بۇ چاغدا ياقۇپبەگ ئۆسۈپ چوڭ بولۇپ قالغانلىقتىن، بۇرۇنقى ئۇسۇل-چىلىق كەسپىنى تاشلاشقا مەجبۇر بولدى. ئەگەر ئۇنىڭ تەقدىرى ئوڭدىن كەلمىگەن بولسا، ئۇنىڭ كۈنى ئىنتايىن تەس بولغان بولاتتى. تاشكەنتنىڭ ھاكىمى نارمۇھەممەت قوشىپبەگى ياقۇپبەگنىڭ كەنجى سىڭلىسى (قاسساپنىڭ قىزى) غا ئويلىدى. ياقۇپبەگ نارمۇھەممەت قوشىپبەگنىڭ سايىسىدا مەھرەم، پەنجىبەشى، يۈز بېشى ۋە پاناساتلىق مەنسەپلىرىگە ئېرىشتى.

شۇ ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ياقۇپبەگ ئاقىمىچى (ھازىرقى قىزىل ئوردا) دىگەن يەرنىڭ بەگلىكىگە تەيىنلەندى. ياقۇپبەگ 1852 - يىلى رۇسلار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە مەغلۇپ بولغان ئىدى ①. ئۇ تاشكەنتكە قايتتى.

① مەن «ھەربى ژورنال» دا ئېلان قىلىنغان «قەشقەرىيە» نىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» سەرلەۋھىلىك بىرىنچى ماقالامدا، ياقۇپبەگ جەڭنىڭ تەرجىمىھالىغا ئائىت مەسىلە ئۈستىدە بىر خاتالىققا يول

تېپ كەلگەندىن كېيىن، شۇ مەزگىلدە يۈز بەرگەن ھەر -
كەتلەرنىڭ ھەممىسىگە ئاكتىپ قاتناشتى. ئۇ ناھايىتى قابى -
لىيەتلىك بولغاچقا، كىشىلەر ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ تونۇل -
غان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەلىخان ئىنىسى خۇدايار -
خاننى تەختتىن ھەيدەپ چۈشۈردى ۋە تاكى ئۆزى ئول -
تۇرۇلگەنگە قەدەر تەختتە ئولتۇرغان ئىدى. بۇ چاغدا قۇدرەت -
لىك مۇسۇلمانقۇل تاشكەنتنىڭ قوشۇن ئەۋەتىپ بۇ يەردە -
كى غەلىيانى بېسىقتۇرۇشقا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا،
ياقۇپبەگ مۇشۇ قوشۇن بىلەن قوقانغا كەلگەن ئىدى. -
بۇ قوشۇن قوقانغا كەلگەندىن كېيىن، مۇسۇلمانقۇلنىڭ ئەم -
رىگە بويسۇنمايلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى قولغا ئېلىپ،
خۇدايارخانغا تاپشۇرۇپ بەردى. بۇ چاغدا خۇدايارخان
بالاغەتكە يەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۇزاقتىن غۇم ساقلاپ
يۈرگەن ئىدى. مۇسۇلمانقۇل خۇدايارخاننى تەختكە يولەپ
چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە خۇدا -
قويۇپىتىمەن، مەن ياقۇپبەگنىڭ ھەمسۆھبەتلىرى يەتكۈزگەن خاتا
ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئۇ ئاقمېچىتكە ھاكىم بولۇپ تۇرغان
مەزگىلدە، رۇسلارنىڭ ھۇجۇمىغا پەقەت ئازغىنا كۈچى بىلەنلا
قارشى تۇرۇپ، ئۇ يەرنى قوغدىغان، دەپ يازغان ئىدىم. بۇ
پۇتۇنلەي خاتا ئىكەن. ئەينى زاماندا ئاقمېچىتنى مۇھاسىرىگە
ئېلىشقا قاتناشقان ھەربى ئىستانىستىكا ئىلمىي بويىچە پروفېسسور،
گېنېرال ماكشېيىۋ دېگەن كىشى ئورنىبۇرگ رايونىدا ھەربى
مەجبۇرىيەت ئۆتىگەن چېغىدا يىققان نۇرغۇن توغرا ماتېرىياللارنى
ماڭا ئەۋەتىپ بېرىپ، خاتالىغىمنى تۈزەتكەن ئىدى. بۇ خاتىرىلەر
ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولغاچقا، ئۇنى مۇشۇ باپنىڭ ئاخىرىغا
تەپسىلىي كىرگۈزدۈم. — ئاپتوردىن.

يارخان قىلچىمۇ يۈز خاتىرە قىلماستىن مۇسۇلمانقۇلى مۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. ئۇلار مۇسۇلمانقۇلىنى بىر تېرەككە باغلاپ، ئۇنىڭدىن سەل نېرىراق يەرگە بىر چوڭ زەمبىرەكنى تىكىلدى، ئاندىن زەمبىرەكنى پاختىۋەن قىلىپ ئېتىۋىدى، مۇسۇلمانقۇل ئىس - تۈتەكتە تۇنجۇقۇپ ئولدى ①.

مۇسۇلمانقۇل سىياسى سەھنىدىن غايىپ بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ تېتىك، جۇشقۇن بىر تەخ - سىكەش - ئالىمقۇل ② دىگەن قىپچاق ئىگەللىدى.

ئالىمقۇل خۇدايارخاننى تەختتىن ھەيدەپ چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىدا مەلىكەخاننىڭ ئوغلى سەئىد بەگنى تەختكە چىقاردى. بۇ ۋەقە 1862 - يىلى (؟) يۈز بەردى. بۇ چاغدا ئالىمقۇل ئۈچۈن ئېيتقاندا، قوقاندىكى ئۇنىڭغا قارشى ھەم - مە ئۆكتىچە - لىرىدىنمۇ خەۋپلىكرەك بىر دۈشمەن - رۇسلار پەيدا بولدى. رۇسلار ئۇ چاغدا چىمكەنت شەھرىنىڭ قې - شىغا كېلىپ قالغان ئىدى. ئالىمقۇل رۇسلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن تاشكەنتكە قاراپ يولغا چىقتى. بۇ چاغدا، ئالىمقۇل - غا قارشى تۇرىدىغانلار تاشكەنتتە كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلاتتى. ياقۇپبەگ مۇشۇ گۇرۇھ ئىچىدە مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. ياقۇپبەگ چىمكەنت شەھرىگە يېتىپ كېلىپ، رۇسلارغا قارشى باتۇرلارچە كۈرەش قىلدى ۋە زور ئابرويغا ئېرىشتى. جۇشقۇن، كىشىلەر بىلەن چىقىشقاق ۋە ئاسانلىقچە تەڭ

① ئۇنىڭ بەدىنى زەمبىرەك ئوقىنىڭ زەربىسىدىن پارچە - پارچە بولۇپ كەتكەنلىگىنى ئېيتىپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز. - ئىنگىلىزچە تەرجىماندىن.

② ئاڭلىشىمچە، مۇسۇلمانقۇل سارت قىپچاق ئىكەن، ئالىم - قۇل بولسا قىرغىز قىپچاق ئىكەن. - ئاپتوردىن.

كەكلى بولمايدىغان بۇ رەقپ ئالىمقۇلنى قاتتىق دەككە - دۇككەگە سېلىپ قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالىمقۇل ئاسىيا - لىقلار ئومۇميۈزلۈك قوللىنىدىغان ئۇسۇل بىلەن يەنى قەستلەپ ئولتۇرۇش چارسى بىلەن ئۇنى كوزدىن يوقىتىش قارارىغا كېلىپ بولغان ئىدى. دەل شۇ چاغدا كۈتۈلمىگەن بىر ئەھۋال ياقۇپبەگنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئۆز قابىلىيىتى ۋە ئەقىل - پاراسىتىنى ئەمەلدە كۆرسىتىشىگە تېخىمۇ كەڭ شارائىت يارىتىپ بەردى. قەشقەرىيەدىكى سىدىقبەگنىڭ قېشىدىن بۇزۇكخان تورىنى قەشقەرگە تەكلىپ قىلىپ تاشكەنتكە ۋەكىل كەلدى. ئالىمقۇل بۇ تەلەپنى شۇ ھامان بىجا كەلتۈرۈپ، ياقۇپبەگنى بۇزۇك - خانغا قوشۇپ يولغا سېلىپ قويدى. 1864 - يىلى بۇزۇك - خان تورە ياقۇپبەگ ۋە ئالىمقۇلنىڭ تۇققىنى ئالىدىراج دادخالار ① بىلەن، شۇنىڭدەك 50 ئاتلىق ئەسكەر ھەم بىر قىسىم ھەمراھلىرى بىلەن قەشقەر شەھرىگە يېتىپ كەلدى ②.

① قەشقەر شەھرىنىڭ ھاكىمى تاھىزىرىغىچە دادخا دەپ ئاتىلىدىكەن. — ئاپتوردىن.

② باشقا مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ياقۇپبەگ بىلەن پەرغانىدىن 5،4 يۈز ئاتلىق ئەسكەر بىللە كەلگەن ئىكەن. ياقۇپبەگ قەشقەردە يېڭى ئەسكەر قوبۇل قىلىپ ئۆز قوشۇنىنى 3، 4 مىڭ كىشىگە يەتكۈزگەندىن كېيىن، قەشقەر شەھرىگە 15 چاقىرىم كېلىپ لىدىغان يېڭى شەھەر قورغىنىغا ھۇجۇم قىلغان. بۇ قوشۇنغا بىر قانچە مىڭ خەنزۇ ۋە توڭگانلار قارشى چىققان. ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنى يېڭى شەھەرگە 2 چاقىرىم كېلىدىغان قىزىل دەرياسىدىن باشلىنىدىغان بىر ئۈستەڭنىڭ ئىككى قېشىدا تۇرۇپ تۇرۇش قىلما - ھان. ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ پىيادە قىسىملىرىنى ئۆتتۈرىدا قويۇپ.

بۇزۇرۇڭخان تورە ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شەھەر ئاھالىسىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. سىدىق بەگ ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى بۇزۇرۇڭخان تورىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى ۋە ئۆزىنىڭ مۇھىم ئورنىغا ئىگە بولۇشىنى ئۈمىت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن سىدىق بەگ ياقۇپ بەگنىڭ ئۆزىنىڭ بۇ غەرىزىگە قارشى تۇرىدىغانلىقىنى سەزدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككىيلەننىڭ ئوتتۇرىسىدا يوشۇرۇن كۈرەش باشلىنىپ كەتتى. بۇ كۈرەش پەقەت بىر تەرەپنىڭ ھالاك بولۇشى بىلەنلا ئاياقلىشاتتى. ياقۇپ بەگ ئالدى بىلەن بىر ئامال قىلىپ بۇزۇرۇڭخان ۋە سىدىق بەگ ئوتتۇرىسىدا تالاش-تارتىش پەيدا قىلدى، ئاندىن سىدىق بەگنى قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، غەلىبە قىلغۇچى تەرەپتىن بىر كىشى باتۇر بېشى (باش قوماندان) لىققا، ئەنجانلىق مېر بابا دېگەن كىشى ياساۋۇل بېشى (مۇئاۋىن قوماندان) لىققا تەيىنلەندى. بۇ يېڭى باش قوماندان دەسلەپكى ئالتە ئاي ئىچىدىلا قەشقەر شەھرىدە ئەسكەر قوبۇل قىلىپ قوشۇن تەشكىللىدى. 400 ئەنجانلىق بۇ قوشۇننىڭ يادروسى ئىدى. بۇ ئادەملەر ئۆزلىرى بىلەن يەنە بىر مۇنچە ئادەملەرنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەن ئىدى. ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ناھايىتى ئوبدان باقتى ھەمدە ئەسكەر باشلىقلىرىغا چوڭ ئىسسىقلارنى بەردى. ئۇلارنىڭ قولىغا قەشقەر ئەتىراپىدىن ئەسكەرلىككە كىرگەنلەرنى بەردى. بىرىنچى-يىلى، ياقۇپ بەگ يەرلىك ئاھالىدىن بىر نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللىق قىسمىلىرىنى يان تەرەپتىن خەنزۇلارغا سالغان. نەتىجىدە، خەنزۇلار تېرى-پىرەك بولۇپ قاچقان. — ئاپتوردىن.

كىلىپ چىقتى ۋە خەنزۇلار بېكىنىۋېلىپ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان قورغانلارغا كەينى - كەينىدىن ھۇ - جۇم قىلىپ تۇردى. بۇ - ياقۇپبەگ ئۈچۈن يېڭى ئەسكەر - لەرنى تەربىيەلەيدىغان ياخشى بىر ھەربى مەكتەپ بولدى. قەشقەرلىكلەر بۇزۇرۇكخان تورىنىڭ خانلىق سەلتەندە - تىنى، ئۇنىڭ نەسەبىي خوجا ئىكەنلىگىنى ۋە پۈتۈن قەشقەردە - يەگە ھۆكۈمران بولۇش سالاھىيىتىنى ئېتىراپ قىلدى. بۇ ئەھ - ۋال راشىدىن خوجىنىڭ قارشىلىغىنى قوزغىدى. بۇ چاغدا راشىدىن خوجا ئاقسۇنىڭ شەرقىدىكى ئۆلكىسىنىڭ ھۆكۈمە - رانى، ئابدۇراخمان بولسا يەركەننىڭ ھۆكۈمرانى ئىدى. ئاقسۇ، كۇچا، يەركەن ۋە خوتەننىڭ ئاھالىسى ئاپ - پاق خوجىنىڭ پۇشتى بولغان جاھانگىر خوجا، كاتتا تورە ھەم ۋەلىخان تورىلەرنىڭ ئۆزلىرىگە يەتكۈزگەن رىيازەتلىرىنى تېخى ھىلىغىچە ئەسلىرىدە چىڭ ساقلاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ بۇزۇرۇكخان خوجىنى قوللاش يۈزىسىدىن بىرەر يېڭى ھەركەت قىلىشنى ئۈمىت قىلىش ناھايىتى قىيىن ئىدى. ئاقسۇلۇقلار بىلەن يەركەنلىكلەر بۇزۇرۇكخان تورىنى قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن، بىرلا ۋاقىتتا دىگۈدەك قەشقەر - غە ھەربى قىسىم ئەۋەتتى. بۇزۇرۇكخان تورە قىيىن ھالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى، ئۇ پەقەت ياقۇپبەگنىڭ زورى بىلەنلا پۈت تىرەپ قالالىدى. ياقۇپبەگ شەھەر ئىچىدە خىل قو - راللانغان سەرۋازلارنى قالدۇرۇپ قويۇپلا، ئاقسۇدىن كەل - گەن قوشۇنغا زەربە بېرىش ئۈچۈن قالغان قوشۇننى باشلاپ ئالدىنقى سەپكە يېتىپ كەلدى. ئۇ خانئېرىقتا ئاقسۇلۇقلار - نىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنى تاكى يېڭىئاۋاتقىچە سۇرۇپ - توقاي قىلىپ قەشقەرگە قايتىپ كەل - دى. ئۇ يەنە قەشقەردىن بىرقانچە بىكمەت يىراقلىقتىكى

تۈگۈنلارغا ۋە يەركەنلىكلەرگە زەربە بېرىش ئۈچۈن، قەش-
قەرگە ۋە تاش كېلىدىغان تازغۇن دىگەن يەردە ئۇلار بىلەن
جەڭ قىلدى. مۇشۇ جەڭنى ئۆز كۈزى بىلەن كۆرگەنلەرنىڭ
ئېيتىشىچە، قارشى تەرەپتىكىلەرنىڭ ئەسكىرى بىرقانچە مىڭغا
يېتىدىكەن. تۈگۈنلار دەسلەپتە ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنىغا ناھا-
يەتى يېقىن كېلىپ ئوت ئاچقانلىقتىن، ياقۇپبەگنى زور تا-
لاپەتكە ئۇچراتقان. ياقۇپبەگ دەرھال بىر نەچچە سۈتەنە
(تەخمىنەن بىر روتىغا باراۋەر . - ت) ئاتلىق ئەسكەرنى
دۈشمەننىڭ يان تەرىپىگە ئەۋەتكەن. ياقۇپبەگنىڭ تاكتىكە-
سى دۈشمەننى خېلى ھولۇقتۇرغان. دەل شۇ پەيتتە ياقۇپ-
بەگ قىسمىغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۆتۈش ھەققىدە بۇيرۇق
چۈشۈرۈپ، جەڭدە غەلبە قازانغان.

باشقىلارنىڭ ئېيتىشىچە، ياقۇپبەگ شۇ قېتىملىق جەڭ-
دە 3 يېرىدىن يارىلانغان بولسىمۇ، جەڭچىلەرنىڭ كەيپىيا-
تىغا تەسىر يېتىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۆزىنىڭ يارىلانغانلىقىنى
ئۇرۇش توختىغانغا قەدەر ئاشكارە قىلمىغان. ئۇ دۈشمەننى
يېڭىسارغىچە قوغلاپ بېرىپ، بۇ يەرنى 40 كۈنگىچە قورشى-
ۋالغان. ئاخىر شىددەتلىك ھۇجۇم بىلەن يېڭىسارنى ئىش-
غال قىلغان. بۇ قېتىمقى مۇھاسىرىدە ۋە جەڭدە ئاھالىنىڭ
كوپچىلىگى ھەم قىسمەن يەرلىك ھەربىي قىسىم ھالدا
بولغان. تەخمىنەن 200 دەك ئەسكەر، خوتۇن - قىز ۋە
ئۇششاق بالىلار ئىمان ئېيتىپ، ھاياتىنى ساقلاپ قالغان.
ياقۇپبەگ يېڭىسارنى ئالغاندىن كېيىن، شۇ چاغدا رۇسلار
بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان ئالمىقۇلنىڭ قېشىغا ۋەكىل ئەۋەتكەن،
ياقۇپبەگنىڭ سوغىسى ئىچىدە 9 نەپەر خەنزۇ قىزىمۇ بار
ئىكەن. ئەمما ۋەكىللەر ئالمىقۇلنى كۆرۈشكە ئۈلگۈرەلمىدى.

ئۇلار قوقاندا يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى، ئالىمقۇلنىڭ 1865-
يىلى 5- ئاينىڭ 9-كۈنى (21- كۈنى) تاشكەنتتىكى رۇس-
لار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەنلىگى ھەققىدە
دەخەۋەر يېزىپ كەلدى. ئالىمقۇلنىڭ ئۆلۈمى قوقاندا يېڭى
ئىختىلاپ پەيدا قىلدى. بۇ ئىختىلاپلار ياقۇببەگنىڭ ئۆز
ئورنىنى مۇستەھكەملىشىگە ۋاستىلىق رول ئوينىدى.

يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكەنىمىزدەك، ئالىمقۇل تەرىپىدىن
قوقان تەختىگە يولەپ چىقىرىلغان سەئىدخان رۇسلارنىڭ
تاشكەنتكە يېقىنلىشىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، تاشكەنتتىن مۇ-
داپە قىلىشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، بىر قوشۇننى باشلاپ
يولغا چىققان ئىدى. لېكىن ئالىمقۇل قوشۇنىنىڭ مەغلۇپ
بولغانلىقى، ئالىمقۇلنىڭمۇ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن
كېيىن، جىزاق شەھىرىگە قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ قوشۇنى-
نىڭ بىر قىسمى قوقانغا قايتىپ بېرىپ، بازاردا بەلۋاغ ۋە رو-
مال ساتىدىغان خۇدايىسقۇل دىگەن كېلىشكەن بىر يىگىت-
نى خانلىق تەختىگە يولەپ چىقاردى. خەلق بۇ خاننى
"بېلىقچىخان" (بەلۋاغچىخان) دەپ ئاتايتتى. لېكىن بۇ يېڭى
خان ئۇزاق ھۆكۈم سۈرەلمىدى. ئالىمقۇل تەرىپىدىن بۇ-
خارا تەۋەسىگە قوغلانغان خۇدايارخان دەل شۇ چاغدا
سەئىدخان تاشكەنتكە يۈرۈش قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ،
بۇ دولەتنىڭ بىر قىسىم قوشۇنى بىلەن بىر تۈركۈم تۇرۇك-
مەنلەرنى باشلاپ قوقانغا باستۇرۇپ كەلدى. بېلىقچىخان
خۇدا يارخان كېلەر-كەلمەي تۇرۇپلا، 1865- يىلى 9-
ئايدا 70000 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر، 30 زەمبىرەكنى ۋە كە-
چىك زەمبىرەكلەر بىلەن قوراللانغان 400 دەك پىيادە
ئەسكەرنى باشلاپ ئالدى بىلەن ئوشقا قېچىپ بېرىۋالدى.

ئاندىن تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ ئوتۇپ غۇلجىغا كىردى. يەنە بۇ يەردىن قىزىل قورغان ئارقىلىق سوپى قورغانغا يېتىپ كەلدى. يول مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئىككىگە ئايرىلاتتى: بىر يول تېرەك داۋان ئارقىلىق قەشقەرگە تۇتىشاتتى؛ يەنە بىر يول بولسا سارت داۋىنى ئارقىلىق ئالاياغا تۇتىشاتتى. ئۇلارنىڭ تاغ ئىچىدىن ئۆتىدىغان يولىنى تاللىغانلىقى ئادەمنى ئەجەپلەندۈرىدۇ. چۈنكى بۇ قوشۇن ئېغىر قوراللار بىلەن قوراللانغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ پەقەت توۋەندىكى يۈنۈلۈش بويىچە مېڭەشقا توغرا كېلەتتى. ئەمما بۇ يولدا ھارۋا ھەرگىزمۇ ماگالمىيەتتى. قوشۇن توپ - زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ ئۈستىن لەڭگەرگىچە تەخمىنەن 60 چاقىرىم ئىلگىرىلىدى، بۇنىڭغا بىر كۈن كەتتى. ئۇلار بۇ يەردە خۇدايارخاننىڭ ئاتلىق چارلىغۇچىلىرىنىڭ بىر قېتىملىق ھۇجۇمىنى چېكىندۈردى. ئىككىنچى كۈنى بۇ قوشۇندىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر لەڭگەردىن چىقىپ ئۇدۇل غۇلجىغا ① بارىدىغان يول بويلاپ تەخمىنەن 66 چاقىرىم يول يۈردى. زەمبىرەكلەر بىلەن مۇھاپىزەتچى قىسىملار بولسا تېخىمۇ يىراق بىر يول بىلەن ئايلىنىپ مېڭىپ چىغىرچاق داۋىنىغا يېتىپ كەلدى ۋە مۇشۇ يەردە قونالغۇ قىلىپ، ئەتىسى غۇلجىغا يېتىپ كەلدى، ئۇلار ئىككى كۈن ئىچىدە ئاران 60 چاقىرىمچە يول ماڭدى. قوشۇن غۇلجىدا 10 كۈن تۇرغاندىن كېيىن، سوپى قورغانغا قاراپ ئىلگىرىدەلىدى. سوپى قورغان بىلەن غۇلجىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 45 چاقىرىم كېلەتتى. ئاتلىق ئەسكەرلەر بۇ يەرگە شۇ كۈنلا يېتىپ كەلدى. توپچى ئەسكەرلەر 3 - كۈنى ئاران يېتىپ

① زۇسۇلارمۇ بۇ يەردە غۇلجا قورغىنىنى ياسىغان. — ئا.پ.

توردىن.

كېلەلدى. ھەربىر زەمبىرەكنى 8 ئاتقا سۈرەتتى، ھەربىر زەمبىرەك قېشىدا 30 ئەسكەر بىللە ماڭدى. قاپچىغاي يول-لارغا كېلىپ قالغاندا زەمبىرەكنى چۇۋۇپ سورەپ ئۆتكۈ-زۇشكە توغرا كېلەتتى. بەل يول دېگەن يەرنىڭ قېشىغا كەلگەندە، كوۋرۇك سۇنۇپ كېتىپ، ئىككى زەمبىرەك يارغا چۇ-شۇپ كەتتى. نەتىجىدە ئاران 28 زەمبىرەك سوپى قورغانغا ئېلىپ كېلىندى.

ئارىدىن 20 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، خۇدايارخان 300 دەك تۇرۇكمەن ۋە بىر قىسىم رەتسىز، قالايمىقان قوشۇنىنى باشلاپ، بېلىقچىخاننى قوغلاش مەقسىدىدە ئۈشتىن يولغا چىققان ئىدى. خۇدايارخاننىڭ قوشۇنى 1 - كۈنى تەخمىنەن 81 چاقىرىم يول بېسىپ تامىچىق ئېغىزىغا يېتىپ كەلدى. خۇدايارخان ئۆزىنىڭ بار - يوق 4 زەمبىرەكنى مۇشۇ يەردە قالدۇرۇپ يۈكسىكى يەڭگىلەتكەندىن كېيىن، 2 - كۈنى غۇل-جىغا، 3 - كۈنى سوپى قورغانغا يېتىپ كەلدى، ھەربىر ئەسكەرگە يولدا يېمىش ئۈچۈن پەقەت تۆتتىنلا نان بەرگەن ئىدى. بېلىقچىخاننىڭ قوشۇنى قىرغىز، قىپچاق، سارتلاردىن تەشكىللەنگەن ئىدى. پىيادە ئەسكەرلەر بىلەن توپچىلارنىڭ ھەممىسى سارت ئىدى. لېكىن ئۇلاردا ئۆزلىرىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان خۇدايارخان قوشۇنى بىلەن ئېلىشىش روھى كەم ئىدى. ئەمەلىيەتتە بولسا، خۇدايارخاننىڭ قوشۇنىمۇ خۇددى مۇشۇلاردەكلا رەتسىز، چېچى-لاڭغۇ بىر توپ ئادەملەر ئىدى. خۇدايارخاننىڭ تۇرۇكمەنلەردىن تەشكىل قىلىنغان ئاتلىق تورشاۋۇللىرى سوپى قورغان ئەتراپىدا كورۇنگەن ھامان، بېلىقچىخاننىڭ قوشۇنىدا پارچىلىنىش يۈز بەردى. قىپچاقلار تېرەك داۋانغا قاراپ

قاچتى. قىرغىزلار بولسا بېلباقچىخاننى بىلەن ئېلىپ، سارت ئېغىزى ئارقىلىق ئالاياغا قاچتى. سارتلار ئوز ھەمرا- لىرىنىڭ قېچىشىۋاتقانلىغىنى كورۇپ توختاپ قالدى ۋە قاچقۇنلارغا قارىتىپ بىردەم زەمبىرەك ئاتتى- دە، ئاخىر خۇدايارخان تەرەپكە قوشۇلۇپ كەتتى.

خۇدايارخاننىڭ قوشۇنى قاچىقۇنلارنى ئانچە ئۇزاق قوغلىمىدى. ئۇلاردىن 80 ئادەمنى ئەسىرگە ئېلىپ قايتىپ كېتىشتى.

قېچىپاقلار بىلەن بىللە قەشقەرگە كەلگەنلەر ئىچىدە، بۇز- رۇكخان تورىنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى، خوجى- لارنىڭ يېقىنلىرى مەزگىلىدە قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى بولغان كاتتا تورە، ئالىمقۇل ئۆلگەندىن كېيىن تاشكەنت قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلغان يىك مۇھەممەت ۋە تاشكەنتنىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى مىرزا ئەخمەت قوشىپكى ① قا- تارلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى.

قېچىپاقلارنىڭ ھەممىسى بۇزۇكخان خوجىنىڭ قوشۇنىغا كىرگەچكە، ياقۇپبەگنىڭ ئارمىيىسى زور دەرىجىدە كېڭەيدى. بۇنىڭ يېڭى شەھەرنى قورشاش ئۇرۇشىغا زور ياردىمى تەڭدى. 1865-يىلى كۈزدە، جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ قومان- دانى خې بۇيۇن (قۇدالاي) بىلەن، قەلئەنىڭ تەسلىم بولۇش مەسىلىسى ئۈستىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈلدى. ياقۇپبەگ، خەنزۇلار ئىمان ئېيتىسلا ھاياتىغا كېپىللىك قىلىمەن. دەپ ۋەدە بەردى. خې بۇيۇن ياقۇپبەگنىڭ شەرتىگە قوشۇلدى ۋە بۇ مۇددىئانى ئۆزى بىلەن بىللە قەلئە ئىچىدە بېكىتىپ

① بۇزات ھازىرمۇ قەشقەردە تۇرۇۋاتىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ قەسىرى بۇرۇنقىدەك چوڭ ئەمەس. — ئاپتوردىن.

تۇرۇۋاتقان قەشقەر ھۆكۈمرانى — ئىش بېجىرگۈچى ئامبالغا يەتكۈزدى ۋە ئۇنىڭمۇ شۇنداق قىلىشىنى تەۋسىيە قىلدى. ئەمما ئىش بېجىرگۈچى ئامبال ئۆز زىمىنىدىكى مەسئۇل — يەنى ۋە دىنىي ئېتىقادىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ھاياتە — نى ساقلاپ قېلىشىنى رەت قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۆز مۇخلىسلىرى بىلەن بىللە ئۆزىنى پارتىلىتىپ ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇ ئۆزىنى باتۇرلارچە قۇربان قىلىش ئارقىلىق، پۈتۈن قوزغىلاڭ جەريانىدا ئۆزىنىڭ قورقۇنچاقلىقى ۋە لىكتاسىملىق قىلغانلىقى گۇناھىنى يۇدى. ياقۇپبەگ شىددەتلىك پارتلاش ئاۋازىنى ئاڭلىغاندىن كېيىنلا ئۆز قوشۇنلىرىنىڭ قەلئەگە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىشىغا بۇيرۇق بەردى. قەلئە ئىچىگە بېكىنىۋالغان خەنزۇ قىسمىدىن بىر بۆلگى يوقىتىلدى. دى. يەنە 300 دەك خەنزۇ ئەسكەر ۋە ئاياللار، ئۇششاق بالىلار ئىمان ئېيتىشقا مەجبۇر بولدى. يېڭى شەھەردە 7 كۈنگىچە بۇلاڭ — تالاڭ ئۆكسۈمدى.

ياقۇپبەگ بۇ قېتىمقى غەلىبىسىدىن كېيىن، قەشقەر ئاھالىسىغا بەرگەن داغدۇغىلىق بىر قانچە توي — زىياپەت سورۇنلىرىدا پەقەت بىرەر دولەتنىڭ ھۆكۈمرانىغىلا خاس بولغان شان — شوھرەتكە ئېرىشكەنلىكتىن، بۇزۇرۇكخان خوجىنىڭ نامى ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدىغان بولدى ①. بۇزۇرۇكخان ئاجىز ۋە ئىقتىدارسىز بولغاچقا، ئىيش — ئىشرەت،

① مۇشۇ قۇتلۇق كۈنلەردە ياقۇپبەگ خېي بۇيۇنىنىڭ قە — زىغا ئويلىنىدى ۋە خېي بۇيۇنىنى يېڭىدىن ئىمان ئېيتقان خەن — زۇلارغا باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇنىڭ قولىغا ئۆزىگە قارشى ئادەملەرنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان چوڭ ھوقۇقنى تۇتقۇز — دى. — ئاپتوردىن.

ھاۋايى ھەۋەسكە مەس - مۇستەغرىق بولۇپ كەتتى. گەر -
 چە ھۇمايۇن قۇشى ئۇنىڭ بېشىدا ئەگىپ يۈرۈۋاتقان، ئۇنىڭ
 مۇخلىسلىرى ئۇنىڭغا يەنىلا ئىخلاسمەنلىك قىلىۋاتقان بول -
 سىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ياقۇپبەگ بىلەن قارشىلاشقىدەك ماجا -
 لى قالمىغان ئىدى. شۇڭا بۇزۇكخان دەسلەپتىلا چوڭ
 ھوقۇقنى ياقۇپبەگكە تاپشۇرۇپ بەردى. لېكىن تەسركۇچىگە
 ئىگە بىر قىسىم قىپچاقىلار ياقۇپبەگكە ھەسەت قىلاتتى،
 ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنىڭ ئوسۇپ كېتىۋاتقانلىغىغا نارازى ئىدى.
 بىرەر پۇرسەت بولسلا، ياقۇپبەگنىڭ قولىدىن ھوقۇق تار -
 تىۋېلىشنى ئويلايتتى. ئاخىر بۇنداق پۇرسەتمۇ كېلىپ قال -
 دى. ياقۇپبەگ يىڭىسارنى ئالغاندىن كېيىن، يەركەنگە يۈ -
 رۇش قىلدى. بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى، ئۇنىڭ بىر تار -
 ماق قوشۇنى قەشقەر بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىغىدىكى مارال -
 ۋېشى قورغىنىنى بېسىۋالغان ئىدى. ياقۇپبەگ يەركەننىڭ
 ئەتراپىدىكى يېزا - كەنتلەرنىمۇ بېسىۋالغاندىن كېيىن، يەر -
 كەن مۇداپىئەچىلىرىگە ئەجەللىك زەربە بېرىشكە تەييارلاندى.
 دەل مۇشۇ چاغدا، ئىچكى قىسمىدا قىپچاقىلار ئىسيان كو -
 تەردى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ياقۇپبەگكە تەڭ كېلەلمەيدىغان -
 لىغىغا كوزى يەتكەندىن كېيىن، بۇزۇكخاننى بۇلاپ قېچىپ
 قەشقەر شەھرىگە كەلدى ۋە ياقۇپبەگنىڭ ئاغدۇرۇلغانلىغىنى
 جاكالدى. بۇ چاغدا ياقۇپبەگ ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا
 قالغان بولۇپ، پەقەت جېنىنىڭ بىرىچە تىرىشچانلىق كور -
 سەتكەندىلا ۋەزىيەتنى ئوڭشىيالايتتى. شۇڭا ئۇ بىر مىنۇتنىمۇ
 قولدىن بەرمەي، دەرھال يەركەندىن قەشقەرگە قايتتى. ياقۇپ -
 بەگنىڭ يېتىپ كەلگەنلىگىنى ئاڭلىغان قىپچاقىلار بۇزۇكخان -
 نى ئېلىپ، يېڭى شەھەر قەلئەسىگە بېكىنىۋېلىشتى. ياقۇپبەگ
 يېڭى شەھەرنى قورشاشقا ئېلىش ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغان -

ۋەدىن كېيىن، ئىسيانچى قىپچاقلار بىلەن سۈھبەت ئۆتكۈزدى. قىپچاقلارنى ئىسيان كۈتىرىشكە قۇتراتقان بىك مۇھەممەت ياقۇپبەگدىن قىپچاقلارغا ئۆزلىرى خالغان تەرەپكە كېتىش ئەركىنلىكىنى بېرىش توغرىسىدا قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىش-نى تەلەپ قىلدى. ياقۇپبەگ شۇنداق قىلىدىغانلىقى ھەققىدە قەسەم بەردى. يۇقۇرقى كېلىشىم بويىچە، ئىسيانچىلار قەل-ئەنىنىڭ بىر قوۋۇغىدىن چىقىپ كەتتى. ياقۇپبەگنىڭ قوشۇ-نى يەنە بىر قوۋۇقتىن شەھەرگە كىردى. قىپچاقلار قاچقان چېغىدا بۇزۇرۇكىخاننىمۇ بىللە ئېلىپ قاچقان ئىدى. ياقۇپبەگ ئەگەر خوجىلار تۇغىنى كۈتىرىپ چىقىمىغاندا، قەشقەرىيەنىڭ باشقا شەھەرلىرى بىلەن بولىدىغان كۈرەش-لەردە ئۆزىنىڭ ئاجىز كېلىدىغانلىقىنى ئويلاپ، بۇزۇرۇكىخان تورىنىڭ ئورنىغا قىپچاقلار ئىسيانغا قاتناشمىغان كاتتا تور-رىنى تەختكە چىقاردى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۆز ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماستىن قىپچاقلارنى تاكى قوقانغىچە قوغلاپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ بىر مۇنچىسىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسەرگە ئالدى. كاتتا تورىمۇ بۇزۇرۇكىخانغا ئوخشاشلا ياقۇپبەگنىڭ كۈتكەن يېرىدىن چىقالمىدى. ياقۇپبەگ ئۆز مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، ھەرقانداق ۋاسىتىلەرنى ئىشقا سېلىشتىن يانمايتتى. ئۇ، ھەرقانداق مۇشكۈللۈكنى يېڭىشىنى بىلەتتى. كاتتا تورە ھوقۇق تۇتۇپ 4 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈلدى. ياقۇپبەگ مەرھۇم ئۈچۈن ئالاھىدە ھازا ئاچتى ۋە بىلىگىگە ئاق باغلاپ تاۋۇت ئالدىدا يىغلاپ ماڭدى. كاتتا تورىنىڭ جەسىدى ئاپپاق خوجىنىڭ يەرلىگىنىڭ يېنىغا قويۇلدى①. بۇ چاغدا ئۆز قىلىمىشىغا ① كاتتا تورىنىڭ ئوغلى ھېكمەتخان تورە كېيىنكى ۋاقىت-لاردا تۇرپانغا ھاكىم بولغان ئىدى. — ئاپتوردىن.

تۈۋە قىلغان بۇزۇرۇكخان تورە قايتىپ كەلدى ھەمدە يەنە بىر قېتىم خان دەپ ئېلان قىلىندى ①.

ياقۇپبەگ قىپچاقلار يېغىلىغىنى باستۇرغاندىن كېيىن، يەنە يەركەنگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. نىياز بەگ يەركەن قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى بۇرھانىدىن خوجىنى قولغا كەلتۈرۈۋالدى. نىياز بەگ بۇ چاغدا ئابدۇراخمان ھەزرەت كە ياردەمچى بولۇپ ئىشلەۋاتقان ئىدى. ئۇ ياقۇپبەگكە قارشى ئۇرۇش قىلىشقا قارشى چىقتى. تۇ: "ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنلىرى يەركەننى خەنزۇلارنىڭ قولىدىن ئازات قىلىشقا كەلدى. بۇزۇرۇكخانغا قارشى تۇرۇشقا بولمايدۇ" دەيتتى. شۇنداق قىلىپ، ياقۇپبەگ يەركەننى نىياز بەگنىڭ ياردىمى بىلەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا بېسىۋالدى. موللا يۇنۇس جاھانشا داداغا دىگەن تاشكەنتلىك ئادەم يەركەنگە ھاكىم بولدى. بۇ زات ئۆز يۇرتىدا سودىگەرلەرگە كاتىپ بولغان بولۇپ، خەتتاتلىق ۋە يېزىقچىلىقتا خېلى داڭ چىقارغان ئىدى. مەزكۇر يۇنۇس جاھانشانى بىلىدىغان ئادەملەرنىڭ ئۇنىڭغا باھا بېرىشچە، مەزمۇنىسىز، چۈشىنىكسىز بىرەر ماقالا يۇنۇسنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالسا، ئۇنىڭ قولىدا

② مەن بىر تاسادىپىي پۇرسەت بىلەن، قەشقەرلىقلەرنىڭ مۇشۇ ئۆزگىرىشلەردە ئوينىغان رولىنى بىلىۋالدىم. مەسىلەن، باشقىلارنىڭ ئېيتىشىچە، پۇقرالار كاتتا تورىنىڭ خان بولغانلىقىنى ئاڭلاپ بەك خوشال بولۇپتۇ. لېكىن مەن بۇنىڭغا ئىشەنمەيمەن. چۈنكى پۇقرالارنىڭ خوشال بولغىدەك ئاساسى يوق ئىدى؛ خوجىلار "يېغىلىغى" دىكى ئىشلار ھىلىمۇ نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئېسىدە. شۇڭا كاتتا تورىنىڭ خەلق ئارىسىدا چوڭ ئابىروي قازانغانلىقىغا ئىشىنىش قىيىن، — ئاپتوردىن.

بولەكچىلا تۇس ئالدىدىكەن. ئۇنى ئوقۇغان ھەرقانداق ئادەم تەسىرلەنگەنلىكىدىن ئۆزىنى تۇختىتىۋالماي يىغلاپ كېتە-دىكەن. يۇنۇس موللا ئىلگىرى ئالىمقۇل تەرىپىدىن دادخالىق دەرىجىسىگە ئۆستۈرۈلگەن. ئۇ تاكى يېقىنقى كۈنلەرگىچە يەركەننىڭ ھوكۇمرانى ئىكەن.

ياقۇپبەگ داۋاملىق تۈردە يەركەندىن خوتەنگە قاراپ ئىلگىرىلەپ، خوتەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئۇرۇش قىلىش نىيىتىدە ئەمەسلىكىنى، خوتەننىڭ ھوكۇمرانى ھەبىبۇللا خوجىنىڭ داۋاملىق ئۆز ۋەزىپىسىدە تۇرۇۋېرىشىنى ئۈمىت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ھەبىبۇللا خوجا ياقۇپبەگنىڭ گېپىگە چۈمپۈتۈپ، ئالاھىدە چوڭ داستانخان كوتىرىپ چىقىپ ئۇنىڭ بىلەن كورۇشتى، ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ قارارگاھىدا ئۇنى ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋالدى. ياقۇپبەگ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھەبىبۇللا خوجىغا ئۆزىنىڭ خوتەنگە ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ھەزرىتى ئېلىنىڭ ئەۋلادى ئىمام جەئپەرسادىقنىڭ قەۋرىسىنى ئاۋاپ قىلىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئېيتتى. ھەبىبۇللا خوجا ساددىلىق قىلىپ، ياقۇپبەگ ھوزۇردا قونۇپ قالغان ئىدى، شۇ كېچىسىلا ياقۇپبەگنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئولتۇرۇلدى. خوتەنلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ سۈيۈملۈك ھوكۇمرانىنىڭ قەتلى قىلىنغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ياقۇپبەگنىڭ ۋاپاسىزلىق قىلغانلىقىدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، قاتىللارنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىشتى. ھەتتا خوتۇن - قىزلارمۇ قولىغا چىققانلىكى نەرسىلەرنى كوتىرىپ چىقىپ ئەرلەر بىلەن بىر سەپتە ئۇلارغا قارشى كۈرەش قىلىشتى. ياقۇپبەگ خوتەنلىكلەرنى سۈرۈپ - توقاي قىلىپ، خوتەنگە باستۇر-

وۇپ كىردى ۋە پاچەلىك جەڭ ئارقىلىق خوتەننى بېسىۋالدى.
ياقۇپبەگنىڭ يەركەننى ئېلىشىغا ياردەم بەرگەن نە -
ياز ھېكمىمىگە خوتەنگە ھاكىم بولۇپ تەيىنلەندى. بۇ
كىشى تا يېقىنقى يىللارغىچە بۇ يەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ
كەلدى.

شۇنداق قىلىپ، ياقۇپبەگ 1866 - يىلىدىن 1867 -
يىلىغىچە ئارىلىقتا، قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن ۋە خوتەن
قاتارلىق شەھەرلەرنى بىرخانىنىڭ قول ئاستىغا بىرلەشتۈردى.
بۇ ئىستىلا ئۇرۇشلىرىنىڭ ھەممىسى بۇزۇركخان تورىنىڭ
نامىدا ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇزۇركخان ئاستا -
ئاستا بىر چەتكە قايرىپ قويۇلدى. ياقۇپبەگ ئاخىر ئۇنى
ھەج قىلىپ كېلىش ئۈچۈن مەككىگە يولغا سېلىپ قويدى.
بۇزۇركخاننىڭ بارمايمەن دېيىشكە نىمە ئىلاجى بولسۇن؟
شۇڭا ئۇ كەشمىرگە باردى. ئاندىن كەشمىر ئارقىلىق
پەرغانىگە كەتتى. ئۇ تاكى ھازىرغىچە قوقاننىڭ قاراۋۇل
توپە دېگەن جايىدىكى قوشتۇڭمەن كەنتىنىڭ خوشنىسى
بولغان كونا ئېغىز كەنتىدە ياشاۋېتىپتۇ.

ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىن قول ئۇزۇپ زاھىد بولۇۋالغان
بۇزۇركخان مۇسۇلمانلارنىڭ خەير - سەدىقىسىگە تايىنىپ
ياشايدىغان بولۇپ، ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ ئىبادەت قىلىش
بىلەن كۈن ئۆتكۈزىدىكەن. بۇزۇركخان كەتكەندىن كېيىن،
ياقۇپبەگ ئۆزىنى "بەدولەت" دەپ ئېلان قىلىپ، خانلىق
تەختىدە ئولتۇردى.

بۇ ۋاقىتتا راشىدىن خوجا پۈتۈن قەشقەرىيە بويىچە
ياقۇپبەگنىڭ بىردىن - بىر رەقىبى بولۇپ، ئاقسۇ، كۇچا ۋە
قارا شەھەر خەلقى يەنىلا ئۇنى ئېتىراپ قىلاتتى. 1867 -

يىلى يازدا، ياقۇپبەگ خوتەندىن كېلىپلا كۇچادىكى راش -
دىن خوجا ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى.

ياقۇپبەگ قەشقەردىن كۇچاغا بېرىشتا تېخى يېقىندىلا
بېسۋالغان مارالۋېشى، ئاقسۇلار ئارقىلىق ئۆتكەن ئىدى.
ياقۇپبەگنىڭ ئاقسۇنى قانداق بېسۋالغانلىقى توغرىسىدا
ھەرخىل پاراڭلارنى ئاڭلىدۇق. بەزىلەرنىڭ دىيىشىچە،
ياقۇپبەگ ئاقسۇلۇقلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى يەڭگەندىن
كېيىن، ئۇ يەرنى بېسۋالغانىش. يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتى -
شىچە، ياقۇپبەگ ئاقسۇغا تەگمەيلا ئايلىنىپ ئۆتۈپ كۇچانى
بېسۋالغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئاقسۇلۇقلار ھىچقانداق
قارشىلىق كۆرسەتمەيلا ئۇنىڭغا بويسۇنغانىش.

ياقۇپبەگ يەركەننى بېسۋالغاندىن كېيىن، راشدىن
خوجا يەركەنگە ئادەم ئەۋەتىپ، ياقۇپبەگكە قارشى تۇردى -
ھان تۇققىنى بۇرھانىددىننى كۇچاغا ئالدىرۇپ نەزەربەنت
قىلىپ قويغان. كېيىن راشدىن خوجا ياقۇپبەگنىڭ كۇچاغا
لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپلا بۇرھانىددىننى
ئازات قىلغان ۋە ئۇنى ياقۇپبەگكە قارشى تۇرۇش ئۈ -
چۈن كۇچا، باي، كورلا، قاراشەھەر ۋە شاياردىن چىققان
ئەسكەرلىرىگە قوماندان قىلغان. بۇ ئادەملەرنىڭ سانى بىر
نەچچە مىڭغا يەتكەن ئىكەن^①. بۇرھانىددىن كورۇنۇشتە
ياقۇپبەگكە قارشى تۇرغان بولۇۋالغان، ئەمەلىيەتتە ئۆزىنىڭ
بارلىق ئەسكەرلىرى بىلەن ياقۇپبەگكە تەسلىم بولغان.
شۇنىڭدىن كېيىنلا ياقۇپبەگ كۇچا شەھرىگە بېسىپ كىر -
گەن. بۇ يەردىمۇ ئۆزىنىڭ خوتەندە ئىشلەتكەن نەيرىڭىنى

① ئىشەنچلىك خەۋەرلەرگە قارىغاندا، بۇ ئادەملەرنىڭ

سانى 80.000 ئىكەن. — ئاپتوردىن.

ئىشقا سالغان.

ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنلىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، راشىدىن خوجا ئۇنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ۋەتەننى خەنزۇلارنىڭ ئاسارىتىدىن ئازات قىلىش يولىدا كۈرەش قىلىۋاتقانلىغىنى، مۇسۇلمان قېرىنداشلىرى بىلەن سوقۇشۇش نىيىتى يوق ئىكەنلىگىنى ئۇقتۇرىدۇ. ياقۇپبەگ: مەن بۇ يەرگە جاناپلىرىمنىڭ بۇزۇكۇۋار بوۋىسى ھەزرەتخان موللىنىڭ قەۋرىسىنى زىيارەت قىلاي دەپ كەلدىم، بۇنىڭدىن باشقا نىيىتىم يوق، دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، راشىدىن خوجا شەھەر سىرتىغا چىقىپ، ياقۇپبەگنى داغدۇغا بىلەن كۈتۈۋالىدۇ. راشىدىن خوجا بىلەن ياقۇپبەگ ئىككى تەرەپنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر يەردە ئاتتىن چۇشۇپ قۇچاقلىشىپ كورۇشىدۇ. ياقۇپبەگ راشىدىن خوجىنى ئۆز چېدىرىغا چايغا تەكلىپ قىلىپ ئاپىرىۋېلىپ، شۇ ئاخشىمىلا قەتلى قىلىدۇ. كۇچالىقلار راشىدىن خاننىڭ قەتلى قىلىنغانلىقى خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىنلا ھىچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمەي تەسلىم بولىدۇ. ياقۇپبەگ راشىدىن خوجىنىڭ ئىنىسى ئىسھاق خوجىنى كۇچاغا ھاكىم قىلىپ تەيىنلەيدۇ.

ياقۇپبەگ كۇچادىن كورلىغا قاراپ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ. ياقۇپبەگ كورلىنىمۇ ھىچقانداق قارشىلىقسىزلا ئىشغال قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، قەشقەرىيە پۇقرالىرى ① ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنىڭ ھەممىسى بىرلىككە كەلتۈرۈلىدۇ.

① تۇڭگانلار تۇرپان، توقسۇن، ئۈرۈمچى ۋە ماناس قاتارلىق شەھەرلەردە ئۆستۈنلۈكىنى ئىگەللەيدىكەن. قالماقلار قارا-شەھەردە ئۆستۈنلۈكىنى ئىگەللەيدىكەن. — ئاپتوردىن.

بۇ چاغدا، ياقۇپبەگ چېگرا مەسلىسى ئۈستىدە تۇڭگانلار-
نىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن سوھبەت ئۆتكۈزۈشكە باشلىغان
ئىدى.

ھەر ئىككى تەرەپ قاراشەھەرنىڭ شەرقىگە تەخمىنەن
110 چاقىرىم كېلىدىغان يەردىكى ئۇششاقتالنى ئۆزلىرىنىڭ
چېگرا لىنىيىسى قىلىشقا قوشۇلدى.

ياقۇپبەگ كورلا، قاراشەھەر، بۈگۈرنىڭ يېزىلىرى ۋە
بۈگۈر يېڭىسارنى بىر ئۆلكە قىلىپ ئايرىپ، كورلىنى بۇ
ئۆلكىنىڭ مەركىزى قىلدى ۋە ئەنجانلىق مىر بابا داداخا-
نى بۇ يەرگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى.

بۇ چاغدا، ياقۇپبەگ قەشقەرىيەنى بويسۇندۇرۇش
ئىشىم ئورۇنلاندى، دەپ ھىساپلاپ، قەشقەرگە قاراپ يولغا
چىقتى. ئاقسۇغا كەلگەندە، ھېكىمخان تورنى ① ئاقسۇ -
نىڭ ھاكىملىغىغا تەيىنلىدى. ئاندىن ئۆزىنىڭ ھوكۇمران -
لىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قەشقەرگە قايتىپ
كەلدى. ②.

ئەمما بۇ قېتىم، تەقدىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن
ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى ئوردىسىدا ئانچە ئۇزاق
تۇرالمايدى. تۇرپان، ئۈرۈمچى ۋە ماناستىكى تۇڭگانلار
ئۆزلىرى قوشۇلغان ئورتاق چېگرا ھۆرمەت قىلىشنى خا -
① ھېكىمخان تورە - ياقۇپبەگ تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆل -
تۈرۈلگەن كاتتا تورىنىڭ ئوغلى. - ئاپتوردىن.

② ياقۇپبەگ پولكوۋنىڭ رېيىستالىنى مۇشۇ چاغدا قوبۇل
قىلغان بولسا كېرەك. چۈنكى سىمىرچىنىسكىنىڭ گوپىرناتورى
گېنېرال لېيپتېنانت كىولپاكوۋسكى رېيىستالىنى 1868 - يىلى قەش -
قەرگە ئەۋەتكەن ئىدى. - ئاپتوردىن.

لىمىدى. ئۇلار توپلىشىپ كېلىپ، ئالدى بىلەن قاراشەھەرگە
ۋە كورلىغا تېگىش قىلىدى. ئارقىدىنلا كۇچاغا ھۇ-
جۇم قىلىدى. كورلا تالان - تاراج قىلىنىپ، قۇرۇقلاپ
قويۇلدى.

ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ھېكمەتخان تورە تۇڭگانلارنىڭ
ھەركىتىدىن خەۋەر تېپىپ، قەشقەردىكى ياقۇپبەككە دەرھال
ئادەم ئەۋەتتى. ئۆزىمۇ تۇڭگانلارغا قارشى ئۇرۇش ئۈچۈن
ئاقسۇ، كۇچا، باي، شايار قاتارلىق جايلاردىن ئادەم توپلاپ،
كۇچادىن تەخمىنەن 18 چاقىرىم كېلىدىغان ئۇچقارا دېگەن
يەردە تۇڭگانلار بىلەن بىر قېتىم جەڭ قىلدى. شايارلىق -
لارنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى ئارقىسىدا تۇڭگانلار غەلبە قىلدى،
بۇ جەڭدە ھېكمەتخان تورەنىڭ قوشۇنىدىن بىرقانچە مىڭ
ئەسكەر ئۆلتۈرۈلگەنىمىش. ئۇچقاردا بولغان جەڭدە شېھىت
بولغانلارنىڭ قەۋرىسىنى ھىلىمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن.

تۇڭگانلار ھېكمەتخان تورەنىڭ كەينىدىن بىر ھازا
قوغلاپ زەربە بەرگەندىن كېيىن، كۇچاغا بېسىپ كىرىپ،
شەھەرنى بۇلاپ - تالىغانىڭ ئۈستىگە، ئۆيىلەرگە ئوت
قويۇپ، شەھەرنىڭ بىر قىسمىنى كويىدۇرۇۋېتىدۇ. خەنزۇلار
ۋاقتىدا بۇ يەرگە ھاكىم بولغان ئاقموللا سەركار دېگەن
كىشى مۇشۇ يېغىلىقتا تۇڭگانلارنى توساپ يۇرۇپ، نۇرغۇن
ياخشى ئىشلارنى قىلىدۇ.

تۇڭگانلار كۇچادا ئانچە ئۇزۇن تۇرمايلا، بۇ يەرنى
تاشلاپ كېتىپ قالىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۆز يۇرتلىرى-
غا قايتىشىدۇ، يەنە بىر قىسمى شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ.
ئۆلتۈرۈۋاللىشىپ قالغانلىرى ياقۇپبەگنىڭ تەسىرىنى سىقىپ
چىقىرىش ئۈچۈن، قەشقەرىيەنىڭ ئۆزلىرى بېسىۋالغان

شەھەرلىرىگە يەرلىكلەر ئىچىدىن ئۆزلىرىگە يارىغان ئادەم -
لەرنى ھاكىملىققا تەيىنلەيدۇ. بۇ چاغدا مەغلۇپ بولغان
ھېكمەتخان تورە ئاقسۇغا چېكىنگەن، ياقۇپبەگمۇ بۇ يەرگە
يېتىپ كەلگەن ئىدى. بۇ ئىككىسىلەن تۇڭگانلار بىلەن
ئېلىشىش ئۈچۈن، ئەسكەر توپلاپ جىددى تەييارلىق كو -
رۇشكە باشلىدى. ياقۇپبەگ مىرزا ئەخمەت پەرمانچى ۋە
ئۆزىنىڭ ئوغلى بەكقۇلبەگنى تۇڭگانلارغا قارشى تۇرۇش
ئۈچۈن كۇچاغا ئەۋەتىلىدىغان قوشۇننىڭ قوماندانى
قىلدى.

ئۇنىڭ قوشۇنى باينىڭ يېنىدا تۇڭگانلارنىڭ ئالدىنقى
قاراۋۇل ئەتىرىدىن ئۇچرىتىپ، ئۇلار بىلەن بىرئاز كالىتا
جەڭ قىلدى، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى تۇنجى قېتىملىق
رەسمى جەڭ ئاقسۇدىن كۇچاغا بارىدىغان يول ئۈستىدىكى
قوشتام كەنتىگە يېقىن يەردە باشلاندى. بۇ جەڭدە تۇڭگان
لار مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنى كۇچانى
يەنە بىر قېتىم بېسىۋالدى. ياقۇپبەگ ئاللا يار بەگنى
كۇچانىڭ ھاكىملىغىغا تەيىنلىدى.

تۇڭگانلار كورلىدىن چېكىنىدىغان چاغدا، بۇ يەرنى
2 - قېتىم بۇلىدى. ئۇلار بىر قىسىم ياش چوكانلارنى ۋە بىر
قىسىم چارۋا ماللارنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى.
ئاندىن قاراشەھەر ئەتراپىدا توختاپ، ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنى
غا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن يېڭىدىن ئەسكەر ئېلىشقا كىرىش -
تى. تۇڭگانلار بىلەن بولغان 2 - قېتىملىق ئۇرۇش كورلا
بىلەن قاراشەھەر ئوتتۇرىسىدىكى دەنزىل دېگەن يەردە
باشلاندى. بۇ قېتىمقى جەڭدە تۇڭگانلار تامامەن مەغلۇپ
بولدى. ياقۇپبەگمۇ 500 ئەسكىرىدىن ئايرىلىپ قالدى.

بەدولەت كورلىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تۇڭگانە-
لارنىڭ قايتا ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، تۇڭگانلار بىلەن
ئىلگىرى پۈتۈشكەن بۇرۇنقى چېگىرىغا ئەمەل قىلىشۇسى
كەلمىدى. ئۇنىڭ ئەنسىرىشىمۇ ئاساسسىز ئەمەس ئىدى.
شۇڭا ئۇ تۇرپان ۋە ئۈرۈمچىنى بېسىۋېلىش قارارىغا كېلىپ،
ھەدەپ يېڭى ھەربى تەييارلىق كورۇشكە كىرىشتى.

كورلا ئۆلكىسىدە، تۇرغات، خوشۇت دەپ ئاتىلىدىغان
بىر قانچە مىڭ قالماقلار بولۇپ، ئۇلار تۇڭگان يېغىلىغىدا
ئىسيانغا قاتناشقان. بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇلار يۇلتۇز ۋادىسى
ۋە باغراش كۆلى (خەرىتىدە، بوستان كۆلى دەپ خاتا
ئېلىنغان) ئەتراپىدىكى مۇنبەت يەرگە ئېرىشكەن ئىدى.
قالماقلار قاراشەھەرلىكلەرنى بۇلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ
دالىرىغا قايتىپ كېتىشتى. ئۇلار ياقۇپبەگنىڭ كورلىغا يېتىپ
كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، قاراشەھەرنى يەنە بىر شېتىم بۇلغان،
ئاندىن تاققا قېچىپ كېتىشكەن ئىدى. ياقۇپبەگ كورلىنى
2 - قېتىم بېسىۋالغاندىن كېيىن، قالماقلار ئۇنىڭغا بويسۇ -
نۇش قارارىغا كەلدى. ئۇلارنىڭ تۇرغات قەبىلىسىدىن
چىققان بىر ئايال ھوكۇمرانى ئۆزلىرىنىڭ بويسۇنغانلىق
نىشانىسىنى ئېلىپ "بەدولەت" نىڭ بارگاھىغا كەلدى.
ئۇ ياقۇپبەگكە 1.000 توگە، 1.000 ئات، 500 قوي
ۋە 45 يامبۇ (ھەر بىرى 108 سوم ياكى 36 فونت
ستېرلىك كېلىدۇ) سوغا قىلدى. بۇ ئايال خان يەنە
ئوقيا ۋە مىلىتقىلار بىلەن قوراللانغان بىر نەچچە مىڭ
ئادىمىنىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەن
ئىدى.

ياقۇپبەگ قالماقلارنىڭ ئايال خانىنى خوشاللىق

بىلەن كۈتۈۋالدى ھەمدە بۇ قالماقلارنى ئۆز پۇقرالىشىغا
دەرھال قوبۇل قىلدى. ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ئارىلاش-
مايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

ياقۇپبەگ يەنە كورلىنىڭ ھاكىمى، پىسكەنتلىك مىر -
زا خوجىغا بۇ يېڭى پۇقرالار بىلەن مۇئامىلە قىلغاندا
ناھايىتى ئېھتىياتچان بولۇشنى ئالاھىدە چېكىلدى.

بىز قالماقلار ھەققىدە يەنە مۇنداق بىر ئەھۋالنىمۇ
قوشۇمچە قىلىپ ئوتۇشنى لازىم تاپتۇق. ياقۇپبەگ قەشقەر -
غە قايتىپ كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي، ھىلىقى ئايال خان
كورلىنىڭ ھاكىمىغا قوپاللىق قىلدى. ئاندىن ئۇ تورغات -
لارنى باشلاپ كېلىپ كورلا شەھرىنى تازا بۇلاڭ - تالاڭ
قىلغاندىن كېيىن، تەڭرى تېغىدىن ئوتۇپ ئىلىغا قېچىپ
كەتتى. ئۇلار شۇ يەردە كېيىن روسىيىلىكلەرنىڭ ھامىلى -
غىنى قوبۇل قىلدى. قاراشەھەردە پەقەت ئاز ساندىكى
خوشۇت قالماقلىرىلا چارۋىچىلىق قىلىپ تۇرۇپ قالدى.

ياقۇپبەگنىڭ تۇرپان ۋە ئۈرۈمچىنى بېسىۋېلىشىغا
ئائىت توپلىغان ماتېرىياللىرىم بىر بىرىگە تولىمۇ زىت -
بۇ ۋەقەلەر تېخى يېقىندىلا يۈز بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن
ئۆزەم كورلىدا تۇرغان چاغدا ئىگەللىگەن ئەھۋاللارنىڭ
تەپسىلاتى ئەينەن ئەمەس. مەيلى قەشقەرلىقلەردىن بولسۇن
ياكى يەرلىك ئاھالىدىن بولسۇن، يۇقۇرقى ۋەقەلەرگە ئائىت
ھەقىقىي تەپسىلاتلارنى ئىگەللەشكە مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدىم.
شۇڭا مەن بۇ يەردە ناھايىتى تەپسىلىي ئەمما بىر بىرىگە
ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل باياننى ئوتتۇرىغا قويسەم.
بىرىنچى خىلدىكىلەرنىڭ سۆزى بويىچە، ياقۇپبەگ كورلى -
دىن چىقىپ ھىچقانداق ئۇرۇش قىلمايلا تۇرپاننى بېسىدۇ.

ۋالغان، ئاندىن ئۇنىڭ ئۇرۇمچىگە قاراپ يولغا چىققان قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسمى ئۇرۇمچىگە تەخمىنەن 30 چاقىرىم قالغاندا، ئۇرۇمچى قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇل قىسمىغا يولۇققان.

ياقۇپبەگ ئاتلىق قاراۋۇللىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ شۇ كېچىسىلا ئۆزىنىڭ ئاساسىي قوشۇنىغا يېقىن بىر يەرگە چېب دىر - بارگاھ قۇرغان.

ئۇرۇمچى شەھرى چوڭ توپىلىككە جايلاشقان شەھەر بولۇپ، ئۇرۇمچىنىڭ ئاھالىسى بىر دەريادىن باشلانغان 3 ئۈستەڭنىڭ سۈيىنى ئىچىدىكەن. بەدولەتنىڭ قوشۇنلىرى مۇشۇ سايىنىڭ ئىچى بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىگەن ئىدى. ئۇ ئۆز قوشۇنلىرىنى 5 لەشكەرگە بۆلۈپ، ھەربىر لەشكەرگە بىردىن لەشكەر بېشى قويدى. بىرىنچى لەشكەردە 11 روتا (سۈتئە)، 1 باتالىيون قىزىل تۈنلۈك سەرۋاز ۋە 8 زەمبىرەك بار ئىدى. بۇ لەشكەرگە جامەدار پەرمانە - چى قوماندانلىق قىلاتتى.

ئىككىنچى لەشكەردە 11، 12 سۈتئە (روتا) بولۇپ، بۇنىڭغا نىياز ھېكمىبەگ يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئۈچىنچى لەشكەردە 10 سۈتئە بولۇپ، بۇ لەشكەرگە ئابدۇللا قوماندانلىق قىلاتتى.

تۆتىنچى لەشكەردە 9 سۈتئە بولۇپ، بۇ لەشكەرگە ئومەر قۇل دادخا قوماندانلىق قىلاتتى. ئومەر قۇل دادخا كېيىنكى چاغلاردا، ياقۇپبەگنىڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگ بىلەن بىرلىكتە ئۇرۇمچىگە 2 - قېتىم ھۇجۇم قىلدى.

بەشىنچى لەشكەرگە ياقۇپبەگ ئۆزى قوماندانلىق قىلاتتى. بۇ لەشكەردە 12 سۈتئە بار ئىدى. ھەر بىر

سوتىندە 200 دىن 250 گىچە ئەسكەر بولاتتى. ھەربىر سوتىنىگە بىردىن پانسات قوماندانلىق قىلاتتى. ھەربىر سوتىنە يەنە بىر قانچە دەستىگە ئايرىلاتتى. ھەربىر دەستىدە بىر - دىن يۈز بېشى بولاتتى.

بۇ 53، 54 تەك سوتىنىدە جەمىي 11.000 دىن 15.000 غىچە ئەسكەر بار ئىدى. ئۇنىڭ سىرتىدا، قوشۇن بىلەن بىللە يەنە بىر قانچە مىڭ ئەۋكەر مۇ بۇ ھەربىي يۈرۈشكە چىققان ئىدى.

بۇ لەشكەردىكى ئەسكەرلەر قارا قونداقلىقلارنى ۋە يىڭىتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. قارا قونداقلىقلار دىيىلگىنى، بەردەڭگە مىلىتىقلار بىلەن قوراللانغان ئاتلىق پىيادە ئەس - كەرلەر ئىدى، يىڭىتلەر دىيىلگىنى، مىلىتىق - تاپانچىلار بىلەن قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەر ئىدى.

پەقەت جامەدار پەرمانچىنىڭ لەشكىرىدىلا 500 دىن 700 گىچە مۇنئىزىم پىيادە ئەسكەر بار بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا يەنە 150 نەپەر ئاتلىق ئاۋغانىمۇ بار ئىدى. ياقۇپبەگنىڭ رەقىبى بولغان تۇڭگانلار 20.000 ئەسكەرنى قارشى سەپكە تىزىپ قويغان ئىدى. تاڭ سۇزۇلۇشى بىلەنلا ھەر ئىككى تەرەپ بىر بىرسىگە قارشى ئاتلىق قاراۋۇللىرىنى ئەۋەتىپ ئوت ئېچىشتى. دەسلەپتە تۇڭگانلار ئاتاكىغا ئوتتى. ياقۇپ - بەگ ئۆز قوشۇنىنى قاتار - قاتار 3 سەپ قىلىپ تۇرغۇزۇپ، ئۇلارغا قايتۇرما زەربە بەردى. ياقۇپبەگ ئۆز قوشۇنىنىڭ ئوڭ ۋە سول قانتىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن، سايدىكى ھەربىر ئېقىنغا بىر سەپتىن ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى. ياقۇپبەگنىڭ لەشكەرلىرى ئىشلون شەكلىدە ئورۇنلاشتۇرۇل -

خان بولۇپ، ھەربىر لەشكەردىكى ئەسكەرنىڭ ئوز ئالدىغا يېيىلىش لىنىيىسى بار ئىدى. ئىككى لەشكەردىكى ئەسكەر زاپاس كۈچ قىلىنغان ئىدى.

پىيادە ئەسكەرلەر يېقىنلاشقاندىن كېيىنلا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، قارشى تەرەپكە ئوت ئاچتى. ئالغا ئېلگىرىلەۋاتقان لەشكەردىكى بارلىق سوتنىلەر قەدەممۇ - قەدەم ئالغا ئىل - گىرىلەۋەردى. ئۇرۇش جىددىلەشكەنسېرى ئىككى تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى بىر بىرىگە ئارىلىشىپ كەتتى. ئەسكەرلەر گاھ ئۇياقتا، گاھ بۇياقتا چېپىشىپ يۈرەتتى. ياقۇپبەگ زاپاس قوشۇننىڭ ئارىسىدا تۇرۇپ، دۇربۇن ئارقىلىق جەڭ مەي - دانىنى كۈزەتتى. ئۇ كۈزىتىۋېتىپ، دۈشمەننىڭ ئوز قوشۇ - نىنىڭ سول قانىتىغا بىرقانچە قېتىم كۈچەپ ھۇجۇم قىل - خانلىغىنى ھەمدە ئوز ئەسكەرلىرىنىڭ دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىغا ئۈنۈملۈك تاقابىل تۇرغانلىغىنى بايقىدى - دە، زاپاس قوشۇن - نىڭ دەرھال ئاتلىنىشىغا بۇيرۇق قىلدى ۋە ئۇلارنى ئال - دىنقى سەپكە ياردەم بېرىشكە باشلاپ ماڭدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئوزنىڭ ياردەمچى قوشۇن باشلاپ كېلىۋات - قانلىغىنى، لەشكەرنىڭ دەرھال قايتۇرما ھۇجۇم باشلىشى لازىملىغىنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈن، مەھرەملىرىنى تەرەپ - تەرەپكە ئەۋەتتى. ياقۇپبەگ ئوز قوشۇنلىرىنىڭ ئوڭ قان - تىغا ياردەم بېرىش چارىسىنى دەل ۋاقتىدا قوللانغانلىقتىن، شۇ كۈندىكى جەڭدە غەلىبە قىلدى، تۈگىگانلار قېچىشتى. ياقۇپبەگ قاچقان دۈشمەننى ئارقىسىدىن قوغلاش ئۈچۈن بىر لەشكەر ئەسكەر ئەۋەتتى.

بۇ جەڭدە ھەر ئىككى تەرەپ ناھايىتى زور تالاپەتكە ئۇچرىدى. ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنىدىكى 150 ئاۋغاننىڭ تەڭ -

دىن تولىمى چىقىم بولدى.

جەڭنىڭ 2 - كۈنى، ياقۇپبەگ ئۆز ۋەكىلىنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ، شەھەردىكى تۇڭگانلارغا ئۆزىنىڭ بۇ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش نىيىتىدە ئەمەسلىكىنى، كۆپ قان توكۇشنى تېخىمۇ خالىمايدىغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ پەقەت ئىسلام دىنى يولىدا ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقىنى، شۇڭا پەقەت تۇڭگانلار باشقا مۇسۇلمانلاردەك تېج ئۆتۈپ، ئۆزىنىڭ سەلتەنىتىنى ئازراق بولسىمۇ ئېتىراپ قىلسىلا، ئۇلارغا تەگمەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئارىدىن بىر قانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، تۇڭگانلارنىڭ ۋەكىللىرى كۆپ سوغا - سالام قىلىپ ياقۇپبەگنىڭ ھوزۇرىغا كەلدى ۋە ئۈرۈمچى خەلقى نامىدىن، ياقۇپبەگكە تەسلىم بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. شۇنىڭ بىلەن "بەدولەت" دەرھال ئۈرۈمچىگە كىردى. ئۇ ئۆزىگە قارشى چىققان بۇ ئادەملەر بىلەن تاكى يېقىنقى كۈنلەرگىچە قىزغىن مۇئامىلىدە بولۇپ كەلگەن ئىدى. ياقۇپبەگ ئۈرۈمچىنىڭ ئەسلىدىكى خانىنىڭ ئۇكىسى مۇلايمانبەگنى بۇ شەھەرنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلىدى. ئۇ شەھەر سىرتىدىكى بارگاھىدا 20 كۈن تۇرغاندىن كېيىن، تۇرپانغا قايتتى ۋە ئۇ يەردە ئۆز غەلىبىسىنى قۇتۇلۇقلىدى. ياقۇپبەگ ئۈرۈمچىنى 1869 - يىل بىلەن 1870 - يىلىنىڭ ئارىلىقىدا بېسىۋالغان ئىدى.

يەنە بىر خىل كىشىلەرنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىدىغاندا، ياقۇپبەگ تۇرپان ۋە ئۈرۈمچى شەھەرلىرىنى پۈتۈندە ئىلەي باشقىچە بىر خىل ئۇسۇل بىلەن بېسىۋالغان ئىكەن. تۇڭگان يېغىلىغى مەزگىلىدە، نەنسەن رايونىدا تۇردى. ۋاتقان ئىش بېجىرگۈچى ئامبال (خان ئامبال) شۇي

شۈبگۈڭ “بەدولەت” نىڭ يېنىغا قېچىپ بارغىلىدا “بەدولەت” نىڭ ئىنتايىن قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولغان. تۇڭگانلار كۇچاغا ھۇجۇم قىلغاندا، ياقۇپبەگ چىقىپ ئۇلارغا قايتۇرما زەربە بەرگەن، بۇ چاغدا ئۇ شۇي شۈبگۈڭنى ئوزى بىلەن بىللە كۇچاغا ئېلىپ كەلگەن. شۇي شۈبگۈڭ بۇ يېغىلىقتا ئامان قالغان خەنزۇلاردىن 8000 ئادەمنى يىغىپ كېلىپ، ياقۇپبەگ بىلەن بىللە تۇرپانغا ھۇجۇم قىلغان. ياقۇپبەگ تۇرپاننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئوزىنىڭ قوشۇ-نىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى شۇي شۈبگۈڭنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، ئۇنى ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. ئوزى بولسا ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىپ، بىر كۈندە ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگەن.

شۇي شۈبگۈڭ ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، ئۇرۇمچى، مىچۈەن، مورى، گۇچۇڭ، ماناس، سانسجى ۋە نەنسەن قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغان. بۇ جايلارنىڭ ھەممىسى جەڭدە قولىغا چۈشكەن بولغاچقا، بۇ يەرلەر ئالدى بىلەن شۇي شۈبگۈڭنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن ئىكەن.

ياقۇپبەگ بۇ شەھەرلەرنى خەنزۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن قولىغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن، ئۇلاردىن يۈز ئورۇگەن. ئۇ دەسلەپتە، تۇڭگانلارغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن، خەنزۇلارنى بوزەك قىلغان. ئارقىدىنلا خەنزۇ قىسىملىرىنى تارقىتىۋەتكەن. ياقۇپبەگ يەرلىك قىسىملار ئورنىغا ئوز قىسىملىرى ۋە تۇڭگان قىسىملىرىنى ئالماشتۇرغان. ئاخىردا، يۇقۇرىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسىنى تۇڭگانلارنىڭ باشلىغى شىياۋخۇ بىلەن داخۇنىڭ باشقۇرۇشىغا

ئوتكۈزۈپ بەرگەن، شۇي شۇيگۇڭ ئۇلارغا بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولغان.

نەتىجىدە، شۇي شۇيگۇڭ 500 خەنزۇ بىلەن بېيجىڭغا قېچىپ بېرىپ، بۇغدىخاندىن ئۆزىگە 5.000 ئەسكەر بېرىشنى تەلپ قىلىپ، بارلىق تۇڭگان شەھەرلىرىنى مۇشۇ ئەسكەرلەر بىلەن قايتۇرۇۋېلىشقا ۋەدە قىلغان.

ياقۇپبەگ قەشقەرىيەنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى شەھەر-لەرنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئاقسۇغا كەلدى ۋە بۇ يەرنى ئۆزىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. ياقۇپبەگ ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى بەش يىلىنى قەشقەرىيەنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش بىلەن ئۆتكۈزدى. ئۇ قەشقەرىيە بىلەن سىمىرچىنىسكى ئۆلكىسى ۋە قوقاننىڭ ئارىسىدىكى چېگرا-ئارىلىقنى مۇستەھكەملەشتەك چوڭ ئىشنى ھەل قىلدى. ياقۇپبەگ رۇسلارنىڭ نارىن قورغىنىنى ياسىغانلىغىنى كۆرۈپ تولىمۇ ساراسىمىگە چۈشۈپ قالغان ئىدى. ئۇ نارىن دەرياسىنى سىمىرچىنىسكى بىلەن قەشقەرىيەنىڭ ئارىسىدىكى تەبىئىي چېگرا دەپ ھىساپلايتتى. شۇڭا روسىيەنىڭ نارىن دەرياسىنى ئىگەللەشكە بولغانلىغىغا نارازىلىق بىلدۈردى. ياقۇپبەگ مۇشۇ مەزگىلدە نارىن قورغىنى بىلەن قەشقەرىيەنىڭ ئارىلىقىدىكى تورغات ۋە تېرەك داۋان ئېغىزىدا ناھايىتى چوڭ قورغان — چاقماق قورغىنىنى ياسىدى. ياقۇپبەگ بۇنىڭدىن سەللا ئىلگىرى قوقانغا ھەر ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا مەسىلىسىنى قويغان ئىدى. ياقۇپبەگ خۇدایارخاننىڭ بوشاڭ ۋە ئاجىزلىقىدىن پايدى-لىنىپ، تاغلىق رايونلارغا بارغانسېرى ئىچكىرىلەپ كىرۋەردى ۋە ئارقا-ئارقىدىن نۇرغۇن قاراۋۇل-خانەلارنى ياساتتى.

مەمەدەلىخان دەۋرىدە قوقانىنىڭ چېگرىسى قەشقەردىن تەخ-
مىنەن 177 چاقىرىم يىراقلىقتىكى قوغۇشۇن كانىدىن
ئوتتۇرى؛ ياقۇپبەگ چېگرىنى ئالدى بىلەن ئوقسالۇرغا سىلا-
جىتى، ئاندىن ئۇلۇغچاتقا ① يەتكۈزدى، ياقۇپبەگ بۇ يەردە
قارا قىرغىزلار ئۈچۈن بىر مەركەز قۇرۇش نىيىتىدە بىر
تۇرغان سالدۇردى. ئۇ ئۇلۇغچاتنى بېسىۋېلىش بىلەنلا قانا-
ئەتلىنىپ قالماي، بەلكى ئالدىنقى سەپتىكى قىسىملىرىنى
ئۆزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇپ، ناغرا چالدى،
يەنى، ئەركەشتام قورغانلىرىنى بېسىۋالدى. روسىيە قوقانى
يۇتۇۋالغانلىقى ئۈچۈنلا ياقۇپبەگ داۋاملىق تۈردە شىمالغا
قاراپ ئىلگىرىلەۋېرىشتىن تەپ تارتتى. مۇبادا خۇدايار-
خاننىڭ ھۆكۈمرانلىقى يەنە بىر نەچچە يىل ئۇزۇنغا
سوزۇلغان بولسا، ياقۇپبەگ چوقۇم تېرەك داۋاندىن ئېشىپ
ئوتۇپ، ئوش شەھرىدە ئۆزىنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلخانىسىنى
قۇرغان بولاتتى.

1866 - يىلى، كىچىككىنە تاغلىق دولەت سارىقۇل
(سېرىقۇل) ئۆزىنى ياقۇپبەگنىڭ تەۋەلىكىدىكى دولەت دەپ
ئېلان قىلغان ئىدى. لېكىن بۇ دولەتنىڭ ھۆكۈمرانى
ئالىپشاھ شىغىنان بىلەن پامىر ئوتتۇرىسىدا مالىمان يۇز
يەرگە ئىلگىرى، ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشتىن
باش تارتتى. شۇنىڭ بىلەن، 1869 - يىلى يەرەكەندىن
سارىقۇلغا جازالاش ئەتىرىدى تەۋە تېلىدى. ئالىپ شاھنىڭ
قوشۇنى مەغلۇپ قىلىندى. ئالىپ شاھنىڭ ئۆزىمۇ ئۆلتۈ-
رۈلدى. يەرلىك پۇقرالارنىڭ بىر قىسمى يەرەكەنگە ۋە
قەشقەرگە كۆچۈرۈلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ياشلار ئەس-

① كونا ئۇلۇغچاتنى كۆرسىتىدۇ. - مۇھەررىردىن.

كەزىلىككە ئېلىندى.

1872 - يىلى، تۇڭگانلارنىڭ يەنە بىر قېتىم كۈتەر - گەن يېڭى قوزغىلىڭى ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرسىيە ۋەزىيىتىنى تۇراقلاشتۇرۇش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىنى بەر - بات قىلدۇرۇشتى. ياقۇپبەگ بۇ قېتىمقى ئىسياننى باستۇرۇش ۋەزىيىتىنى ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەككە تاپشۇردى. بەگقۇلىبەگ دەرھال ئۇرۇمچىگە يۈرۈش قىلىپ، تۇڭگانلارنى قورشىۋالدى ۋە بىر قېتىملىق قانلىق جەڭ ئارقىلىق ئۇرۇمچىنى بېسىۋالدى.

بەگقۇلىبەگ ئۇرۇمچىدىن چىقىپ ماناسنى بېسىۋالدى. ئۇ ئۆزى بېسىۋالغان جايلاردا ئاز سانلىق ھەربى قىسىم - لارنى قالدۇرۇپ، ئىسيانچىلاردىن بىرقانچە يۈز كىشىنىڭ بېشىنى ئالغاندىن كېيىن ئاقسۇغا قايتتى، بۇ يەردە ئۇ دادىسى تەرىپىدىن خۇددى بىر ئىستىلاچىدەك چوڭ داغ - دۇغا بىلەن كۆتۈرۈۋېلىندى.

قەشقەرسىيە، 1872 - يىلىدىن 1876 - يىلىغىچە ئۆز تارىخىدا ئۇزاقتىن بۇيان زادىلا كۆرۈلمىگەن ئەمىنلىك مەزگىلىنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇ مەزگىلدە، ياقۇپبەگ ئۇرۇشقا تەييارلىنىش ۋە قوشۇنغا ھەربى تەلىم - تەربىيە بېرىش ئۈچۈن زور كۈچ سەرپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ پۈلكوۋنىڭ كالىبارس باشچىلىقىدىكى روسىيە ۋەكىللەر ئومى - ئىگىنى ۋە ئەنگىلىيە ۋەكىللەر ئومىگىدىن ئىككىنى قوبۇل قىلدى. ياقۇپبەگ ئىنگىلىزلار ۋە تۈركلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئەمىرلىك سەلتە - نىتىنى ئېتىراپ قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ھىندىستان ۋە ئىستامبۇلغا ئەلچى ئەۋەتتى. ئەمما دەل مۇشۇ مەزگىلدە، خەنزۇلار ئالاھىدە چارە - تەدبىرلەر ئارقىلىق تۇڭگانلار

يېغىلىغىنى تەرتىپلىك ۋە قەدەم باسقۇچلۇق ھالدا باس-
تۇرۇشقا كىرىشكەن ئىدى. ئۇلار ئاللىقاچان ماناسقا يېتىپ
كېلىپ ئۇنى قورشىۋالدى، ئارقىدىنلا بېسىۋالدى. خەنزۇلار-
نىڭ غەلىبە قىلغانلىقى خەۋىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن
ھامان ياقۇپبەگ ئۆز ئوغلى بەگقۇلىبەگنى قەشقەردە قالدۇ-
رۇپلا، دۈشمەنسەكە قايتۇرما زەربە بېرىش ۋە دۈشمەننىڭ
ئۇرۇم-چى بىلەن تۇرپاننى بېسىۋېلىشىغا يول قويماسلىق
ئۈچۈن، شەخسەن ئۆزى ئالدىنقى سەپكە بېرىشقا مەجبۇر
بولدى.

ياقۇپبەگنىڭ ئۇرۇمچى، ماناس، تۇرپانلاردا قالدۇرغان
ئامانلىق ساقلىغۇچى قىسىملىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاجىز
بولغاچقا، ئۇلار ھەرگىزمۇ خەنزۇلارغا تەڭ كېلەلمەيتتى،
تۇڭگانلارغا بولسا ياقۇپبەگ ھەرگىز ئىشەنچ قىلالمايتتى.

ياقۇپبەگ قەشقەر، ئاقسۇ ۋە كۇچادىن يىغىشقا بول-
مىغان كۇچلىرىنىڭ ھەممىسىنى يىققاندىن كېيىن، ئۆز
قوشۇنلىرىنى كورلا، قارا شەھەر ۋە توقسۇندىن ئېلىپ
ئۆتۈپ ئالدىنقى سەپكە توپلىدى. ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ ئادەم
سانى جەمئىي 12.000 دىن 15.000 غىچە ئىدى.
ياقۇپبەگ قوشۇن يۆتكەۋاتقاندا، خەنزۇلار ماناستىن مە-
چىۋەنگە باستۇرۇپ كىرگەن ئىدى. ياقۇپبەگ ياخشى ئات
ۋە ياخشى قورال - ياراقلار بىلەن تەمىنلەنگەن 600 ئاتلىق
ئەسكەر ۋە 4 پانساننى ئەزىمقۇلنىڭ يېتەكچىلىگىدە مېچۈەندىكى
ئامانلىق ساقلاش قىسىملىرىغا ياردەمگە ئەۋەتتى، ياقۇپبەگ
قوشۇنىدىن بىرقانچە مەنزىل ئارقىدا ماڭغان ئىدى. خەن-
زۇلار چاققان كېلىپ، ياقۇپبەگنىڭ ياردەمچى قوشۇنى
يېتىپ كەلگەچە مېچۈەننى بېسىۋالدى ۋە بۇ يەرنى ئۆز-

لەۋەتتى، مەچۈەن ئاھالىسىنىڭ كۆپچىلىگىنى قىرىپ تاشلىدى. بۇ چاغدا خەنزۇلار خېلىلا كۆچىپ قالغان ئىدى. ئۇلار ئەزىمقۇلنىڭ كىچىككىنە قوشۇنىغا تۇيۇقسىز زەربە بەردى. قەشقەرىيە جەڭچىلىرى جان تىكىپ قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلغان ئىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى ئەزىمقۇل بىلەن بىرلىكتە ئۆلتۈرۈلدى. ئۇلاردىن پەقەت بىر يۈزدەك جەڭچى قورشاۋنى يىپىرىپ چىقىپ، بۇ شۇم خەۋەرنى بەدولەتلىككە يەتكۈزدى.

مەن ئەزىمقۇلنىڭ مەجەز - خۇلىقى ۋە بۇ قېتىمقى تاسادىپى يۈز بەرگەن مەغلۇبىيەتلىك جەڭگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بەزىبىر قىزىقارلىق ئەھۋاللارنىڭ تەپسىلاتىدىن خەۋەر تاپتىم.

ئەزىمقۇل ئۆزىنىڭ باتۇرلۇغى ۋە تېتىكلىگى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا كورلىنىڭ ھاكىمى بولغان پىسكەنتلىك مىرزا خوجا بىلەن گەپ تەڭشىپ قالغانلىقى - ئىن، ئۇزاققىچە ئەتىۋارلانماي كەلگەن.

بۇ ئىككىيلەن بىر كۈنى ياقۇپبەگنىڭ ئالدىسىدا ئۇرۇشۇپ قالغان، ئەزىمقۇل خوجا مىرزىنى "تەكەببۇر، ئۇنۇتقاق، پىسكەنتلىك پەس موزدۇز" دەپ زاڭلىق قىلغان. خوجا مىرزا ئۇنىڭغا رەددىيە بېرىپ: "سىز نىمىشقا مۇنداقچىۋالا تەكەببۇرلىشىپ كېتىسىز، ئۆزىڭىزنىڭ ئالستە ئېرىقى (قوكان شەھىرىگە يېقىن يەر) لىق باپىكار ئىكەنلىگىڭىزنى ئۇنتۇپ قالماڭ" دەپتۇ. دەرۋەقە، ئۇلارنىڭ ئېيتقانلىرى توغرا ئىدى. قەشقەر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قاتارىغا كىرىشتىن بۇرۇن، ئۇلارنىڭ بىرسى موزدۇز، يەنە بىرسى باپىكار ئىدى.

ئەزىمقۇل مىرزا خوجىنىڭ ھاقارىتىگە چىدىسالىماي،
ياقۇپبەگنىڭ ئالدىدا مىرزا خوجىغا قىلىچ تەڭلىگەن. ئۇ
قورالسىزلاندۇرۇلۇپ كورلىغا سۇرگۈن قىلىنغاندىن باشلاپ
تاكى ياقۇپبەگ كورلىغا كەلگەنگە قەدەر ۋ ئايغىچە تۇت-
قۇنلۇقتا ياشىغان. ياقۇپبەگ ئۇنى چاقىرىتىپ يېنىغا ئالدۇ-
رۇپ ئەپۇ قىلغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن قۇچاقلىشىپ كورۇش-
كەن. بەلكىم، ياقۇپبەگ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئۇنىڭ باتۇر-
لۇغىدىن پايدىلىنىشنى ئۈمىت قىلغان بولسا كېرەك.

ياقۇپبەگ ئەزىمقۇلغا ئۆزىنى كورسىتىش پۇرسىتى
بېرىش ئۈچۈن، ئۇنى يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان ياردەمچى
قوشۇننىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلىگەن ئىدى.

قەشقەرىيەلىكلەر نۇرغۇنلىغان خەنزۇ ۋە قالماق ئەس-
كەرلىرىنىڭ قورشاۋىدا قالغان چاغدا، 4 پاناستىنىڭ بىرى
بولغان مۇھەممەت سەئىد ئەزىمقۇلغا چېكىنىش كېرەكلىگىنى
تەۋسىيە قىلغان. ئەزىمقۇل ئۇنىڭغا: "ئاشۇ بەدولەتنىڭ
تاپىنىنى يالىغاندىن كورە، جەڭدە ئۆلگىنىم ياخشىراق" دەپ
جاۋاپ بەرگەن.

ئارقىدىنلا قۇچاغلار شىما جەڭ باشلىنىپ كەتكەن.
ئەزىمقۇل بەئەينى ساراڭدەك ئۆزىنى جەڭگە ئاتقان. ئۇ
تەسلىم بولۇش ھەققىدىكى تەكلىپلەرنىڭ بىرىنىمۇ قوبۇل
قىلمىغان. يارىلىنىپ يەردە يېتىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن
ھەدەپ مىللىتى ئېتىۋەرگەن، ئارقىدىنلا تىزلىنىپ تۇرۇپ
قىلىچۈزلىق قىلغان. ئاخىر بىر قالماقنىڭ چەنلەپ ئاتقان
ئوقيا ئوقى تەككەندىن كېيىن يىقىلىپ كوزى يۇمۇلغان. ھىلىقى
پاناست ئۆز قول ئاستىدا قېپقالغان بىر يۈزچە ئادىمى
بىلەن مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چىقىپ كېتىشكە مۇۋەپپەق بولغان.

خەنزۇلار مەچۈەننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە قاراپ ھەركەتلەندى.

خەنزۇ قوشۇنلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىگىنى كۆرگەن مىڭلىغان تۈڭگانلار ئۆز يۇرتلىرىنى تاشلاپ ياقۇپبەگنى پانا تۇتۇپ، قەشقەرىيە تەرەپىگە قېچىشقا باشلىدى. ياقۇپبەگ ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرىنى چېگرىدىكى بەزى شەھەرلەرگە ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە ئۇلاردىن 10 مىڭدەك ئادەمنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، كورلىنىڭ ئامانلىق ساقلاش قىسىملىرىنى تۇتۇۋالدى.

1876 - يىلى چىنقې 1877 - يىلى كىرگەن قىش پەسلىدە، ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ ھەربى ھەركەتلىرىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ چاغدا ياقۇپبەگنىڭ ئاساسىي قوشۇنلىرى خەنزۇلار بىلەن تېخى رەسمىي تۇتۇش-مىغان ئىدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ ھەربى لازىمەتلىكلىرىنىڭ كەمچىل ئىكەنلىگىنى ھىس قىلدى، شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇرۇش-قۇرۇلۇش قوشۇنلىرىنى ئارقىغا چېكىندۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

داۋانچىڭ داۋىنى جەڭ قىلىۋاتقان ھەر ئىككى تەرەپنى ۋاقىتتىنچە ئايرىپ تۇراتتى. ئۇرۇمچىدە شەھەرنى ساقلاپ ياتقان خەنزۇلارنىڭ 6000 كىشىلىك تۇرۇش-قۇرۇلۇش قوشۇنى بار ئىدى. داۋانچىڭدا ياقۇپبەگنىڭ تۈركلەنكە مىللىتى ۋە كەينىدىن ئوقلىنىدىغان 2 زەمبىرەك بىلەن قوراللانغان 800 كىشىلىك تۇرۇش-قۇرۇلۇش قوشۇنى بار ئىدى.

شۇ قىشلىقى ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنلىرى يەنىلا تۇتۇق-لانماي تۇرىۋەردى. قوشۇندىن قېچىپ كېتىدىغانلار بارغانسېرى كۆپەيدى، جەڭچىلەرنىڭ كۈرەش ئىرادىسى ئاجىزلاپ

كېتىۋەردى. قوشۇندىن قاچقانلارنىڭ ئارىسىدا ھەتتا ياقۇپ -
 بەگنىڭ يېتىملىرىمۇ بار ئىدى. مەسىلەن، دەسلەپتە قاچقان -
 لارنىڭ ئارىسىدا خەنزۇلار دەۋرىدە كەلپىنگە ھاكىم بولغان،
 كېيىن ياقۇپبەگ دەۋرىدە ئاقسۇدا يۈز بېشى بولغان سىدىق -
 بەگ، خەنزۇلار دەۋرىدە ئاقسۇنىڭ يار بېشى، جام دېگەن
 يەرلىرىگە مىراپ بولغان باخشى مىراپبەگ دىگەنلەرمۇ بار
 ئىدى. بۇ ئىككىيلەن تۇرپان ئارقىلىق خەنزۇلار تەرىپىگە
 ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى. ئۇلار خەنزۇ چېرىكلىرىنىڭ باش
 قوماندانى شۈي شۈيگۇڭنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى.
 شۈي شۈيگۇڭ سىدىقبەگنى كېيىنچە قەشقەرگە، باخشى
 مىراپنى يەركەنگە ① ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى. مۇشۇ ئىككى
 ئادەمنىڭ يامان تەسىرىدە، 1876 - ۋە 1877 - يىللىرى
 قىشتا ياقۇپبەگنىڭ خەزىنە بېگى ھوشۇر ئاخۇن خىتاي ②
 دېگەن ئادەم خەزىنىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ ھەممىسىنى
 ئېلىپ، 41 ئەسكەرنى باشلاپ خەنزۇلار تەرىپىگە قېچىپ
 كەتتى. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا كۇچا ۋە قەشقەر ھاكىملىرىنىڭ
 ئىسلىرى، ياقۇپخاننىڭ ئىنىسى يەنى ياقۇپبەگ تەرىپىدىن
 ئىستامبۇلغا ئەۋەتىلگەن ئەلچى، ھازىر تاشكەنتتە تۇرۇۋات -

① ئېھتىمال بېرىلمەكچى بولغان مەنسەپ - ئەمەل بولسا

كېرەك. - ئاپتوردىن.

② ياقۇپبەگنىڭ ھوزۇرىدا ئىشلەيدىغان ھوشۇر مەھرەم

دەيدىغان بىر خەنزۇ بالىسى بار بولۇپ، ياقۇپبەگ ئۇنىڭغا
 بەكمۇ ئىشىنەتتى. ياقۇپبەگ 40 ئاتقا ئالتۇن - كۈمۈش ئارتىپ،
 ئۇلارنى توقسۇنغا ھەققۇلىبەگنىڭ يېنىغا ئەۋەتكەندە، مەزكۇر ھوشۇر
 خىتاي ئۇرۇمچىگە خەنزۇلارنىڭ يېنىغا قېچىپ كېتىدۇ. - تەھ -

رىدىن.

ئەمىرخان قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەرمۇ ئۆزلىرىنى خەنزۇ-
لارنىڭ قوينىغا ئاتتى. 1876 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1877 -
يىل 2 - ئايغىچە (كونا يىل ھىساۋى بويىچە) ئارىلىقتا
يەنە 400 دەك ئەسكەرمۇ قېچىپ كەتتى.

شۇ يىلى قىشتا، بەدولەت يۇقۇرقىدەك زىيانلارنى
تارتقاندىن سىرت، يەنە باشقا ئوڭۇشسىزلىقلارغىمۇ ئۇچرىدى.
ئۇ توقسۇندىن داۋانچىڭغا بارىدىغان يول ئۈستىدىكى
ساييۇپۇ دىگەن جايغا سالدۇرغان ھەربى ئىسكىلاتقا ئوت
كېتىپ، ئىسكىلاتتىكى ھەربى لازىمەتلىكلەر، ئوق - دورى -
لارنىڭ ھەممىسى كويۇپ كەتتى. بۇ ئىسكىلاتتىكى 80 مىڭ
چارەك (1 مىليون 440 مىڭ قاداق) چامىسىدىكى ئۇن
ۋە 17 مىڭ چارەك (306 قاداق) چامىسىدىكى ئاشلىق
پۈتۈنلەي كويۇپ نابۇت بولدى. كىشىلەرنىڭ پەرىزىچە،
چوقۇم بىرسى ئوت قويۇۋەتتى دەپ قارالغان بولسىمۇ،
لېكىن ئوت كېتىشنىڭ سەۋدۇى ئېنىقلانماي شۇ پېتى
قېلىۋەردى.

ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمىھالىغا ئائىت بەزى قوشۇمچىلار ①
ئا. ن. كوروپاتكىن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ھەربى ژور-
نال» غا بېسىلغان «قەشقەرىيەنىڭ ئومۇمى ئەھۋالى توغرى-
سىدا» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدا، ياقۇپبەگنىڭ ھەمسۆھبەتلىرىد-
ىن بىۋاسىتە ئىگەللىگەن ماتىرىياللارغا ئاساسەن، بۇ مەشھۇر
زاتنىڭ تەرجىمىھالىنى تەپسىلى ۋە قىزىقارلىق قىلىپ
تەسۋىرلىگەن ئىدى. ئەمما بۇ ماقالىدا بەزى خاتالىقلارغىمۇ
يول قويۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ خاتالىقلار روسسىيىدە

① تەپسىلىي ئەھۋاللار مۇشۇ باپنىڭ بېشىدا سوزلەندى -
ئىنگىلىزچە تەرجىماندىن.

قەشقەر قىلىنغان باشقا ماتىرىياللاردىمۇ بىر قانچە قېتىم تەك
 رارلاندى. ماقالىدا ياقۇپبەگنىڭ ئاقمېچىتىگە ھاكىم بولۇپ
 تەيىنلەنگەندىن كېيىن، 1853-يىلى ئاز سانلىق كىشىلەر
 بىلەن بىرلىكتە قۇدرەتلىك روسىيە قوشۇنىغا قارشى باتۇر-
 لارچە كۈرەش قىلىپ، قەلئەنى قوغداپ قالغانلىقى بايان
 قىلىندۇ. ئەمىلىيەتتە بولسا، ياقۇپبەگ ئۇ چاغدا ھاكىم ئە-
 مەس، بەلكى تاشكەنتنىڭ ھاكىمىغا قارايدىغان بەگ ئىدى.
 1853-يىلى ئادىيۇتانت گېنېرال پروۋىسكىنىڭ يېتەكچىلى-
 گىدە روسىيە قوشۇنى ئاقمېچىتنى قورشىۋالغان ۋە كېيىن
 شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ بېسىۋالغاندا، ياقۇپبەگ بۇ قەلئە-
 دە يوق ئىدى. ھەتتا 1852-يىلى 7-ئاينىڭ 20-كۈنى
 (8-ئاينىڭ 1-كۈنى) پولكوۋنىڭ بىلارامبېرگ ئاقمېچىتىگە
 ھۇجۇم قىلغانىدىمۇ، ياقۇپبەگ ئۇ يەردە يوق ئىدى. ياقۇپ-
 بەگ پەقەت 1852-يىلى 3-ئاينىڭ 4-كۈنى (16-كۈنى)
 ئارال قەلئەسىنىڭ يېنىدىكى ئاقئېرىق دېگەن يەردە روس-
 يە قوشۇنى بىلەن توقۇرۇشۇپ قالغاندىلا رۇسلار بىلەن ئې-
 لىشىپ كۆرگەن ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇنى رۇسلارنىڭكىدىن ئون
 ھەسسە كۆپ بولسىمۇ، لېكىن جەڭ ئۈستىدە زور چىقىم
 تارتىپ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان. دېمەك، ياقۇپبەگ ھېچقان-
 داق ئالاھىدە قەھرىمانلىق كۆرسەتمىگەن. بۇ ئارىدىن ئۇ -
 زۇن ئۆتمەيلا ياقۇپبەگ ئاقمېچىتتىن يۆتكەپ كېتىلگەن ئىدى.
 مەن توۋەندە ئۆزەمنىڭ ئۆتكەن 15 يىل جەريانىدا
 ئېلان قىلغان نۇرغۇن ماقالىلىرىمدىكى ياقۇپبەگنىڭ ئاقئېرىق-
 تا قىلغان جېڭىگە ۋە ئاقمېچىتتىكى ئىشلىرىغا دائىر ئەھ-
 ۋاللارنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن:

تەخمىنەن 1850-يىللار ئورنىبۇرگدا، قوقان خانلىقى-

دىكى ئاقمېچىت قەلئەسى توغرىسىدا ۋە بۇ قەلئەنىڭ بېگى ياقۇپبەگنىڭ قول ئاستىدىكى ئاتارمەن - چاپارمەنلىرىگە بۇي-رۇق بېرىپ، روسىيە تەۋەلىكىدىكى قىرغىزلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلىقى ھەققىدە سۆز - چۈچەك تارقالغان ئىدى.

ئورنىبۇرۇنغا قارايدىغان ئەخمەت جانتورمىن رايونىدىكى قىرغىزلار ئولۇسىنىڭ ھوكۇمرانى، ئەينى زاماندىكى قىرغىزلار ئىچىدىن چىققان ئەڭ ئوقۇمۇشلۇق زات سۇلتان ئوز خېتىدە ياقۇپبەگ ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن ئىدى: "ئۇ ئەتە ئوزنىڭ قايسى خوشنىسىنىڭ مېلىغا چاپقۇن قىلىدىغانلىغىنى بىلمەيدۇ. ياقۇپبەگ تاشكەنتتىكى قوشبېگىگە بېقىندۇ، شۇڭا ئۇ قوشبېگىنىڭ مۇددىسى بويىچە ئىش قىلىدۇ، ئەگەر قوشبېگىگە پۇل لازىم بولۇپ قالسا، ئاقمېچىتنىڭ بېگى دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ قىرغىزلارنى چاپقۇن قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ كېلىدۇ. بۇلاڭچىلار ئالدىدا ئەلھوكمۇللا دەپ قول قوشتۇرۇپ تۇرماقتىن باشقا چارە يوق، شۇنداق قىلغاندىلا، بېشىڭ ئامان قالىدۇ."

1849 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا، قىرغىز - قىپچاق قوۋمىدىن تەشكىل قىلىنغان يۈز كىشىلىك ئاقمېچىت باسمىچىلىرى بۇخارا بېيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئالاتاۋ قاراۋۇلخانىسىغا ئاتلىق باستۇرۇپ كېلىپ بۇلاڭچىلىق قىلغان. ئۇلار قىرغىزلارنىڭ باغىنالىق قەبىلىسىگە قاراشلىق يىلقىلارنى ھەيدەپ كەتكەن ۋە سېبرىيىلىك كازاكلاردىن بىر قىسىم كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىپ ئېلىپ كەلگەن ئىدى. تۇتقۇن قىلىنغانلاردىن مىليۇ - شىن ۋە باتارىشكىنلار 1852 - يىلى قوقان تۇرمىسىدىن قېچىپ كەلگەندىن كېيىن، مۇنۇلارنى سۆزلەپ بەرگەن ئىدى: "ئۇلار بىزنى 19 - دېكابىردا ئاقمېچىتكە ئېلىپ باردى."

ياقۇپبەگ باسمىچىلارنىڭ شۇ قېتىمقى ھەركىتىدىن ھەممىنى بولغانلىغىنى بىلدۈردى. ئەمما ئۇ، كازاكلارنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇپ كەلمەپسىلەر، دەپ قىرغىزلارغا كايىدى. بۇلاپ كېلىنىگەن يىللىقنىڭ يېرىمىنى ئۆزىگە ئېيىقلىپ، قالغانلىرىنى باسمىچىلارغا بېرىۋەتتى.

1850 - يىلى 16 - فېۋرال (28 - فېۋرال) كېچىسى، ئاقىمېچىتىلىك بىرتۇركۇم باسمىچىلار ئالار قەلئەسى ئەتراپىدىكى 20 دەك قىرغىز ئاۋۇلى (كەنتى) نى بۇلاپ، 6 ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ۋە 1.000 تۇياق ئات، 25.000 تۇياق قويىنى ھەيدەپ كەتكەن.

شۇ يىلى 25 - ئاۋغۇست (6 - سېنتەبىر) كېچىسى، 400 دەك ئاقىمېچىت باسمىچىلىرى بۇخارا بېيىنىڭ باشلامچىلىقىدا قازال ئەتراپىدىكى بىر قىسىم چارۋىچى قىرغىزلارنى بۆلىنەن، ئۇلار 11 ئادەمنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، 934 ئات، 555 توگە، 139 كالا، 20 مىڭ 800 قويىنى ھەيدەپ كەتكەن. ئارال قورغىنىنىڭ قوماندانى مايۇردامىس باسمىچىلارنىڭ شۇ قېتىمقى تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدىن ئوچ ئېلىش يۈزىسىدىن 9 - سېنتەبىر (21 - سېنتەبىر) دە ھەربى ھەركەت قوللىنىپ، ياقۇپبەگنىڭ قولىدىكى قوشقورغان قەلئەسىنى بېسىۋالدى ۋە بۇزۇپ تاشلىدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، بىر تۈركۈم قوقانلىقلار قوشقورغانغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئۇيەرگە يېتىپ كەلدى.

1852 - يىلى فېۋرالدا ئاقىمېچىت باسمىچىلىرى قازاقۇماققا ئوتاق تېكىپ جايلاشقان روسىيە قىرغىزلىرىنىڭ 2.500 ئات، 1900 توگە ۋە 70 مىڭ 600 قويىنى ھەيدەپ كەتكەن. روسىيە قىرغىزلىرىدىن تەشكىللەنگەن 90 كى

شېلىك بىر ئەترەت ئۇ باسمىچىلاردىن ئۈچ ئېلىش يۈزىدىن، چولۇقساي ئەتراپىدا ئوتاق تىكىپ ئولتۇرغان قوقانلىق قىرغىزلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان.

1852-يىل 3-مارت (15-مارت) كۈنى كېچىسى يەنە بىر بولۇك باسمىچىلار ئاقئېرىقلىق چارۋىچى قىرغىزلار-نىڭ 100 ئاۋۇلىنى بۇلاپ كەتكەن. بۇ باسمىچىلارغا ياقۇپ-بەگ بىۋاستە يىتەكچىلىك قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە جو-لۇق، ئاقبېچىت، قومۇشچىن، قوشقورغاننىڭ ئادەملىرى، خە-ۋەلىك خوجىنىيازنىڭ ئادەملىرى ۋە جولۇق قورغىنى ئەتراپىدىكى چارۋىچى قىرغىزلار بار ئىدى. قوقانلىقلاردىن 10000 ئادەم، خەۋەلىكلەردىن 150 ئادەم بار ئىدى. خەۋەلىكلەر ئوز ئىچىدىن بىر تەرەپكە قېچىپ كەلگەن سۇلتان ئىرمۇھەممەت قاسىموۋنى تۇتۇپ كېتىش ئۈچۈن، مۇشۇ باس-مىچىلارغا قاتناشقان ئىدى. ئۇلار قومۇش قىرغانغا يېغىلىپ سىر دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، دەريانىڭ ئوڭ قىرغى-غىنى بويلاپ ئالغا ئىلگىرىلىدى.

ئارا قورغىنىنىڭ قوماندانى مايور ئىنگىمان ئاقئېرىق قورغىنىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، شۇ كۈنى كېچىسىلا 22 پىيادە ئەسكەر، 74 كازاكنى بىر دانە گائۇبىتسار^① بىلەن باشلاپ ئاتىلىق يولغا چىقتى. ئەتىسى ئۇلارغا يەنە 17 قىرغىز قوشۇلدى. ئۇ-لار چۈشتىن كېيىن سائەت 4 تە ئاقچى بۇلاق دېگەن يەر-دە باسمىچىلار بىلەن ئۇچراشتى. مايور ئىنگىمان دەرھال گائۇبىتسانى قۇرۇپ ئوت ئېچىشقا بۇيرۇدى. باسمىچىلار

① گائۇبىتسا قىسقا سىتۋوللۇق بىر خىل زەمبىرەك. —مۇ .

دەرھال تارقىلىپ، مايور ئىنگىماننىڭ قوشۇنىنى قەۋەتمۇ-
قەۋەت قورشىۋالدى ۋە مىلىتىقلىرىدىن ئوت ئېچىشقا باشلى-
دى. لېكىن مايور ئىنگىمان قوشۇنىنىڭ گائۇبىتسا ۋە مىل-
تىقلىرىدىن ئېتىلغان ئوقلار باسمىچىلارنى چېكىنىشكە مەجبۇر
قىلدى. لېكىن شۇنداقتىمۇ باسمىچىلارنىڭ كويچىلىگى بۇ
كىچىككىنە رۇس قوشۇنىنىڭ يېنىغا ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ
كازاكلار بىلەن قېلىچۋازلىق قىلىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولدى.
جەڭ تاكى گۇگۇم چۈشكەنگە قەدەر داۋاملاشتى.

ئىككىنچى كۈنى سەھەردە، بۇ باسمىچىلار ئۆزلىرى بۇ-
لاپ كەلگەن بىرقىسىم چارۋا-ماللىرىنى ھەيدىگەن پېتى
قوشقورغانغا قاراپ تىكشۈەتتى. قوقانلىقلار 100 تۈگە، 2000
قوينى ئېلىپ قاچتى، خىۋەلىكلەر 6 تۈگە، 300 قوينى ئې-
لىپ قاچتى. رۇسلار قېپقالغان 53 مىڭ قوي ۋە بىر نەچچە
چە ئات، كالىنى زىيانغا ئۇچرىغان قىرغىزلارغا تاپشۇرۇپ
بەردى. 4-مارت (16-مارت) كۈنى يۈز بەرگەن بۇ ۋە-
قەدە بىز تەرەپتىن 4 ئادەم يارىلاندى. باسمىچىلاردىن
100 قوقانلىق، 3 خىۋەلىك ئۆلدى، نۇرغۇنلىرى يارىلاندى.
يارىدارلار ئىچىدە بۇخارا بېيىمۇ بار ئىدى.

ياقۇپبەگ ئەگەر رۇس قوشۇنىغا دۇچ كېلىپ قالغان
بولسا، ئۇنداق ئالدىراپ-تېنەپ چېكىنىمىگەن بولاتتى. ياقۇپ-
بەگ رۇس قوشۇنىنىڭ جەڭدە كۆرسەتكەن باتۇرلۇغىدىن ۋە
رۇسلارنىڭ سىر دەرياسىنى بويلاپ كېلىپ ئۇنىڭ قارانچۇق
سىز قالغان قاراۋۇلخانلىرىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىشىدىن
قورقاتتى.

ئاقبېرىقتا بولغان جەڭدىن كېيىن، ياقۇپبەگ ئاقبېرىقتا
كە يۈتتەپ كېتىلدى. ئۇ بۇ يەردىن كېتەر ۋاقتىدا ئۆز

يېنىدىكى ھەمىرلىرىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ 11-
ئاپرېل (23-ئاپرېل) كۈنى تاشكەنتكە يېتىپ كەلدى. شۇ
چاغلاردا تاشكەنتتە تۇرۇشلۇق سودىگەر كلۇچارىۋنىڭ خاتى-
رىسىدە بايان قىلىنغانىدەك، "ياقۇپبەگ 20-ئاپرېل (2-
ماي) كۈنى تاشكەنتنىڭ ھاكىمى نارمۇھەممەتكە 1.000 دۈ-
كاتلىق سوغا ھەدىيە قىلدى".

ياقۇپبەگ كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، پولكوۋنىڭ بىلارام-
بېرگىنىڭ قوماندانلىقىدىكى ئاقمېچىت جازا ئەترىدىگە قات-
ناشقان بۇنىچ ئوسمولىۋسكى يەرلىك ئاھالىدىن قوقانلىقلار-
نىڭ ئاقمېچىتتە تۇرغان چاغلىرىدا ئەتراپتىكى قىرغىز دىخان-
لىرى ۋە چارۋىچىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە دائىر
ناھايىتى قىزىقارلىق بىر قىسىم ئەھۋاللارنى ئىگەللىگەن ئى-
دى. بىز بۇ ئەھۋاللاردىن ئاسىيانىڭ نادان، زالىم خانلىرى-
نىڭ ئاسارىتى ئاستىدا، خەلق ئۈستىدىكى ئازاپ-ئوقۇبەت-
لەرنىڭ قانچىلىك دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز.
ئوسمولىۋسكى مۇنداق يازىدۇ: "قوقانلىقلار قىرغىزلار-
دىن يىغىۋېلىنىدىغان باجلارنى زاكات بېجى (چارۋا بېجى)
ۋە خىراجەت بېجى (ئاشلىق بېجى) دەپ ئىككى تۈرگە
ئايرىغان.

قوقانلىقلار بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ شەرىئەت ھۆكۈ-
مىگە، يەنى زاكات (چارۋا بېجى) بارلىق چارۋىلارنىڭ 4 تە
1 ئۇلۇشىدىن ئاشماسلىق دېگەن بەلگىلىمىسىگە خىلاپلىق قى-
لىپ، قوراللىق بېسىم ئارقىلىق ھەركۈنى ھەر ئائىلىدىن 6
قوي ئالاتتى، ھاللىقراق ئائىلىلەردىن ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ
ئالاتتى. قىرغىزلارنىڭ باجگىرلارغا بېرىدىغان "سوغا-سالام"
لىرى تېخى باجغا ھىساپلانمايتتى.

قۇقانىلىقلار ئاشلىقنىڭ 3 تىن 1 ئۇلۇشىنى باجغا ئېلىۋالاتتى. ئۇلار قورغان ئەتراپىدىكى چارۋىچى قىرغىز-لاردىن ئېلىنىدىغان خىراجەت بېجى ئاشلىق ئورنىغا كۈمەچ-نان ۋە ئاتىلا ئالاتتى. خىراجەت بېجى يەنە تېخى ئوتۇن-ياغاچ، ياغاچ كومۇرى ۋە ئوت-چوپ باجلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. قۇقانىلىقلار ھەر يىلى ھەر بىر ئۆيىدىن 24 تاغاردىن ياغاچ كومۇرى، 4 ھارۋا سۈكسۈك ۋە 1000 باغ پىچان ھەم قۇرۇق ئوت-چوپ ئالاتتى. قورغاندىن يىراق جايلاردا چارۋا مال باقىدىغان قىرغىزلاردىن ئۆزلىرى بى-كىتكەن باھا بويىچە قارامال ياكى ئاشلىق ئالاتتى. قىرغىزلار زاكات بېجى ۋە خىراجەت بېجى تۈلىگەندىن باشقا، يەنە تۈۋەندىكى سېلىقلارنىمۇ كۈتىۋېلىشكە مەجبۇر ئىدى:

قۇقانىلىقلار ئۈچۈن ئېتىزلارنى ھەقسىز تېرىپ بېرىش، باغ-باراڭلارنى ھەقسىز پەرۋىش قىلىش، قورغان ۋە شۇنىڭدەك باشقا ئىنشائاتلارنى رېمونت قىلىشقا ئوخشاش ئىشلارنى ھەقسىز قىلىپ بېرىش؛ ھەر ئايدا ھەر بىر ئۆيىدىن بىر ئادەم چىقىپ ئۇلارغا ھەقسىز ئىشلەپ بېرىشى كېرەك ئىدى. چەت-ياقا جايلاردىكى قىرغىزلار قارا مال تاپشۇرسىلا بۇنداق مەجبۇرى ئەمگەكتىن ئازات قىلىناتتى.

قىرغىزلار ھەر يىلى قەلئە-قاراۋۇلخانلىرىنىڭ ئې-غىل-قوتانلىرىنى 6 قېتىم تازىلاپ بېرىدىكەن ئۇلار ئۇدۇل كەلگەنلا ئادەمنى تۇتۇپ كېلىپ بۇنداق ھاشارغا سېلىۋېتىرىدىكەن.

ئەگەر ئۇرۇش بولۇپ قالسا، ساغلام قىرغىز ياشلىرى-

نىڭ ھەممىسى ئۇقتۇرۇشنى تاپشۇرۇۋالغان ھامان ۋەزىپە ئو-
تەش مۇددىتىنىڭ قانچە ئۇزۇن بولۇشىغا قارىماي، ئوز خى-
راجىتى بىلەن ئوز يېنىدىن ئات چىقىرىپ، ھەربى ۋەزىپە
ئوتەشكە بېرىشى شەرت ئىكەن.

قوقانلىقلارنىڭ ئۇشتۇمۇت ھۇجۇمى نەتىجىسىدە، باج
ۋە ئالۋاك - ياساقلار بارغانسېرى ئېغىرلاشماقتا. ئەيش - ئىش-
رەتلىك چىرىك تۇرمۇشقا بېرىلىپ كەتكەن يالقاۋ قوقانلىق-
لار ھەمىشە قىرغىز ئاۋۇللىرىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇلارنىڭ
خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ئىپپەت - نومۇسىغا تەگمەكتە ياكى شەرىئەت-
مە خىلاپلىق قىلىپ، قىرغىز قىزلىرىنى ئوز نىكاھىغا ئالماقتا.
”يۇقۇرقى ئىشلارنىڭ كاساپىتىدىن، قوقان قىرغىزلىرى
نىڭ كۈنى يوقسۇللۇق، قاشاقلىق ئىچىدە ئۆتمەكتە“.

ھوكۇمرانلار بىلەن مەھكۇملار ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق
مۇناسىۋەت شەرقتە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت. ئاسىيادىكى مۇت-
لەق كويچىلىك ئەللەرنىڭ خانلىرى مۇشۇنداق مۇناسىۋەتنى
ھەرخىل دەرىجىدە يېتىشتۈردى. ياقۇپبەگمۇ بۇنىڭدىن مۇس-
تەسنا ئەمەس ئىدى. ئۇ بىچارە چارۋىچىلارنى ئىمكانىيىتى-
نىڭ بېرىچە شۇلۇپ يىيىش ئۈچۈن، ئاقمېچىتنىڭ مەمۇرى
ھوقۇقىنى باشقىلارغا ئوخشاشلا ئوز قولىدا چىڭ تۇتۇپ
كەلدى. لېكىن ئۇ قىرغىزلارنىڭ كوچۇپ تارقىلىپ كېتىشىدىن
قورقۇپ، بىر تۈركۈم قىرغىزلارنى ئوز ئەركىگە قويۇۋەتتى.
چۈنكى ياقۇپبەگ مۇشۇنداق قىلىمسا، روسىيە تەۋەلىگىدىكى
قىرغىزلارغا باسمىچىلىق قىلىدىغان بىر تۈركۈم باندىتىلار-
دىن ئايرىلىپ قالاتتى، شۇڭا ياقۇپبەگنىڭ ئاقمېچىتنىكى قىل-
مىشلىرىدىن ئەنە شۇنداق خۇلاسىگە كەلمەي مۇمكىن ئە-
مەس. ئۇنىڭ ئاقمېچىتنىكى قىلمىشلىرى سىياسى جەھەتتىن

قۇقانلىقلار ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى بىز روسسىيلىكلەر ئۈچۈن پايدىلىق بولدى. دىمەك، ئۇ بىزنىڭ تەيىنى زاماندا خىۋە-گە قاراتقان دىققەت-ئېتىۋارىمىزنى قۇقانغا جەلپ قىلغان تۇنجى كىشىدۇر. ئۇ يەنە سىر دەرياسىغا قاراپ ئىلگىرىلە-ۋاتقان بىزنىڭ بىردىنلا ئاقىمىچىت، تۈركىستان، تاشكەنت ۋە قۇقان تەرەپلەرگە بۇرۇلۇپ، بۇ جايلارنى بېسىۋېلىش-مىزغا سەۋەبچى بولغان تۇنجى كىشىدۇر. يەنە كېلىپ، بىزنى دەۋر-نىڭ تارىخىي تەرەققىياتى زىممىمىزگە يۈكلىگەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەسىلىسىنى بىر مىنۇتمۇ كېچىكتۈرمەي بىر تەرەپ قىلىشقا ئۈندىگەن تۇنجى كىشىدۇر.

ئا. ماكسىيېۋ

يەتتىنچى باپ

قەشقەرىيەنىڭ ھەربى قوشۇنى، ھەربى قوشۇن -
نىڭ تەشكىلى تۈزۈلۈشى، تەمىناتى، قورال -
يىراق ئەھۋالى، تەلىم - تەربىيىسى ۋە ھەربى ۋە -
زىيە ئوتەش خاراكتىرى، ئەسكەرلىرىنىڭ سانى ۋە
1877 - يىل 1 - فېۋرال (13 - فېۋرال) كۈنىدە -
كى ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى ھەم يۇقۇرقىلاردىن
چىقىرىلغان خۇلاسە.

قەشقەرىيەدە دائىملىق ئارمىيە قۇرۇش يولىدىكى
تۆتىنچى ئورۇنۇش مۇشۇ ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى، خوجا
ۋەلىخان تورە بۇ دولەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغدا
باشلانغان ئىدى. 1857 - يىل 4 - ئايدا، ۋەلىخان تورە
قوۋاندىن ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن بىرنەچچە يۈز مۇساپىر
ۋە بىر قىسىم قارا قىرغىزلارنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەر
شەھرىنى بېسىۋالدى. ئۇ بۇ يەردىكى خەنزۇلارنى قىرىپ
تاشلىغاندىن كېيىن، ئۆزىنى قەشقەرىيەنىڭ خانى دەپ
ئېلان قىلدى. قەشقەر ۋە قەشقەر ئەتراپىدىكى جايلارمۇ
ئۇنىڭ خانلىق سەلتەنىنى ئېتىراپ قىلدى. ئۇنىڭ بۇنداق
تېز سۈرئەتتە غەلبە قىلىشى، ئۇنىڭغا يېڭى - يېڭى ھىمايە -
چىلەرنى كۆپەيتىپ بەردى. ھىمايىچىلەر ئارىسىدا يەركەز -
لىكلىرى، خوتەنلىكلەر، ئاقسۇلۇقلار ھەتتا قىسمەن قارا قىر -
غىزلار، قوۋانلىقلارمۇ بار ئىدى. خەنزۇلار ئۆز ئادىتى

بويىچە قەلئە ئىچىگە بېگىلىۋېلىپ، ياردەمگە ئەسكەر ئەۋە-
 تىلىشىنى كۈتكەن بولسىمۇ، لېكىن ياردەمچى قوشۇن يېتىپ
 كېلەلمىدى. ۋەلىخان تورە مۇشۇ پۇرسەتتە ئۆز قوشۇنىنى
 تەشكىللەشكە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كىرىشىپ كەتتى. ئۇ
 ئەسكەرلىككە كىرىشنى خالىغان ئادەملەردىن قورال تۇتالايدى-
 دىغانلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز قوشۇنىغا قوبۇل قىلىۋەردى.
 ھەر 500 ئادەمنى بىر تۇغ قىلىپ تەشكىللەپ، ھەر بىر
 تۇققا بىردىن پانىسات قويدى. ۋەلىخان تورە ئۆز قوشۇنىنى
 پىيادە قىسىم ۋە ئاتلىق قىسىم دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىدى.
 بۇ ئەسكەرلەرگە ئالاھىدە فورما بويىچە لايىھىلەپ تىكتۈ-
 رۇلگەن كىيىم كىيىدۇردى. ئۇلارغا تەرتىپلىك، بىر تۇتاش
 كوماندا ئاستىدا ھەركەتلىنەلەيدىغان قىلىپ تەلىم بەردى.
 ئەسكەرلەر خىلمۇ خىل قورال - ياراقلار بىلەن قوراللاندۇ-
 رۇلغان بولۇپ، ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ
 بىر قىسمى پىلىك بىلەن ئوت ئالدۇرۇلىدىغان چاقماقلىق مىل-
 تىقلار بىلەن قوراللاندۇرۇلغاندىن سىرت، قالغان كۆپچىلىگى
 نەيزە، ئۇچار نەيزە، خەنجەرلەر بىلەن قوراللاندۇرۇلغان ئىدى.
 ئەمما ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۆز ئىختىيارى بىلەن
 ۋەلىخان تورىنىڭ قوشۇنىغا كىرىدىغانلار ئازىيىپ كېتىپ
 ئىبھتىياجنى قاندۇرالمىي قالغانلىقتىن، قەشقەر شەھرىدىن
 ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى جايلاردىن ئەسكەر بولۇشقا شەرتى
 توشقانلىكى ياشلارنىڭ ھەممىسىنى ئەسكەرلىككە ئېلىش چا-
 رىسىنى قوللىنىشقا توغرا كەلدى. بۇ چارە قوشۇندىكى
 ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى ئاشۇرغان بولسىمۇ، ئەمما پۇقرالارنى
 قاتتىق نارازى قىلدى. نەتىجىدە ۋەلىخان تورىنىڭ ئار-
 مىيىسىنىڭ سۈپىتى تېخىمۇ تۈۋەنلەپ كەتتى. پۇقرالار قو-

شۇننى يېڭى ئەسكەر بىلەن تەمىنلىگەننىڭ سىرتىدا، يەنە ئات - ئۇلاق، ئوزۇق - تولۇك، يەم - خەشەك ۋە ئوتۇن - ياغاچلار بىلەن ھەقسىز تەمىنلەشكە مەجبۇر ئىدى. ھۇ - نەۋەنلەرنىڭ ھەممىسى ھەربى قىسىملار ئۈچۈن كىيىم - كېچەك ۋە قورال - ياراق ئىشلەپچىقىرىشقا سەپەرۋەر قىلىندى. قەشقەر شەھرىدە قۇرۇلغان بىر قۇيۇمچىلىق كارخانىسىغا بىر ئاۋغان باشچىلىق قىلاتتى. بۇ قۇيۇمچىلىق كارخانىسىدا سەككىز زەمبىرەك قۇيۇلدى. زاۋۇتتا مىس يېتىش - ھىگەچكە، ۋەلىخان تورە ئاھالە ۋە چەتئەل سودىگەرلىرىنىڭ قولىدىكى مىس قاچا - قۇچىلارنىڭ ھەممىسىنى يىغىۋالدى. قۇيۇلغان توپ - زەمبىرەكلەر توپچى قىسىمغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. لېكىن توپچى قىسىملارنىڭ باشقۇرۇلۇشى بەكمۇ ناچار ئىدى.

ۋەلىخان تورىنىڭ 4 ئايلىق تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا، قەشقەرىيەدە خېلى جەڭگىۋارلىققا ئىگە بىر قوشۇن قۇرۇپ چىقىلدى. ۋەلىخان تورە مۇشۇ قوشۇنغا تايىنىپ خەنزۇلار بىلەن بىر تۇتۇشۇپ باقماقچى ئىدى. بۇ چاغدا خەنزۇلار ئاقسۇ، كۇچا، غۇلجىدىن قەشقەرگە قاراپ لەشكەر تارتىپ گېلىۋاتاتتى. خەنزۇلار بىلەن بولغان تۇنجى قېتىملىق ئۇرۇشتىلا ۋەلىخان تورىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ۋەتەنرىگى چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ كارغا كەلمەيدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. ۋەلىخان تورىنىڭ ئەسكەرلىرى خەنزۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى كۆرە - كۆرمەيلا دەككە - دۈككە چۈشۈپ، قېچىپ كېتىشكە باشلىدى. ۋەلىخان تورە بىلەن ئۇنىڭ مۇرىتلىرىمۇ قاچاق - لارنىڭ كەينىدىن قېچىشقا مەجبۇر بولۇپ، شۇ قاچقان پە - تىچە قوقانغا ئارانلا گېلىۋالدى. قەشقەرلىكلەر سېپىلنىڭ

دەرۋازىلىرىنى يوغان ئېچىۋېتىپ، خەنزۇلارنى قارشى ئالدى. كېيىن 1870 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە قەشقەرىيىدە باشلانغان "تۇڭگان يېغىلىغى" دا يەرلىك ئاھالە تۇڭگان قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە خەنزۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىغىغا قارشى كۈرەشكە قاتناشقان ئىدى شۇ چاغلاردا، خەنزۇلار ئۆزلىرىنىڭ قەشقەرىيەدىكى ھۆكۈمرانلىغىنى ساقلاش ئۈچۈن تۇرغۇزغان قوشۇنلىرىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ زور بىر قىسمى قەشقەرىيەنىڭ ئۆزىدىن قوبۇل قىلغان ئىدى.

قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاز ساندىكىلىرىنى ھىساپقا ئالمى - خاندان، قالغانلىرى ئاساسەن تەشكىلسىز ئىدى. بۇ شەھەردىن باشقا شەھەرگە ئادەم ئەۋەتىپ ياردەم بېرىشكە توغرا كەل - مەندە، كۆپىنچە ھاللاردا پەقەت ئۇ يەر - بۇ يەردىن كېلىپ توپلانغان، قورال - ياراقلارنى ناچار، چېچىلاڭغۇ، ئىستىزامسىز ۋە پىداكارلىق روھى كەم ئادەملەر ئەۋەتەتتى.

1863 - يىلى خەنزۇلارغا قارشى كۈتىرىلگەن قوزغى - لاڭ پۈتۈن دولەتكە كېڭەيگەن ئىدى. كىشىلەر تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىۋېلىپ، خەنزۇلارنى قورغان - قەلئەلەرگە بېكى - تىۋېلىشقا مەجبۇر قىلاتتى. قەشقەر شەھرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قىپچاقلاردىن سىدىق بەگ قولغا كىرگۈزۈۋالغان ئىدى. لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ خەنزۇلارغا كۈچى يەتمەيدىغان - لىغىغا كۈزى يېتىپ، تاشكەنت ۋە قوقانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئالىمىقۇلدىن ياردەم سورىدى. 1864 - يىلى ئالىمىقۇل بۇزۇكخان خوجىنى ئۇنىڭغا ياردەم بېرىشكە ئەۋەتتى. شۇ قېتىم بۇزۇكخان خوجا بىلەن بىللە قەش - قەرىيەگە كەلگەنلەر ئىچىدە يەنە باش قوماندانلىق سالا - ھىيىتىگە ئىگە بولغان ياقۇپ بەگ ھەمدە 60 نەچچە ئاتلىق

تەسكەر ۋە باشقا تەۋەككۈلچىلەرمۇ بار ئىدى. ياقۇپبەگ ئاجىز ھەم ئىقتىدارسىز بۇزۇكخاننى تەدرىجى ھالدا بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، قەشقەرنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالدى. كېيىنكى ئون يىل جەريانىدا ئەنە شۇنداق چارىلەر بىلەن كىرىيەدىن تارتىپ خوتەن، يەركەن، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا، كورلا ۋە تۇرپاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن قەشقەرىيەنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا كىرگۈزۈۋالدى.

ياقۇپبەگ دەسلەپتە قەشقەر (يېڭى شەھەر) قورغىنىنى قورشىۋېلىش، يەركەنگە ئىككى قېتىم، خوتەنگە بىر قېتىم يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشلىرىغا قوماندانلىق قىلدى. ياقۇپبەگنىڭ بۇ ئۇرۇشلارغا قاتناشقان قوشۇنى ھەر-خىل مىللەتلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇلار قەشقەردە يەللىنىپ، قارا قىرغىزلار ۋە قوقانلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ياقۇپبەگ قوشۇنىنىڭ قورال-ياراق، كىيىم-كەچەكلىرى ناھايىتى ناچار ئىدى. ئەمما ياقۇپبەگنىڭ ئاخىر قۇدرەت تېپىپ پۈتۈن دولەتنىڭ ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالغانلىقى، پۇقرالار ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى ئارمىيە ئىچىدىمۇ ئۆز دۈشمەنلىرىنى كۆپەيتىۋەتتى.

ياقۇپبەگ يەركەنگە قارشى ئېلىپ بارغان بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغانلىقتىن، ئۆز قوشۇنىدىكى قىپچاقلار ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كۆتەردى. ياقۇپبەگ "بۇ قىپچاق يېغىلىنى" نى باستۇرغاندىن كېيىن، ئارمىيە ئىچىدىكى بۇيرۇققا بويسۇنمايدىغان، غەلىيانچى قارا قىرغىزلارنى پۈتۈنلەي تازىلىۋەتتى.

ياقۇپبەگ زورلۇق ۋە ئالدامچىلىق ۋاستىلىرى بىلەن قەشقەرىيە تەختىنى تارتىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن خەلقنىڭ

رايىنى تېخى جەلپ قىلالىمىغان ئىدى. شۇڭا ئۇ ھاكىمىيەتتىكى يەتتىنچى قولىغا ئالغان بىرىنچى كۈندىن باشلاپلا ئارمىيىگە تاياندى. شۇنىڭ بىلەن، ئارمىيە بۇ دولەتتە ئىستىپاللىق ھۆكۈمران تەبىقىغە ئايلاندى.

ياقۇپبەگنىڭ تەشكىلىي ئاپاراتىدىكى دەسلەپتىكى ئالاھىدىلىكلەر ھېلىمۇ ساقلاپ قېلىنغان. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەقىل دولەتلەر ئۇزاقتىن بۇيان قوللىنىپ كېلىۋاتقان تەشكىلىي ئاپاراتلارنىڭ شەكلىدىن ھېچقانداق پەرقلەنمەيدۇ.

ياقۇپ بەگنىڭ قوشۇنى پىيادىلەر قىسمى، ئاتلىق ئەسكەرلەر قىسمى ۋە توپچى قىسىمىدىن 3 خىل ئەسكەرىي تۈرگە ئايرىلاتتى. بۇ قىسىملاردا يۈز بېشى قوماندانلىق قىلىدىغان سوتىنە ئاساسلىق جەڭگىۋار بىرلىك بولۇپ ھېساپلىناتتى. ھەر بىر سوتىنە 40 تىن 60 قىچە ئادىمى بولغان 2 يېرىم سوتىندىن تەشكىل قىلىناتتى. ھەر سوتىنگە بىردىن پەنجىبېشى قوماندانلىق قىلاتتى. ھەر يېرىم سوتىنە 10 دىن ئادىمى بار بىر قانچە دەستىگە بۆلۈنەتتى، ھەر بىر دەستىگە بىردىن "داباش" باشلىق ئىدى.

بۇ دولەتنىڭ بايلىق مەنبەسى ياقۇپبەگنىڭ ئارمىيىسىنى كىيىملىك رەخ (رەخلەرنىڭ بىر قىسمى روسىيىدىن، يەنە بىر قىسمى ھىندىستاندىن ئىمپورت قىلىندۇ)، پارتىلاتقۇچ دورا، قوغۇشۇن ۋە چوچۇندىن باشقا، بارلىق ئوزۇق-تۈلۈك، كىيىم-كېچەك خام ئەشيا لار بىلەن تەمىنلەيتتى. ئەمما ياقۇپبەگكە تولىمۇ ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقىنى مىللىتى ۋە زەمبىرەك ئىدى. ئۇنىڭ قولىدىكى قورال-

يارقاقلار ئاساسەن خوشنا مۇستەقىل دولەتلەردىن كىرگۈ-
زۇلگەن ۋە ئۆزىدە ئىشلەنگەن چاقماقلىق بەردەڭگى
مىلىتىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ياقۇپبەگ بۇنداق بەردەڭگى
مىلىتىقلاردىن باشقا، 1868 - يىلى چەتئەللەرنىڭ يەنە بىر
سىتوۋۇللۇق ۋە قوش سىتوۋۇللۇق ئوۋ مىلىتىقلىرىدىنمۇ بىر ئاز
ھەل قىلدى. ياقۇپبەگنىڭ توپچى قىسىملىرىنىڭ قورال -
جابدۇقلىرى بەكمۇ ناچار ئىدى.

ياقۇپبەگ ئېنىگىلىزلار ۋە تۈركىلەر بىلەن ئوزئارا
مۇناسىۋەت ئورناتقاندىن كېيىن، ئۇلاردىن بىر بولۇك
بىر ئاتار ۋە بەش ئاتار تۈركىلەنكا مىلىتىقلارنى
ئېلىش ئارقىلىق ئۆز قوشۇنىنى قوراللاندىرۇش ئىمكانىيىتىگە
ئىگە بولدى. شاۋ باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئومىگى
بىلەن فورسىس باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئومىگى
ياقۇپبەگنى بىر يۇرۇش قوراللار بىلەن تونۇشۇش ئىم-
كانىيىتىگە ئىگە قىلدى. بۇ ۋەكىللەر ئومەكىلىرى ياقۇپ-
بەگكە بىر نەچچە يۈز تال مىلىتىق يەنى كەينىدىن
ئوقلىنىدىغان سېندىركا، ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان ئىنفىيولدى
مىلىتىقلىرى، ناگان ۋە ئوبۇيما (ئوق قاچىلىغۇچ) نۇسخە-
لىرىنى سوغا قىلدى. فورسىس ئەپەندى يەنە ياقۇپبەگنىڭ
ھىندىستان ۋالىسى ھوزۇرغا ۋەكىللەر ئومىگى ئەۋەتىشىمۇ
تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ھىندىستان بىلەن ئىستام-
بۇلغا بارىدىغان يول راۋانلاشتى. قەشقەرىيە بىلەن بولغان
قورال - يارقا سودىسى مۇشۇ يول ئارقىلىق ھېلىمۇ قىزغىن
كېتىۋاتماقتا.

ئىنگىلىزلار قەشقەرىيەنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھىندىستاندىكى
زېمىنىنى روسىيىنىڭ تۈركىستاندىكى زېمىنىدىن ئايرىپ تۇردى.

دىغان بىتەرەپ رايونغا ئايلىنىشنى ئۈمىت قىلدۇ.
 ئۇلار مۇشۇ ئارزۇ-ئۈمىتنىڭ تۈرتكىسى ئارقىسىدا،
 ئۆزلىرىنىڭ باشقا دولەتلەردە ئۇزۇندىن بېرى قوللىنىپ
 كەلگەن چارە-تەدبىرلىرىنى قەشقەرىيەدىمۇ قوللاندى.
 ئۇلارنىڭ مەقسىدى، روسىيىلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ ئاسىيا-
 دىكى چېگرىسىنى تېخىمۇ جەنۇپقا سۈرمەكچى بولۇپ قالسا
 روسىيىلىكلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە بۇ بىتەرەپ
 رايونغا كىرگۈزمەسلىك ئىدى. ئىنگىلىزلارنىڭ چارە-تەد-
 بىرلىرى بولسا ئافغانىستان ۋە قەشقەرىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى
 قورال-يaraq بىلەن تەمىنلەش، ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىنى
 تەربىيەلەش ۋە بۇ ھۆكۈمرانلار بىلەن مۇداپىئە ئىتتىپاقى
 تۈزۈشكە ئوخشاش مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.
 ئەنگلىيە بۇ جايلاردا سىياسى جەھەتتە ئۈستۈنلۈك قازىنىش
 ئۈچۈن، تۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن مەنسەپدار ياكى ئالاھىدە
 تەيىنلەپ ئەۋەتىلگەن خادىم دىگەندەك ناملار ئاستىدا مۇشۇ
 ھۆكۈمرانلارنىڭ ئوردا-قەسىرلىرىدە ئۆزىنىڭ ۋەكىللىرىنى
 تۇرغۇزۇش ئىستىيازىنى ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن قولغا
 كىرگۈزۈۋالاتتى. ئەنگلىيە يەنە ئۆزىنىڭ شۇ جايلاردا
 قۇرغان بىر مۇنچە زاۋۇت-فابرىكىلىرى ئارقىلىق ئۆز
 قولىدىكى كۈچلۈك ۋاستىلاردىن پايدىلىنىپ، سودا ئىشلە-
 رىدا مەخسۇس پايدىلىنىش ھوقۇقىغا (پاتېنتقا) ئىگە
 بولۇۋالاتتى.

ياقۇپبەگ مۇشۇ يىللار ئىچىدە ئەنگلىيىنىڭ كۈچى-
 دىن پايدىلىنىپ، ئۆز ئارمىيىسىنىڭ قورال-ياراقلىرىنى ۋە
 ھەربى قىسىملارنىڭ تەلىم-تەربىيىسىنى ياخشىلاشقا كۆپ
 تىرىشتى.

1872 - يىلى تۇنجى قېتىم قەشقەرىيەگە بارغان روسىيە ۋەكىلى پولكوۋنىك بارۇن كالبارس ياقۇپبەگ ھوزۇرىدا ھەربى پارات كورۇشكە قاتناشقان ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تۈركىستان ھەربى ۋالىسىغا يازغان خېتىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

"دەسلەپتە خەنزۇ ۋە تۇڭگان ئەسكەرلەردىن تەركىپ تاپقان 3.000 كىشىلىك پىيادىلەر قىسمى چاسا مۇداپىە سېپى بويىچە مانىۋېر قىلىپ پاراتتىن ئۆتتى. گۇمبۇرلەپ قۇلاقنى يارغۇدەك قاتتىق ئېتىلىۋاتقان توپ - زەمبىرەكلەر بۇ قىسمىنىڭ ئاساسىي ئوت كۈچى ئىدى.

"ئۇلاردىن كېيىن، سەرۋازلار (يەرلىكلەردىن تەشەكىللەنگەن پىيادىلەر قىسمى) مانىۋېر قىلىپ ئۆتتى. ئۇلار ئۇستا مەرگەنلەر ئىكەن، ئوقنى چېنىگەن يېرىگە تەككۈزەلەيدىكەن. بۇ قىسمىدىمۇ برونزىدىن قۇيۇلغان بىر توپ بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ مۇشۇ توپ بىلەن 1.000 قەدەم يىراقلىقتىكى نىشاننى بىر نەچچە قېتىم سوقۇۋەتكەنلىگىنى ئۆز كوزۇم بىلەن كوردۇم.

"ئەڭ ئاخىرىدا، 6 زەمبىرەك بىلەن قوراللانغان دالا توپچى قىسمى تەنتەنە بىلەن پاراتتىن ئۆتتى. ئۇلارنىڭ ئېنگىلىزچە بەلگە ۋە كوماندا بىلەن كورسەتكەن ماھارەتلىرى خېلىلا يۇقۇرى سەۋىيىدە ئىدى. ئۇلار ئارقىغا چېكىنىش، چېكىنىش داۋامىدا توپنى قۇرۇپ ئېتىش، ئاددىي ئېتىش (قارىغا ئالماستىنلا بىۋاسىتە نىشانغا ئېتىش) قاتارلىق ماھارەتلىرىنى كورسەتتى.

"ئارقىدىنلا توپچى قىسمىنى قوغدايدىغان 50، 60 ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە شۇنىڭ بىلەن تەڭ ساندىكى پىيادە

ئەسكەرلەر ئوتتى، ئۇلار نەيزىلىك تۈركىلەنكا مىلىتىقلار بىلەن قوراللانغان ئىدى. بۇ توپچى قىسمىغا بىر ئاۋغان قوماندانلىق قىلىدىكەن. ئۇنىڭ قول ئاستىدا بىر نەچچە ھىندى ئوفىتسېرى ۋە 3 ئاۋغان كانايچى بار ئىكەن. بۇ قىسمىدا يەنە رۇسىمىكىن، ياكى تاتارمىكىن بىر قاچاق ھەربى كىشى مەشقاۋۇل ئىكەن.

پارات ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئۇلار بارۇن كالبارسقا قەشقەرىيە قىسىملىرىنىڭ گەزەرمىلىرىنى كۆرسەتكەن. ۋەكىل-لەر ئومىگىمىزدىكىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، توپچى قىسىم تۇرغان گەزەرمىنىڭ ئۆيلىرى ياۋروپا پوسۇنىدا بولۇپ، بىر قاراۋۇل قىلىچىنى مۇرسىگە قويۇۋالغان پېتىچە، قاتار-قاتار تىزىپ قويۇلغان توپلارنى ئايلىنىپ يۈرۈپ قاراۋۇللۇق قىلىدىكەن. ئەسكەرلەر ئوفىتسېرلار بىلەن پاراڭلاشقاندا دىققەتتە تۇر-مايدىكەن، ئولتۇرۇپ پاراڭلىشىۋېرىدىكەن. توپچى قىسمىنىڭ قوماندانى ئالاھىدە ياسالغان ئۆيدە ئولتۇرىدىكەن. بارۇن كالبارس ئۆزىنىڭ كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى، ھەممە نەرسە-لەردىن ئېنىڭلىزلارنىڭ تەسىرىنى كۆرۈش مۇمكىن، دېگەن بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئاياقلاشتۇرىدۇ.

1875 - يىلى پولكوۋنىڭ رېيىنتال چار پادىشانىڭ ياقۇپبەككە يوللىغان سوغا-سالاملىرىنى ئېلىپ قەشقەردە-يەگە كەلگەن ئىدى. ئۇ قەشقەر شەھرىدە تۇرغان 3 كۈن داۋامىدا، قەشقەرىيە قوشۇنلىرىنىڭ ھەربى پارادىنى كۆرۈشكە ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ھەربى كۈچىگە دائىر ماتىرىياللارنى ئىگەللەشكە مۇۋەپپەقىيەت بولدى. ئۇ تاشكەنتكە قايتىپ بارغىنىدىن كېيىن، تۈركىستان ھەربى ۋالىسىغا يوللىغان دوكلاتىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

1. ئىنگىلىزلارنىڭ ياقۇپبەگكە تەپكىلىك مىللىتىتىن ناھايىتى كۆپ بەرگەنلىگىنى ئۆز كوزۇم بىلەن كوردۇم. مەن بۇ مىللىتلاردىن بىرنى قولۇمغا ئېلىپ كورۇپ باقتىم. مىللىتى ياخشى ئاسرايمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ تۈركىلەنكا ياكى بەردەنگى ئىكەنلىگىنى يەرق ئېتىشكە مۇمكىن بولمىدى.

2. ياقۇپبەگ بىر قۇيىمچىلىق زاۋۇتى قۇرغان. بۇ زاۋۇت ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان تۈركىلەنكىنى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان تۈركىلەنكىگە ئۆزگەرتىپ ئىشلىيەلەيدىكەن. بۇ قۇيىمچىلىق زاۋۇتىنىڭ ئېنگىلىزىلارنىڭ ياردىمى بىلەن قۇرۇلغانلىقى ناھايىتى ئېنىق. بۇ زاۋۇت 4.000 تال تۈركىلەنكىنى ئۆزگەرتىپ قۇراشتۇرۇپ چىقىپتۇ. مەن 1875 - يىلى 15 - مايدا (27 - مايدا) ئۆز كوزۇم بىلەن كورگەن ھەربى پاراتتا 6.000 دەك پىيادە ئەسكەرنىڭ ھەممىسى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان تۈركىلەنكا مىللىتى بىلەن قوراللانغان ئىدى. مەن مۇشۇ مىللىتىلاردىن بىرنى قولۇمغا ئېلىپ كورۇپ باقتىم، بۇ مىللىتىنىڭ زاتوۋۇرنى سولدىن ئوڭغا تولغاپ ئاچقىلى بولىدىكەن. تەپكىنى بېسىۋەتكەندە، زاتوۋۇر ئىچىدىكى ئودارنىڭ (يىڭنە) پىستانغا ئۇرۇلۇپ دورىنى ئوت ئالدۇرىدىكەن.

3. قۇيىمچىلىق زاۋۇدى ھەپتىسىگە 16 تال تۈركىلەنكا مىللىتى ئىشلەپچىقىرالايدىكەن.

3. قەشقەردە مىللىتى دورىسى ئىشلەپچىقىرىلىدىغان زاۋۇتتىن بىر قانچىسى بار ئىكەن. بۇ زاۋۇتلار گىكسو-گىندەك ① سۈپەتلىك دورىلارنىمۇ ئىشلەپچىقىرالايدىكەن.

① گىكسوگىن — بىر خىل پارقۇراق كەلگەن، قارا مىللىتى

دورىسى — مۇھەررىردىن.

"4 - قەشقەردە ئادەتتىكى توپ - زەمبەرەكلەرنى قۇيا - لايدىغان بىر قۇيۇمچىلىق زاۋۇتى بار ئىكەن. مەن ئۇلار - نىڭ يېڭىدىن قۇيۇپ چىقىلغان 4 دانە رېفېلىلىق توپنى ① سىناق قىلىۋاتقانلىغىنى كوردۇم. قەشقەردە زەرەت ② ئىش - لەپچىقىرىدىغان يەنە بىر ئالاھىدە زاۋۇتى بار ئىكەن. "ياقۇپبەگ مىللىتى دورىسىنى سىناق قىلىپ ياساشتا مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن، ئېنىڭلىزىلارغا ئالاھىدە تەشەككۇر ئېيتقان.

"5. قەشقەرىيەدە پەقەت بىرلا توپخاننى ئۇچراتتىم، بۇ توپخاندا 6 دانە توپ بار ئىكەن، ئۇنىڭ 4 دانىسى يېڭىدىن قۇيۇلغان تاغ زەمبىرىگى ئىكەن. بۇ توپلار زەرەتلەر قاچىلانغان يەشكەلەر بىلەن بىللە ئۈچ ئاتلىق توپ ھارۋىسىغا ئورنىتىلىپتۇ. بۇنىڭ سىرتىدا يەنە، پىيادە ئەسكەرلەرگە قاراشلىق 16 دانە توپ بار ئىكەن. يەنە بىر قىسىم توپلار 18.000 ئەسكەرگە سەپلەپ بېرىلىپ، ماناسقا ۋە ئورۇمچىگە ئەۋەتىلىپتۇ.

"6. پىيادە ئەسكەرلەر ھارش يۈرۈشىنى ناھايىتى ياخشى ئۇرۇنلايدىكەن. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق سەپ تۈزۈش شەكلى چاسا سەپ ئىكەن. ئۇلار ھازىر سەپ بويىچە تارقىلىشنى مەشىق قىلىۋېتىپتۇ. ياقۇپبەگ پىيادە ئەسكەرلەردىكى ئاجىزلىققا ئاساسەن، مۇشۇنداق مەشىق قىلىشنى بۇيرۇپتۇ.

① رېفېلىلىق توپ — سىتوۋۇلىدا ساي سىزغى بولغان

بىر خىل توپ. — مۇھەررىردىن.

② زەرەت — توپ ئوقىنىڭ (سىنارەتنىڭ) ئېتىلىپ يىراققا

چۈشۈشى ئۈچۈن قىستۇرۇلىدىغان بولاق دورا — مۇھەررىردىن.

7. ئاتلىق ئەسكەرلەر ئوزئارا ناھايىتى ئوبدان ماسلىشىپ ھەركەت قىلىدىكەن. ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ قورال-يaraqلىرى خىلمۇ-خىل ئىكەن. مەن تەخمىنەن 1500 ئاتلىق ئەسكەرنىڭ پاراتىن ئوتۇشىنى كوردۇم.

8. قەشقەردە ئېنگىلىز ئىشچىلىرى كۆپ ئىكەن.

9. ياقۇپبەگ ئارمىيىسىنىڭ مەشقاۋۇللىرى تۈرك ئىكەن. مەن تۈرك ھەربى مەشقاۋۇللىرىدىن ئىككىنى كوردۇم.

10. پىيادە ئەسكەرلەر يېقىن ئارىدا پوسۇنى روسىيىلىكلەرنىڭكىگە ئوخشايدىغان بىرخىل يېڭى ھەربى كىيىم كىيمەكچى ئىكەن.

پولىكوۋنىڭ رېپىنتالنىڭ ئاخباراتىدا گەرچە بىر ئاز مۇبالىغە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ. 1875-يىلى ياقۇپبەگ ئارمىيىسى قورال-يaraq جەھەتتە ئەنگلىيىنىڭ ياردىمى بىلەن خېلى دەرىجىدە يۈكسەلگەن.

بىزنىڭ 1876-، 1877-يىللىرى ئەۋەتىلگەن ۋە-كىلىلەر ئۈمىگىمىز بەدولەتنىڭ ھەربى كۈچىگە ۋە بايلىق زاپىسىغا دائىر ئاخباراتلارنى ئىگەللەشتە، ئۇنىڭدىن ئىلا-گىرىكى چاغلاردا ئەۋەتىلگەن ۋەكىللەر ئۈمىگىمىزگە قارى-ئاندا ناھايىتى ئوڭۇشلۇق شارائىتلارغا ئىگە ئىدى. بىزنىڭ ۋەكىللەر ئۈمىگىمىز 1876-يىلى ئۈشتىن يولغا چىقىپ، قەشقەر، ئاقسۇ، باي، كۈچانى بېسىپ ئۆتۈپ، كورلا ۋە قاراشەھەر قورغانلىرىغىچە باردى. شۇ قېتىملىق سەپەردە بىز ياقۇپبەگ زېمىنىدا تەخمىنەن 20436 چاقىرىم يول باستۇق. ئۈمىگىمىزنىڭ ئەزالىرى قەشقەردە بىر قانچە قېتىم ھەربى كۈرەككە قاتنىشىپ، قىسىملارنىڭ گەزەرمە-لىرىنى كۆزدىن كەچۈردى. بەدولەت تەرىپىدىن

كورلىدا ئۇيۇشتۇرۇلغان بىر قېتىملىق مانىۋېرنى كورگەننىڭ سىرتىدا، يەنە باي ۋە كۇچادىمۇ ھەربى كورەكنى كورۇشكە قاتناشتى. ۋەكىللەر ئومىگىمىز قەشقەرىيەدە تۇرغان 6 ئايغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئىگەللىگەن ياقۇپبەگنىڭ ھەربى كۇچىگە دائىر ئاخباراتلىرىنى يەنە بىر قېتىم بىر بىرلەپ سوراپ ئېنىقلاش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى. ئەمما يەرلىك ھوكۇمەتنىڭ گۇمانخورلۇقى ۋە ھەقىقىي ئەھۋالنى يوشۇرۇشقا ئۇرۇنغانلىقى ئارقىسىدا، ئاسىيانىڭ بۇ مۇستەقىل دولىتىدە ھەقىقىي ۋە توغرا ئاخبارات ئىگەللىشىمىز شۇ قەدەر قىيىنلاشتىكى، ھەتتا ئۆزەم توۋەندە ئوتتۇرىغا قويغان ماتېرىيالنىڭ تامامەن توغرىلىغىغا ھوددە قىلالماي قالدىم. شۇڭا مەن ئالدى بىلەن بۇ ماتېرىيالدا كورۇلۇشى ئېھتىمال بولغان خاتالىقلار ئۈستىدە كىتاپخانىلاردىن ئەپۇ سورايمەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ خاتالىقلار ئانچە مۇھىم ئورۇندا تۇرماس، دەپ قارايمەن.

ۋەكىللەر ئومىگىمىز بەدولەت قوشۇنلىرىنىڭ تەشكىلى، شىتاتى، قورال - ياراق، جابدۇق - ئەسلىھەلىرى، ھەربى مەجبۇرىيەت ئوتەش مۇددىتى، ھەربى ئىش - مەشغۇلاتى، ھەربى تەلىم - تەربىيىسى ۋە مانىۋېرلىرى ھەققىدىكى بەزىبىر قىزىقارلىق ماتېرىياللارنى تەپسىلىي ئىگەللىدى.

ئاخىرىدا، بەدولەت قوشۇنىنىڭ سانى ۋە ئۇلارنىڭ قەشقەرىيەنىڭ جاي - جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى ھەمدە ئۇلارنىڭ مۇشۇ ھاكىمىيەتتە تۇتقان سالىمى ھەققىدە ئىمكانىيىتىمىزنىڭ يېتىشمىچە ئۆزەمنىڭ ئومۇمىي يۈزلۈك مولچىرىمىنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

ياقۇپ بەگ قەشقەردە ھەربى خىزمەت ئوتەۋاتقانلار -

نىڭ ھەممىسىنى "سپاھلار" دەپ ئاتايدىكەن. بۇ سپاھلار ئۆزلىرى ھەربى مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقان ئورۇنلىرى بويىچە پىيادە ئەسكەرلەر، ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە توپچى ئەسكەرلەر دەپ ئايرىلىدىكەن. پىيادە ۋە ئاتلىق قىسىملاردىن باشقا، يەنە توپ كۈتەرگۈچىلەرمۇ بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ جابدۇقلىرى پىلىك ۋە پىلىككە ئوت يېقىشقا ئىشلىتىلىدىغان چاقماق-لىق ئوت ئالدۇرغۇچلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن (ئىلگىرى روسىيە قورغانلىرىدا ئىشلىتىلگەندەك). ھەر 4 ئادەم بىردىن توپنى كۈتىرىشكە مەسئۇل ئىكەن. شۇڭا ئۇلارنى پىيادە ئەسكەرلەر دىگەندىن كۆرە، توپچى ئەسكەرلەر دەپ ئاتىغان. تۈزۈك.

دائىملىق ئارمىيە پىيادە ئەسكەرلەر قىسمى، ئاتلىق ئەسكەرلەر قىسمى ۋە توپچىلاردىن تەركىپ تاپىدىكەن. ئۇنىڭ سىرتىدا، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، قەش-قەرىيەنىڭ شەرق تەرىپىدىكى شەھەرلەردە ① يەنە بىر قىسىم تۇڭگانلار قوشۇنىمۇ تەشكىل قىلىنغان ئىكەن. قەشقەرىيە ئارمىيەسىدىكى قوشۇنلار گەرچە مۇنتىزىم قوشۇن ياكى يەرلىك قوشۇن دەپ ئايرىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىغا، قورال - ياراق - لىرىغا ۋە ئەسلىھەلىرىگە قاراپ، ئۇلاردىن پەقەت پىيادە ئەسكەرلەر قىسمى بىلەن ئاتلىق ئەسكەر قىسمىنى ۋە قىسمەن توپچى ئەسكەرلەرنىلا مۇنتىزىم ئارمىيە دەپ قاراشقا بولىدۇ.

① قەشقەرىيەنىڭ شەرق تەرىپىدىكى شەھەرلەر — ئۈرۈمچى، ماناس ۋە تۇرپان، ئالدىنقى 2 شەھەر 1876 - يىلى خەنزۇلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان — ئاپتوردىن.

ياقۇپبەگ قوشۇنىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ھەربى
ھەجۈرىيەت ئوتەۋاتقان ھەربىلەردۇر.

(a) پىيادە ئەسكەرلەر (سەرۋازلار). بۇنىڭدىن بىر
قانچە يىل ئىلگىرى تۈرك ھەربى ئوقۇتقۇچىلار ياقۇپبەگ
ھەزرىتىگە كەلگەندىن كېيىن، قەشقەرىيەنىڭ پىيادە ئەسكەر-
لىرى بۇرۇنقىدەك "سوتنە" ۋە تۇغ دەپ ئايرىلماي، بەلكى
"تابور" لارغا ئايرىلىدىغان بولغان. ھەربىر "تابور" 30
دىن ئۇزۇن سەپ بولغان 8 "بولەك" كە ئايرىلىدىكەن. لېكىن
قىسىملاردىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى تولۇق بولمىغانلىقتىن
بىر "بولەك" تولۇق بىر ئۇزۇن سەپ بولالماي، پەقەت
15 تىن 30 غىچە ئۇزۇن سەپ بىر "بولەك" ھەساپلىنىد-
ىغان بولۇپتۇ.

(b) ئاتلىق ئەسكەرلەر. ياقۇپبەگ ھاياتىنىڭ
ئاخىرقى يىللىرىدا، ئۇنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ مۇتلەق
كوپچىلىكى تۈرك ھەربى ئوقۇتقۇچىلىرى كۆرسەتكەن شىتات
بويىچە تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلارمۇ پىيادە ئەسكەرلەرگە
ئوخشاشلا "تابور" لارغا بۆلۈنگەن ئىكەن. ھەربىر "تابور"
سان جەھەتتىن ئالغاندا، روسىيەنىڭ 2 روتىسىغا باراۋەر
بولۇپ، 8 "تاقىم" غا بۆلۈنىدىكەن. ھەربىر "تاقىم" 15
تىن 16 گىچە ئۇزۇن سەپتىن تەشكىل تاپىدىكەن.

مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئاتلىق قىسىملاردا، يۇقۇرقى-
دەك شەكىل قوللىنىلغاننىڭ سىرتىدا، يەنە بۇرۇنقىدەك
"سوتنە" لەرگە ۋە "تۇغ" لارغا بۆلۈنىدىغان شەكىلمۇ ساقلى-
نىپ قالغان. "سوتنە" لەرگە "يۈز بېشى" قوماندانلىق
قىلىدىكەن، پانىسات "تۇغ" قا قوماندانلىق قىلىدىكەن.
ھەربىر "سوتنە" دە 40 تىن 100 گىچە ئەسكەر بولىدۇ.

كەن، ھەربىر "تۇغ" دا 3 تىن 6 گىچە سۈنمە بولىدىكەن. پىيادە ئەسكەرلەر ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر قىسىملىرىدا سەپلىك تۈزۈم قوللىنىلىدىكەن.

(c) توپچى قىسىم. قەشقەر يېپە ئارمىيىسىدە ئىككى توپچى ئەترەت بار ئىكەن. ھەربىر ئەترەتتە 6 دانىدىن توپ بار بولۇپ، ئەترەتلىرى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر بولۇم ھىساپلىنىدىكەن. پولكوۋنىڭ كالىبارى 1 - توپچى ئەترەتتە قەشقەر يېپەدە ئىشلەپچىقىرىلغان 12 قانداقلىق ئوق يەيدىغان ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان توپلار بار ئىكەنلىگىنى، 2 - ئەترەتتە 3 قانداقلىق ئوق يەيدىغان تاغ زەمبىرەكلىرى ۋە يەنە بىر قىسىم كەينىدىن ئوقلىنىدىغان توپلار بارلىغىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ①.

2 - ئەترەتنىڭ توپلىرى بۇنىڭدىن بىر نەچچە يىل ئىلگىرى ھىندىستاندىن سېتىۋېلىنغان يېڭى توپلار ئىكەن. بۇ توپلارنىڭ ئىچىدە 5 توپنىڭ لوكلىرى بۇزۇلغان ياكى كېرەكتىن چىققان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئالدىنقى قاراۋۇلخانلاردا قۇرۇقلۇق يېتى تۇرۇۋېتىپتۇ. قەشقەر يېپەدە ئىشلەپچىقىرىلغان باشقا توپلار پىيادە ئەسكەرلەر قىسمىغا تارقىتىپ بېرىلىپتۇ. بۇ توپلارنىڭ 16 سى ساقچىلىق قىلىۋاتقان 2 قىزىل سەۋازلار ئابورىغا ② بولۇپ بېرىلگەن

① باشقا ئاخباراتلاردىن قارىغاندا، بۇ توپچى قىسىملاردا 8 زەمبىرەك بار بولۇپ، بۇلاردىن 4 ى ئارقىدىن ئوقلىنىدىغان، قالغان 4 ى بولسا ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان زەمبىرەك. — ئاپتوردىن. ② بىز قەشقەر يېپەدە تۇرغان ۋاقىتتا، بۇ "تابور" لارنىڭ بىرىسى ئالدىنقى قاراۋۇلخاندا، قالغانلىرى قەشقەر شەھرىدە ئىكەن — ئاپتوردىن.

بولۇپ، ھەربىر تابوردا 6دىن توپ بار ئىكەن. ئەمما باشقا تابورلارنىڭ ھەربىرىدە ئاران ئىككىدىن توپ بار ئىكەن.

(d) توپچىلار. بۇ ھەربى قىسمىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى خەنزۇ ۋە تۇڭگان ئىكەن. ھەر 4 ئەسكەر بىر گۇرۇپپا بولۇپ، ھەربىر گۇرۇپپا بىردىن توپقا مەسئۇل ئىكەن. ھەربىر توپنىڭ ئۇزۇنلىقى بىر ساۋىن بولۇپ، كالىبىرى بىر ۋېرشوكقا يەتمەيدىغان بەش توپتىن بىر توپ-چىلار روتىسى تەشكىل قىلىنىدىكەن. ھەربىر كىچىك روتە-نىڭ ئۆز ئالدىغا بىردىن بايرىقى ۋە سۇمبىلىق مېلىتىقلار بىلەن قوراللانغان 5 ساقچىسى بولىدىكەن.

پىيادە ئەسكەرلەر قىسمى. ئاتلىق ئەسكەرلەر قىسمى ۋە توپچى ئەسكەرلەر قىسمىدىكى ھەربى دەرىجە-ئۇنۋانلار توۋەندىكىچە بولىدىكەن: ئاساسقاتلاملاردا داۋىشى، پەنجە-بېشى قاتارلىق 2 تىۋەن دەرىجە بولىدىكەن. يۈز بېشى بىلەن پانىئاتلار ھەربى ئوفىتسېرلار ھىساپلىنىدىكەن، بۇلار توۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېرلار تەبىقىسىگە مەنسۇپ ئىكەن. ئىككىنچى خىلدىكىلىرى مەسلىھەتچى خادىملار دىيىلىدىكەن، ئۇلارنىكى ئەڭ يۇقۇرى ھەربى ئۇنۋان-لەشكەر بېشى ئىكەن. بىر لەشكەر بېشى 5 تىن 10 غىچە پانىئاتقا قو-ماندانلىق قىلىدىكەن. لەشكەر بېشى ياۋروپادىكى دىۋىزىيە كوماندىرلىرى بىلەن تەڭ دەرىجىلىك قوماندان بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ياقۇپپەگ دەسلەپتە ئۆز ئارمىيىسىنى يەرلىك ئاھالە ۋە چەتئەللىكلەر ئارىسىدىكى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ھەربى سەپكە كىرىشنى خالايدىغانلار بىلەن تولۇقلاپ كەلگەن

ئىكەن. ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۆز ئىختىيارى بىلەن ھەربى سەپكە كىرىدىغانلار ئازىيىپ كەتكەنلىكتىن، ئېھتىياجنى قاندۇرالمىي قالغان. شۇ سەۋەبتىن، ياقۇپبەگ ئەسكەر-لىككە چاقىرىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قوشۇننى تولۇقلاشنىڭ يەنە بىر خىل چارىسى سۈپىتىدە ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ھەربى سەپكە كىرىش تۈزۈمىنىمۇ ساقلاپ قالغان. قەشقەرىيەدە يېشى 15 كە تولغان ئەركەكلەرنىڭ ھەممىسى ھەربى خىزمەت ئۆتەش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىشى شەرت ئىكەن. ھەر يىلى ئەس-كەرلىككە چاقىرىلىدىغانلارنىڭ سانى ھەربى خىزمەتنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدىكەن. ھەربى سەپكە چاقىرىلىدىغان يېشى ئەسكەرلەرنىڭ سانى ئۆلكە، شەھەر ۋە كەنتلەر بويىچە تەقسىم قىلىنىدىكەن. ئەگەر بىر ئائىلىدە ئىككى ياكى ئۈچ ئوغۇل بولسا، ئۇلاردىن بىرسى چوقۇم ئەسكەرلىككە ئېلىنىدىكەن. بۇ ھەر بىر ئائىلە ئۈچۈن ئېيتقاندا، ھەقىقەتەن ئېغىر يۈك. يېشى ئەسكەرلەرنىڭ يېشى بەلگىلىمە بويىچە 15 تىن 30 غىچە، ھەتتا 35 گىچە ئىكەن.

ياقۇپبەگ بىردەم خوشنىلىرى بىلەن، يەنە بىردەم خەلقنى باستۇرۇش مەقسىدى بىلەن دائىم ئۇرۇش قىلىپ تۇرغاچقا، كۈچلۈكرەك بىر ئارمىيىنى قولدا تۇتۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. ئەمما بۇ، خەلقنىڭ ئۈستىدىكى يۈكنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرىۋەتكەن. ھەربى مەجبۇرىيەت تۈزۈمى شەھەر ۋە يېزىلاردا ئۇدا بىرقانچە يىل يۈرگۈزۈلگەن. قەشقەرىيە مەمۇرلىرى ھەتتا بۇ دولەتكە سودىگەرچىلىك ①

① بىز قەشقەرىيەدە تۇرغان چېغىمىزدا، بىزنىڭ بىر مۇنچە تاشكەنتلىك پۇقرالىرىمىز بىز بىلەن كۈرۈشۈپ، ئۆز ئىچىدىن

قىلىش ئۈچۈن كەلگەن ياكى كارۋان باشلاپ كەلگەن چەتئەللىكلەرنىمۇ ئەسكەرلىككە تۇتۇۋالغان. بۇنداق ھەربى ھەجۈرىيەت تۈزۈمى ھەربى قىسىملاردىن قاچىدىغانلارنىڭ سانىنى كۈنساناپ ئاشۇرۇۋەتكەن. شۇڭا، ياقۇپبەگنىڭ ئارمىيىسى ھامان تۇلۇقلانماي كەلگەن.

ئۆز ئىختىيارى بىلەن قەشقەرىيە ئارمىيىسىگە كىرگەن چەتئەللىكلەر ئىچىدە "ئەنجانلىق" دەپ ئاتالغان قوقان مۇساپىرلىرى ھەممىدىن كۆپ ئىكەن. ئۇلاردىن باشقا، يەنە بۇخارا ۋە روسىيە تۈركىستاندىن كەلگەن مۇساپىرلارمۇ بار ئىكەن. ياقۇپبەگنىڭ غەربىي تۈركىستانلىق مۇساپىرلارنى نىمىشقا ياخشى كۆرىدىغانلىغىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس. ئەنجانلىقلار ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرىيە سىياسى سەھنىسىگە چىققاندىن كېيىنكى بىرىنچى تۈركۈم ئىتتىپاقداشلىرىدۇر. ياقۇپبەگنىڭ ئۆزىمۇ تاشكەنتكە يېقىن بولغان پىسكەنتلىك ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ياقۇپبەگنىڭ ئارمىيىسىدە ھەربى خىزمەت ئوتەۋاتقان ئەنجانلىقلار بۇ ئارمىيىدىكى ئەڭ زىرەك، باھادىر كىشىلەر ئىدى. شۇڭا ئەنجانلىقلارنىڭ قەشقەرىيەدە نىمە ئۈچۈن ئىستىيازلىق كىشىلەر بولۇپ قالغانلىغىنى چۈشىنىۋېلىشۇمۇ تەس ئەمەس. ئەنجانلىقلار قەشقەرىيەنىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە ئارمىيە ئىچىدىكى ئەڭ ياخشى ئورۇنلارنىڭ ھەممىسىنى ئىگەللەۋالغان بولۇپ، ئۇلار ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرىيەدىكى ئىشەنچلىك تايانچىلىرى ئىدى. ياقۇپبەگنىڭ ئامىتى قاچانغىچە قولىدىن بىرقانچە ئادەمنىڭ ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا ۋايىساپ بەرگەن ئىدى. مۇشۇ كىتاپنىڭ 3 - باب 79 - بېتىگە قارالسۇن — ئاپتوردىن.

قاچمىسا، ئۇلار شۇنىڭدەك بىمالال كېڭىيىپ كېتىۋېرىپتۇ. 1876 - يىلى ياقۇپبەگ خەنزۇلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇبىيەتكە يۈزلىنىشكە باشلىغاندا، بۇ تايانچىلار - نىڭ ئاجىزلىقى تولۇق ئاشكارىلاندى. تۇرمۇش يولى ئىز - لەش ياكى تىرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈن قەشقەرىيەگە كەلگەنلەر ئەمدى ياقۇپبەگنىڭ ئامتىگە ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرى قاقتى - سوقتى قىلىپ تاپقان مال - مۈلۈكلىرىنى ئېلىپ ئۆز يۇرتلىرىغا قېچىپ كېتىش ئۈچۈن بىرەر پۇرسەت كۈتۈپ تۇرۇشاتتى. ياقۇپ - بەگ مەغلۇپ بولۇشقا باشلىغاندا، ئۇنىڭغا ئاسىيلىق قىل - خانلار ئىچىدە ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن ئادەملىرىمۇ بار ئىدى.

غەربىي تۈركىستانلىق مۇساپىرلاردىن باشقا، ياقۇپ - بەگ ئارمىيىسىدە يەنە بىر بولۇك ئاۋغانلار، ھىندىلار ۋە ئاز ساندا تۈركلەر، خەنزۇلار، تۇڭگانلار، قىرغىزلارمۇ بار ئىكەن. ياقۇپبەگ ئاۋغان ئەسكەرلىرىنى ياخشى ئەسكەر - لەر دەپ ئالاھىدە ماختىغان ئىكەن. ئاۋغانلار ئاساسەن توپخانلاردا ۋە قىزىل سەرۋازلار قوشۇنىدا خىزمەت قىلغان. شۇنىڭدەك ئاۋغانلاردىن بىر - ئىككى سوتنە تەشكىل قىلىن - غان. توپ - زەمبىرەك زاۋۇتىنىڭ ئىشچىلىرىمۇ ئاۋغانلاردىن ئىكەن.

ياقۇپبەگ ئارمىيىسىدە ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان ھىندىلار ئانچە كۆپ ئەمەس ئىكەن. ھىندىلار ئۆزلىرى خىزمەت ئۆتەۋاتقان توپخانلارغا ئاۋغانلارنى ياللاشقا ئامراق ئىكەن.

ئىستامبۇلدىن كەلگەن تۈركلەر ياقۇپبەگ قوشۇنىدا ھەربىي ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەيدىكەن. ئۇلار تۈركىيە

ھەربى تۈزۈمنى ئۈگەتكەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ تۈزۈمنىڭ رولى ئانچە چوڭ بولمىغان. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلارنىڭ ئارد-سىدىكى بىر قانچە كىشى بۇ ئىشتىن كوڭىلى سوۋۇپ ئۆز دۆلىتىگە قايتىپ كېلىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىلەن قەشقەر شەھرىدە پىستىن زاۋۇدى قۇرۇپ، سۈپەتلىك پىستىن ئىشلەپچىقىرىۋېتىپتۇ.

ياقۇپبەگ قوشۇنىدا ھەربى خىزمەت ئۆتەۋاتقان خەنزۇلار 1863 - ۋە 1864 - يىللىرى بولغان قەشقەر قوزغىلىڭىدا بىتچىت قىلىنغان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ قالدۇقى ئىكەن. ئۇلار ئىمان ئېيتىپ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكتىن ئامان قالغان. ئەمما ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى 12 يىل ھەربى مەجبۇرىيەت ئۆتىشى شەرت ئىكەن. خەنزۇلار ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنىدا توپچى بولۇپ ئىشلەيدىكەن. شۇڭا ئۇلار ياقۇپبەگ قوشۇنىنىڭ ئەڭ ئاجىز بىر قىسمى ھىساپلىنىدىكەن. خەنزۇلار توپچى ئەسكەر بولغاندىن سىرت، ئارمىيە ئىچىدە يەنە مالايلىق ۋەزىپىسىنىمۇ ئادا قىلىدىكەن.

ياقۇپبەگ قوشۇنىدىكى تۇڭگانلار ئەسلىدە قەشقەرىيە شەھەرلىرىنى قوغدىغۇچى خەنزۇ قىسىملىرىدا خىزمەت ئۆتىگەن ھەربىلەرنىڭ قالدۇقى ئىكەن. ئۇلارمۇ توپخانىلارغا تەقسىم قىلىنغان، يەنە بىر قىسمى ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنىغا تەقسىم قىلىنغان ئىكەن. تۇڭگانلارمۇ خەنزۇلاردەك شۇبھىلىك كىشىلەر دەپ قارالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار-نىڭ ھال-كۈنى خەنزۇلارنىڭكىدىن ياخشىراق ئىكەن. خەنزۇلار بىلەن تۇڭگانلارنىڭ باشلىقلىرى شۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدىن تاللاپ قويۇلغانلار ئىكەن. قىرغىزلار ۋە قارا

قىرغىزلارنىڭ ھەممىسى ياقۇپبەگنىڭ ئاتىلىق ئەسكەرلەر قىسمىغا بەس - بەس بىلەن قاتناشقان بولۇپ، ئۇلار قاراۋۇلىخانلارغا تەقسىم قىلىنىپتۇ ۋە ياكى ئالاقچى، پوچتىكەش بولۇپ ئىشلەۋېتىپتۇ.

ياقۇپبەگ قوشۇنىدا يەنە قەشقەرىيەنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدىكى مۇستەقىل كىچىك خانلىقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئەسەر ئېلىنغان زور بىر تۈركۈم قۇل ئەسكەرلەرمۇ بار ئىكەن. قەشقەرىيەنىڭ ئارمىيىسىدە ھەربى خىزمەت ئۆتەش ئومۇرلۇك ئىكەن. ھەربى خىزمەت ئۆتەشكە ياراقسىز دەپ قارالغانلار ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىغا سېلىنىدىكەن ياكى ھۆكۈمەتنىڭ چارۋا ماللىرىنى بېقىشقا قويۇلىدىكەن.

ھەربى خىزمەت ئۆتەۋاتقانلارغا بېرىلىدىغان ھەق ئادەتتە مائاش پۇل، كىيىم - كېچەك، مىللىتى تارقىتىپ بېرىش، ھەربى دەرىجە - ئۇنۋانىنى ئۆستۈرۈش ۋە ھەربى خىزمەت ئۆتەشتىن ئازات قىلىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ - كەن. بېرىلىدىغان مائاش مىقدارى ئوخشاش ئەمەس ئىكەن. ئادەتتىكى ئەسكەرلەرگە 50 تەڭگىدىن مائاش بېرىلىدىكەن. ياقۇپبەگ ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇلارغا ئومۇمەن تون كىيىندۈرىدىكەن ياكى تۈركىلەنكا مىللىتى ھەدىيە قىلىدىكەن، ھەدىيە قىلىنىدىغان تون مۇكاپاتلانغۇچىنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ ھەر خىل بولىدىكەن. ئادەتتىكى جەڭچىلەرگە چەكمەن ياكى بەقسەم تون ھەدىيە قىلىنىدىكەن. يۈز بېشىلارغا بوز رەخ ياكى يىپەك تونلار ھەدىيە قىلىنىدىكەن، پانىستارلارغا سىپىتە توقۇلغان ئەلا سۈپەتلىك بوز رەختىن ياكى تورقىدىن تىكىلگەن تون ھەدىيە قىلىنىدىكەن. ئەگەر قورال - ياراق ھەدىيە قىلىنىدىغان بولسا، قوش ئېغىزلىق ئوۋ مىللىتى ياكى ناگان ھەدىيە قىلىنىدىكەن،

مۇكاپاتلانغۇچىلار ناگان ھەدىيە قىلىنىشىنى ئۈمىت قىلىدىكەن. ئوفتسىرلارنىڭ قانداق مۇكاپاتلىنىشى بۇ ھوكۇمراننىڭ خىيالغا باغلىق بىر ئىش ئىكەن. مۇكاپاتلاشتا ئۇلارنىڭ ھەربى سىتازىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىغىغا، ئورنىنىڭ يۇقۇرى-تۆۋەنلىكىگە زادىلا قارالمايدىكەن.

كىشىلەرنى داپىشلىققا ياكى پەنجىپىشلىققا ئوستۇرۇش ھوقۇقى پانساتلارنىڭ قولىدا ئىكەن. يۈز بېشىلىق ياكى پانساتلىققا ئوستۇرۇش ھوقۇقى ياقۇپبەگنىڭ قولىدا ئىكەن. ياقۇپبەگ تەستىقلىسىلا ھەتتا ئادەتتىكى جەڭچىنى بىر يوللا پانساتلىققا ئوستۇرۇشكىمۇ بولىدىكەن. شۇنىڭدەك بىر پانساتنى بىر يوللا ھەتتا ئادەتتىكى جەڭچىلىككە چۈشۈرۈپ قويغىلىمۇ بولىدىكەن. بىر پانساتنى ئوستۇرۇش ياكى مۇكاپاتلاش ئادەتتە ئۇنىڭغا بىر پارچە يەرنى بەزىدە ھەتتا پۈتۈن بىر كەنتنى ئىجارىگە بېرىش ياكى تەقدىم قىلىۋېتىش، ئۇنى ئوردىدا ياكى ھوكۇمەت ئورگانلىرىدا بىرەر ۋەزىپىسىگە قويۇشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن. دېمەك، ئۇلار توقسابا، توقسابا بەگ ۋە بەگ دېگەندەك ئالى مەدەنىيەتلىك سەپەرگە ئېرىشەلەيدىكەن. ھوكۇمەت ئورۇنلىرىدا مەمۇرى خىزمەت ئىشلەشكە تەيىنلەنسەنلەر ئۆزلىرىنىڭ ھەربى قوشۇنىدىكى ئەسلى ۋەزىپىسىنىمۇ ساقلاپ قالالايدىكەن ۋە ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان دائىرىدىكى بىر قىسىم قوشۇنغا قوماندا ئىلىقمۇ قىلالايدىكەن.

قەشقەرىيە ئارمىيىسىدە ئەڭ يۇقۇرى ھەربى ئۇنۋان بىزنىڭ دىۋىزىيە كوماندىرىمىزغا تەڭ كېلىدىغان لەشكەر بېشى ئىكەن. لەشكەر بېشى 5 تىن 10 غىچە پانساتنى باشقۇرىدىكەن. ياقۇپبەگ سىياسى جەھەتتىكى بىرلىكنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، شەرقىي ئۆلكىلەردىن قوبۇل قىلىنغان

يېڭى ئەسكەرلەرنى غەربىي ئۆلكىلەرنىڭ چېگرىلىرىغا، غەربىي ئۆلكىلەردىن قوبۇل قىلىنغان يېڭى ئەسكەرلەرنى بولسا شەرقىي ئۆلكىلەرنىڭ چېگرىلىرىغا ئەۋەتىدىكەن. ھەربى مەجبۇ-رىيەتنى ياخشى ئادا قىلغانلارغا تەقدىرلەش يۈزىسىدىن تېجلىق دەۋرىدە ھەر يىلى بىر ئايلىقتىن ئاتپوسكا بېرىلىدىكەن. بۇنداق ئاتپوسكىدىن بەھرىمەن بولىدىغانلار ئۆز قوماندانىدىن بىرەر پارچە يول خېتى ئېلىشى، كۆزلىگەن جايغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن يول خېتىنى يەرلىك ئاقساقاللارغا كۆرسىتىشى كېرەك ئىكەن. بىر جەڭچىنى ئۆز يۇرتىغا يۆتكەپ قويۇشۇمۇ بىر خىل مۇكاپات ھىساپلىنىدىكەن.

قەشقەر ئارمىيىسىدە ھەربى خىزمەت ئۆتەۋاتقان بارلىق ھەربىيلەر ھۆكۈمەتتىن بىر يۇرۇش ھەربى كىيىم ئالىدىكەن. بۇ جەھەتتىكى تەپسىلى ئەھۋال تۆۋەندىكىچە:

سەرۋازلار مىسى تۈگمىلىك، قوش پەشلىك قىزىل تون كىيىدىكەن. بۇنداق ھەربى كىيىمنىڭ مۆرىسىگە پاگون ئورنىدا خىلمۇ خىل رەڭلەردە يۇلتۇز كەشتىلەنگەن ئىكەن. بىر قىسىم سەرۋازلارنىڭ رەڭگارەڭ ئۇزۇن تون كىيىۋالغانلىقىنى، يەنە بەزىلىرىنىڭ ئادەتتىكى تون كىيىۋالغانلىقىنى كۆردۇق. ئاز ساندىكى سەرۋازلار تۈرك ئەسكەرلىرى فورمىسىدا قېلىن رەختىن تىكىلىپ قىزىل جىيەك تۇتۇلغان قارا پەشمەت ۋە قىزىل جىيەك تۇتۇلغان قارا شىم كىيىۋاپتۇ. قالغان پىيادە ئەسكەرلەر قىزىل جىيەكلىك سېرىق تېرە پەشمەت (چامبا) ① كىيىۋاپتۇ.

① بۇ سۆزنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى "ساما" (بۇغا دىگەن مەنىدە) دىگەن سۆزنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى بىلەن ئوخشاش بولغاچقا ھەزمۇنمۇ ئوخشاش بولسا كېرەك. چۈنكى ھىندىستاندا بۇغا تېرىسىدىن تىكىلگەن چاپانلار ناھايىتى مەشھۇر. — ئاپتوردىن.

ئۇلار باشلىرىغا رەڭگارەڭ كىگىزدىن ياكى قۇندۇز قېرىسىدىن پاپاخ كىيىدىكەن. ئۇلار ئۇچىسىغا ئاق كەش-تىلىك كۇمۇش تۈگىمە قادالغان ئۇزۇن تون كىيىپ، بىلىنى كەڭ چەم كەمەر بىلەن باغلىۋالدىكەن ۋە كەمىرىگە ئوخشاش بىر خىل شەكىللىك بىر قانچە ھەمىيان ئېسىۋالدىكەن. ئوڭ تەرىپىدىكى ھەمىيانغا يىپ-يىڭنە، بىگىز، قەلەنتۇراش قاتارلىق ئۇششاق-چۇششەك لازىمەتلىكلەر سېلىنىدىكەن. سول تەرىپىدىكى ھەمىيانغا تېرە خالتا قاپلانغان دورا قاچىلىغۇچ مۇڭگۇز، كاپسول خالتىسى، 3 دانە ئوقدان قاچىلىنىدىكەن. ھەر بىر ئوقداندا 5 تال ئوق بولىدىكەن. يەنە مىللىتىق مېيى قاچىلانغان بىر مۇڭگۇزنىمۇ ئېسىۋالدىكەن.

پىيادە ئەسكەرلەر، ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە توپچى ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى باشلىرىغا بىر خىل پاپاخ كىيىدىكەن. ئۇلارنىڭ بېلىگە باغلىغان كەمەرلىرىمۇ بىر خىل ئىكەن. توپچى ئەسكەرلەر ئۇچىسىغا قارا چەكمەن ياكى موۋۇت-تىن تىكىلگەن، مورىلىرىگە قىزىل يۇلتۇزلۇق پاگون قادالغان ھەربى تون كىيىدىكەن.

ئاتلىق ئەسكەرلەر گۈللۈك چىت، بەقسەم، يىپەك ياكى بوز قاتارلىق ھەرخىل رەخلەردىن تىكىلگەن ھەربى تون كىيىدىكەن. كىيىملىرىنىڭ پېشىنى خۇرۇم چامبا ياكى گېلەفى شىملىرىنىڭ ئىچىگە تېقىۋالدىكەن.

توپچىلار مەيلى خەنزۇ ياكى تۇڭگان بولسۇن، ھەر خىل رەڭلىك بوز رەخلەردىن، ئاساسەن كۈلرەڭ بوز رەخ-تىن تىكىلگەن ھەربى تون كىيىدىكەن.

بۇ ئەسكەرلەرنىڭ كوپچىلىگى باشلىرىغا بىر ئۇچى قويۇپ بېرىلگەن ماتا لۇڭگىلەرنى ئورنىتىۋالدىكەن. توپچىلار پۇتلىرىغا كوك پايپاق ۋە قېلىن چەملىك خەي كىيىۋالدى.

دىكەن. پىيادە ئەسكەرلەر، ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە توپچى ئەسكەرلەر ئاياقلىرىغا خۇرۇمدىن تىكىلگەن ئارا پاشىنىلىق بەتىنى كىيىۋالدىكەن.

بىر قۇر ھەربى كىيىمنىڭ ئىشلىتىلىش سۈرۈڭى بىر يىلدىن ئىككى يىلغىچە، چامىلارنىڭ بولسا يېرىم يىل، ئاياقلارنىڭ بولسا 4 ئاي ئىكەن. ھەر يىلى بىر قۇردىن كۆينەك-تامبال تارقىتىلىدىكەن. ھەر ئىككى يىلدا بىر قېتىم جۇۋا تارقىتىلىدىكەن. ئاتلىق قىسىملارغا يىلدا ئىككى قۇر ھەربى كىيىم تارقىتىلىدىكەن. ئات ۋە ئىگەر-جاب-دۇقلار دولەتتىن تارقىتىلىدىكەن ھەمدە ئۇنى ئومۇر بويى ئىشلىتىشكە بولىدىكەن. ئەمىلىيەتتە بەلگىلىمە بويىچە تار-قىتىشقا تېگىشلىك بۇيۇملار تولۇق تارقىتىلمىغانلىقتىن، ئەس-كەرلەر دائىم دىگۈدەك يېلىڭ-يالىڭاچ يۇرۇشىدىكەن.

ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ پىيادە ئەسكەرلىرىنى مىللىتى بىلەن، ئاتلىق ئەسكەرلەرنى بولسا كارابىن مىللىتى ۋە قىلىچلار بىلەن، ئاتلىق تۇڭگان ئەسكەرلەرنى ئۇزۇن نەيزىلەر بىلەن قۇراللاندۇرغان. توپچى ئەسكەرلەرنى قىلىچ بىلەن، توپچى قىسمىنىڭ ساقچىلىرىنى مىللىتى بىلەن قوراللاندۇرغان ئىكەن. توپ كوتىرىدىغان خەنزۇلار بىلەن تۇڭگانلار توپقىلا مەسئۇل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ساقچىلىرى مىللىتى بىلەن قورال-لاندۇرۇلغان ئىكەن. ئوفىتسېرلەرنىڭ ئىچىدىكى يۈز بەشىدىن تۆۋەن دەرىجىلىكلىرىنىڭ ھەممىسى قىلىچ تۇتىشىدىكەن، بەزىبىر چاغلاردا ناگانىمۇ تۇتىشىدىكەن.

ياقۇپبەگ قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەر ھەر خىل كالىبرىلىق، چاقماقلىق بەردەنگىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇزۇن-قىسقا مىللىتىلار بىلەن قوراللاندۇرۇلغان. بۇ مىللىتىلار ياقۇپبەگنىڭ باشقا مىللىتىلىرىغا ئوخشاش كىچىك كالىبرىلىق ئىكەن.

قارىغا ئېلىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، بۇ مىلىتىقلارغا خەنزۇلارنىڭ پىرىمىتىل-مۇشكىلىرى (قارىغا ئېلىش ئەسۋاپلىرى - ت) ئورنىتىلغان، شۇنىڭدەك سۈمبە ئورنىتىلغانلىقتىن، بۇ مىلىتىقلار ناھايىتى ئېغىر ئىكەن.

بىرمۇنچە مىلىتىقلارنىڭ سىتۋولىدىكى ساي سىزىغى پەقەت بىر نەچچە تال تۈز سىزىقتىنلا ئىبارەت بولغاچقا، ئوق سالغاندا ئوقنى سۈمبە بىلەن ئىتتىرىشكە توغرا كېلىدىكەن. بۇ مىلىتىق بىلەن 200 قەدەم ئارىلىقتىكى نەرسىلەرنى سوقۇۋەتكىلى بولىدىكەن. ئۇنىڭدىن ئېتىلىغان ئوق بەزىدە 1000 قەدەم نېرىغا بارالايدىكەن. بۇ مىلىتىقلارنىڭ كەمچىلىگى شۇكى، ئۇلارنى بەتلەش قىيىن بولۇپ، ئېتىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇنى چۇۋۇپ قايتىدىن تازىلاشقا توغرا كېلىدىكەن، ئوقنىڭ يېتىش ئارىلىغى قىسقا، دەلىلىگى ناچار ئىكەن. تەپكىلىك مىلىتىقلار سىلىق سىتۋۇلىلۇق مىلىتىق ۋە تۈركىلەنكا مىلىتىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ قورال ياقۇپبەگ ئارمىيىسىدە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بىز كۆرگەن مىلىتىقلار ئىچىدە، ئىنفىۋاد شەكىللىك تۈركىلەنكا مىلىتىقتىن ئۇزۇن نەيزىلىك 8000 ى بولۇپ، ئۇستىگە "Tower 1864" ① دىگەن خەت ئويۇلغان. بەزىلىرىگە "1867" دىگەن رەقەم سېلىنغان. خېلى نۇرغۇن ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە بىر قانچە "تابور" پىيادە ئەسكەرلەر مۇشۇ مىلىتىقلار بىلەن قوراللاندىۇرۇلۇپتۇ. ياقۇپبەگ بۇ قوراللارنى بىر قانچە يىل ئىلگىرى ھىندىستاندىن سېتىۋالغان ئىكەن.

ئۇنىڭدىن باشقا تەپكىلىك مىلىتىقلار مۇنداق ئىككى

① ئېھتىمال، ئاپتۇر بۇ يەردە، "Tower" (لوندىن مۇنارىسى دىگەن مەنىدە) دەپ يازماقچى بولغان بولسا كېرەك - ئىنگىلىزچە تەرجىماندىن.

تۈرگە بولۇندىكەن:

1. چەتئەللەردە ئىشلەنگەن تاق ۋە قوش سىتۋوللۇق ئوۋ مىلتىقلىرى. بۇ مىلتىقلارنىڭ كوپچىلىگىگە "Joseph Brown and son. London" دىگەن خەتلەر ئويۇلغان، يەنە بىر قىسىم مىلتىقلار روسىيەنىڭ تۇلادىكى زاۋۇتىدىن ئالدۇرۇلغان؛

2. شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ئىشلەپچىقىرىلغان تەپكىلىك تۈركىلەنكا مىلتىقلار ئىكەن.

بۇ ئىككى خىل مىلتىقنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، ئەمما ئېنىق سانى ھەققىدە بىر نىسبە دېيىش قىيىن. شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ئىشلەنگەن قوش سىتۋوللۇق مىلتىقنىڭ پىرىتسىلى 600 قەدەم ئارملىققا تەڭشەپ ياسالغان ئىكەن.

شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىكى زاۋۇتلاردا ئىشلەپچىقىرىلغان تەپكىلىك مىلتىقلار مۇنداق ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى ئىنفىيۇلد قۇسغىسىدىكى مىلتىقلارغا ئوخشاپ كېتىدىكەن؛ يەنە بىر خىلى دىكىسى سىتۋولىدا بىر نەچچە تال ساي سىزغى بولغان بەردەڭگى مىلتىق بولۇپ، بۇ تۇسخىدىكى مىلتىقلار روسىيە ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ بەردەڭگىلىرىگە ئوخشاش قىسقا مىلتىقلار ئىكەن. بۇ ئىككى خىل مىلتىق ناھايىتى قوپال بولسىمۇ، لېكىن پۇختا ئىشلەنگەن، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ قىسقا ئارملىقى.

تىكى تېگىش دەللىكى ناھايىتى يۇقۇرى ئىكەن. بۇنداق مىلتىقنىڭ كالىبرى $3/5$ ۋېرشۇك كېلىدىكەن. بۇ مىلتىقنىڭ ئۇزۇنلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 10 قاداق، قىسقىلىرىدىن

نىڭ ئېغىرلىقى 7 قاداققىچە كېلىدىكەن. بۇخىل مىلتىق-لارنىڭ ئۇچىغا نەيزە ئورنىتىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن سۈمبە ۋە پىرىتسىل ئورنىتىلغان. بۇ مىلتىقنىڭ پاينىڭى شۇنداق ئۈستىلىق بىلەن ئىشلەنگەنكى، پاينەكنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى بىرتال ھەركەتچان ياغاچ پارچىسى ئىچىگە مىلتىق مېيى ۋە لاتا قاچىلىغى بولىدىكەن. سىتۋولنىڭ

ئۇچىغا مىللىتىق ياسىغۇچى ئۇستىنىڭ نامى تۈرك يېزىقىدا
ئويۇپ قويۇلغان.

بىزنىڭ ئىگەللىگەن ئاخباراتىمىزغا قارىغاندا، 1871 -
يىلى ياقۇپبەگ ئۆز قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەرگە كەينىدىن
ئوقلىنىدىغان مىللىتىقتىن 400 ئال تارقىتىپ بېرىشنى
پىلانلىغان ئىكەن. بۇ مىللىتىقلارنىڭ بىر قىسمى تارقىتىلىپتۇ.
يەنە بىر قىسمى يەرگەندە ساقلىنىۋېتىپتۇ.

بۇ قوراللارنىڭ ئىچىدە، 2020 تال مىللىتىق، 3
قاداقلىق ئوق يەيدىغان 8 دانە توپ (كەينىدىن ئوق-
لىنىدىغىنى 4، ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغىنى 4) تەخمىنەن
ئىككى يىل ئىلگىرى بىرىنچى تۈركۈمدە ھىندىستاندىن
كىرگۈزۈلگەن ئىكەن. بىز قەشقەردە قەشقەر ھاكىمى
ئالدراج دادخاننىڭ ساقچىلىرى قولىدا مۇشۇنداق كەينىدىن
ئوقلىنىدىغان مىللىتىقنى كۆرگەن ئىدۇق. كورلىدا بولسا
بىز ئىنفىيۇلىد نۇسخىسىدىكى مىللىتىقلاردىن ئۆزگەرتىپ
ياسالغان سىندى نۇسخىسىدىكى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان
مىللىتىقلارنى كۆردۇق. بۇ مىللىتىقلارنىڭ سىتۋولىدا 3 تال
ساي سىزىقى بار بولۇپ، بۇلارغا 3 قىرلىق نەيزە ئور-
نىتىلىپتۇ. بىز يەنە مۇشۇ قوراللار سېستىمىسىغا كىرىدىغان
بولسىمۇ، لېكىن فرانسۇز نەيزىسى بېكىتىلگەن ياكى
شاسپېپوت (Shassepot) پاتىنتلىق تۈركىلەنكا مىللىتىققا
خاس نەيزە بېكىتىلگەن باشقا بىر يېڭى خىلدىكى قورال-
نىمۇ ئۇچراتتۇق ①.

① فرانسۇزلار بىلەن ئىنگىلىزلار 1867 - يىلى سىندى
سېستىمىسىنى ۋاقىتلىق قوللانغان. ئۇلار بۇ مىللىتىقنىڭ زاتوۋۇرىنى
ئازراق ئۆزگەرتىپ، ئۇيۇقچە قىلىپ ئىشلەپ چىققان ئىدى. شاسپېپوت
(Chassepot) — فرانسىيىلىك قورال - ياراق مۇتەخەسسىسى —
ئاپتوردىن ۋە ئىنگىلىزچە - ئۇيغۇرچە تەرجىماندىن.

بىز قەشقەرىيەدە كۆرگەن سىنىدى ئۇسۇخسىدىكى تۈركىلەنكا مىلىتىنىڭ ئوقى بوكسىر-ھېنرى (Boxer-Henry) قاندىسى بويىچە پىستىن ئارقىلىق ئوت ئالىدىكەن. بىز بۇنداق ئوقنىڭ ئەۋرىشكىسىنى تاشكەنتكە ئەۋەتىپ بەردۇق.

سىنىدى ئۇسۇخسىدىكى مىلىتلاردىن باشقا مىلىتلارنىڭ پاتوۋورىدا جەز قايتۇرغۇچ يوق ئىكەن. ياقۇپبەگ ئۆزىگە زورۇر ئېھتىياجلىق مەخانىلىق ئۇسكۇنىلەردىن بىر تۈركۈمنى سېتىۋالغان ۋە بۇ ئۇسكۇنىلەرنى يەرلىك زاۋۇتلاردا ئىشلەنگەن تۈركىلەنكا مىلىتىلارغا ئورناتقان ئىكەن، مەن بۇنداق بەردەڭگى مىلىتىلاردىن بىرنى كوردۇم. مىلىتى ناھايىتى قوپال ئىشلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن جەز قايتۇرغۇچ بۇ مىلىتقا ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن جايلاشتۇرۇلغان. بىز بۇ قوراللارنىڭ نەدە ياسالغانلىغىنى سورىغان ئىدۇق. ئۇلار بۇ مىلىتلارنىڭ ئىستامبۇلدىن ئالدىرۇلۇپ ئۆزگەرتىپ ياسالغان ئىنفىيۇلىد ئۇسۇخسىدىكى مىلىتىلار ۋە كەينىدىن ئوقلىنىدىغان مىلىتلار ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى. ئۇلار يەنە بۇ قوراللارنىڭ تۈركىيە سۇلتانى ئابدۇلئەزىزنىڭ ياقۇپبەگنىڭ تۈركىستاننى قوغدىشىنى قوللىغانلىغىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلغانلىغىنى ئېيتىپ بەردى. بىز يەنە تېخىمۇ ئىشەنچلىك بولغان بۇنداق بىر خەۋەر-ئىمى ئاڭلىدۇق: ياقۇپبەگ تۈركىيىدە تۇرۇشقا ئەۋەتكەن ئەلچىسى سەئىدىاقۇپ ئىشان خوجىغا ① 12.000 دانە

① سەئىد ياقۇپ ئىشان غوجا-ياقۇپبەگنىڭ ئىنىسى، —

تۈركىلەنكا مىللىتى ۋە بىر قىسىم توپ - زەمبىرەك سېتىۋېلىپ ئەۋەتىپ بېرىشنى ھاۋالە قىلغان. ئىشان خوجىغا بۇ قوراللارنى قەيەردىن ئېلىش توغرىسىدا بىرەر ئېنىق يوليورۇق بېرىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا بۇ ئىشنى ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بېرىلگەن ئىكەن، كېيىن بۇ ھەقتە تېخىمۇ ئېنىق بۇنداق بىر ئىشلىتىش خەۋەر تاپتۇقكى، ئىشان خوجا ئىستامبۇلدا 6.000 تال تۈركىلەنكا مىللىتى ۋە 6 دانە زەمبىرەك تاپشۇرۇۋالغان (بۇلارنى نەدىن تاپشۇرۇۋالغانلىغى ئېنىق ئەمەس). ئاندىن بۇ قوراللارنى ئېلىپ ھىندىستان ئارقىلىق قەشقەرگە قايتقان. يېنىدىكى پۇل يەتمىگەنلىكتىن، قالغان 6.000 تال تۈركىلەنكا مىللىتىنى تاپشۇرۇپ ئالالمىستۇ. 1875 - يىلى ئىشان خوجا تىبەتكە كەلگەندە توسۇۋېلىنىغان تىبەت يەرلىك ھۆكۈمىتى ئۇنىڭدىن قورال - ياراقلار ئۈچۈن 30 يامبۇ تاموژنا بېجى تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. ئىشان خوجا ئۆزى تىبەتتە قېلىپ، ئىسمايىل ئەپەندىنى تاموژنا بېجى جايلاپ كېلىش ئۈچۈن قەشقەرگە ماڭدۇرغان. ياقۇپبەگ ئىشان خوجىنىڭ ۋە مىللىتى - زەمبىرەكلەرنىڭ توسۇلۇپ قالغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىشى بىلەنلا سودىگەرلەردىن 30 يامبۇ جايلاپ دەرھال ئىشان خوجىغا ئەۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ياقۇپبەگ يەنە بىر قىسىم پۇل يىغىپ، ئىسمايىل ئەپەندى ئارقىلىق ئىشان خوجىغا ئەۋەتىپ، بۇ پۇلنى ئىستامبۇلدا قەپقالغان مىللىتلەر ئۈچۈن تاپشۇرۇشنى تاپىلىغان. ئىشان خوجا سېتىۋالغان مىللىتلەرنىڭ بىر قىسمى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان، يەنە بىر قىسمى ئاغزىدىن ئوقلىنىغان مىللىتلەر ئىكەن.

بىز يۇقۇرىدا، ياقۇپبەگنىڭ قولىدىكى ئارقىدىن ئوقلىنىدىغان مىلىتىقلارنىڭ ھەممىسى 4.000 تال ئىكەن. لېكىن ئېيتىپ ئۆتكەن ئىدۇق. ئىشان خوجا سېتىۋېلىپ كەلگەن مىلىتىقلارمۇ، ئىھتىمال، شۇنىڭ ئىچىدە بولسا كېرەك. گەرچە مېنىڭ قولۇمدا بۇ ھەقتە بەزىبىر ئاخباراتلار بولسىمۇ، ئەمما، ئىنىڭىزىلارنىڭ ياقۇپبەگنى ئۆزگەرتىلگەن قوراللار بىلەن قانچىلىك دەرىجىدە تەمىنەلىگەنلىكى ئۈستىدە تېخى ئېنىق بىر نەرسە دىيەلمەيمەن. يېقىندا تۈركىيە قوشۇنلىرى ھېنرى - مارتىنى سېستىمىسىدىكى قوراللارنى ئىشلەتمەكچى بولۇۋېتىپتۇ. بەلكىم ئۇلار سىنىدى نۇسخىسىدىكى تۈركىلەنكا مىلىتىقلارنى بىر تەرەپ قىلدۇرۇپتۇ. ئۇلارنى ئويلاۋاتقان بولسا كېرەك. شۇڭا ئۇلار بۇ قوراللارنىڭ بىر قىسمىنى ياقۇپبەگكە سېتىپ بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك ھىندىستاندىكى ئىنىڭىزىلار ئۆزلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى سىنىدى نۇسخىسىدىكى تۈركىلەنكا مىلىتىقلار بىلەن قوراللاندىرماقتا. ئۇلار ھىلىمۇ مۇشۇنداق تۈركىلەنكا مىلىتىقلارنى داۋاملىق ئىشلەپچىقارماقتا. تۈركىيە قوشۇنلىرىنىڭ خېلى زور بىر قىسمى ھېلىغىچە تەپكىلىك مىلىتىقلارنى ھەتتا چاقماقلىق بەردەڭگى ① مىلىتىقلارنى ئىشلىتىۋاتقان شارائىتتا، ئۆزلىرىنىڭ ئارقىدىن ئوقلىنىدىغان

① مەن 1875 - يىلى 3 - ئايدا تۈركىيىنىڭ ۋولۇۋ، سالونىكا پورتلىرىنى زىيارەت قىلىۋېتىپ، تەپكىلىك بەردەڭگى مىلىتىقلار بىلەن قوراللانغان 100 دەك ئۆسكەرنى كوردۇم، سالونىكىدا بولسا كونىراپ ئەبجىغى چىققان چاقماقلىق بەردەڭگى مىلىتىقلارنى تۇتۇپ پۈستە تۇرغان قاراۋۇللارنى كوردۇم - ئاپتوردىن.

مىلىتىقلىرىنى ياقۇپبەگكە سېتىپ بېرىشنى خالايدىغانلىغىغا ئىشىنىش ھەقىقەتەنمۇ قىيىن. ھالبۇكى، ئىنگىلىزلارنىڭ ياقۇپبەگنى تۈركىلەنكا مىلىتىقلار بىلەن تەمىنلەۋاتقانلىغىغا دائىر بىۋاسىتە ئاخباراتلارنى تېخى ئىگەللىيەلمىدىدۇق. ئەنگىلىيە سودا ۋەكىلى شاۋ بىلەن ئەلچىلەر ئومىگىدىكى فىرمىسىغا ئوخشاش كىشىلەرنىڭ قەشقەرىيەگە كەلگەندە، ياقۇپبەگكە بىر قانچە يۈز تال تۈركىلەنكا مىلىتىق، ناگان ۋە بىر قىسىم ئوقدان ئەۋرىشكىلىرىنى سوغا-سالام ئورنىدا ھەدىيە قىلغانلىغىنى بىلىمىز، ئەمما قەشقەرىيەنىڭ دىپلوماتىك ۋەكىلى ئىشان خوجىنىڭ لىسبوندا تۇرغان مەزگىلدە نىمە ئىشلارنى قىلغانلىغىدىن خەۋەر تاپالمىدۇق. ياقۇپبەگنى قورال بىلەن تەمىنلىگەنلەر زادى قايسى تەرەپ، ئىنگىلىزلارمۇ ياكى تۈركلەرمۇ ۋە ياكى ھەر ئىككىلا تەرەپمۇ؟ بۇ مەسىلىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، تېخىمۇ تەپسىلىي ئاخباراتلارنى قولغا كەلتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

بۇنىڭ سىرتىدا، مەن يەنە گۇمانلىنىشقا بولمايدىغان مۇنداق بىر پاكىتنى قوشۇمچە قىلماقچىمەن. ئۇ بولسىمۇ قەشقەرىيە بىلەن بولغان قورال-يaraq سودىسىنىڭ تازىلىرىغىچە داۋاملىشىۋاتقانلىغىدۇر.

1876 - يىل 23 - دىكابىر (1877 - يىل 4 - يانۋار) بىز كۇچا بىلەن باي ئارىلىغىدىكى يولدا كېتىۋېتىپ، باي دىن بىر بېكەت نېرىدىكى يول ئۈستىدە توت - بەشتىن ئات قوشۇلغان 5 ھارۋىدا توشۇلۇپ كېتىۋاتقان تۈركىلەنكا مىلىتىقلارنى كوردۇق. بۇ قوراللار توقسۇن قورغىنىدىكى ئەس-

كەرلەرگە يەتكۈزۈپ بېرىلىدىكەن.

7-مارت (19-مارت) كۈنى، بىز كورلا بىلەن قەش-قەر ئارىلىغىدىكى يېڭىئاۋات كەنتىدە 20 توگىلىك بىر كارۋاننى ئۇچراتتۇق. بۇ كارۋاندىكى 10 توگىلىك ھەر بىرىگە ئىككىدىن ئۇزۇن ياغاچ ساندۇق ئارتىلغان بولۇپ، بۇ ساندۇقلارغا قورال-يaraq قاچىلىنىپتۇ. يەنە ئىككى توگىگە ئارتىلغان ساندۇقلارغا 4 دانە توپ قاچىلىنىپتۇ. بۇلار، ئىتتىپاق، 3 قانداقلىق ئوق چۈشىدىغان، ئارقىسىدىن ئوقلىنىدىغان توپلار بولسا كېرەك. بىز يۇقۇرىدا، ياقۇپبەگنىڭ مۇشۇ خىلدىكى 6 توپ بىلەن قوراللانغان بىر توپ خانىسىنىڭ بارلىغىنى ئېيتىپ ئۆتكەن ئىدۇق. ھىلىقى توگىلەردىن ئىككىسىگە بۇ توپلارنىڭ چاقىلىرى ئارتىلغان. قالغان 4 توگىنىڭ ھەربىرىسىگە بىر ساندۇقتىن ئوق-دورا ئارتىلغان. يەنە ئىككى توگىگە ھىلىقى 4 توپنىڭ جازىلىرى ئارتىلغان. قالغان 4 توگىگە ناھايىتى پۇختا تېگىلغان كىچىك-كىچىك 16 دانە ئوق-دورا ساندۇغى ئارتىلغان. بىز كۆرگەن ھىلىقى ھارۋىلار ۋە توگى كارۋانلىرىنىڭ ھەممىسى يەركەندىكى قۇرخانىسىدىن ① يولغا چىققان ئىكەن. توقسۇننىڭ ھاكىمى ئىسلامبەگ بىزگە 1875-يىلى ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ تىبەتتىن 780 ساندۇق توپ ئوقى ۋە مىللىتى ئوقنى توشۇپ كەلگەنلىگى، بۇلارنىڭ ھازىر يەركەندە ساقلىنىۋاتقانلىغىنى ئېيتىپ بەردى. شۇ چاغدا بۇ ھاكىم بىلەن جەمىي 36 ئاتلىق ئەسكەر ۋە خېچىر ھەيدىگۈچى 40 ئادەم بىللە بارغان ئىكەن. يول ئازاۋى بىلەن 2 ئادەم ئۆلگەن، 76 خېچىر چىقىم بولغان ئىكەن. ئىسلامبەگنىڭ ئېيتىشىچە،

① قۇرخانە-ئوق-دورا ساقلىنىدىغان جاي-مۇھەررىردىن.

تۈركلەر بۇ ھەربى ئەشیا لارنى ئىستامبۇلدىن ھىندىستانغا
توشۇپ بەرگەن. ئاندىن ئىنگىلىزلار ئۇنى ياقۇپبەگكە يەت-
كۈزۈپ بەرگەن ئىكەن.

تېبەتتە (لاداق ئەمەسمىكىن؟) ئىسلامبەگ ئەنگىلىيە
ۋەكىلىگە 3 يامبۇ پارا بەرگەنگە قەدەر ئىنگىلىزلارنىڭ قات-
تىق بېسىمىغا ئۇچرىغان. ئۇلار لاداقىتىن يەركەنگىچە 36
كۈن يول يۈرگەن.

تۇچتىن ياسالغان قوراللار ئىچىدە (بەلكىم، پولاتتىن
ياسالغان قوراللار بولسا كېرەك—مۇھەررىردىن) قىلىچنىڭ
سۈپىتى بەك ناچار بولسىمۇ، لېكىن، ناھايىتى كۈركەم.
ئەسكەرلەرنىڭ قوللىرىدىكى قىلىچلارنىڭ كۆپىنچىسى شۇ
جايىنىڭ ئۆزىدە ئىشلەنگەن، لېكىن بىز يەنە ھىندىستاندىن
ئىمپورت قىلىنغان بەزىبىر قىلىچلارنىمۇ كوردۇق.

بىز يۇقۇرىدا قەشقەرىيە قوشۇنىدىكى ئوفىتسېرلارنىڭ
قولدا مىللىتى ۋە قىلىچتىن باشقا يەنە ناگانمۇ بار ئىكەن-
لىكىنى سۆزلەپ ئۆتكەن ئىدۇق. ئۇلاردىكى ناگانلار پۈتۈن-
لەي ئالتە ئاتار تاپانچىلار ئىكەن. باشقا تاپانچىلار بەكمۇ
سۈپەتسىز بولغاچقا، بۇ ھەقتە ئالاھىدە توختىلىپ ئولتۇر-
مايمەن. لېكىن تاپانچىلار توغرىسىدا شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈشكە
توغرا كېلىدۇكى، قەشقەرىيەدىكى تاپانچىلارنىڭ سانى چەك-
لىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپ بېرىۋېتىپتۇ.
بۇ، بىر تەرەپتىن ياقۇپبەگنىڭ تىرىشچانلىغىدىن بولسا،
يەنە بىر تەرەپتىن ھەر بىر يۈز يېشىنىڭ تاپانچىغا ئېرى-
شىش ئارزۇسىنىڭ كۈچلۈك بولغانلىغىدىندۇر. بۇنداق تاپان-
چىلارنىڭ كولىت (Colt) ۋە لېفاشاۋ (Lefauchaux) تۈس-
خىسىدىكىلىرى كۆپرەك ئۇچرايدۇ. بىز كۆرگەن كېيىنكى

بىر تۆسخىسىدىكى تاپانچا ئوقى يېتىشىمگە ئىلگى ياكى زاپە
چاسلىرى ئاسان بۇزۇلۇپ قالىدىغانلىقى ئۈچۈن، كېرەكسىز
نەرسىگە ئايلىنىپ قېلىۋېتىپتۇ.

قەشقەر يېرى قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ مائاش ۋە ئوزۇق-
تۇلۇك بىلەن تەمىنلىنىشىدە ئېنىق بىر بەلگىلىمە يولىنىڭ ئىچىدە،
نورمالسىز ئەھۋاللار بار ئىكەن. ھەربى قىسىملارغا تارقىتىل-
لىدىغان مائاشنىڭ مىقدارى ھەربى قىسىمنىڭ ھەربى يۈرۈش
قىلغانلىقى ياكى شەھەرلەردىكى گەزەرمىلەردە تۇرۇۋاتقانلىقى
ۋە ياكى ئالدىنقى قاراۋۇلخانىلاردا تۇرۇۋاتقانلىقىغا قاراپ
پەرقلىنىدىكەن. لېكىن ئاساسلىقى ياقۇپبەگنىڭ قولىدىكى
زاپاس پۇلنىڭ ساقلىنىش ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىدىكەن.
ئەسكەرلەر مائاشىنىڭ ئاز-كۆپلۈكى بۇ قىسىملارنىڭ
دولەتتىن تەمىنلىنىدىغانلىقى ياكى شەخسلەر تەرىپىدىن
تەمىنلىنىدىغانلىقىغا قاراپ بەلگىلىنىدىكەن. شەخسلەردىن
تەمىنلىنىدىغان قىسىملارنىڭ مائاشى ناھايىتى تۆۋەن بول-
مىدىكەن.

ۋەزىيەت ياخشىراق بولغان شارائىتتا، ھەربىلەرنىڭ
مائاشى تۆۋەندىكى ئۆلچەم بويىچە تارقىتىلىدىكەن: ھەربىر
ئاددى جەڭچىگە ھەر ئايدا 3 تەڭگىدىن 15 تەڭگىگىچە
مائاش بېرىلىدىكەن: بىر دابىسىغا ھەر ئايدا 20 تەڭگە،
بىر پەنجىبىشىغا ھەر ئايدا 25 تەڭگە مائاش بېرىلىدىكەن،
يۈز بېشى ۋە پانىسلارغا بېرىلىدىغان مائاش ياقۇپبەگ
تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىكەن. بۇ مائاش ئۈچۈن، يىغىۋېلىنغان
پەر بېجىغا قاراپ ماددى بۇيۇم ياكى نەق پۇل تارقىتىلى-
دىكەن. بىر يۈز بېشىنىڭ ئايلىق خىراجىتى 300 تەڭگىگە
يېتىدىكەن. توپچى ئەسكەرلەرنىڭ مائاشى يۇقۇرىراق ئىكەن.

ئوز ئىختىيارلىقى بىلەن ھەربىگە كىرگەن نۇرغۇن ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ مائاشىمۇ ياقۇپبەگ تەرىپىدىن بەلگىلىنىپ بېرىلگەن.

قەشقەرىيە قوشۇنىنىڭ يېمەك بىلەن تەمىنلىنىشى بىر قانچە خىل بولۇپ، بۇ جەھەتتە قوش تەمىنلىنىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

1. ھەر كۈنى ھەر بىر ئەسكەرگە ئىككىدىن نان (ئېغىرلىقى تەخمىنەن 1 يېرىم قاداق) ۋە ھەربى بولۇملار بويىچە بىر قانچە ئادەمگە بىر لىگەندىن پۇلو بېرىلدى. ھەر ئايدا ھەر بىر جەڭچىگە بىر قاداقتىن چاي تارقىتىلىدىكەن.

2. ھەر ئايدا ھەر بىر ئەسكەرگە ئىككى چارەك (32 قاداق) تىن ئۇن، بىر چارەك (16 قاداق) تىن دان، ۋە بىر - ئىككى چارەكتىن گۆش بېرىلدىكەن.^①

ئەسكەرلەرگە بولۇپمۇ بالا - چاقىلىق ئەسكەرلەرگە بەزى چاغلاردا ماددى نەرسىلەر بېرىلمەي، بىر پارچە يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلدىكەن. ئۇلار 15 چارەك دانلىق ئاشلىقنى ئۇرۇق قىلىپ يەر تېرىدىكەن. يەرگە ئىگە بولغان ئەسكەرلەر ئۆز يېرىنى ئۆزى تېرىيالىسا، يەردىن چىقىدىغان ئاشلىقنىڭ يېرىمىغا يەنى 80 چارەك ئاشلىققا ئىگە بولىدىكەن. پەقەت ئاز ساندىكى ناھايىتى نامرات جەڭچىلەرنىڭ ئائىلە - تاۋاباتلىرىلا دولەتتىن قوشۇمچە ياردەم ئالىدىكەن.

بۇنداق ئائىلىلەرنىڭ دولەتتىن ئالىدىغان قوشۇمچە

① 16 قاداق ياكى 32 قاداق گۆش بولسا كېرەك -

ياردىمى 100 چارەك يېڭى ئاشلىقتىن ئېشىپ كەتمەيدىدەكەن. بۇنداقتا بىر ئائىلىنىڭ ھەر بىر ئەزاسىغا ھەر ئايدا ئىككى چارەكتىن ئون، بىر چارەكتىن دانلىق ئاشلىق تېگىدەكەن. كەمبەغەل ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلىسى ۋە ئاتا-ئانىسى بارلىق باج-سېلىق ۋە ئالۋاڭ ياساقلاردىن ئازات قىلىنىدەكەن.

ھەربى قىسىمنىڭ ئاتلىرى ئىشلىتىلمىگەن چاغلاردا، كۈنىگە ھەر 3 ئات ئۈچۈن ئىككى باغدىن بېدە ۋە بىر تاغاردىن سامان بېرىلىدىكەن. ھەر ئاتقا ھەر يىلى 50 چارەكتىن بوغۇز بېرىلىدىكەن. ھەربى يۈرۈش قىلىۋاتقان مەزگىلدە، ھەر بىر ئات ئۈچۈن كۈنىگە ئىمكانىيەتنىڭ يېتتىشىچە 3 - 4 باغ بېدە ياكى قۇرۇق چوپ، 4 جىڭدىن (تەخمىنەن 10 قاداقتىن) بوغۇز بېرىلىدىكەن. چوڭ قو-شۇن چوللەردە يۈرۈش قىلغاندا، ھەر بىر ئاتنىڭ يەيدىغان بوغۇزى 10 قاداقتىن 7 يېرىم قاداققا چۈشۈپ قالدىدەكەن. بۇ چاغلاردا ئاتلارغا بېدە ئورنىدا پىچان، چىغ ياكى سامان بېرىلىدىكەن. ئۇلار ئات بوغۇزى ئۈچۈن كۆپ مىقداردا كۆمە قوناق ئىشلىتىدىكەن. ئۇنىڭ سىرتىدا، زاغرا ۋە ئارپىمۇ ئىشلىتىدىكەن.

ۋەزىيەت ئوڭۇشلۇق بولغان شارائىتتا، قەشقەرىيە ئەسكەرلىرىگە توۋەندىكىدەك كىيىم-كېچەك تارقىتىپ بېرىلىدىكەن: ھەر يىلى ھەر بىر ئەسكەرگە بىر قۇردىن چىت كۆپىنەك-تامبال، بىر قۇردىن يالاڭ چاپان، بىر قۇردىن قون، بوزدىن تىكىلگەن بىر قۇر ئۇزۇن چاپان، 2 قۇر خۇ-رۇم چامبا، بىر-ئىككى كىشىلىك بەتىشكە، بىر-ئىككى قۇر-دىن ئىچ كىيىم تارقىتىپ بېرىلىدىكەن.

ئەسكەرلەرگە ھەر ئىككى يىلدا بىردىن جۇۋا تارقىتىلىدۇ.
كەن. ئەسكەرلەرگە قەرەلسىز تارقىتىپ بېرىلىدىغان نەرسە.
لەر ئىچىدە يەنە قورال، كەمەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزىگە كېرەك
لىك قوشۇمچە بۇيۇملار، ئاتىنىڭ ئىگىرى. جابدۇقلىرىمۇ بار
ئىكەن. ئات زادىلا ئىشلەتكىلى بولمايدىغان دەرىجىدە
كاردىن چىققان بولسا، يەڭگۈشلەپ بېرىلىدىكەن. قوشۇمچە
ياردەم پۇللار پانساتلاردىن يۈز بېشىلارنىڭ قولىغا ئوتۇپ،
ئاندىن ھەرقايسى تارماق قاراۋۇلخانلارغا تارقىتىلىدىكەن.
ھەر بىر پانسات سەركادىن ئاتلارنىڭ يەم - خەشىگى
ئۈچۈن بەلگىلىك مىقداردا قوناق ئالىدىكەن. سەركار ھوج -
جەتلەرنى سېلىشتۇرۇپ كورۇپ ھساپنى بوققاندىن كېيىن،
دەپتەرگە ئورنىتىدىكەن. پانساتلار قورال - ياراق ھەم جاب
دۇق - ئەسلىھەلەرنى قۇرخاندىن ئالىدىكەن. بۇنداق قۇرغا -
نىلار قەشقەرىيەنىڭ چوڭ شەھەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە بار
ئىكەن.

قوشۇن كوزلەنگەن يەرگە بېرىپ مۇقىم ئورۇنلاشقان
دىن كېيىن، دولەت ئۇلارغا مائاش ھىساۋىدا بېرىلىدىغان
دانلىق ئاشلىق ئورنىغا دولەت ئىگىلىگىدىكى يەرلەردىن يەر
تەقسىم قىلىپ بېرىدىكەن. ئەسكەرلەر بۇ يەرلەرنىڭ بىر
قىسمىنى ئۆزلىرى تېرىيدىكەن. قالغان قىسمىنى مەدىكار
ياللاپ تېرىتىدىكەن. خەنزۇ ئەسكەرلەر بۇنداق يەرلەرنى
مەجبۇرى ئەمگەك قىلىپ ھەقسىز تېرىيدىكەن. پانساتلار ئۆز
ئەسكەرلىرىگە دولەت ئىگىلىگىدىكى يەرلەرنى بولۇپ بەر -
گەننىڭ سىرتىدا، يەنە تاغلاردا بېقىلىۋاتقان پادىلاردىن
ئات - ئۇلاق تەقسىم قىلىپمۇ بېرىدىكەن. پانساتلار ئۆز يېنى
دىكى خادىملارنىڭ مەيلى ئېتىز - ئېرىقلاردا ئىشلەيدىغىنى

بولسۇن، ياكى پادىچىلىق قىلىدىغانلىرى بولسۇن، ئۇلارنىڭ
ھەربىرىگە ئايدا 3 سومدىن ھەق بېرىدىكەن.
ھەربىر پانساننىڭ ئىلىكىدە بىر قانچىدىن توگە، 10
دىن 15 كىچە ئات ۋە 5 ھارۋا بولىدىكەن.

بىر ياكى بىر قانچە كەنتنى پانسات، توقسابا ۋە بەگ
لەرگە كوتىرىگە بېرىپ، بۇنىڭ كىرىمى بىلەن بەلگىلىك
ساندىكى قوشۇننى قامداش—قەشقەرىيەدە ئارمىيىنى تەمىنە-
لەشنىڭ ئەڭ ئاددى ۋە ئومۇميۈزلۈك چارىسى ئىكەن. قو-
رال-يارقاق ۋە بەزىدە كىيىم-كېچەكلەرنى دولەت بىر تۈ-
قاش تارقاتقاننىڭ سىرتىدا، بۇ قوشۇننى نەقپۇل ياكى ماد-
دى نەرسىلەر بىلەن تولۇق تەمىنلەشكە مۇشۇ كەنتنى كو-
تىرىگە ئېلىپ ئىگىدارچىلىق قىلىدىغانلار مەسئۇل بولىدىكەن.
مەسىلەن، ئۇلۇغچات قورغىنىدىكى توقسابا ئەنە شۇ چارنى
قوللىنىپتۇ. ئۇ روسىيىنىڭ پەرغانە ئۆلكىسىنىڭ چېگىرىسى-
دىن تارتىپ قەشقەرىيەنىڭ بەزى تاغ ئېغىزلىرىغىچە بولغان
پۈتۈن تاغلىق رايونغا مەسئۇل بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا
10 نەچچە كىچىك قاراۋۇلخانا بار ئىكەن.

بۇ توقسابا مۇشۇ قاراۋۇلخانلاردىكى 700 دىن 800
گىچە ئاتلىق ئەسكەرنى قامداش ئۈچۈن، بۇ تاغلىق رايون-
دا ئولتۇرۇشلۇق قىرغىزلاردىن بىر خىل مۇقىم غەللە-پا-
راق يىغىۋالىدىكەن. قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن، يەركەن ۋە
باشقا جايلارنىڭ بەگلىرىمۇ ئۆزلىرى باشقۇرۇۋاتقان ئۆلكە-
لەردە يۇقۇرقىدەك چارىنى قوللىنىپ، بەلگىلىك ساندىكى
ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى ھوددىگە ئالغان ئىكەن.

كىيىنكى چارنى قوللىنىپ ئەسكەرلەرنى بېقىش، ھەر-
بى خىزمەت ئوتەۋاتقانلار ئۈچۈن ناھايىتى مۇشەققەتلىك

ئىش. ئەسكەرلەر مۇقىم مائاش ئالالماي، پەقەت خوجايىن-
لىرىنىڭ خالىغانچە بەرگەن سەدىقسىگىلا تايىنىپ كۈن كە-
چۈرىدىكەن. قوشۇندىكىلەر مائاش ئالالماي ھەمىشە ئاچ-
توق يۈرگەننىڭ ئۈستىگە، يەنە يەر تېرىشقا ئوخشاش خىل-
مۇ خىل ھەربى نازەتلەرنى ئورۇنلاشقا مەجبۇر ئىكەن.
شەھەرلەردىكى ۋە تارقاق قاراۋۇلخانلاردىكى ئەس-
كەرلەر گەزەرمىلەردە تۇرىدىكەن. بۇ گەزەرمىلەر قاتار-
قاتار سېلىنغان كىچىك-كىچىك ئۆيلەر ئىكەن. ھەر بىر
قاتار ئۆي تام بىلەن قورشالغان، بۇنداق كورپۇس ئۆيلەر-
نىڭ ئەتراپىغا تېخىمۇ كىچىك ھوجىرىلار سېلىنغان بولۇپ،
ھەر بىر ھوجىرىدا 10 دىن ئەسكەر تۇرىدىكەن. بەزى
كورپۇسلار ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىگە بولۇپ بېرىل-
گەن بولسىمۇ، لېكىن ئەسكەرلەر بۇ ئۆيلەردە تۇرماستىن
باشقا كورپۇسلاردا تۇرىدىكەن. كورپۇس ئۆيلەرنىڭ تازىلى-
غى ناھايىتى ياخشى ئىكەن. لېكىن تارقاق ئۆيلەر ھەم تار، ھەم
كىچىك بولغاچقا، بۇ ئۆيلەرنىڭ تازىلىغى ناچار ئىكەن.
ئائىلىلىكلەرنىڭ ئۆيلىرى ئالاھىدە قوغدىلىدىكەن، تەكلىپ
قىلىنمىغان ھەرقانداق ئادەمنىڭ كىرىشىگە رۇخسەت قىلىن-
مايدىكەن. قەشقەردىيە قوشۇنلىرىدا گەزەرمە تۈزۈمى قوللىنىل-
مىشتىن ئىلگىرى، ئەسكەرلەر ھەم كىچىك، ھەم يۇققا بوز
چېدىرلاردا تۇرغان ئىكەن. ھەر بىر چېدىردا 10 دىن
ئەسكەر تۇرىدىكەن. كورلىدا بىر گەزەرمىنى كورۇشكە مۇ-
ۋەپپەق بولدۇق. بۇ گەزەرمىدە ياقۇپبەگنىڭ خىللانغان
قوشۇنىدىن 2500 دىن 3000 غىچە ئەسكەر تۇرىدىكەن.
بۇ ئەسكەرلەر دىكابىر، يانۋار، فېۋرال ئايلىرىدىكى نولدىن
توۋەن 10 دىن 11 گىچە بولغان سوغاقتىمۇ ئەنە شۇنداق چېدىر-

لاردا تۇرۇۋېتىپتۇ. ئۇلارغا ئوت قالاپ ئىسىنىشقا ئوتۇن-
ياغاچ بېرىلمەپتۇ، ئەسكەرلەرنىڭ كىيىملىرى يېلىڭ ئىكەن.
ھەر بىر چېدىردىكى ئەسكەرلەر مىسىل (شال پالىڭى) ئۈس-
تىگە سېلىنغان كىگىزنى سېلىنچا، يەنە بىر كىگىزنى يېپىن-
چا قىلىپ ياتىدىكەن. جۈمە كۈنىدىن باشقا كۈنلەرنىڭ
ھەممىسىدە، ئەسكەر ۋە ئوفىتسېرلار جىددى ھەربى تەلىم-
تەربىيە بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. ئۇلار ھەر كۈنى سائەت
5 تىن 11 گىچە سەپكە تىزىلىپ مېڭىشنى مەشىق قىلىد-
كەن. ئاندىن ئۇلار قورال تۇتقان پېتى بىر-ئىككى سائەت
ئىسترويدا (سەپكە تىزىلىشتا) دىققەتتە تۇرغاندىن كېيىن
غىزا يەيدىكەن. بەزى چاغلاردا تاماقتىن كېيىنمۇ ئەسكەر-
لەرگە ئىستروي مەشىقى ئورۇنلاشتۇرۇلىدىكەن. لېكىن كۆپ
ھاللاردا ئەسكەرلەر خانلىق يەرلەردە، باغلاردا، ياكى كار-
خانىلاردا ئىشلەيدىكەن ۋە ھەر خىل نارەتلەر (ئىچكى
مەشغۇلاتلار)نى ئورۇنلايدىكەن. ئىختىيارى ھەركەت ۋاقتى
يوق دىيەرلىك ئىكەن. ئەسكەرلەر گەزەرمىدىن سىرتقا چىق-
ماقچى بولسا، يۇقۇرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ تەستى-
قىنى ئېلىشى شەرت ئىكەن. بارلىق ئەسكەرلەر جۈمە كۈنى
جامە-خانىقالارغا بېرىپ جۈمە نامىزى ئوقۇيدىكەن.

قەشقەرىيە قوشۇنىدىكى ئىنتىزام جازاسى قاماققا ئېلىش،
كالتەكلەش ياكى قامچىلاش قاتارلىق جازالارنى ئۆز ئىچى-
گە ئالىدىكەن.

جازالاش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئوفىتسېرلارنىڭ
ھوقۇق چەكلىمىسى ھەققىدە ئېنىق بىر بەلگىلىمە يوق ئى-
كەن. بۇ ئىشنى ئۇلار پۈتۈنلەي ئۆز خاھىشى بويىچە بىر
تەرەپ قىلىدىكەن. ھەربى سەپتە مەجبۇرىيەت ئوتەۋاتقان-

لاردىن بىرەر كىشى جىنايەتكە ياتىدىغان گۇنا قىلسا، قا-
زىلارنىڭ پەتۋاسى ۋە شەرەتنىڭ قائىدە-نەزاملەرى بو-
يىچە سوراققا تارتىلىدىكەن. ئوغرىلىق قىلغانلارنى مىسالغا
ئالساق، تۇنجى قېتىم ئوغرىلىق قىلغانلار قاماققا ئېلىنىدۇ-
كەن، ئىككىنچى قېتىم ئوغرىلىق قىلغانلارنىڭ قولى بېغىش-
دىن كېسىپ تاشلىنىدىكەن، ئۈچىنچى قېتىم ئوغرىلىق قىل-
غانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىكەن.

كىشىلەر قەشقەرىيە ئۈستىدە ئومۇميۈزلۈك باشقىچە بىر
خىل قاراشتا بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە ئەمىلىيەتتە ئۆلۈم
جازاسى بېرىلىدىغان ئىشلار ناھايىتى ئاز ئىكەن. ئۆلۈم
جازاسى ئومۇمەن دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈش شەكلى بىلەن
ئىجرا قىلىنىدىكەن. شەھەر-يېزىلارنىڭ چوڭ-كىچىكلىگىگە
ئاساسەن، شەھەر-يېزىلاردا مەلۇم ساندا ئادەم ئۆلتۈرۈشكە
يەتكۈدەك ھەر خىل دار ياغاچلار ئورنىتىلغان بولۇپ،
بۇ دارلار شەھەر ياكى چوڭراق يېزىلارغا كىرىشتە ئالدى
بىلەن كىشىلەرنىڭ كۆزىگە چېلىقىدىكەن.

مەن قەشقەرىيە ھەربىلىرىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى توغ-
رىسىدىكى باياناتىنى ئاياقلاشتۇرۇۋاتقان چېغىمدا، يەرلىك
كىشىلەر بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەتلەردىن يېزىۋالغان
بەزىبىر خاتىرىلىرىمنى بۇ يەردە تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن.
بىز ئۇلۇغچات قورغىنىدا تۇرىۋاتقىنىمىزدا، بىزگە
ھەمرا بولغان مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەردىن بىرسى بىزگە
ئۆزىنىڭ خوتەنلىك ئىكەنلىگىنى، بۇنىڭدىن 7 يىل ئىلگىرى
مەجبۇرى ھالدا ئەسكەرلىككە تۇتۇلغانلىقى ۋە مۇشۇ يەتتە
يىلدىن بۇيان ئۇلۇغچات قورغىنىدا تۇرىۋاتقانلىغىنى سۆز-
لەپ بەردى. ئۇ يەنە ئائىلىسىنىڭ ھېلىمۇ خوتەندە تۇرىۋاتىدۇ

قانلىغى، ھەربى خىزمەت ئوتەۋاتقان مەزگىلىدە ئۆزىنىڭ بىر قېتىمىمۇ مائاش ئېلىپ باقمىغانلىغىنى ئېيتىپ بەردى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلۇغچاتتا تۇرۇۋاتقان قوشۇنلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئەھۋالى مۇنداق ئىكەن: ھەركۈنى بىر كىشىگە ئەتىگەن ۋە كەچتە يېيىش ئۈچۈن ئىككىدىن نان بېرىلىدىكەن. كەچلىك تاماق ئۈچۈن ھەركۈنى 2 قوي سويۇلىدىكەن، بۇنىڭدىن بىرىنى توقسابا بىلەن يۈز بېشىلار يەيدىكەن. قالغان بىر قوينىڭ گۆشىدە ماش خوردا قىلىپ، ئۇنى پۈتۈن گەزەرمىدىكى 80 — 70 ئائىلىلىك ئەسكەرلەر بىلەن 100 دەك بويتاق ئەسكەر يەيدىكەن. ئائىلىسى بارلار ئۆز ئولۇشلىرىنى ئايرىم قاچىلارغا ئۇسۇ-ۋالىدىكەن.

قەشقەر شەھرىدە ھۆكۈمەت ئىگىدارلىغىدىكى كارخانىلار ۋە مەنقۇلاتخانىلارنىڭ ھەربىلەرنى كىيىم-كېچەك ۋە قورال-ياراقلار بىلەن تەمىنلەش ئىشلىرى بەك ئوسال ئىكەن.

توقسابالار پەقەت جەڭچىلەرنىڭ بىر قىسىم مائاشىنى بېرىشكەلا مەسئۇل ئىكەن. كوپچىلىك قوشۇنلار ئۇلاردىن بەكمۇ نارازى ئىكەن. ئۇلار: خەنزۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا پۇقرالارنىڭ ھال-كۈنى ھازىرقىدىن ياخشىراق ئىدى، مەيلى قانداقلا بولسۇن ئەسكەرلەرمۇ ئانچە رىيازەت چەكمەيتتى، ھازىرقى ھۆكۈمرانلارنىڭ قول ئاستىدا پەقەت ئەنجانلىقلار بىلەن پىسكەنتلىكلەر (ياقۇپبەگنىڭ يۇرتداشلىرى)لا ياخشى كۈن كورۇۋاتىدۇ، دېيىشىدىكەن.

1875 — يىلى قەشقەرلىك 2 ئادەم روسىيە زىمىنىغا قېچىپ كەتكەن ئىكەن، تېرەك داۋان ئەتراپىدا چارۋىچى

لىق قىلىپ كوچۇپ يۈرگەن روسىيە پۇقرالىرىدىن قاراقىرغىز-
لارنىڭ سارت قەبىلىسىنىڭ باشلىغى مۇسۇلمان بىي ئۇلارنى
تۇتۇۋېلىپ قەشقەر ھوكۇمىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ
بىلەن، بۇ 2 ئادەم ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپتۇ، ھىلىقى مۇ-
سۇلمان بىي بولسا قەشقەر ھوكۇمىتىنىڭ سۈيۈنچىسىگە ئې-
رىشىپتۇ.

بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى ئىككى ئادەم چېگرىدىن قې-
چىشقا ئۇرۇنغانلىقتىن، توقسابانىڭ بۇيرۇغى بىلەن چېپىپ
تاشلىنىپتۇ. توقسابا بىرەر كىشىنى ئۆلۈم جازاسىغا بۇيرۇش
ھوقۇقىغا ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن ياقۇپبەگنىڭ ئارزۇسىغا ئوي-
غۇن بولسلا، شۇنداق قىلسا بولىدىكەن.

قەشقەر شەھرىدە تۇرۇشلۇق ھەربى قىسىمدىكى بەزى
ئەسكەرلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ شەھەرنىڭ ھاكىمى ئالدىراج
دادخامۇ ئۆز ئەسكەرلىرىگە (قولدا 800 ئەسكىرى بار
ئىكەن) ئۇلۇغچاتتىكى ھىلىقى توقساباغا ئوخشاشلا مۇئامى-
لە قىلىدىكەن، ئەسكەرلەرگە مائاش بەرمەيدىكەن.

ئۇزاقتىن بۇيان قەشقەردە تۇرۇپ كەلگەن روسىيە ۋە-
كىلى شىكاكوۋنىڭ ئېيتىشىچە، قەشقەرىيە قوشۇنىدا مەيلى
ئەسكەرلەر ياكى ئوفىتسىرلار بولسۇن، ئەزەلدىن بازاردىن
بىر نەرسە سېتىپ ئالمايدىكەن. ھەر قېتىم ئۆزلىرىگە كى-
يىم-كېچەك، ئۇزۇن تون ۋە ئۆتۈك تارقىتىپ بېرىلگەن ھا-
مان ئۇلار بۇ نەرسىلەرنى بازارغا ئاپىرىپ ئەرزان باھادا
ئېلىشىغا سېتىۋېتىپ، جۇلدۇر كىيەن بولۇپ يۈرۈۋېرىدىكەن.
بىز كورلىدىن كۇچاغا بارغىچە يول ئۈستىدە يەركەن-
لىك بىر ئاتلىق ئەسكەر بىلەن بىر نەچچە بېكەت ھەمرا
بولۇپ ماڭدۇق. بۇ ئادەم بىزگە يېقىندىن بۇيان قەشقەردە

يەلىكلەر بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن توقۇنۇشلار ئۈستىدە بىرمۇنچە قىزىق پاراڭلارنى قىلىپ بەردى. بۇنىڭ دىن سىرت، ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ئالدىنقى قاراۋۇلخانىدا 5 يىل خىزمەت قىلغان ئىكەن. مۇشۇ مەزگىلدە ھۆكۈمەت ئۇنىڭغا 2 قۇر ئۇزۇن چاپان، 25 تەڭگە بېرىپتۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ھىچقانداق تەمىنات ئېلىپ باقماپتۇ. تۇرپاندا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەر بىر مەزگىل ھەتتا ئىشىكمۇ - ئىشك يۈرۈپ تىلەمچىلىك قىلىش بىلەن جان باقتان ئىكەن. يولدا بىزگە ھەمرا بولغان بۇ ئەسكەر كېسەلچان بولۇپ قالغان ئىكەن، كېيىن يەركەن شەھرىدە تۇرۇشلۇق ھەربى قىسىمغا كىرىپ خىزمەت قىلىش شەرتى بىلەن ئۆز يۇرتىغا قايتىشقا رۇخسەت ئاپتۇ. ئۇنىڭ مېنىپ يۈرگەن ئېتى يوقالغانلىقتىن، قوشۇن ئۇنىڭ خېچىر ئېلىۋېلىشىغا پۇل بېرىپتۇ. ئۇ مۇشۇ خېچىرنى مېنىپ بىز بىلەن بىللە يول يۈردى. قوشۇن ئۇنىڭ بەردەڭگى مىلىتىغى ۋە ئوق - دورىلىرىنى ئېلىۋاپتۇ. يول ئۈستىدە ھەر ئىھتىمالغا قارشى ئىشلىتىشى ئۈچۈن ئۇنىڭغا 2 كالىكلا پارتلاتقۇچ دورا بەرگەننىڭ سىرتىدا، يەركەنگە ئوڭۇشلۇق بېرىۋېلىشى ئۈچۈن، بىر پارچە يول خېتى ۋە بىر پارچە يەم - خەشەك قەغەزى بېرىپتۇ. بىز كۇچا شەھىرىدىن ئۆتكەنمىزدىن كېيىن، دەم ئېلىشقا كېتىۋاتقان يەنە بىر ئەسكەرگە يولۇقتۇق. ئۇ بەردەڭگە مىلىتىغىنى مۇرىسىگە ئېسىۋېلىپ، يەركەنگە پىيادە كېتىۋاتقان ئىكەن. ئۇمۇ بىز - نىڭ بايىقى ھەمرايمىزنىڭ ئېيتقانلىرىنى راست دەپ تەستىقلىدى.

بىز قەشقەرىيەنىڭ بىر قانچە شەھەرلىرىدە توختاپ ئۆتكەن ۋاقىتلىرىمىزدا قەشقەرىيە ھۆكۈمىتى بىزنى ھۆرمەت -

ئەش يۈزىسىدىن، بىزگە بىر تۈركۈم مەخسۇس مۇھاپىزەتچى ئەسكەر ئاجراتقان ئىدى. ئۇلار دەسلەپتە بىزگە ئۆزلىرىنىڭ ھال-كۈنىنى ھەدەپ ماختاپ بەردى. ياقۇپبەگنىڭ ئادىل، كەڭ قوساق ئادەم ئىكەنلىگىنى مەدھىيەلەشتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ مائاشىنىڭ نۇرغۇنلۇغىنى مۇبالغە قىلىشتى. لېكىن بىز ئۇلار بىلەن تېخىمۇ سىرداش بولۇپ كەتكىنىمىزدىن كېيىنلا بىزگە ئىچ-قارنىنى توكۇۋەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە غەزەپلىنىپ شىكايەت قىلدى، ئۆز ئوفىتە-سېرلىرىنىڭ ئوساللىقلىرى ئۈستىدە دەرت توكتى.

بىز قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا ۋە بايدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرىنىڭ ھەربى تەلىم-تەربىيە ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈردۇق. كۆرلىدا تۇرغان چېغىمىزدا ئۇ يەردە ناھايىتى نۇرغۇن ھەربى قىسىم تۇرىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سەپ تۈزۈپ مەشق قىلىشىنى بىر قېتىممۇ كۆرمىدۇق.

قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەر 5000 دىن ئاشىدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەربى تەلىم-تەربىيە ئىشلىرى غەرىپنىڭ ئەڭ سېستىمىلىق مۇنتىزىم ئۇسلوبى بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىكەن. ھەركۈنى ئەتىگەن سائەت 5 تە بارلىق ھەربىلەر گەزەرمە ئالدىغا سەپ تارتىپ تىزىلىدىكەن. ھەرقايسى قىسىم بولۇنمىلەر بويىچە ھەپتىسىگە ئىككى قېتىم يېڭى شەھەر ئۇدۇلىدىكى كەڭ مەيدانغا يىغىلىپ، ھەممە بىرلىكتە ھەربى يۈرۈش-تۇرۇشنى مەشق قىلىدىكەن. بارلىق ئەسكەرلەر ھەر ھەپتىدە 4 قېتىم نوۋەتلىشىپ قارىغا ئېتىشقا قاتنىشىدىكەن. شۇڭا ھەربىر كىچىك بولۇم ياكى دەستىلەر ھەپتىدە بىر قېتىم ياكى ئىككى قېتىم مۇشۇنداق تەلىم-تەربىيىگە قاتنىمى.

شش يۇرستىگە ئىگە بولالايدىكەن.

قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىدا تاڭى يېقىنقى كۈنلەرگىچە ئافغانىستان، ئەنگىلىيە (ھىندىلار ئۆگەتتىدەكەن) ۋە روسىيەنىڭ ئۇنۋېرسال تۈزۈملىرى ئىجرا قىلىنىۋېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان بەزىبىر تۈزۈملەرمۇ ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىجرا قىلىنىۋېتىپتۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ يەرگە كەلگەن بىر قىسىم تۈرك ھەربى ئوقۇتقۇچىلار ئىككى "تابور" قىزىل سەرىۋازلاردىن باشقا بارلىق ئەسكەرلەرنىڭ ھەربى تەلىم - تەربىيە خىزمەتلىرىنى ئۆز قولىغا ئېلىۋاپتۇ. بۇ ئىككى "تابور" يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى تۈزۈمى بويىچە تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بارىدىكەن. يېڭى ھەربى ئوقۇتقۇچىلار ھەربىلەرگە پەقەت يېڭى تەلىم - تەربىيە شەكلىنىلا تونۇشتۇرۇپتۇ. ئەمما ئىشنىڭ ماھىيىتى يەنىلا بۇرۇنقى يېتىپتۇ. ئۆزگەرمەي قېلىۋېرىپتۇ.

ئەمدى پىيادە ئەسكەرلەرگە كەلسەك، ئۇلار ئىچىدە يولغا قويۇلغان يېڭى شەكىلدىكى ھەربى تەلىم - تەربىيە قورال - ياراقتىن پايدىلىنىش مەشىقى، مۇكەممەل ئۇدۇل سەپ بويىچە مېڭىش ۋە ئوڭ - سولغا بۇرۇلۇش ماھارەتلىرىنى ئۆستۈرۈش مەشىقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن. ئاتلىق ئەسكەرلەر ئىچىدە بولسا يۈرۈشتە كېتىۋېتىپ بۇرۇلۇش، ئاستا ۋە تېز مېڭىپ كېتىۋېتىپ ئاتقا مىنىش، ئۇچ ياكى ئالتە قاتار ئۇزۇن سەپ بولۇش ۋە ئاتتىن چۈشۈش مەشىقى ئېلىپ بېرىلىدىكەن. پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ تارقاق سەپ شەكلى، ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ ھۇجۇمغا ئوتۇشى ۋە مۇھاپىزەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئوتەش مەشىقى قاتارلىقلارنىڭ ھېچقايسىسى تە-

ئىلىم - تەربىيە مەزمۇنىغا كىرگۈزۈلمەپتۇ. ئۇلار ھەر - خىل قوشۇنلارنىڭ ئارىلاشما پوزىتسىيىسى ۋە ياكى كوپ سەپلىك ئوزگىرىشى قاتارلىق تەلىم - تەربىيە مەزمۇنلىرىنى تېخى ئۈگەنمەپتۇ. بۇ مەزمۇنلارنى ئۈگىتىش ئۈچۈن، تۈرك ھەربى ئوقۇتقۇچىلاردىنمۇ بىلىملىك، قابىلىيەتلىك ھەربى ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

كىتاپخانىلارغا قەشقەرىيە ئارمىيىسىنى ۋە بۇ ئارمىيىدە يولغا قويۇلغان ھەربى تەلىم - تەربىيە مەزمۇنىنى تېخىمۇ تەپسىلى تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزىمىز قەشقەر، باي، كۇچا شەھەرلىرىدە كۆرگەن ھەربى مانۇېرلار ئۈستىدە توختالماقچىمەن.

1876 - يىل 6 - نۇباير (18 - نۇباير) كۈنى تەسا - دىيەن قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ قەشقەر يېڭى شەھەر ئەتراپىدا ئۆتكۈزگەن بىر قېتىملىق ھەربى كۆرسىتىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم.

بۇ قېتىمقى ھەربى كۆرەك ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 6 چاقىرىم، كەڭلىكى تەخمىنەن 2 چاقىرىم كېلىدىغان بىر مەيداندا ئېلىپ بېرىلدى. بۇ مەيداننىڭ جەنۇبى تەرىپى يېڭى شەھەر سېپىلىغا تۇتىشىدىغان بولۇپ، شەرق تەرىپى ئىگىز ئېرىق بىلەن چېگرىلىنىدىكەن.

3 مەڭدەك ئەسكەر چوڭ چاسا سەپ شەكلىدە تىزىلدى. سەپنىڭ شىمال تەرىپىدە بىر ئاتلىق قىسىم (2 تابور يەنى 16 تاقىم) تۇردى. سەپنىڭ غەرب ۋە جەنۇپ تەرىپلىرىدە 8 توپ بىلەن قوراللانغان 3 تابور (يەنى 24 بولەك) پىسيادە قىسىم تۇردى. سەپنىڭ شەرق تەرىپىدە 8 توپ بىلەن كۈچەيتىلگەن 4 تاقىم ياكى يېرىم تابور كېلىدىغان

قىزىل سەرۋاز ئاتلىق قىسىم تۇردى. سەپنىڭ شىمال تەرىپىدە 400 خەنزۇ ئەسكەر تۇردى. ئاتلىق قىسىملارنىڭ ئالدىدا خەنزۇ ئەسكەرلەر بىلەن ئوخشاش ساندا تۇڭگان ئەسكەرلەر توپ - زەمبىرەكلەرنى مۇرىسىدە كۈتەرگەن ھالەتتە تۇردى، پۈتۈن ئەسكەرلەر مەيداننىڭ ئىچىگە يۈزلىنىپ تىك تۇراتتى. چاسا سەپنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياقۇپبەگنىڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگ بىلەن ئۇنىڭ مەسلىھەتچىلىرى، بىر قىسىم ھەربىي ئوقۇتقۇچىلار، يۈز بېشىلار ۋە مەھرەملەر تۇراتتى. مەھرەملەر 15 ياشتىن 17 ياشقىچە بولغان ئوغۇل بالىلار بولۇپ، ئۇلار ھەربىي قىسىمدا ئادىۋاتانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىكەن. سەپنىڭ مەركىزىدە قىزىل سەرۋازلار 8 دانە توپ بىلەن قوراللانغان ھالدا 8 بۆلەك بولۇپ تۇراتتى. جامەدار پەرمانىچى ئىسىملىك بىر ئاۋغان ئۇلارغا قوماندانلىق قىلىۋاتاتتى.

قىزىل سەرۋازلار ئۈچىسىغا قىزىل ۋە يېشىل رەڭلىك رەخلەردىن تىكىلىپ ئوشۇغىچە سورۇلۇپ تۇرىدىغان تونلارنى كىيىۋالغان. ئۇلار بەلىرىگە كەڭ كەمەر باغلىغان، ئۇنىڭغا ئوق - دورا، پىستان خالتىلىرى ئېسىۋالغان، ئۈچىسىدىكى سېرىق خۇرۇم چامبىلىرى ناھايىتى كۈنراپ كەتەن، باشلىرىغا قۇندۇز تەلپەكلەرنى كىيىشىۋالغان ئىدى. ئۇلار ئىنقىيۇلۇد نۇسخىسىدىكى نەيزىلىك تۈركىلەنكا مىلىتىقلار بىلەن قوراللانغان ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ قولىلىرىدا يەنە ئاز ساندا شۇيەرنىڭ ئۆزىدە ئىشلەنگەن قوراللارنىڭمۇ بارلىغىنى كوردۇق.

بۇ سەرۋازلار ئادەم سانى ناھايىتى ئاز بولغان بىر قانچە كىچىك بۆلەكلەرگە بۆلۈنگەن بولۇپ، ھەربىر بۆلەك

30 سەپتىن ئەمەس، بەلكى 15 سەپتىن تەركىپ تاپقان ئۇزۇن سەپ تۈزۈپ تۇراتتى. ئۇلارغا قوشۇپ بېرىلگەن 8 دانە توپ بىزگە روسىيەنىڭ 18 قاداق ئېغىرلىقتىكى گائۇبىتسا توپلىرىنى ئەسلەتتى. ئەمما ئۇلارنىڭ توپلىرىنىڭ بەزىلىرى ئاران 12 قاداق ئېغىرلىقتىكى گائۇبىتسا توپلىرى ئىكەن. بۇ زەمبىرەكلەرنى سورەيدىغان ھارۋىلار ناھايىتى قوپال بولسىمۇ، لېكىن خېلى پۇختا يا-سىلىپتۇ، بەزىلىرى ھەتتا يېشىل سىرلىنىپتۇ. بۇ توپلار ئىنگلىز توپلىرىنىڭ نۇسخىسى بويىچە سىتۋولنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ھارۋىلارغا قوندۇرۇلغان بولۇپ، توپ سورەيدىغان ھەربىر ھارۋىغا ئىككىدىن ئات قېتىلىدىكەن. ھەر بىر توپنىڭ يېنىدا 5 تىن پىيادە ئەسكەر ۋە ئىككىدىن ئاتلىق ئەسكەر تۇرىدىكەن.

ھەربىر بولەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىردىن توپ قويۇلغان بولۇپ، 8 توپنىڭ ھەممىسى قىسمىنىڭ سول قانىتىدا تۇرىدىكەن. جامەدار پەرمانچىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن، تابوردىكى ھەممە پىيادە، توپچى قىسىملار بىرلا ۋاقىتتا ھەركەتلەندى. قىزىل سەرۋازلار ئالدى بىلەن چاسا شەكىللىك سەپ تۈزدى. بۇ چاسا سەپنىڭ ئۇدۇل تەرىپىدە 4 بولەك ۋە 5 توپ، ئارقا تەرىپىدە 2 بولەك ۋە بىر توپ بار ئىدى. سەپنىڭ ھەربىر يان تەرىپىدە بولسا بىر بولەك ۋە بىر توپ بار ئىدى. سەپنىڭ يان تەرىپى ۋە ئارقا تەرىپىدە تۇرغان بىرنەچچە بولەكتىن بىر تۈز سىزىق ھاسىل بولدى. بۇ سەپنىڭ ئوتتۇرىسىغا توپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. سەپ شەكلى جامەدار پەرمانچىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن تىز-تىز ئۆزگىرىپ تۇراتتى. ئالدىنقى توغرا سەپ بىردەمدىلا ئۆز

سېپىنىڭ ئوڭ تەرىپى بىلەن سول تەرىپىنىڭ ئۇدۇلىغا
چۆتكىلىپ، مۇداپىە سېپى شەكلىگە كىرەتتى؛ ئۇدۇل سېپىنىڭ
ئاخىرقى قۇرىدىكىلەر يەنە بىردەمدىلا يان تەرەپكە قوشۇ-
لۇپ، چاسا سېپىنى تېخىمۇ كېڭەيتەتتى. بەزىدە، ئۇدۇل
سېپىنىكى ئىككى باش بولەك تارقىلىپ يان تەرەپكە ياكى
ئارقا تەرەپكە ئۆتۈپ، ئۆز سەپلىرىنى ئىككى قۇردىن توت-
قۇرغا ئۆزگەرتەتتى، شۇنىڭ بىلەن، ھىلىقى چاسا سېپ-
كىچىكلىيەتتى. مانىۋېر جەريانىدا ئەسكەرلەر توپلارنى قوللىرى
بىلەن ئىتتىرىپ ماڭاتتى، توپ ھارۋىلىرى بولسا چاسا
سېپ ئىچىگە قويۇلغان ئىدى. بۇ چاسا سېپلەر ئالدىغا،
ئارقىغا ياكى ئوڭ - سول تەرەپلەرگە بۇرۇلغاندا، ئەس-
كەرلەر ھىلىقى توپلارنى ھارۋىلارغا ئولتۇرغۇزاتتى.
بۇنداق ھەركەتلەر ناھايىتى تېز ئورۇنلىناتتى.

چاسا سېپىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى ئوق ئاتقاندا،
جەڭچىلەر بىر - بىرىگە ناھايىتى ياخشى داسلىشاتتى. ئەمما
ئۇلارنىڭ قوراللارنى ئىككىنچى قېتىملىق بەتلەش ھەركىتى
تەرتىپسىزلىك ئىدى.

ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇنداق چاسا سېپ جامەدار
پەرمانچىنىڭ قىزىل سەرۋازلارغا ئۈگەتكەن ئاساسىي سېپ
شەكلى بولسا كېرەك. ئۇ قىزىل سەرۋازلارغا ئاۋغانچە بۇي-
رۇق بېرىدىكەن. ئوخشاش خىلدىكى بۇنداق ھەركەتلەر
بىرقانچە قېتىم تەكرارلاندى.

سەرۋازلار چاسا سېپ تۈزۈشتىن باشقا، يەنە باشقا
خىلمۇ خىل ھەركەتلەرنى قىلىپ كۆرسەتتى. ئۇلار بىردەم
ئالغا ئۆتۈپ، بىردەم ئارقىغا چېكىنىپ توغرا سېپ تۈزەيت-
تى ياكى ئۇزۇن سېپ تۈزەيتتى. ئۇلار بۇرۇلغاندا ئارىلىق

ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كۆپرەك ئۇزۇن سەپ شەكلىنى قولىلاندى. بۇنداق ھەركەتلەر ئورۇنلىنىۋاتقاندا توپلار بو- لەكلەرنىڭ ئوڭ قانتىغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدىكەن. سەپ قەدەم تاشلاپ ماڭغاندا، جەڭچىلەر ئاۋال سول پۇتىنى تاشلاپ قەدەملىرىنى ئۇششاق ئېلىپ ماڭىدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەركەتلىرى بەك ئاستا بولسىمۇ، لېكىن بولەكلەرنىڭ ئارىلىقى ۋە پۈتۈن سەپنىڭ قەدەم تاشلىشى ناھايىتى تەكشى ئىكەن. بولەك بىلەن بولەكلەر ئوتتۇرىسىدا ئارىلىق ساقلىنىدىكەن. ھەرقايسى تابورلار مانىۋېر قىلىپ بولغىچە كارناي بۇيرۇغىنى چالالايدىغان بىر خاۋلۇڭ (كارنايچى) جامەدار پەرمانىچى بىلەن باشتىن ئاخىرغىچە بىللە بولدى. بۇ كارناي بۇيرۇقلىرىنى ئاڭلىغىنىمىزدا، خۇددى ئوز كارنايلىرىمىزنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغاندەك بولدۇق.

قىزىل سەرۋازلار قىسمى باشقا قىسىملاردىن مۇستەقىل ھالدا ئوز ئالدىغا مانىۋېر قىلدى، باشقا قىسىملارمۇ ئوز ئالدىغا مەشىق قىلدى.

قالغان پىيادە قىسىملار 24 بولەك يەنى 3 تابور بولۇپ، بەگقۇلبەگنىڭ قوماندانلىقىدا مەشىق قىلدى. ئۇ تۈرك ھەربى ئوقۇتقۇچىسى ئارقىلىق بۇيرۇق بېرەتتى. ھەربى ئوقۇتقۇچى بىچارە ئېتىنى دېۋەتكەن پېتى خۇددى پۇتى كويىگەن توخۇدەك مەيداننىڭ بۇ بېشىدىن ئۇ بېشىغىچە توختىماي چېپىپ يۈردى.

بۇ ئۈچ تابور پۈتۈنلەي يېڭى ئەسكەرلەردىن تەشكىل قىلىنغان ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەربىر بولىگى 3 قۇر ئۇزۇن سەپتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى قىزىل سەرۋازلارنىڭكىدىن بىر ھەسسە ئارتۇق ئىدى. ئۇلار ئىچى-

ھەكى 2 تابور بىرلىكتە مەشق قىلدى، يەنە بىر تابور ئوز ئالدىغا ئايرىم مەشق قىلدى.

بۇ يېڭى ئەسكەرلەرمۇ چەكمەندىن تون كىيگەن بو-
لۇپ، ئۇلار چاپانلىرىنىڭ پەشلىرىنى شىملىرىنىڭ ئىچىگە
تىقىشىۋالغان ئىدى. ئۇلارمۇ بەللىرىگە قىزىل سەرۋازلارنىڭ
كىدەك كەمەر باغلاپ، كىچىك - كىچىك قاپچۇقلار ئېسىش-
ۋالغان ئىدى. ئۇلارنىڭ قورال - ياراقلرى خىلمۇ خىل
بولۇپ، بۇ قوراللار ئىچىدە بەردەڭگى مىلىتىقلار بىرقەدەر
ئاساسلىق ئورۇندا تۇراتتى. بۇلارنىڭ توپخانىسىنىڭ 8
دانە زەمبىرىگى قىزىل سەرۋازلارنىڭكىگە قارىغاندا بەكمۇ
قوپال ۋە ناچار ئىدى.

ھەرقايسى بولەكلەر ھەركەتنى ئۇزۇن سەپ بويىچە
ئىشلىدى. بولەكلەرنىڭ يان ئارىلىقلىرى بولەكلەرنىڭ ئۇ-
دۇل تەرىپىدىن چوڭراق ئىدى. ئۇلارنىڭ قەدەم تاشلاشلى-
رى تەكشى بولمىسىمۇ، لېكىن ھەركەتلىرى ناھايىتى رەتلىك،
تەكشى ئىدى. بۇ بولەكلەر كېتىۋېتىپ بىر بىرىگە يېقىن
ياندىشالايتتى ۋە دەرھال بىر بىرىدىن يىراقلىشالايتتى.
ئۇلار ئورنىدا توختاش ۋە يۆتكىلىش ھەركەتلىرىنى ناھايى-
تى پۇختا، رەتلىك ئورۇنلىدى. سەرۋازلار مىلىتىقنى قېيىشقا
ئالغاندا، مىلىتىقنىڭ بېشىنى ئوخىرەك ئۈستىگە قويۇپ، قول-
نى ئالدىغا چىقارغان ھالدا ماڭاتتى.

يېڭى ئەسكەرلەرگە ئادەتتە سەپتە تۇرۇپ يىغىلىش،
تارقىلىش تەلىم - تەربىيىسىلا بېرىلگەچكە، ئۇلارنىڭ ماھارىتى
ئانچە يۇقۇرى ئەمەستەك تۇرىدۇ.

بۇ ئارمىيىدە قىزىل سەرۋازلاردىن باشقا، پىيادە قە-
سىملارنىڭ ھەممىسىگە تۈرك تىلىدا كوماندا بېرىلىدىكەن،

قىزىل سەرۋازلارغا بولسا ئاۋغان تىلىدا كوماندا بېرىلىدىكەن.
ئاتلىق ئەسكەرلەر قىسمى بىزدىكى ئىسكادىرۇن ۋە
روتىغا تەڭ كېلىدىغان مۇستەقىل 9 تارماقتىن (سوتىندىن)
تەركىپ تاپىدىغان بولۇپ، بۇلاردىن 8 سوتىنە بىللە مەشق
قىلىدىكەن، قالغان بىر سوتىنە ئايرىم مەشق قىلىدىكەن.

ھەربىر سوتىنە 15 تىن 16 غىچە ئۇزۇن سەپتىن
تۈزۈلگەن ئىككى ئەترەتكە بولۇنىدىكەن. بۇ ئەترەتلەر
“تاقىم” بايراقلىرىنى كۈتىرىدىكەن، ھەر سەككىز ئەترەتتىن
بىر تابور تەشكىل قىلىنىدىكەن. بۇ قېتىمقى پاراتقا ئۇلار-
دىن 2 تابور قاتناشتى.

ئاتلىق ئەسكەرلەر رەڭمۇ رەڭ يەكتەك كىيىدىغان
بولۇپ، ئۇلارمۇ يەكتەكلىرىنىڭ پېشىنى چامبىلىرىنىڭ ئىچىگە
تەقىۋالىدىكەن. ئۇلار نەيزە بېكىتىلگەن تەپكىلىك مىلىتىق
ۋە قىلىچلار بىلەن قوراللانغان ئىكەن. مىلىتقىلىرىنىڭ بە-
زىسى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان مىلىتقلار بولۇپ، ئۇلار مىل-
تىقلىرىنى مۇرىسىگە ئېسىۋالىدىكەن. ئوفىتىسېرلار بولسا ناھا-
يەتتى ئوبدان سوقۇلغان قىلىچلارنى ئېسىۋالىدىكەن.

ئاتلىق قىسمىنىڭ ئاتلىرى ئەڭ ئىسىل ئاتلار ئىكەن
ۋە ئاتلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئوبدان بېقىلىدىكەن.
ئاتلارنىڭ كۆپچىلىگى قوقان ئارغىماقلىرى بىلەن قارا قىر-
غىز بايتاللىرىنىڭ شالغۇت نەسلى بولغان قارا بارس دەپ
ئاتىلىدىغان ئاتلار ئىكەن.

ئاتلىق قىسىملار ھەر قاتىرى 3 ئاتتىن تۈزۈلگەن
ئۇزۇن سەپلىك تاقىملار بويىچە ئاساسەن ئاستا مېڭىش ۋە
يورغىلىتىپ مېڭىش ھەركەتلىرىنىلا كۆرسەتتى. تاقىملار ئۆز
ئارىلىقلىرىنى بەزىدە كېڭەيتىپ، بەزىدە يېقىنلاشتۇرۇپ،

چوگىلەپ مېڭىش ھەركىتىنى ناھايىتى ياخشى ئورۇنلىدى.
ھالقىسىمان سەپ تۈزگەندە، سەپنىڭ بېشى ئەسلى ئورنىدىن
قوزغالماي تۇردى، سەپنىڭ يەنە بىر قانچىسى قەدەملىرىنى
تېزلىتىپ ئايلىنىش ئارقىلىق چەمبەر شەكلىگە كىردى. ھەر
بىر ھەركەتتە بىر - ئىككى ئەسكەرنىڭ ئاتىتىن يىقىلىپ
چۈشكەنلىگىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى
ئاتتا چىڭ ئولتۇرالايدىكەن، يىقىلىپ چۈشكەن ئايرىم
ئەسكەرلەرمۇ دەرھال ئاتلىرىغا مىنىۋېلىپ سەپكە يېتىشىۋا -
لالايدىكەن. ئاتلىق ئەسكەرلەرگە ئاتىتىن چۈشۈش ھەركىتى
ئۈگىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ھۇجۇمغا ئوتۇش، ئاتىتىن
چۈشۈش ۋە ئاقتۇرۇش ھەركەتلىرىنىڭ ھىچقايسىسى ئىش -
لەنمىدى. كۆرەك ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئاتلىق ئەسكەرلەرگە
ئەنجانلىق موللا قاۋۇل دىگەن ياساۋۇل يۈز بېشى قوماندان
لىق قىلدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭغان بىرقانچە
ئاتلىق ئوفىتسېر ئۆز تاقىملىرىنىڭ بېشىدا قىلىچلىق سالام
بېرىپ ئوتتى.

پىيادە ۋە ئاتلىق قىسىملاردىن باشقا، خەنزۇ ۋە
تۇڭگانلاردىن تەشكىل قىلىنغان توپ كوتەرگۈچىلەرمۇ مۇشۇ
مەيداندا مەشىق قىلدى. توپچىلارنىڭ ھەربى تەلىم - تەربى
يە ئەھۋالى ھەققىدە توۋەندە ئايرىم توختىلىمىز.

توپلاردىن پاختىۋەن ئوق ئېتىلىشى بىلەنلا ھەربى
پاراتمۇ ئاياقلاشتى. بۇ چاغدا بەگ بەچچىنىڭ ① ئاتلىق
ئادىيۇتانتلىرى ھەر تەرەپكە قاراپ چېپىشتى. ئۇزۇن ئوت -
مەي، پۈتۈن قوشۇن ئۇزۇن سەپكە تىزىلدى. ئاتلىق قە -
① كىشىلەر بەگقۇلبەگىنى شۇنداق ئاتايدىكەن - ئاپتوردىن.

سىملار پىيادە قىسىملارنىڭ ئارقىسىدىن مەلۇم ئارىلىق قالدۇ-
رۇپ ماڭدى. توپ - زەمبىرەكلەر يەنىلا پىيادە قىسىملارنىڭ
ھەربىر بولىگىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بجا يلاشتۇرۇلغان ئىدى.

بەگ بەچچىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن، ھەممە ئەسكەرلەر
تەڭلا ئوق چىقاردى. بۇ چاغدا قىزىل سەرۋازلارنىڭ ئال-
دىنقى قۇرىدىكىلەر تىزلىنىپ ئولتۇرۇۋالدى. ئاتلىق ئەسكەرلەر
بۇ پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ باشلىرىدىن ھالقىتىپ ئوق ئېتىشتى.
بۇ چاغدا توپلاردىنمۇ نىشانسىز ئوت ئېچىلدى.

قىزىل سەرۋازلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، پىيادە ئەس-
كەرلەرنىڭ ئوق ئېتىش ھەرىكىتى بەكمۇ ئاستا ئىدى. ئۇلار
ھەر قېتىم بىر پاي ئوق ئېتىپ بولۇپلا، مىلىتىقلىرىنى
يەرگە تىكلەپ تۇرۇپ سۈمبە ئارقىلىق ئىتتىرىپ ئوقلايتتى.
چاچما ئوقلۇق مىلىتىقلار ھەر قېتىم ئېتىلغاندا، پۈتۈن
مەيداننى قاپ - قارا ئىس - تۈتەك قاپلاپ كېتەتتى.

قوماچ قورغاندەك پاراقلاپ ئېتىلغان ئوق ئاۋازلىرى
توپ توغرا 10 مىنۇتتەك داۋاملاشتى. بەگ بەچچىنىڭ
يەنە بىر بۇيرۇقى بىلەن، پۈتۈن مەيدان تەمتاس بولۇپ
كەتتى.

يۈرۈش جەريانىدىمۇ جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە
ئىدى. بۇنداق جىمجىتلىق ئوفىتسىرلارنىڭ ۋاقتىغان ئاۋاز-
لىرى بىلەن ئاندا - ساندا بۇزۇلۇپ تۇراتتى. قوشۇندىكىلەر
ئېتىشنى پۈتۈنلەي توختاتقاندىن كېيىنلا، ئادەملەرنىڭ پا -
راڭ سېلىشىۋاتقان ئاۋازى ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

بۇ قېتىمقى مانىۋېرغا قاتناشقان ئەسكەرلەرنىڭ تەخمىن-
نى سانى توۋەندىكىچە:

1. ئۈچ تابور ياكى 24 بولەك پىيادە ئەسكەر -

نىڭ سانى 1.600

بىر تابور ياكى 8 بولەك قىزىل سەرۋاز 300

توت تابور پىيادە ئەسكەرنىڭ سانى 1.900

2. ئىككى يېرىم تابور ياكى 20 بولەك، ھەربىر تابور

14 ئۇزۇن سەپتىن تۈزۈلگەن ئاتلىق ئەسكەر 700

3. 16 دانە - توپ زەمبىرەك بىلەن 32 ئۇزۇن سەپ

ۋە تەخمىنەن 80 ھارۋىكەش قوشۇلۇپ 100

4. خەنزۇ ۋە تۇڭگان توپ كوتەرگۈچىلەر، ھەربىر

ئەترەتتە تەخمىنەن 100 دىن ئەسكەر بولغاندا 800

ئومۇمى سان 3500

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ قېتىمقى مانىۋېر بىزگە ھەم گۈزەل ۋە ئالاھىدە بىر مەنزىرىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ھەربى نۇقتىنىسەزەردىن ئالغاندا، بۇ مانىۋېرنى چۈشىنىش ناھايىتى قىيىن.

بۇ قېتىمقى مانىۋېر ھەقتىدىكى بايانىمنى ئۈزەم چېلىق تۇرغان مۇنداق بىر قىزىق ئىش بىلەن ئاياقلاشتۇرماقچىمەن. مانىۋېر بولغان كۈنى مانىۋېر مەيدانىنىڭ ئەتراپىغا يەرلىك ئاھالىدىن بىرمۇنچىسى توپىلىشىپ تاماشا كۆرۈپ تۇرغان ئىكەن. خېلى ئۇزاققىچە ھىچكىمنىڭ ئۇلار بىلەن كارى بولمىدى. توساتتىنلا مەلۇم بىر ئادەمنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئاتلىق بىرقانچە بالىلار (خەۋەرچى ئەسكەرلەر) بۇ مانىۋېر-نى كۆرۈۋاتقان ھىلقى تاماشچىلارنىڭ ئارىسىغا ئېتىلىپ بىرىپ، ئۇلارنى سۇرۇپ توقاي قىلدى. ھەتتا بىر ئادەم پاينەك يىدى. يەنە ئىككى ئۈچ ئادەم ئاتلارنىڭ ئايغىدا قالدى.

1876 - يىل 11 - نويابىر (23 - نويابىر) كۈنى بىز

ئاتلىق قىسىمنىڭ گەزەرمىسىنى كورۇشكە باردۇق ۋە ئۆيەردە قىزىل سەرۋازلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئورۇنلىغان مانتۇپرىنى كوردۇق. بۇ گەزەرمە يېڭى شەھەرگە ئانچە يىراق ئەمەس ئىكەن، بىزنىڭ ۋەكىللەر ئومىگىمىز تۇرغان يەرگە 3 چا - قىرىمدەك كېلىدىكەن. قىزىل سەرۋازلارنىڭ قوماندانى جامەدار پەرمانچى چوڭ دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ بىزنى قارشى ئالدى. بىر ئاز ئەھۋاللاشقاندىن كېيىن، بىزنى ئۆزىنىڭ تۇرار جايىغا باشلاپ كىردى. قىزىل سەرۋازلار تۇرغان گەزەرمە ۋە بىز مانتۇپىدا كورگەن 8 توپقا تەئەللۇق خادىملار تۇرغان گەزەرمە 4 كورپۇس ئۆيىدىن تەركىپ تاپىدىكەن. توپلار 1 - كورپۇسنىڭ ئالدىدىكى لەمپە ئاستىغا تىزىپ قويۇلۇپتۇ. توپچىلار ئۆزلىرىنىڭ زەمبىرىسىگى يېنىدا قاتار تىزىلىشىپ تۇرۇشقان ئىكەن. لەمپە ئاستىدا يەنە شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ئىشلەنگەن 3 دانە مىنامىيۇت تۇرغانلىقىنى كوردۇق. بۇ مىنامىيۇتلارنىڭ بىرسىدە 70 قاداق كېلىدىغان ئوق (سىنارەت) ئېتىشقا بولىدىكەن. يەنە بىرسىدە ئېغىر - لىغى 12 قاداققا يەتمەيدىغان ئوقلارنى ئېتىشقا بولىدىكەن. بۇ بىر كورپۇس ئۆيلەر بىلەن يەنە بىر كورپۇس ئۆيلەرنىڭ ئارىلىقىدا، ئىككى يېنىدا ۋە ئارقا تەرىپىدە ئەسكەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرى ئولتۇرىدىغان كىچىك - كىچىك ئۆيلەر بار ئىكەن. بۇ ئۆيلەر ناھايىتى پاكىز ئىكەن. 4 كورپۇس گەزەرمىنىڭ ئالدىدا ئەسكەرلەر مىلىتىقلىرىنى مۇرىلىرىگە تىرەپ قاتار - قاتار ئولتۇرۇشقان ئىكەن. ئۇلار - نىڭ مىلىتىقلىرىنىڭ كوپىنچىسى ئارقىسىدىن ئوقلىنىدىغان "مۇنار" ماركىلىق تۈركىلەنكا مىلىتىقلاردىن ئىكەن.

ئەسكەرلەرنىڭ كوپچىلىگىنىڭ ئۇچىسىدىكى كىيىملىرى

كونىراپ يىرتىلىپ كەتكەنلىكتىن، مەيدىلىرى ئېچىلىپ قالغان ئىدى.

ئەسكەرلەرنىڭ پۇتىدىكى ئوتۇكلەرمۇ يىرتىلىپ، ئەبجىنى چىقىپ كېتىپتۇ.

بىز ئەسكەرلەرنىڭ يېنىدىن ئوتۇپ كەتتۇق. ئەسكەرلەرنىڭ سىرتقى قىياپىتى بەك كورۇمسىز ئىكەن. ئادەملەر ئەسلىدە مۇشۇ يېشىدا تازا كۈچ - قۇۋۋەتكە تولۇپ، جۇش - قۇندۇغى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما بۇ ئەسكەرلەر ئورۇق - ئەبگا، ئاجىز ۋە روھسىز ئىدى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ئوتتۇرىچە يېشىنى 30 دىن 35 كىچە ئارىلىقتا دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولاتتى. بەزىلىرى ناھايىتى ياش ئىكەن. لېكىن ئۇلار ئارىسىدا بەزىبىر 50 ياشلىق قەبىلارمۇ بار ئىكەن. ئۇلار ئىچىدە بىرەر يۈز ئاۋغان، ھىندى ۋە بىر قىسىم تۇڭگانلار بارلىغىنى سەزدۇق. سەر - ۋازلارنىڭ قوماندىنى جامەدار پەرمانچى بىزگە ئۆزىنىڭ 73 ياشقا كىرگەنلىكىنى ئېيتتى. جامەدار پەرمانچى ئوتتۇرا بويلۇق، قاتناڭغۇر، بىرئاز دۈمچەكەرەك كەلگەن، ئەمما جۇشقۇن روھلۇق، تېتىك ۋە ئىللىق چىراي كىشى ئىكەن. ئۇنىڭ پۇتۇن ئومرى ھەربى خىزمەت ئۆتەش بىلەن ئۆتە - كەن ئىكەن. ئۇ شىكىستانلىقلار قوشۇنىدا 50 يىل ئىشلەپتۇ ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە ئىنگىلىزلارغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتىپتۇ. ئاندىن بىرەر تۇرمۇش يولى ئىزلەپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگىنىدىن كېيىن قوقانلىقلار ئارمىيىسىگە كىرىپ، چىمكەنتتە روسىيەگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتىپتۇ. ئاخىر رۇسلار تاشكەنتنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇ قەشقەرىيەگە كەپتۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭ ھەربى ئىشلاردىكى ئىقتىدارى

ياقۇببەككە ياراپ قايتۇ. ئۇنىڭ قوماندانلىقىدا ئاران 8 دانە توپ - زەمبىرەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قەشقەرىيە توپچى قىسىملىرىنىڭ باش قوماندانى ھىساپلىنىدىكەن.

ئۇ لەشكەر بېشى بولغان چېغىدا 8، 10 تۇغ ياكى بايراقلىق (تەخمىنەن 4 مىڭ كىشىلىك) پىيادە قىسىم ۋە ئاتلىق قىسىمغا قوماندانلىق قىلغان ئىكەن.

جامەدار پەرمانىچى 11 قېتىم يارىلانغان ئىكەن. لېكىن ئۇنىڭ سالامەتلىكى ناھايىتى ياخشى ئىكەن.

ئۇ ئەلا سۈپەتلىك ئىنگىلىز سوكنۇسىدىن تىكىلىپ كۈمۈش تۈگمىلەر قادالغان تون كىيىۋالغان بولۇپ، بېلىگە كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنگەن كەڭ كەمەر باغلاپ، ئۇنىڭغا ناھايىتى ياخشى سوقۇلغان قىلىچ ئېسىۋالغان ۋە كەمىرىنىڭ ئارقا تەرىپىگە كۈلت نۇسخىسىدىكى ناگان قىستۇرۇۋالغان، بېشىغا قالغاچ پەيلىرى بىلەن بېزەلگەن قۇندۇز تۇماق كىيىۋالغان ئىدى.

جامەدار پەرمانىچى توت قەۋەتلىك بىر ئىمارەتتە ئولتۇرىدىكەن، ئۇنىڭ مەسلىھەتچىلىرىمۇ مۇشۇ بىنادا تۇردىكەن. ئوينىڭ تاملىرىغا ھەر خىل تاپانچا، قوش سىتۋول - لۇق چاپما ئوقلۇق مىللىتى ۋە ئاغزىدىن ئوقىلىنىدىغان بىر تال مىللىتى ئېسىقلىق تۇراتتى.

قائىدە بويىچە، جامەدار پەرمانىچىنىڭ ئويىدە ئۇنىڭ داستىخانىغا داخىل بولغىنىمىزدىن كېيىن، ئەسكەرلىرىڭىزنى كورۇپ باقساق، دەپ تەلەپ قىلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن، 1 - كورپۇس ئويلەرنىڭ ئالدىدا قوراللىق 70 سەرۋاز ناھايىتى تېزلا سەپكە تىزىلىپ تەييار بولدى. "ھازىرلان!" دىگەن كوماندا بىلەن تەڭلا ھەممە ئەسكەر تىك تۇرۇپ، بىزگە

ھۆرمەت بىلىدۇرۇشتى. كېيىن “قورال ئاياققا!” دىگەن كوماندا بىلەن بىللە تەڭلا ھەممەيلەن قوراللىرىنى سول مورىلىرىگە ئېلىپ، بىر قولى بىلەن پايىنكىنى تۇتتى. ئاندىن كېيىن، “قورالنى قولغا!” ۋە “قورالنى يانغا!” دىگەن كوماندىلارنى ئورۇنلىدى. ئۇلارنىڭ ھەركىتى روسىيە ئەس-كەرلىرىنىڭكىگە بەكمۇ ئوخشايدىكەن ①. ئۇلار قورال مەشە-لىرىنى ئىشلەپ بولغاندىن كېيىن بۇرۇلۇش، مېڭىش، تۇرۇش ھەركەتلىرىنى ئىشلەپ كۆرسەتتى. ئۇلار ئۆز ئورۇنلىرىدا تۇرۇپ ئايلىنىش ھەركىتىنى ئىشلىگەندە، بىر پۇتىنى يۆتكەپ، يەنە بىر پۇتىنى ئورنىدا تۇتۇپ سەل ئىگىز كۆتىرىدىكەن. “قەدەملەپ مارش!” كوماندىسى بېرىلگەندە، ئەسكەرلەر باشتا ئۆز ئورنىدا دەسسەپ تۇردى، ئاندىن قەدەم تاشلاشتا ھەممەيلەن سول پۇتلىرىنى چىقار-دى. ئورنىدا تۇرۇپ دەسسەگەندە، ئەسكەرلەر پۇتلىرىنى ناھايىتى ئىگىز كۆتىرىدىكەن. ئۇلار تىزلىرىنى شۇ قەدەر ئىگىز كۆتىرىدىكەنكى، بۇنىڭدىن تىك بۇلۇڭ ھاسىل بولۇشقا ئاز قالدىكەن. ئۇلار قەدەملىرىنى ئۇششاق ئالدى-كەن. پۇتۇن بەدەن ئىنتايىن تۈز بولۇپ، باشلار سەل ئىگىز كۆتىرىلىدىكەن. ئايرىملىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەركىتى تېز بولۇپ، باشلىرى تىك تۇرىدىكەن. ئۇلار توغرا سەپ بولغاندا، ھەر بىر سەپتە 5 تىن 10 غىچە ئادەم تۇرىدىكەن. سەپنىڭ ئوڭ تەرىپى شۇ سەپنىڭ بېشى بولىدىكەن. ئۇلار ئېھتىمال، ئايرىم-ئايرىم سەپ

① “قورال قېيمىشقا!” ھەركىتىدە، ئۇلار مىلىتقىلىرىنىڭ ھەيزىلىرىنى مورىلىرىدىن چىقىرىشتا بىزنىڭكىلەردىن كۆپرەك چىقىرىدىكەن — ئاپتوردىن.

بولۇپ ماڭغاندا قەدەملىرىنىڭ قالايمىقانلىشىپ كەتمەسلىكى
ئۈچۈن شۇنداق قىلىسا كېرەك. جامەدار پەرمانىچى
ئۆزىنى كورسىتىپ قويماقچى بولدى - دە، سەپ شەك-
لىنى دەرھال ئۆزگەرتتى، بۇ چاغدا ئۇنىڭ جەڭ-
چىلىرى ئۇنى چۆرىدىگەچ يىغىلىپ پۇتلىرىنى بىر بىرىگە
جۇپلاپ سەكرەشىپ بىر ئاز قىزىقچىلىق قىلىشتى. كۆرەك-
نىڭ بۇ قىسمى بەئەينى ساماغا چۈشكەنلەرنىڭ بىر خىل
ئويۇنغا ئايلاندى. ئاخىرىدا سورۇن تەرتىپسىز بىر مالىمان
بولدى. جەڭچىلەر بىر بىرى بىلەن مۇشتلەشش، تىللىش-
شقا باشلىدى. بۇنىڭدىن قاتتىق كايىپ زەردىسى قاينىغان
يۈز بېشى سەپتە خاتا تۇرۇپ قالغان بىر قانچە جەڭچىنى
بەردەڭگە مىلىتىقنىڭ پايىنى بىلەن ئۇردى. جامەدار پەرمانە-
چىنىڭ جۈلدۈر كىيىمى ئاۋغان ئادىيۇتاتى بۇ قالايمىقان-
چىلىقنى ئوڭشاش ئۈچۈن جەڭچىلەرنى مۇشتلاپ، سۈرۈپ
توقاي قىلدى.

بىز پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ مەشقىنى كۆرۈپ بولغۇ-
مىزىدىن كېيىن، جامەدار پەرمانىچىدىن توپچى قىسمىنىڭ
مانىۋېرسىنى كۆرۈشنى تەلەپ قىلدۇق. ئۇ بىزنىڭ تەلىۋ-
مىزنى بىر قانچە قېتىم رەت قىلغاندىن كېيىن، ئاخىر
ماقۇل كوردى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ توپچىلارغا ھېلىقى قاتار-
قاتار تىزىلغان توپىلارنىڭ باش تەرىپىدىكى 2 توپىنى
لەمپە ئاستىغا سۈرەپ چىقىشنى بۇيرۇدى. توپچىلار بۇ 2
توپنى سۈرەپ چىقىپ، ئۆز ئورۇنلىرىدا تەقىمۇ - تەق بولۇپ
تۇردى. بۇ توپلار قەشقەردە قويۇلغان، ئاغزىدىن ئوقلىنى-
دىغان برونزا توپلار ئىكەن. بىرىگە 18 قاداقلىق، يەنە
بىرىگە 12 قاداقلىق ئوق چۈشىدىكەن. توپلارنىڭ سىتۋو-

لى روسىيەنىڭكىدىن خېلىلا قىسقا بولۇپ، جازىسى دېڭىز ئارمىيىسى ئىشلىتىدىغان توپلارنىڭكىگە ئوخشايدىكەن. توپ-لارنىڭ بىرسى يېشىل سىرلىنىپتۇ. سىتۋولنى يۇقۇرى كوتە-رىش - تۈۋەن چۇشۇرۇش مېخانىزىمى توپ جازىسىنىڭ ئىككى يېنىغا مەھكەم بېكىتىلگەن بۇرمىلىق تايماقتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ شوپىنىسى توپ يۈچۈشىغا ئۆتكۈزۈلگەن ئىكەن. توپ جازىسىنىڭ چاقلرى قوپال بولسىمۇ، لېكىن قېلىن چەمبەرلىنىپ ① پۇختا ئىشلىنىپتۇ.

توپچىلارنىڭ كىيىملىرى خىلمۇ خىل ئىكەن. بەزد-لىرى قارا يۇڭ رەختىن تىكىلگەن ئۇزۇن چاپان كىيسە، يەزىلىرى سەرۋازلارنىڭكىدەك كىيىملەرنى كىيىۋاپتۇ.

ھەر بىر توپنىڭ يېنىدا 7 دىن ئەسكەر تۇرىدىكەن، بۇلارنىڭ ئىككى-ئۈچى مەس غىلاپلىق قىلىچلىرىنى تۇتۇپ تۇرىدىكەن، قالغان بەش-ئالتىسى ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان مىلتىقلىرىنى تۇتقان ھالدا قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيىدۇ-مەن.

يەتتە توپچىنىڭ بىرسى قولغا چوڭ چوتكا ئېلىۋاپتۇ، بىرسى پىلتە، يەنە بىرسى زەرەت ئېلىۋاپتۇ. يەنە بىرسى توپقا دورا قاچىلايدىكەن، يەنە بىرسى قاچىلانغان دورىنى سۈمبە بىلەن چىڭدايدىكەن، (بۇ ئەسكەر دورىغا ئوت تۇتاش-تۇرۇش ياكى پىلتىنى دورىغا كىرگۈزۈش ۋەزىپىسىنىمۇ

① بۇ چەمبەرلەر خەنزۇلارنىڭكىدەك بۇرمىلىق مېخىلار بىلەن چىڭىتىلغان بولۇپ، مىلتىقلارنىڭ توم ۋە قىزىق بېشى چەمبەر سىرتىغا چىقىپ تۇرغانلىقتىن، توپ ھارۋىلىرىنىڭ مېڭىش-سۇر-ئىتىگە دەخلى يەكۈزىدىكەن. مەپىلەرنىڭ چاقلرىغا قاپلانغان چەمبەرلەرمۇ ئەنە شۇنداق مېخلىنىدىكەن — ئاپتوردىن.

ئىجرا قىلىدىكەن). قالغان ئىككىسى قارىماققا مۇھاپىزەتچى بولۇپ، بۇ ئىشلارنىڭ ھىچ قايسىسىغا قاتناشمايدىكەن. توپچىلار مەشىقى توپنى بەتلەش ۋە ئېتىش ھەركەت - لىرىنى ئوز ئىچىگە ئالدى، ھەر بىر توپنىڭ تەركىبىدىكى ئەسكەرلەر ئوز ۋەزىپىلىرىنى بۇيرۇق بويىچە خېلى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلىدى. توپنى بەتلەش كىشىلەرنىڭ ۋاقىراش - جاقىراشلىرى ئىچىدە ئېلىپ بېرىلدى. ئەسكەرلەر يۇگۇرۇشۇپ بىر بىرسىگە ئىشارەت قىلىشقاچ ئوز ۋەزىپىلىرىنى ئادا قىلدى.

قولغا چوتكا ئالغان ھىلىقى ئەسكەر ئوز ئىشىدا ئالاھىدە ماھارەت كۆرسەتتى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ توپنى بەتلەش ئۇسۇلى بىز يېقىندا كۆرگەن چاقماقلىق توپنى بەتلەش ئۇسۇلىغا ئوخشايدىكەن. ئەسكەرلەرنىڭ ھەر بىر مەشغۇلاتنى ئورۇنلاۋاتقاچ قىزىقچىلىق قىلىشلىرىدىن كۈلۈشۈپ كەتتۇق.

توپچىلار 10 پاي توپ ئاتقاندىن كېيىن، چارچاپ مادارىدىن كەتتى.

بۇ چاغدا جامەدار پەرمانچى توپچىلارغا ئورۇن ئالماشتۇرۇپ زەمبىرەك بەتلەش - ئېتىش ھەركىتىنى داۋاملاشتۇرۇشنى بۇيرۇدى. لېكىن توپچىلارنىڭ بەزىسى ھەر - كەتلەرنى پىششىق ئۆزلەشتۈرۈپ كەتمىگەنلىكتىن، ھەركەتتە ھولۇقۇپ تەمتىرەپ قالدى. ھەر بىر جەڭچى ھەممە ھەر - كەتلەرگە بىر قېتىمدىن ئاللىشىپ، جەمى 5 قېتىمدىن ماھارەت كۆرسەتتى.

نوۋەت چوتكا تۇتقان قېرى توپچى ئەسكەرگە كەلگەندە، ئۇ ئىشنى ئەپلەشتۈرەلمەي باشقا توپچى ئەس -

كەڭلەرنى ھولۇقتۇرۇپ قويدى. بۇ تاسادىپى ئەھۋالنى كۆرگەن جامەدار پەرمانىچى غەپلەنگەندىن قىلىچنى غىلاپ-تىن سۇغىرىۋالغان پېتى ھىلىقى پالاكەت باسقان قېرى ئەسكەرگە ئېتىلىپ باردى. قورققىنىدىن چىرايى تاتارغان بۇ بىچارە ئۆزىنىڭ نىمە قىلارنى بىلمەي قالدى. ئەمما بەختكە يارىشا بۇ ئىش پەقەت پوپوزا قىلىپ قويۇش بىلەنلا ئاياقلاشتى.

يەنە بىر قېتىم، ئاغزىنى ئېچىپ ھاڭۋېقىپ تۇرغان ھەراسەتنىڭ پاتىكىغا بىر ئەسكەر ئۆزىنىڭ سۈمبىسى بىلەن بىرنى سالغان ئىدى. كېيىن ھېلىقى تاياق يىگۈچىگە نوۋەت كەلگەندە، ئۇ ئۆزىنى ئۇرغان ھەمىيىغا ئاللىپ قويغاچ سۈمبىنى قولغا ئېلىپلا توپقا دورا قاچىلاشقا كىرىشتى ۋە بۇنى ياخشى پۇرسەت دەپ بىلدى - دە، ئۆزىگە زەرەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ھەمىيىنىڭ يۈزىگە كېلىشتۈرۈپ بىرنى سالدى.

توپچىلار زەمبىرەك بەتلەش ھەرىكىتىنى قايتا - قايتا ئىشلەپ كۆرسەتكەندىن كېيىن، جامەدار پەرمانىچى بىزگە ھەشقىنىڭ ئاياقلاشقانلىغىنى ئۇقتۇردى.

14 - نۇيابىر (26 - نۇيابىر) كۈنى بىز قەشقەردە خەنزۇ قىسىمىنىڭ ھەربىي مەشقىنى كۆرۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇق. ئۇلار بىزنى يېڭى شەھەر قوۋغىنىنىڭ ئىچىدىكى خەنزۇ ئەسكەرلەر تۇرۇشلۇق جايغا باشلاپ باردى. يىراق - تىن كۆرۈنگەن تۇغ - ئەلەملەر توپ كوتەرگۈچىلەرنىڭ ئۇ يەردە سەپ تۈزۈپ تەييارلىنىپ بولغانلىغىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. بىز ئات مىنىشپ چوڭ بىر مەيدانغا كەلدۇق. بۇ مەيدان سۇپۇرۇلۇپ، ناھايىتى پاكىز تازىلانغان ئىدى.

مەيداننىڭ كەينى تەرىپىدە بىر رەت ئەسكەر تىزىلىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىر لەمپە تۇراتتى. خەنزۇ ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى قۇدالاي (خې بۇيۇن) لەمپىنىڭ ئالدىدا بىزنى ساقلاپ تۇرغان ئىكەن. ھەربى ئورگىنىمىز مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشتۇرۇلۇپتۇ. ئۇ يەرگە يېتىپ كېلىشىمىز بىلەنلا قۇدالاي ئالدىمىزغا كېلىپ بىز بىلەن كۈرۈشتى ۋە بىزنى لەمپىنىڭ گىلەم سېلىنغان يېرىگە باشلىدى. قۇدالاي قېرىپ ماغدۇرىدىن قالغان 66 ياشلىق ئادەم ئىكەن. ئۇ ئىككىدىكى ئاق سانجىلغان ئاندا - ساندا ساقاللىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ساقال - بۇرۇتسىز كوسا ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ تەقى - تۇرقى تىپىك خەنزۇلار قىياپىتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇ ئۈچىسىغا يېشىل تۇۋاردىن تاشلانغان تېرە كەمزۇل، ئاستىغا سېرىق خۇرۇمدىن تىكىلگەن ئىسسىق گېلەفى شىم كىيگەن، بېشىغا پاپاخ كىيىۋالغان ئىدى. ئۇ قوپالراق ئىشلەنگەن قوش سىنئەۋلۇق مىلىتىنى تىزىغا توغرا قويغان ھالدا گىلەم ئۈستىدە بەدەشەن قۇرۇپ ئولتۇردى. قەشقەرىيەلىك ياشقىنە بىر تەرجىمان ئۇنىڭغا تىلماچلىق قىلىپ بەردى. قوللىرىغا رەڭلىك بايراقچىلارنى ئالغان 16، 17 ياشلاردىكى 2، 3 خەنزۇ ئادىيۇتانت قۇدالايىنىڭ بۇيرۇقلىرىنى جەڭچىلەرگە ئۇدۇللۇق يەتكۈزۈپ تۇردى.

قۇدالاي بۇنىڭدىن 13 يىل ئىلگىرى، قەشقەر شەھرىدە تۇرۇشلۇق جۇڭگو ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى بولۇپ، قەشقەرىيە جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۈتىپ كەندە، ئۇ يېڭى شەھەر قەلئەسىگە بېكىنىۋالغان ئىكەن. ياقۇپبەگ يېڭى شەھەرنى قورشىۋېلىپ ھۇجۇم باشلىغان

بولسىمۇ قورغاننى زادىلا ئالالمىغان، ئاخىر قۇدالاي بىلەن سوھبەت ئۆتكۈزگەن، قۇدالاي ئۆز ھوكۇمىتىگە ئاسىيلىق قىلىش ۋە دىنىي ئېيتىقادىنى ئۆزگەرتىش بەدىلىگە ئۆز ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. ياقۇپ-بەگ قورغانغا ئومۇمى ھۇجۇم باشلىغاندا، قۇدالاي ئۆز ئىتتىپاقداشلىرى بىلەن ياقۇپبەگ تەرەپكە ئوتتۇپ كەتكەن. قەشقەرنىڭ ئىش بېجىرگۈچى خان ئامبىلى ۋە ئۆز ۋىجە-دانىنى يوقاتمىغان بىر قىسىم خەنزۇلار بولسا، ئۆزلىرىنى پارىلتىپ ئولۇۋالغان ئىكەن.

دەسلەپكى چاغلاردا قۇدالايىنىڭ كۈنى ئانچە ياخشى بولمىغان. لېكىن ياقۇپبەگكە قېيىناتا بولغاندىن كېيىنلا ھەلۈم دەرىجىدە ئىززەت-ھۆرمەتكە ئىگە بولالىغان. ئەمما بۇ پەقەت يۈزەكى ئەھۋال بولغان، خالاس.

بىز قائىدە بويىچە خەنزۇچە تۇرلۇك-تۇرلۇك سەي-تائاملار بىلەن غىزالانغاندىن كېيىن، بۇ قوشۇننىڭ تىزىلغان سەپلىرىنىڭ ئوڭ قانىتى تەرەپكە قاراپ ماڭدۇق، ئاندىن سەپنىڭ ئالدىدىن ئوتتۇق. قاتار-قاتار تۇۋرۇكلەرنىڭ ئارد-لىغىغا تەخمىنەن 200 دانە يېنىك زەمبىرەك تىزىپ قويۇلۇپتۇ. ھەر بىر يېنىك زەمبىرەكنىڭ ئىككى يېنىدا ئىككىدىن 4 ئادەم ئولتۇراتتى. ھەر 5 زەمبىرەكنىڭ ئارد-لىغىدا قوللىرىغا رەڭمۇ رەڭ چوڭ 3 بۇرجەكلىك بايراق-لارنى ئالغان بىر قاتار بايراقچى ئەسكەر تۇراتتى. يېنىك زەمبىرەك كوتىرىدىغان ئەسكەرلەر بىلەن بايراقچىلاردا ھېچقانداق قورال يوق ئىدى. يېنىك زەمبىرەك كوتىرىدە-غانلارنىڭ ئارقىسىدا بىر قاتار توساپ زەربە بەرگۈچىلەر (سەنايىپىرلار) تۇراتتى. ھەر بىر زەمبىرەككە بىردىن

توساپ زەربە بەرگۈچى توغرا كېلىدىغان بولۇپ، ئۇلار ئادەتتىكى چاچما ئوقلۇق مىلىتىلار بىلەن قوراللانغان ئىدى. توساپ زەربە بەرگۈچىلەر دۈشمەننىڭ ئاتلىرىنى ھۇركۈتۈش ئۈچۈن، قوللىرىغا يەنە 20 دەك چاسا بايراقلىرىنى ئېلىپ-ۋالغان ئىدى.

ھەر 5 زەمبىرەكتىن بىر زەمبىرەكچىلەر دەستىسى تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، ھەر دەستىنىڭ بېشىدا بەردەڭگى مىلىتىق بىلەن بىللە قوراللانغان بىردىن توۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسىر ئولتۇراتتى، لېكىن بەزى دەستىلەرنىڭ بېشىدا قوش سىتۇۋىلىق چاچما مىلىتىق ۋە قىلىچ بىلەن قوراللانغان بىردىن يۈز بېشى ئولتۇراتتى.

بىز ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەن چېغىمىزدا، پۇچۇق بۇرۇنلۇق ۋە كۆپچىلىگى سوغاق تەلەتلىك ئەسكەرلەرنى كۆرۈپ چۈچۈپ كەتتىق. بىز بۇ يەردە ئاساسەن خەنزۇ-لارنىلا كۆردۈق، لېكىن "خېچىر"① دەپ ئاتالغانلار (قەش-قەرىيەلىكلەر بىلەن خەنزۇ ئاياللاردىن تۇغۇلغانلىغى ئۈچۈن "خېچىر" دەپ ئاتالغان بالىلار)دىن ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلارمۇ خېلى كۆپ ساننى تەشكىل قىلىدىكەن. ئەسكەرلەرنىڭ بەزىلىرى ناھايىتى ياش "بالا ئەسكەرلەر" ئىكەن، ئەسكەرلەر ئارىسىدا بەزى بىر چال ئەسكەرلەرمۇ بار ئىكەن. لېكىن ئۇلار ئادەتتىكى پىيادە ئەسكەرلەردىن، بولۇپمۇ قىزىل سەرۋازلاردىن كۆپ ياش ئىكەن. خەنزۇلارنىڭ كىيىم-كېچەكلىرى كىشىگە ئۇلارنىڭ چىرايىدەك، بىر خىل گۈمۈش، خۇنۇك تەس بېرىدىكەن. ئۇلار ئىچىمىدىكى ئاز سانلىق كىشىلەرلا چەكمەندىن ②

① خېچىرلارنى كۆزدە تۇتسا كېرەك — ئاپتوردىن.

② چەكمەن — يەرلىك پاختا توقۇلما بولۇپ، ناھايىتى

چىداملىق كېلىدىكەن — ئاپتوردىن.

تىكىلىگەن ئۇزۇن پاختىلىق چاپان كىيىۋاپتۇ، كوپچىلىكى بولسا يىرتىق-ياماق ماتا چاپان كىيىۋاپتۇ، پۇتلىرىغا كونىراپ كەتكەن كۈن پاشىلىق لاتا خەي كىيىۋاپتۇ. ئۇلارنىڭ باشلىرىغا كىيىۋالغان تەلپەكلىرىنىڭ خىلمۇ خىل بولۇشى كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇراتتى. ئۇچىسىغا چەك-مەن چاپان كىيىۋالغانلار باشلىرىغا ھەر خىل نىشان قالدالغان پاپاخلارنى كىيىۋالغان ئىدى.

ئەمما ئۇلارنىڭ كوپچىلىكى باشلىرىنى بىر پارچە ماتا بىلەن سەللىدەك ئورىۋالغان ئىدى. بەزى ئەسكەرلەر باش-لىرىغا يول-يول رەختىن تىكىلىگەن بوك كىيىۋالغان بولۇپ، بۇ بوكىلەر كىشىگە خۇددى قەدىمقى زاماندا كىيىلىگەن دۈبۈلغىلاردەك كورۇنەتتى.

ھەر بىر يېنىك زەمبىرەككە قارايدىغان 4 زەمبىرەك-چىنىڭ بىرىنچىسى 10 تال ياغاچ ئوق سېلىنغان بىر تېرە خالتىنى يېنىغا ئېسىۋالدىكەن، ئىككىنچىسى تومۇر ساپلىق چوتكا كۈتىرىۋالدىكەن، ئۈچىنچىسى ۋە تۆتىنچىسى زەمبىرەك كۈتىرىدىكەن، زەمبىرەك ئېتىلىدىغان چاغدا بۇ ئىككىيلەن زەمبىرەككە تىرەك بولۇپ بېرىش ۋە زېپىسىنى ئۈتەيدىكەن. بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرىكى چاغلاردا خەنزۇ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇچىسىدىكى كىيىمىلەر ناھايىتى قەدىمقى نۇسخىدا بولۇپ، ئۇلار ئوز ئادىتى بويىچە ئۇچىسىغا خەنزۇچە كەڭ يەڭلىك يەكتەك-كەمزۇل، ساۋۇت-دۈبۈلغا ۋە دۈشمەن ئاتلىرىنى ھۆركۈتۈش ئۈچۈن ھەتتا يولۋاس تېرىلىرىنىمۇ كىيگەن ئىكەن.

يېنىك زەمبىرەك مۇھاپىزەتچىلىرى ئۇچار نەيزە بىلەن نەيزە تۇتىدىكەن. ئۇلار يەنە شەكلى ۋە چۇڭلۇقى ھەر خىل بولغان بايراقلىرىنىمۇ كۈتىرىۋالدىكەن. ئۇلار ئىشلە-

تىدىغان جابدۇق - سايمانلار خىلمۇ خىل ۋە كۆپ ئىكەن.
ياقۇپبەگ ئۇرۇشتا ئەسەرگە ئېلىنغان ھەممە خەنزۇ -
لارنى ئىمان ئېيتقۇزۇپ مۇسۇلمان قىلغان ۋە ئۇلارنى
ئۇيغۇرچە كىيىندۈرگەن. ئۇلار ئىچىدىكى ئۇچار نەيزە ۋە
نەيزە تۇتقان ئەسكەرلەردىن يېنىك زەمبىرەكچىلەر قوشۇنى
تەشكىل قىلغان. ياقۇپبەگ بۇ قوشۇندا خەنزۇ مۇزىكىلىرىدىن
پەقەت دۇمباق ۋە مىسى قوڭغۇراقنىلا قالدۇرغان ئىدى.

“ھازىرلان!” كوماندىسى بېرىلىشى بىلەن تەڭلا
قوشۇندا مانىۋېر باشلاندى. قۇدالانىڭ بۇيرۇغى بىلەن،
دۇمباقچىلار دۇمباقلىرىنى گۇمبۇرلىتىپ ئۇرۇشقا باشلىغان
ئىدى. ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى ئورە تۇرۇپ يېنىك زەمبە -
رەكلەرنى مورىلىرىگە ئېلىپ كۆتىرىشكە باشلىدى.

بۇ چاغدا قۇدالاي ئوز ئادىيۇتانتىنىڭ قولىدىكى ئالتە خىل
بايراقچىدىن ئىككىنى ئالدى ۋە بىر بايراقنى ئىگىز كۆتە -
رىپ، يەنە بىر بايراقنى كەينىگە قارىتىپ پۇلاڭلاتتى. بۇ
بەلگىنى كۆرگەن يېنىك زەمبىرەكچىلەرنىڭ يېرىمى ئوڭ
تەرەپكە، قالغان يېرىمى سول تەرەپكە قاراپ مېڭىشقا
باشلىدى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ئىككى قانتى ئىككى سەپكە
ئۆزگەردى. ھەر بىر سەپنىڭ بېشىدىكى ئەسكەرلەر بىردىن
بايراق كۆتىرىۋالغان ئىدى. بىر بايراق كەينىدىن 5
ئەسكەر ئۇزۇن بىر سەپ بولۇپ ماڭدى، يەنە بىر بايراق -
نىڭ كەينىدىنمۇ 5 ئەسكەر ئەگىشىپ ماڭدى. ئونبېشى ۋە
يۈز بېشىلار ئۆز قوماندانلىغىدىكى سەپلەرنىڭ ئىككى
تەرىپىدە ماڭدى. مۇھاپىزەتچى قىسىم ۋە ئۇنىڭ بايرىقى
قەمىرلىماي ئۆز ئورنىدا تۇرىۋەردى. يۈرۈش داۋامىدا بىر
ئەسكەر يېنىك زەمبىرەكنى كۆتىرىپ ماڭدى. سەپ ئالدىدا

ماڭغان ئەسكەر زەمبىرەك سىتۋولىنى ئورنىغان لاتىنى ئېلىپ ماڭدى. بۇ لاتا توپ ئېتىلىغاندىمۇ ئېلىۋېتىلىمىگەچكە، توپ ئوقىنىڭ نىشانغا دەل تېگىشىگە چوڭ تەسىر يەتكۈزۈۋاتتى. قىسم يۈرۈش مەشىقىنى ئورۇنلاۋاتقاندا، پۈتۈن مەشىق مەيدانىنى كىشى زېرىكىدەك دۇمباق ئاۋازلىرى قاپلىدى. يېنىك زەمبىرەكچىلەر سېپى ھەربى ئورگىنىنى تۇرغان ئورۇننىڭ ئارقىسىغا يېتىپ كەلگەندە بۇ تۇسالغۇنى ئوڭ ۋە سول تەرەپلەردىن ئايرىم-ئايرىم يانداپ ئوتتى، ئاندىن كېيىن يېڭىۋاشتىن قوشۇلۇپ ئالغا ئىلگىرىلىدى. بۇ مانىۋېر رېتىملىق ئەمما قۇلاققا ياقمايدىغان دۇمباق ساداسى ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغاچقا، كىشىگە بۇ ھەربى مانىۋېر ئەمەس، بەلكى دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈۋاتقاندا تەسىرات بېرەتتى. بۇ ھەركەتنى ئاياقلاشتۇرۇش كېرەك بولۇپ قالغاندا، قۇدالاي بايراق كۆتىرىۋالغان قولىنى پەسكە چۈشۈردى.

ھەر قېتىم سەپ ئالدىدا ماڭغان ئەسكەر سەپكە يېتىپ-شېپ ماڭالمىي قالغان چاغدا، دۇمباقچىلار قۇدالايىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە دۇمباقنى چېكىپ چالاتتى. شۇنىڭ بىلەن، ھىلىقى ئەسكەرلەر مېڭىش سۈرئىتىنى تېزلىتىپ، ئالغا كەتكەن سەپكە يېتىشىۋالاتتى. دۇمباقنىڭ رېتىمى بارغانسېرى تېزلىشىپ، ئاۋازىمۇ كۈچىيىشكە باشلىدى. بۇ، سەپتىن چۈشۈپ قېلىۋاتقانلارنىڭ ئالدىدىكىلەرگە يېتىشىۋېلىشى ئۈچۈن بېرىلگەن سىگنال ئىدى.

مانىۋېردىكى 2-ھەركەت ئالغا مېڭىش، ئارقىغا چېكىنىش، توساپ زەربە بەرگۈچىلەر (سەنايىپىرلار) نىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش ھەركەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇلار

ھۇجۇمغا ئۆتكەندە توپتىن ئوت ئاچاتتى، بەزىدە ئوت ئاچمايتتى. بۇنداق ئىككى خىل شارائىتتا، ھەر بىر گۇرۇپپە - پىدىكى 5 توپچى ئۇزۇن سەپ بويىچە ئالغا ئىلگىرىلەپ مېڭىۋېرىدىكەن. مۇھاپىزەتچى ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان توساپ زەربە بەرگۈچىلەر توپچىلار توختىشى بىلەنلا، ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئوتۇپ، ئورۇن ئىگىلەپ تۇرىدىكەن. بۇ چاغدا يەنە بىر قىسىم خەنزۇلار دەرھال ھىلقى توساپ زەربە بەرگۈچىلەرنىڭ ئالدىغا ئوتۇۋالدىكەن، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى بايراقلارنى جېنىنىڭ بېرىچە پۇلاڭلىتىش ئىكەن. "ئېتىڭلار!" دەپ توساپ زەربە بەرگۈچىلەرگە كوماندا بېرىلىشى بىلەن تەڭلا، توساپ زەربە بەرگۈچىلەر ئوق ئۇزۇشىدىكەن، "چېكىنىڭلار!" دىگەن كوماندا بىلەن تەڭلا ئۇلار سۈرەن - چۇقان سېلىشىپ مىلىتسىقلىرىنى كوتىرىدىكەن. بۇ چاغدا ھىلقى توساپ زەربە بەرگۈچىلەرنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى بايراق تۇتقان خەنزۇلار دەرھال يەرگە يېتىۋېلىپ، بايراقلىرىنى ھە دەپ پۇلاڭلىتىدىكەن. بۇ - ئاتلىق ئەسكەر - لەرنىڭ بىر قېتىملىق ھۇجۇمى زەربە بىلەن چېكىندۈرۈلدى دىگەن مەنانى بىلدۈرىدىكەن. يېنىك زەمبىرەكچىلەرنىڭ ئاساسىي كۈچى ئىلگىرىلەپ كېتىۋېتىپ ئوت ئاچقاندا، ئۇلارنىڭ قالغان يېرىمى بىر نەچچە سېكۇنت توختاپ ئوق چىقىرىدىكەن. ئاندىن داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، قالغان توپچىلارغا قوشۇلۇپ كېتىدىكەن. بۇ چاغدا قالغان توپچىلار توختاپ ئوت ئاچىدىكەن. توپ كۈتەرگۈچى 2 ئەسكەر بىر پۇتنى ئالدىغا چىقىرىپ، بېلىنى ئازراق ئېگىدىكەن. ئالەمدىكى بىر ئادەم بايا بىز تىلغا ئالغان ھىلقى لاتا بىلەن زەمبىرەكنى چىڭ تارتىپ تۇرىدىكەن. يەنە بىر ئادەم زەم -

جىرەكنى گەدىنىگە قويۇپ قوللىرى بىلەن چىڭ بېسىپ تۇرىدىكەن. زەمبىرەك ناھايىتى ئېغىر ھەم ئۇنىڭ ئارقىغا تېپىش كۈچى ناھايىتى قاتتىق بولغاچقا، ئادەمنىڭ چىداپ تۇرۇشى قىيىن ئىكەن. زەمبىرەكتىن شارىمان ئوت ئېچىلمايدىغاندا، ئوقنىڭ ئارقىغا تېپىش كۈچى ھىلىقى زەمبىرەك تىرىگۈچى ئادەملەرنى يىقىتىۋەتكەنلىكىنى كۆردۈك، ئۇلار ئوقنىڭ ئارقىغا تېپىش كۈچىنى ئازايتىش ئۈچۈن، زەمبىرەككە قاچىلىنىدىغان دورىنىڭ مىقدارىنى ئازايتتى. ئەمما بۇ ئۇسۇلنى قوللانغاندا، ئوقنىڭ ئۇچۇپ بېرىش مۇساپىسى قىسقىرايتتى، شۇنىڭدەك، ئوقنىڭ نىشانغا دەل تېگىش دەرىجىسىمۇ تۆۋەنلەپ كېتەتتى. ئەمدى ئوقنىڭ دەل تېگىش دەرىجىسىگە كەلسەك، بۇ ھەقتە ئارتۇق سۆزلەپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز. چۈنكى ئۇلار توپ-زەمبىرەكنى ھېچقانداق چې-نىمەستىمىلا نىشانىسىز ئېتىۋېرىدىكەن. بىر قانچە قېتىم ئاتقاندىن كېيىن، زەمبىرەكچىلەر ئوزئارا ئۇرۇن ئالماشتۇردىدەكەن.

گۇرۇپپىلار بويىچە ئىلگىرلەپ كېتىۋېتىپ ئوت ئاچمايدىغاندا، ئۇلار يېنىك زەمبىرەكلەرنى بىر بىرىنىڭ ئارقىسىغا ئورۇنلاشتۇرىدىكەن، ئالدىنقى زەمبىرەك ئوق چىقىرىپ بولغاندىن كېيىن، ئارقىسىدىكىسى ئۇنىڭ ئالدىغا ئوتكۈزۈپ لۇپ ئوق چىقىرىدىكەن، مۇشۇنداق نوۋەتمۇ نوۋەت ئۇرۇن ئالماشتۇرۇپ ئوق چىقىرىدىكەن ۋاھكازا. بەزى گۇرۇپپىلار ئوق چىقىرىشقا ئالدىراپ كېتىپ، ئالدىنقى قاتاردىكى زەمبىرەكچىلەرنى ئېتىپ قويغانلىغىنىمۇ كۆردۈك. كېيىنكى زەمبىرەكتىن ئېتىلغان چاچما ئوقلار ئالدىنقى قاتاردىكى زەمبىرەكچىلەرنىڭ دۇمبىسىگە، مۇرىسىگە ۋە باشلىرىغا تەگدى.

جاڭنىڭ قۇلاقنى يارغىدەك قاتتىق ئاۋازى بىلەن توپ ئېتىش مەشغۇلاتلىرى دەرھال توختىدى. خەنزۇلار، ئېھتىمال، جاڭنىڭ قۇلاق - مىڭىنى يەيدىغان ئاۋازلا زەم - بىرەك ئوقلىرىنىڭ ئاۋازلىرىنى بېسىپ چۈشەلەيدۇ، دەپ ئويلىسا كېرەك.

بىز قۇدالايىنىڭ بىزنى ئالاھىدە كۈتۈۋالغانلىغىغا مەنسۇن بولۇپ تەشەككۈر بىلدۈردۇق. بىز يەنە قائىدە - تۈزۈت يۈزىسىدىن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىنى ماختاپ قويدۇق ۋە ئۆزىمىزنىڭ مۇشۇنداق مەشھۇر قوماندان بىلەن تونۇشۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولغانلىغىمىز ئۈچۈن خوشال ئىكەنلىگىمىزنى بىلدۈرۈپ، قايتىپ كەتمەكچى بولدۇق. قۇدالاي بىزنىڭ ياخشى نىيەتلىرىمىزگە قىزغىنلىق بىلەن تەشەككۈر ئېيتتى، ئادەتتە ئۇنىڭ مۇردىدەك تاتىرىپ تۇرىدىغان چىرايىدا بىردىنلا مەغرۇرانە تەبەسسۇم پەيدا بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ قوشۇندا 20 يىلدىن بۇيان قورالدىن ئايرىلماي كەلگەن جەڭچىلەر بار ئىكەنلىگىنى ھەمدە ياقۇپبەگنىڭ ھەر قانداق مۇھىم جەڭلەردە ئۇنىڭ مۇشۇ توپچىلىرىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىگە تايىنىدىغانلىغىنى سۆز - لەپ بەردى.

بىز قۇدالايىنىڭ بۇلاپ گەپلىرىنى ئاڭلاپ بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن خوشلاشتۇق. گەپنىڭ راستىنى ئېيتسام، ئەگەر شۇ پەيتتە پەقەت بىرەر يۈزچە خىل كازاك بولىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ مۇشۇ چوڭ مەيداندىكى بارلىق خەنزۇ قىسىملىرىنى ھېچبىر چىقىم تارتماستىن بىردەمدىلا تىرە - پىرەن قىلىپ، پاك - پاكىز يىغىشتۇرۇۋېتەلەيدىغانلىغىغا كۈزۈم يەتتى. چۈنكى بۇ قوشۇننىڭ سوغاق سۇغىرىلغان پولاتتىن ياسال -

ئىكەن قورالى يوق ئىدى، شۇڭا ئۇلار ئوزۇنى قوغدىيالىغىدەك
غەرىسىدىن مەھرۇم ئىدى.

بىز كوزدىن كەچۈرگەن يېنىك توپچى قىسمىنىڭ كۈچى
تەخمىنەن تۆۋەندىكىچە:

200 يېنىك توپ زەمبىرەكلەرنىڭ سانى

800 يېنىك توپچىلارنىڭ سانى

40 بايراقچىلار

40 گۇرۇپپا قوماندانلىرى

8 يۈز بېشىلارنىڭ سانى

توساپ زەربە بەرگۈچىلەر (سەنايىپەرلار) 200

توساپ زەربە بەرگۈچىلەرنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغانلار 20

1.108 ئومۇمىي ئادەم سانى

قەشقەر قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەر كۈنىگە 90 چاقىرىم -

دىن يول يۈرۈشكە توغرا كەلسە پىيادە ماڭىدىكەن، ئەگەر

ئۇنىڭدىن ئوشۇق يول يۈرىدىغان بولۇپ قالسا ئات مىنە -

دىكەن، ئات مىنەلمەيدىغانلار ھارۋىلارغا ئولتۇرىدىكەن. ھەر

بىر ھارۋىغا ئۈچتىن ئات قېتىلىدىكەن، ھەر بىر ھارۋىغا

10 دىن ئەسكەر ئولتۇرىدىكەن. ئات - ھارۋىلارنىڭ بىر

قىسمىنى ئاھالە ھەقسىز تەمىنلەيدىكەن، يەنە بىر قىسمىنى

قوشۇن ئوزى سېتىۋالىدىكەن. مەسىلەن، قەشقەردىن قارا

شەھەرگىچە تەخمىنەن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان يولنى

بېسىشتا، پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمىلا ھارۋىغا چۈشۈپ

ماڭىدىكەن، قالغان مۇتلەق كۆپچىلىگى ۋاقىتىنچە ئاتلىق

ئەسكەر ياكى ئاتلىق پىيادە ئەسكەر بولۇپ ماڭىدىكەن.

قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ ھەربىي يۈرۈشتىكى ھەركەت

قېزىلگى ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ ھەر خىل بولىدۇ -

كەن. ھەربىلەر ئوتتۇرا ھىساپ بىلەن كۈنىگە تەخمىنەن 51 چاقىرىم يول باسىدىكەن. قەشقەر بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 813 چاقىرىم بولۇپ، ئەسكەرلەر بۇ يولنى ئادەتتە 15 كۈندە، جەددى يۈرۈش قىلغاندا بولسا 12 كۈندە بېسىپ بولىدىكەن.

قوشۇنلار يۈرۈش قىلغاندا ئىشلون بولۇپ ماڭىدىكەن، ئۇلار يول ئۈستىدە ياقۇپبەگ ياساتقان يەمخانىلاردا قونا-خۇ قىلىدىكەن. قىسىملار ئاھالە جايلاشقان يەرلەردىن ئۆتكەندە، ئاھالە بۇ قىسىملارنى يەم-خەشەك، يېقىلغۇ، ئات-ئۇلاق بىلەن ھەقسىز تەمىنلەيدىكەن. قىسىملار چوڭ باياۋانلاردىن ئۆتكەندە، بىر ياكى بىر نەچچە سودىگەر ئارمىيىگە كېرەكلىك ماددى بۇيۇملارنى ئالغاچ قىسىملار بىلەن بىللە ماڭىدىكەن. بۇ سودىگەرلەر ئارمىيىنى بىر قىسىم لازىمەتلىكلەر بىلەن تەمىنلەش توغرىسىدا توختام تۈزىدىكەن. ئۇلار تەمىنلەيدىغان نەرسىلەردىن باشقا، بۇغداي، قوناق ۋە ئارپا خانلىق ھارۋىلاردا توشۇلىدىكەن. ئادەتتە سودا توختاملىرىنى پانساتلار تارقىتىدىكەن. ئۇلار مەلۇم مىقداردىكى تەمىنلەش بۇيۇملىرىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۇنى يۈز بېشىلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدىكەن. يۈز بېشىلار بىر-ئىككى كۈنگە يەتكەندە ئىستىمال بۇيۇملىرىنى قول ئاستىدىكىلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىدىكەن.

سودىگەرلەر قوشۇن قونالغۇ قىلىدىغان يەرگە يېتىپ كېلىشى بىلەنلا بازار ئېچىپ، ئەسكەرلەرگە قاتلىما نان، گۆش، سۈرلەنگەن گۆش، پولو، چاي قاتارلىقلارنى ساتىدۇ-كەن. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ياقۇپبەگنىڭ ئۆز ئارمىيىسىنى لازىمەتلىكلەر بىلەن تەمىنلەش ئىشلىرى ياخشى يولغا

قويۇلمىغان، شۇڭا ھەربىي يۈرۈش جەريانىدا، ئەسكەرلەر ھەمىشە ئاچ قوساق يۈزىدىكەن. قەشقەرىيەنىڭ سۇسىز يەرلىرىدىن ئۆتكەندە قوشۇننى سۇ بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش — ياقۇپبەگنىڭ بېشىنى قاتۇرۇۋاتقان مۇھىم مەسىلە ئىدى. قەشقەردىن ئاقسۇغىچە ۋە ئۇ يەردىن قارا شەھەر قورغىنىغىچە بولغان يول ئۈستىدە كېتىۋاتقان ئارمىيىنى سۇ بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەت بېرىش ئۈچۈن ياقۇپبەگ قۇدۇق ياكى بۇلاق بار جايلارغا يەمخانا سالدۇرغان ئىكەن. مۇشۇ يول ئۈستىدىكى سۇسىز يەرلەرنىڭ ئارىلىقى ئومۇمەن 90 چاقىرىمدىن ئاشمايدىكەن. لېكىن قارا شەھەردىن تۇرپانغىچە يول ئۈستىدىكى 2 يەمخانىنىڭ ئارىلىقى بەكمۇ ئۇزۇن بولۇپ، بۇ ئارىلىقتا سۈيى تارتىلىپ كەتكەن بىر قۇدۇقتىن باشقا ھېچنەرسە يوق ئىكەن. قەسىملار ئىچىدىغان سۇنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ياقۇپبەگ ھەر بىر توڭگە ئىككىدىن سۇ قاچىلانغان تۈلۈم ئارتىپ سۇ توشۇشنى بۇيرۇپتۇ.

ياز كۈنلىرى ھاۋا ناھايىتى ئىسسىق بولغاچقا، قىسىملار كۈندۈزى دەم ئېلىپ كېچىسى يول ماڭىدىكەن. ئەمدى قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا قانداق ئىشقا سېلىنىدىغانلىقى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتمەكچىمەن.

دۈشمەن يېقىنلاشقان ھامان، ئاۋال ئاتلىق قىسىملار ئادەم ئەۋەتىپ رازۋېتكا قىلىدىكەن، پىيادە قىسىملار ئۈزۈتسىغا تىزىلغان يۈك ھارۋىلىرىنىڭ ئارىسىغا ئۆزلىرىنىڭ كۈچلۈك مۇھاپىزەتچى قىسىملىرىنى ئورۇنلاشتۇرىدىكەن. دۈشمەنگە بەكرەك يېقىنلاشقاندا، ئاتلىق قىسىملار پىيادە قىسىم بىلەن

توپچى قىسمىدىن تەركىپ تاپقان ئۇزۇن سەپنىڭ ئىككى
 قاننى تەرەپتىن ئىلگىرىلەپ بارىدىكەن، بۇ چاغدا ھارۋىد-
 كەشلەرنىڭ سېپى ئارقا تەرەپتە توختاپ، شۇ ئان جەڭگە-
 ۋار سەپ بولۇپ يېيىلىدىكەن. پىيادە ئەسكەرلەر قىسمى
 بىلەن توپچى ئەسكەرلەر قىسمى بىر سەپ ياكى بىر قانچە
 سەپ بولۇپ يېيىلىدىكەن، ھەر ئىككى توپنىڭ ئارىلىغىغا
 40 تىن 60 قىچە پىيادە ئەسكەر تۇرغۇزۇلىدىكەن. ئاتلىق
 قىسىملار زاپاس كۈچ قىلىپ قالدۇرۇلىدىكەن. زورۇر
 تېپىلغاندا، ئۇرۇش سېپى قوشۇننىڭ ئىككى قاننى تەرەپ-
 تىن ئۇزارتىلىدىكەن، جەڭ تازا قىزىغانغا قەدەر قىسىملار
 ئالدىرماستىن ئاستا-ئاستا ئىلگىرىلەيدىكەن. ئاندىن كېيىن،
 ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى خۇددى ئۇۋىسى چۇۋۇلغان
 ھەرىلەردەك قارشى تەرەپنىڭ سېپىگە ئېتىلىپ كىرىپ،
 گۇروھ-گۇروھ ئارىلاشما جەڭ قىلىۋاتقان ئەسكەرلەر توپىنى
 شەكىللەندۈرىدىكەن، ئۇلار گۇرۇرىدە قىلىپ بىردەم ئۇياققا،
 بىردەم بۇياققا چېپىشىپ يۈرۈشىدىكەن. ياقۇپبەگ دەل مۇشۇ
 پەيتتە زاپاس قوشۇننىڭ مۇھىم رول ئوينايدىغانلىغىنى
 ئوبدان چۈشەنگەنلىكتىن، كوپۇنچە مۇشۇنداق ئوڭۇشلۇق
 پەيتتىن پايدىلىنىپ، سان جەھەتتە ئۆزىدىن ئۈستۈن تۇردى-
 دىغان ئەمما تەجرىبىسىز دۇشمەنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە
 قىلىدىكەن. ئۇ ئادەتتە ئۆزىنىڭ خىل قوشۇنلىرىنى، ئاساسەن
 ئاتلىق قوشۇنلىرىنى زاپاس قوشۇن قىلىپ قالدۇرىدىكەن.
 قەشقەرىيە ھەربىلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، قوشۇن ھۇجۇمغا
 ئۆتكەن ۋە توختىغان مەزگىلدە ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ
 ئوينايدىغان ئاساسى رولى توپ-زەمبەرەكلەرنى دۇشمەننىڭ
 ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدىن قوغداش

ئىكەن. شۇڭا ئاتلىق قىسىملار ھەمىشە ئۇششاق بولەكلەرگە بولۇنۇپ، ئالغا بېسىۋاتقان قىسىملارنىڭ ئىككى قانئىسىدىن ئىككى - ئۈچ يۈز قەدەم ئىلگىرى ماڭىدىكەن.

ئاتلىق قىسىملار جەڭدە، قائىدە بويىچە مىللىتى ئىش - لىتىدىكەن، ئالغا ئىلگىرىلەپ بەلگىلىك ئارىلىققا يەتكەندە يېيىلىپ دۈشمەنگە ئوت ئاچىدىكەن؛ ئاتلىق ئەسكەرلەر پۈتۈن سەپ بويىچە بىر يوللا ئوت ئاچىدىكەن. ئۇلارنىڭ ئاتلىرى مىللىتى ئاۋازىغا ناھايىتى كۈنۈك ئىكەن. ئەمما ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئېتىلغان ئوقلار ھامان نىشانغا دەل تەگمەيدىكەن، شۇڭا ئۇلار ئىمكانىيەت يار بەرسىلا ھامان ئاتتىن چۈشۈپ چىنەپ ئاتىدىكەن.

ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ توتتىن ئۈچ قىسمى ئۇرۇشتا ئات مىنگەندىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئاتتىن چۈ - شۈپ جەڭ قىلىدىكەن.

ئاتلىق ئەسكەرلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەڭ ياخشى پۇرسەت دۈشمەننىڭ تەۋرىنىشكە باشلىغان ۋاقتىدۇر. بۇ چاغدا ئۇلار مىل - تىقلىرىنى ئۈستىگە ئارتىۋېلىپ (ئادەتتە بولسا، قوللىرىغا ئې - لىپ)، قىلىچلىرىنى غىلاپلىرىدىن سۇغىرىۋالغان پېتى جەڭگە كى - رىپ دۈشمەننى يوقىتىش بىلەنلا قالماي، بەلكى قېچىپ كېتى - ۋاتقان دۈشمەننى قوغلاپ بېرىپ دەھشەتلىك قىرغىن قىلىدىكەن. ئۆزىدىن كۈچلۈك بولغان دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلغان چاغدا، پىيادە ئەسكەرلەر، ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە توپچى قىسىم بىرلىكتە چاسا سەپ تۈزۈپ، توپ - زەمبىرەكلەرنى چاسا سەپنىڭ ھەر قايسى بۆلۈك - بۇچاقلىرىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ - كەن.

قەشقەرىيەلىكلەر قوشۇندىكى يېنىك توپ كۈتەرگۈچە -

لەرگە گۇمانلىق قارايدىكەن ۋە ئۇلارنى جەڭدە پۇتلىسا -
شاڭ بولىدۇ، ئۇلارنى سىغدۇرغىدەك جاي تېپىشىمۇ قىيىن،
دېيىشىدىكەن، لېكىن ئۇلار جەڭلەردە ھامان ئالدى بىلەن
قېچىپ كېتىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئانچە زىيىنىمۇ يوق
دەپ قارايدىكەن. ياقۇپبەگ ئۇلارنىڭ بۇ ئاجىزلىغىنى
چۈشەنگەچكە، بۇ ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى پەيدىن - پەي
ئازايتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ ئارمىيىسىدىكى يېنىك
توپ كوتەرگۈچى نەچچە مىڭ كىشىلىك قىسمىدىن (ئۇلار -
نىڭ ئېيتىشىچە، 10 مىڭ كىشى ئىكەن، بۇ سان مۇبالىغا
بولۇشى مۇمكىن) ھازىر پەقەت بىر قانچە يۈزچە خەنزۇ،
تۇڭگانلارلا قاپتۇ، ياقۇپبەگنىڭ خەنزۇ ئەسكەرلەرگە چاچما
ئوقلۇق مىلىتىقلارنى بەرگەنلىگىنى يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن
ئىدۇق. تۇڭگان ئەسكەرلەرنىڭ كۆپچىلىگىگىمۇ چاچما ئوق -
لۇق مىلىتىقلارنى تارقاتقان ئىكەن. بۇ مىلىتىقلار ئاتلىق
ئەسكەرلەر بىلەن پىيادە ئەسكەرلەرنى تەپكىلىك مىلىتىق ۋە
كەينىدىن ئوقلىنىدىغان توركىلەنكا مىلىتىقلار بىلەن قورال -
لاندىۇرغاندىن كېيىن يىغىۋېلىنغان مىلىتىقلار ئىكەن. ياقۇپ -
بەگ بۇ تۇڭگانلارنىڭ ھەممىسىنى ئالدىنقى سەپكە يۆتكەپ
كېلىپ، ئۇلاردىن تۇرپاندا تۇرۇشلۇق قىسمىنى تەشكىل
قىپتۇ.

ياقۇپبەگ ئۆز زېمىنىدىكى بىر مۇنچە شەھەرلەرگە
ھەربى كىيىم - كېچەك ۋە قورال - ياراق تەييارلايدىغان
كارخانىلارنى، شۇنىڭدەك ھەر خىل ھەربى بويۇملار ساقلانغان
قۇرۇقلۇقلارنىمۇ تەسسى قىلغان ئىكەن. بۇ كارخانىلاردا
پىيادە ئەسكەرلەر ئۇچۇن تون - تەلپەك ۋە قاپلاپ كىيىم -
لىدىغان بىر قىسىم يەكتەك چاپانلار تىكىلىدىكەن. كۆپچە -

لىك ئەسكەرلەرنىڭ كىيىم - كىچەكلىرى مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ئىشلەپچىقىرىلغان ئىكەن ۋە ياكى بەگلەر ياقۇپبەگ نىڭ ئارمىيىسىنى تەمىنلەش ئۈچۈن پۇقرالاردىن تارتىۋالغان كىيىملەر ئىكەن. كىيىم - كىچەكلىر روسىيە رەخلىرى، ئىنگى - لىز رەخلىرىدىن تىكىلىدىكەن، ئۇزۇن توننىڭ ياقىسىغا ۋە قۇلاقچىلارغا قۇندۇز تېرىسى ئىشلىتىلىدىكەن. قەشقەر، ئاقسۇ ①، كورلىدا ئۈچ قورال زاۋۇدى (بەزىلەر يەركەندىمۇ بىرسى بار دەيدۇ) بار ئىكەن. بۇ زاۋۇتلاردا ئىنفيۇلد نۇسخىلىق تەپكىلىك مىلىتىقلار ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن.

زاۋۇتلاردا ئۇزۇن ۋە قىسقا ئىككى خىل مىلىتىق ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن. بىز باشتا قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ قورال - ياراقلىرى ئۈستىدە توختالغىنىمىزدا، بۇ ئەھۋالنى سوزلەپ ئۆتكەن ئىدۇق. بەزى تۈركلەنكا مىلىتىقلارنىڭ سىتۋوللىرى ئىچىدە 3 - 4 تالدىن ھەر خىل ساي سىزىق - لىرى بار ئىكەن.

قەشقەردە 30 تېخنىك بار ئىكەن. ئۇلار ھەپتىسىگە 5 دانە تۈركلەنكا مىلىتىق سىتۋولنى ياسايدىكەن. ئاقسۇنىڭ قورال - ياراق زاۋۇتىدىكى ئىشچىلار ئارىسىدا ھىندىستانلىق 7 ئۇستا بار ئىكەن. بۇ زاۋۇت ھەپتىسىگە ئاران بىر تۈركلەنكا مىلىتىق ئىشلەپچىقىرالايدىكەن.

① قەشقەر ۋە ئاقسۇدىكى قورال زاۋۇتلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى خېلىلخان خوجا (ئەسلىدىكى قەشقەر ھەربىي زامانىنىڭ باشلىغى) نىڭ تەپسىلىي سوزلەپ بەرگەنلىرىدىن ئالغان ئىدىم. خېلىلخان خوجا بەرگەن تەپسىلىي ماتېرىياللار «تۈركىستان» ژورنىلىنىڭ 1877 - يىللىق 10 - سانىغا بېسىلغان — ئاپتوردىن.

كورلىدىكى قورال - ياراق زاۋۇدىنى غۇلجىدىن سۇر -
گۇن قىلىنغان بىر قالماق باشقۇرىدىكەن. بۇ زاۋۇت
ئىشلەپچىقارغان قوراللار بەكمۇ سۈپەتلىك ئىكەن.
ئاقسۇ ۋە قەشقەردە ئىشلەنگەن قوراللارنىڭ ھەممىسى
كورلا قۇرغانىسىغا ئەۋەتىپ بېرىلىدىكەن.

بىز كورلىدا تۇرۇۋاتقان چېغىمىزدا بۇ يەردىكى قۇر -
خانىدىن يەرلىك زاۋۇتلاردا ئىشلەنگەن 2-3 يۈزدەك
تەپكىلىك تۈركىلەنكا مىللىق قىسىملارغا تارقىتىپ بېرىلدى.
قەشقەرىيەدە توپ - زەمبىرەك قۇيىدىغان مۇنتىزىم
زاۋۇت يوق ئىكەن. توپ - زەمبىرەك ئېھتىياجلىق بولغاندا،
ئابدۇرىشىت دىگەن قوقانلىق قورال - ياراق ئۈستىسى
قەشقەر يېڭى شەھەردە زەمبىرەك قۇيۇشقا يېتەكچىلىك قىل -
دىكەن. ئابدۇرىشىت ئۇستا قەشقەر شەھرىدىكى بارلىق
قۇيىمىگەرلەرنى ئۆز يېنىغا يىغىۋاپتۇ، مىس ئاساسەن ئاقسۇ -
دىن كەلتۈرۈلىدىكەن. ياقۇپبەگ ئىلگىرى تۈرك ھەربى
ئوقۇتقۇچى مامۇت ئەپەندىنى توپ قۇيىدۇرۇش ئۈچۈن
ئاقسۇغا ئەۋەتكەن ئىكەن، لېكىن ئۇ كىشى ئىشتا مۇۋەپپە -
قىيەت قازىنالمىپتۇ. ئۇ ئىشلەپچىقارغان توپ تۇنجى قېتىم
سېناق قىلغاندىلا پارتلاپ كېتىپتۇ، يەنە بىر توپنىڭ
قۇلۇپى ئاجرىلىپ كېتىپتۇ.

قەشقەرىيەدىكى چوڭ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە مىللىق
دورىسى ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن، قەشقەر شەھرىدىكى ئوق -
دورا زاۋۇدى قۇرغانغا ھەر ھەپتىدە 5 چارەك مىللىق
دورىسى ئۆتكۈزۈپ تۇرىدىكەن. بۇنىڭ سىرتىدا، بەزى
پانىستار مىللىق دورىسى ئېزىدىغان بىر قانچە تۈگمەن
قۇرۇۋالغان بولۇپ، ئۆزلىرىگە كېرەكلىك ئوق - دورىلارنى

مۇشۇ كىچىك زاۋۇتلاردا تەييارلايدىكەن. بۇ زاۋۇتلاردىن بەزىلىرى ياسىغان ئوق - دورىلارنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى ئىكەن، بەزى زاۋۇتلار ياسىغان ئوق - دورىلارنىڭ سۈپىتى ناچارراق ئىكەن. قوغۇشۇن بىلەن گۇڭگۇرت قەشە - قەرىيەنىڭ چېگرىغا يېقىن تاغلىق رايونلىرىدىكى بىر قانچە يەردىن كەلتۈرۈلىدىكەن. قەشقەر ئۆلكىسىدە ەول مەھسۇ - لاتلىق قوغۇشۇن كانلىرى كۆپ ئىكەن. كۈچادىن گۇڭ - گۇرت چىقىدىكەن. باينىڭ يېنىدىكى قوشتامىدىن، قارا شەھەرنىڭ يېنىدىكى دەنرەل (شۈچۈق - ت) دە سېلىترا ئىشلەيدىغان زاۋۇتلار بولسىمۇ، لېكىن قەلەي سېلىتراسى دائىم يېتىشمەي قالدىكەن. قەشقەر شەھرىدە قۇرۇلغان پىستان زاۋۇدىغا بىر تۈرك ئىشچىسى يېتەكچىلىك قىلىۋې - تىپتۇ.

ئىنگىلىز ئۇستىلىرىنىڭ بار - يوقلىقى ھەققىدە بىرەر گەپ ئاڭلىمىدۇق. ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان تۈركىلەنكا مىل - تىقلارنىڭ ئوقلىرىمۇ شەخسلەرنىڭ كارخانىلىرىدا ئىشلەپ - چىقىرىلىدىكەن. بۇ ئوقلارنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى بولۇپ، روسىيەنىڭ تەپسىكىلىك تۈركىلەنكا مىلىتقىلىرىنىڭ ئوقىغا ① ئوخشاپ كېتىدىكەن.

① كورلا شەھرىدە، بىزنىڭ ۋەكىللەر ئومىگىمىزگە يول بويى ھەمرا بولۇپ كەلگەن يەرلىك ئاتاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ قەلبۇنىگە ئاساسەن، سىبىرىيە كازاكللىرىنىڭ تۈركىلەنكا مىلىتقىلىرىغا چۈشىدىغان ئۆز يېنىدىكى 36 تال ئوقنى ئۇلارغا ھەدىيە قىلدىم. ھىلىقى ئاتاتلىق ئەسكەرلەر بۇ ئوقلارنى ياقۇپبەگنىڭ يېتەكچىلىگىدە ئۆتكۈزۈلگەن ھەربىي مانىۋېردا، ئۆزلىرىنىڭ يولدا ئىشلىتىپ بولغان ئوقلىرىنىڭ ئورنىدا ئىشلەتتى - ئاپتوردىن.

چاچما ئوقلۇق مىلتىقلارنىڭ ئوقلىرى ئومۇمەن بىر خىل قەغەز مىشەككە قاچىلىنىپ تەييارلانغان ئوقلار ئىكەن. ئەسكەرلەر ئوقلىرىنى كەمەرلىرىگە ئېسىۋالدىغان تېرە خالتىلىرىغا سېلىۋالدىكەن. ئۇلار كەينىدىن ئوقلىنىدىغان تۈركىلەنكا مىلتىقلارنىڭ ئوقلىرىنىلا چەتئەللەردىن ئىمپورت قىلىدىكەن، لېكىن بۇنداق ئوقلار ناھايىتى كەمچىل ئىكەن. ئۇلار بىزگە قەشقەر شەھرىدە مۇشۇنداق ئوق ئىشلەپچىقەرىلىدىغان بىر زاۋۇت قۇرۇلغانلىغىنى ئېيتتى.

مەن ئۇلارنىڭ چاچما ئوقلۇق توپلىرىغا ئىشلىتىدىغان ئوقلارنىڭ قەيەردە ئىشلەپچىقىرىلىدىغانلىغىنى بىلمىدىم. ھىندىستاندىن كىرگۈزۈلگەن ھىلقى 8 توپ بىلەن بىللە 2.000 تال توپ ئوقمۇ بىللە كىرگۈزۈلگەن ئىكەن.

ئەمدى ئۆزىمىز ياقۇببەگ زېمىنىدا تۇرغان چېغىمىزدا كۆرگەن ۋە كۆزەتكەن قورغان - قەلئەلەر ئۈستىدە توختىلىمىز. بۇ يەردە گەپ ئاساسەن قەشقەر يېڭى شەھەر، قەشقەر كونا شەھەر، مارالۋېشى، ئاقسۇ، كۇچا ۋە كورلا ئۈستىدىلا بولىدۇ. قەشقەر شەھرىگە تەخمىنەن 15 چاقىرىم كېلىدىغان يېڭى شەھەر قورغىنى پۈتۈن قەشقەرىيە بويىچە ئەڭ مۇس - تەھكەم قەلئە ۋە ئىسمى جىسمىغا لايىق قورغانىدۇر. يېڭى شەھەر خەنزۇلار تەرىپىدىن ياسالغان بولغاچقا، كىشىلەر بۇ شەھەرنى خەنزۇلار قەلئەسى دەپ ئاتىشىدىكەن. بۇ شەھەرنىڭ سېپىلى چاسا 4 بۇلۇڭلۇق قىلىپ سوقۇلغان بولۇپ، سېپىلنىڭ ھەر تەرىپى تەخمىنەن 2 چاقىرىم كېلىدىكەن. سېپىل ئۈستىگە ياسالغان قوختا - قوۋۇقلار ۋە سېپىل سىرتىدىكى خەندەك، بۇ شەھەرنىڭ مۇداپىئە سېس - تىمىنى تەشكىل قىلىدىكەن.

سېغىز توپىدىن خاڭداپ ياسالغان سېپىلنىڭ قېلىن -
لىغى 5 ساۋىن (35 پۇت) كېلىدىغان بولۇپ، سېپىل
ئۈستىدە بىر ئات ھارۋىسى بىمالال ماڭالايدىكەن. سېپىل -
نىڭ ئىگىزلىگى سېپىل ئاستى كەڭلىگىنىڭ 2 ھەسسىسىگە
باراۋەر كېلىدىكەن.

سېپىل سىرتىدىكى خەندەكنىڭ كەڭلىگى ۋە چۇڭقۇر -
لۇغى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 4 ساۋىن (28 پۇت) كېلە -
دىكەن. خەندەك ئىچىدە 5 پۇت چۇڭقۇرلۇقتا سۇ بار ئىكەن.
خەندەكنىڭ ئىككى قېشى يانتۇ بولغاچقا، خەندەك ئارقىلىق
سېپىلغا چىقىشقا ناھايىتى ئەپلىك ئىكەن. سۇ ئىگىز ئېرىقە -
تىن كېلىپلا سېپىلنىڭ غەربىي تەرىپىدىن قورغانغا كىرىپ
كۆلىگە قۇيۇلىدىكەن. قورغان ئىچىدە بۇ كۆلىدىن باشقا
كۆللەرمۇ بولسا كېرەك. ئىگىز ئېرىق دېگىنى ناھايىتى
ئاسانلا بۇزىۋەتكىلى بولىدىغان بىر ياغاچ نو ئىكەن.
سېپىلنىڭ سىرتىدىكى خەندەك سېپىلدىن سىرتقا سوزۇلۇپ
چىققان قوختىلار ئارقىلىق قوغدىلىدىكەن. ئەمما بۇ قوخ -
تىلارنىڭ ئۆلۈك بۇلۇڭى بەك چوڭ بولغاچقا، ئۇلار ئۆز رولىنى
تازا جارى قىلالمايدۇ.

سېپىل خەندەگىنىڭ سېپىل تەرەپتىكى قىرغىغىغا
ئوققا ھەرگىزمۇ دالدا بولالمايدىغان 7 پۇت ئىگىزلىكتە
تام سېلىنغان، بۇ تامنىڭ ئوق ئېتىلىدىغان كۆڭگۈرلىرى
بار ئىكەن. بۇ تامدىن بوسۇپ ئۆتمىگەندە، سېپىلغا ھۇجۇم
قىلىش ناھايىتى قىيىنغا توختايدۇ.

بۇ تامنىڭ كەينىگە، چىنەپ ئوق ئېتىشتا دەسسەپ
تۇرۇش ئۈچۈن 7 پۇت كەڭلىكتە بىر سۇپا سېلىنغان.
سېپىلنىڭ يۇقۇرقى تەرىپىدە بىر دەرۋازا بار ئىكەن.

بىزنىڭ ۋەكىللەر ئومىگىمىز 1872 - يىلى قەشقەردە تۇرغان مەزگىلدە، پولكوۋنىك كالبارس بىلەن لېيىتئانت ستارتە - قىسپىيۇ يېڭى شەھەر قورغىنىنىڭ بىر تەكشىلىك خەرىتىسى ۋە ناھايىتى ياخشى بىر تىك كەسىمە يۈزلۈك خەرىتىسىنى سىزىپ چىققان ئىكەن. بۇ تەكشىلىك خەرىتىسىدىن قارىدە - خاندا، يېڭى شەھەر قورغىنى ئالدىدىكى 1872 - يىلدىكى يانتۇلۇق 1876 - يىلىدىكىدىن ياخشى ئىكەن.

بۇ قورغاندىن 50 قەدەم نېرىدىكى ئىگىز ئېرىق بويىدا يېڭى سېلىنغان ئۆيلەرنى كوردۇق. يۇقۇرقى تەرەپتە ئەسلىدە سېپىل خەندىگىدىن 200 قەدەم يىراقلىقتىكى گەزەرمە ئۆيلەر ھازىردە رۋازغا 100 قەدەممۇ كەلمەيدىغان يەرگە يۆتكەپ سېلىنىپتۇ. بۇ ئۆيلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ دەرۋازا بىلەن بولغان ئارىلىقى ھەتتا 60 قەدەمگىمۇ يەتمەيدۇ. بۇنداق ئۆيلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنى قورغان تەرەپتىن ۋەيران قىلىش ناھايىتى قىيىن، بۇ ئۆي - لەرنىڭ پايدىلىق تەرىپىمۇ بار. بۇ ئۆيلەرگە توپ - زەم - بىرەك قۇرۇپ، شەھەرنى توپقا تۇتقىلىمۇ بولىدۇ.

يېڭى شەھەرنى قوغدىغۇچى مۇنتىزىم قىسمىدىكى ئەسكەرلەر 1000 غا يېتىدىكەن، بۇنىڭدىن سىرت، ئەتە - راپىتىكى گەزەرمىلەردە يەنە تەخمىنەن 3000 ئادەم بار ئىكەن. سېپىل ئۈستىگە توپ ئورنىتىلماپتۇ. بىز قورغان ئىچىدە ھەرخىل كاللىلىق توپ - زەمبىرەكلەردىن پەقەت 8 نىلا كوردۇق، يەنە بىر مىناميۇتمۇ تۇرۇپتۇ.

قەشقەر شەھرى يەنە بىر قوراللىق قورغان بولۇپ، بۇ شەھەرنىڭ ئەتراپىنى تەخمىنەن 6 چاقىرىم ئۇزۇن - لۇقتىكى سېپىل قورشاپ تۇرىدۇ. بۇ سېپىل ناھايىتى ئەگرى -

يۇڭرى قىلىپ سېلىنغانلىقتىن، سېپىل ئۈستىدىكى قوختىلار سېپىل خەندىگىنى يان تەرەپلەردىن قوغداش رولىنى ئوينىمايدۇ. قەشقەر سېپىلى ناھايىتى ياخشى ئاسراشقان، ئەمما پۈتۈن سېپىلدا بىرەر ئېتىش سۇپسىمۇ يوق ئىكەن، شۇڭا پەقەت سېپىل ئۈستىدىكى قوختىلار بىلەنلا مۇداپىە - لىنىش مۇمكىن. قەشقەر شەھرىنىڭ ئىستېھكاملىرىدا پانال - ئىدىغان يانتۇلۇق بولمىغاچقا، دۈشمەن سېپىلغا 50 قەدەم قالغىدەك يەرگىچە بىمالال كېلەلەيدىكەن.

قەشقەر قورغىنىدا مۇداپىە قوراللىرىدىن پەقەت يېنىك توپلارلا بار ئىكەن.

يېڭى شەھەر قورغىنى بېسىۋېلىنسىلا، قەشقەر شەھرىنى ھىچقانداق جەڭ قىلمايلا ئالغىلى بولىدۇ.

مارالۋېشى قەشقەرىيەدىكى مۇھىم ئۈچىنچى مۇداپىە نۇقتىسىدۇر. مارالۋېشى خوتەن، يەركەن ۋە قەشقەردىن ئاقسۇغا بارىدىغان ئۈچ ئاچا يولىنىڭ قوشۇلۇش ئېغىزىغا جاي - لاشقان يەر بولغاچقا، ئىستراتېگىيە جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئورۇن ھىساپلىنىدۇ. مارالۋېشى قەشقەر دەرياسىنىڭ بويىغا (بۇ دەريانىڭ يۇقۇرى ئېقىمى قىزىلسۇ دەرياسى دىيىلىدۇ) يەنى قەشقەر بىلەن ئاقسۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان.

مارالۋېشى قورغىنىنىمۇ خەنزۇلار بىنا قىلغان. ئۇنىڭ سېپىلى 5 بۇرجەكلىك بولۇپ، ھەر بىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇن - لمۇغى 12 سائىتىن (280 يادىز) كېلىدۇ. سېپىلنىڭ قېلىن - لمىغى ۋە ئىگىزلىكى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 21 پۇت كېلىدۇ. سېپىلنىڭ ھەر بىر بۇرجىگىدە بىردىن قوختا (راۋاق)، سېپىلنىڭ ھەر بىر تەرىپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىردىن كىچىك

بىلىندار (يوشۇرۇنۇش گەمىسى) بار ئىكەن.

سېپىلنىڭ سىرتقى يانتۇ تەرىپىنىڭ ئاستىغا ئىھاتە تېمى سېلىنغان، 14 پۇت كەڭلىكتىكى سېپىل خەندىگىگە سۇ تولدۇرۇلغان، خەندەك ئاستىغا قوزۇق قېقىۋېتىلگەن ئىكەن. ھەربىر قوختىنىڭ بۇرجەكلىرىدىن توپ ئېتىش ئۈچۈن كوڭگۈرە ئېچىلغان بولسىمۇ، لېكىن سېپىل ئۈستىگە قۇرۇپ قويۇلغان بىرەر توپنى كۆرمىدۇق.

شەھەر دەرۋازىسى شەرققە قارىتىپ ئېچىلغان بولۇپ، قورغان سىرتىدا، سېپىل دەرۋازىسىنىڭ ئۇدۇلىغا مەخسۇس ياقۇپبەگنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ياسالغان بىر كارۋان سارىيى بار ئىكەن. بۇ كارۋان سارىيى ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى مېچىت بۇ قورغان ئۈچۈن ئەڭ چوڭ ئولۇك بۇلۇڭ بولۇپ، بۇ يەر توپ قۇرۇشقا ناھايىتى ئەپلىك ئىكەن.

بىز بۇ يەردە تۇرىۋاتقاندا، بىرەر مىڭدەك ئەسكەر تۇرسا بولىدىغان بۇ قورغاندا چاچما ئوقلۇق مىلىتىقلار بىلەن قوراللانغان يۈزدەك پىيادە ئەسكەر بار ئىكەن. سېپىلغا پەقەت بىر نەچچە دانە يېنىك توپ ئورنىتىلپتۇ. ئەگەر بىرەر ئىش يۈز بېرىپ قالسا، بۇ يېنىك توپلارنىڭ ئورنىغا ئېغىر توپلارنى ئورنىتىش لازىم بولغىدەك.

ئاقسۇ قەشقەر بىلەن بويىچە تۈتەنچى قوراللىق ئىستەككەم دۇر. بۇ قورغاننىڭ تۈت ئەتراپى 14 پۇت ئىگىزلىكتىكى پاكار سېپىل بىلەن ئىھاتە قىلىنغان بولۇپ، سېپىل ناھا- يىتى ياخشى ئاسرىلىپتۇ. سېپىلنىڭ غەرب تەرىپىدە بىر كىچىك خەندەك بار بولۇپ، خەندەك ئىچىدىن بىر ئېرىق سۇ ئېقىپ تۇرىدىكەن. سېپىلنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە ھىچ- قانداق يانتۇلۇق يوق ئىكەن. سېپىلنىڭ تۈت دەرۋازىسى

بولۇپ، بۇ دەرۋازىلاردىن چىقىپ شەھەرگە كىرگىلى بولىدىكەن. سېپىلىنىڭ سىرتىدا 2 قەلئە بار بولۇپ، بۇنىڭ كونسىراغىنى خەنزۇلار، يېڭىسىنى ياقۇپبەگ ياساتقان ئىكەن. كونا قەلئە شەھەرنىڭ شىمال تەرىپىدىكى دوڭگە سېلىنغان بولۇپ، ئاقسۇ شەھرى بۇ دوڭنىڭ ئاستىغا جايلاشقان ئىكەن. كونا قەلئە ئارقىلىق ھەم ئاقسۇ شەھرىنى ھەم يېڭى قەلئەنى كونتۇرۇل قىلىپ تۇرۇش مۇمكىن. كونا قەلئەگە سۇ چىقىمغانلىقتىن، ئۇ ھازىر تاشلىنىپ قالغان، شۇڭا ئۇنى ئىگەللەش ئانچە قىيىن ئەمەس. بۇ كونتۇرۇل نۇقتىسى ئىگەللىۋېلىنسا، ئاقسۇ شەھرىنى ۋە يېڭى قەلئەنى بىردەم توپقا تۇتۇش ئارقىلىقلا بېسىۋېلىش مۇمكىن.

شەھەرنىڭ غەربىدىكى يېڭى قەلئە تېخى يېقىندىلا ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ سېپىلىنىڭ بىر قىسمى خىشتىن قوپۇرۇلغان ئىكەن. ئەگەر 3 قاداقلىق ئوق يەيدىغان تاغ زەمبىرىگى بىلەن توپقا تۇتۇلسا، ئۇنى پارتىلتىۋېتىش مۇمكىن. شەھەردىن بۇ قەلئەگە كىرىدىغان دەرۋازىلار كۆپ بولۇپ، قەلئە ئىستېھكاملىرىنىڭ ئۈلۈك بۇلۇڭى يوق دىيەرلىك ئىكەن. قەلئە ئىچىدە ھاكىمنىڭ ئولتۇراق ئۆيى، قۇرخانە، قورال-يaraq زاۋۇدى بار بولۇپ، قەلئە يەرلىك قوشۇنمۇ شۇ يەردە تۇرىدىكەن. قەلئەنىڭ سىرتىدا ئىككى گەزەرمە بار بولۇپ، گەزەرمىدىن ئوتۇپلا مانىۋېر ئۆتكۈزۈلىدىغان كەڭ مەشىق مەيدانىغا چىققىلى بولىدىكەن. ياقۇپبەگ دەۋرىدە، ئاقسۇ شەھرىنى 200 دىن 400 گىچە سەرۋاز، 2 زەمبىرەك ۋە بىرەر مىڭدەك يېڭى ئەسكەر قوغداپ تۇرۇپتۇ.

كۇچا قەشقەرىيە بويىچە بەشىنچى مۇھىم قورغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپى تېخى يېقىندىلا سوقۇلغان يېڭى سېپىل بىلەن ئىھاتە قىلىنغان ئىكەن. بۇ سېپىلنىڭ يان قوختىلىرى ۋە ئوت ئېچىش كوڭگۇرىلىرى بولسىمۇ، لېكىن سېپىل ئانچە قېلىن ئەمەس ئىكەن. سېپىل خەندىگىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 28 پۇت بولۇپ كەڭلىكى 21 پۇت كېلىدىكەن. خەندەكنىڭ ئىچ قىرغىغىدا بىر ئىھاتە تېمى بار بولۇپ، بۇ تامنىڭ كەينىگە ئېتىش سۇپىسى ياسالغان ئىكەن. كۇچا شەھرىنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىدە بىردىن دەرۋازىسى بار ئىكەن. شەرقىي دەرۋازىنىڭ مۇداپىئەسى ئاجىز بولۇپ، ئۇنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا ئالغىلى بولىدىكەن. غەرب تەرەپ - تىكى سېپىل خەندىگىنىڭ بەزى جايلىرى بىر ئاز گۇۋۇرۇلۇپ، چۈشكەن بولۇپ بۇخەندەكتىن شۇتا قويمايمۇ سەكرەپ ئوتۇش مۇمكىن. بۇ تەرەپتىكى خەندەككە سۇ تولدۇرۇلغان ئىكەن ①. سېپىلنىڭ شەرقى شىمال ۋە جەنۇپ تەرەپلىرىدە ئۇلۇك بۇلۇك يوق، شىمال تەرەپىدە بىر قەۋرستانلىق بار ئىكەن. بۇ يەردە تۇرۇپ سېپىلنىڭ بىر قىسمىنى پۇتۇنلەي كونتۇرۇل قىلىش مۇمكىن، سېپىلنىڭ غەرب تەرەپى كەڭ سوزۇلغان دالا بولۇپ، سېپىلغا ھۇجۇم قىلىشتا، بۇ يەردىن ئۇلۇك بۇلۇك سۇپىتىدە پايدىلىنىش مۇمكىن.

شەھەر ئىچىدە يېڭى سېپىلدىن 120 قەدەمدىن 150 قەدەمگىچە كېلىدىغان ئارىلىقتا كونا سېپىل بار بولۇپ، كونا سېپىلنىڭ بىر قىسمى پۇتۇنلەي بۇزۇلۇپ ۋەيران بولغان.

① بىز كۇچانى زىيارەت قىلىۋاتقاندا، خەندەكتە مۇز توڭلاپ كەتكەن ئىكەن — ئاپتوردىن.

بىز كۇچانى زىيارەت قىلغىنىمىزدا، بۇ يەردە تۇرۇش-
لۇق قوشۇندا 1500 ئادەم، 2 دانە توپ بار ئىكەن.
بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاز ساندىكى كىشىلەر يەنىلا چاچما
ئوقلۇق مىلتىق تۇتقان بولسىمۇ، ئەمما كوپچىلىكى ياخشى
كىيىنگەن ۋە ياخشى قوراللانغان بىرەر مىڭدەك خوتەنلىك
ئەسكەرمۇ بار ئىكەن. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ كوپچىلىكى كېيىنكى
يىلنىڭ كوكلەم پەسلىدە ① ئالدىنقى سەپكە كەتسە، يەنە
500 دەك يېڭى ئەسكەر بۇ يەردە قالدىكەن.

ئەمدى قەشقەرىيەنىڭ ئالتىنچى قورغىنى بولغان
كورلا شەھرى ئۈستىدە توختىلىمىز. بۇ شەھەر بۇنىڭدىن
بىر نەچچە يىل ئىلگىرىلا ناھايىتى ياخشى سېلىنغان سېپىل
بىلەن ئىھاتە قىلىنغان. ئەمما سېپىل ناھايىتى نېپىز
بولغاننىڭ ئۈستىگە، يان تەرەپتىن مۇداپىئەلىنىدىغان ئەس-
لىھەلىرى يوق ئىكەن. كورلا شەھرىنىڭ دىامېتىرى تەخمىنەن
1 چاقىرىم بولۇپ، شەھەر سېپىلىنىڭ غەرب ۋە
جەنۇب ئېتىكىنى كۈنچى دەرياسى يالاپ ئۆتىدىكەن. قەلئە
كورلا شەھرىنىڭ شەرقىگە 3 چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە
چاسا شەكلىدە سېلىنغان بولۇپ، ھەر بىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇن-
لۇغى 160 يادىز كېلىدىكەن. قەلئەنىڭ ئەتراپىمۇ سېپىل
بىلەن ئىھاتە قىلىنغان بولۇپ، سېپىلنىڭ تۆت بۇرجىگىدە
قوختىلىرى بار ئىكەن. سېپىلنىڭ ئىگىزلىگى 7 پۇت،
قوختىلارنىڭ ئىگىزلىگى 14 پۇت كېلىدىكەن. سېپىل ناھا-
يىتى نېپىز ئىكەن. شەھەرگە قارىتىپ ئېچىلغان 2 دەرۋازا-
زىدىن بۇ قەلئەگە كىرگىلى بولىدىكەن. 1877 - يىلى،

① 1877 - يىلى دىمەكچى — ئاپتور دىن.

بۇ قەلئەدە 600 كىشىلىك بىر قىسىم ① 3 توپ بىلەن تۇرىۋاتقان ئىكەن.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا، بىز يەنە كوكسۇ دەرياسىدىن قەشقەرغىچە ئارىلىقتىكى قاراۋۇلخانا لېنىيىلىرىنىمۇ كۈزەت-تۇق. كوكسۇ دەرياسى پەرغانە ئۆلكىسى بىلەن قەشقەرىيەنى بىر بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان چېگرا لېنىيىسىدۇر. بىز ئەر-كەشتام، يىغىن، ناغرا چالدى، مەشرەپ، ئوقسالۇر، غاز-جۇغان ۋە مىڭ يول قاتارلىق جايلارنىڭ ئەھۋالىنىمۇ ئىگە-لىدۇق. بۇ قورغانلار چاسا شەكىلدە سېلىنغان بولۇپ، بىر-بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىكەن. قورغان تېمىنىڭ ھەربىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 35 يادىزدىن 70 يادىزغىچە بولۇپ، ھەربىر بۇرجىگىدە بىردىن قوختىسى بار ئىكەن. بەزىلىرىنىڭ ئەتراپىغا خەندەكمۇ قېزىلغان ئىكەن. قورغانلارنىڭ سوقما تامللىرى ناھايىتى نېپىز ئىكەن. بۇ يەرلەردە يىپىنك توپلار بىلەن كۈچەيتىلگەن 20 دىن 80 گىچە ئەسكەر تۇرىدىكەن.

بۇ قاراۋۇلخانلارنى قولغا ئېلىشتا، تامنى ئىتتىرىپ ئورۇۋېتىش ئۈچۈن بىرنەچچە تال لىم بىلەن قوراللانغان بىر روتا ئەسكەر بولسىلا كۇپايە قىلىدۇ. ئۇلۇغچات قاراۋۇل-خانىسى مۇستەھكەمەرەك بولۇپ، ئۇنى ھەققىتى قورغان دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭ قۇرۇلۇش شەكلىمۇ يۇقۇرقىدىكىلەرگە ئوخشاش؛ ئۇنىڭ تېمىنىڭ ھەربىر تەرىپىنىڭ

① بىز كورلىدا تۇرىۋاتقاندا، ياۋۇپبەگ توقسۇن قورغىنىغا تەمىنات يەتكۈزۈپ بېرىلمەي، توقسۇندىن كورلىغا 2500 ئاتلىق ئەسكەر يۆتكىگەن ئىدى — ئاپتوردىن.

ئۇزۇنلۇقى 80 يادىزدىن 150 يادىزغىچە بولۇپ، ئۇنىڭدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانى 150 كە يېتىدىكەن.

بىز زىيارەت قىلغان كىچىك شەھەرلەرنىڭ ئىچىدە پەقەت باي شەھرىنىڭلا مۇداپىئەلىنىش ئەسلىھەلىرى يوق ئىكەن. ئەمدى بىز 1877 - يىلى قەشقەر يېرىدە تۇرغان چېغىمىزدىكى قەشقەر يېرى ئارمىيىسى ۋە ئۇنىڭ جاي - جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرەيلى.

توۋەندىكىلەر قەشقەر يېرى ئارمىيىسىنىڭ ئىشەنچلىك تەپسىلىي سانى. ئۇ ئىككى خىلغا بۆلۈندۇ: بىر خىلى ئۆزىمىز بىۋاسىتە كۆرگەن قىسىملاردىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى؛ يەنە بىر خىلى ئۆزىمىز بارالمىغان جايلاردىكى قىسىملاردا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانى. بۇنىڭ بىرىنچى خىلغا قەشقەر، مارالبېشى، ئاقسۇ، باي، كۇچا، كورلا ۋە قارا شەھەر قورغانلىرىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى ۋە غۇلجا بىلەن قەشقەر ئوتتۇرىسىدىكى قاراۋۇلخانلىقلاردا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ تەپسىلىي سانى كىرگۈزۈلگەن. ئىككىنچى خىلغا ياقۇپبەگ - نىڭ ئالدىنقى سەپتە يەنى توقسۇن، داۋانچىلىق، تۇرپان، خوتەن ۋە يەركەندە تۇرۇشلۇق قىسىملاردىكى ئەسكەرلەردىن - نىڭ سانىنى سوراپ بىلگەندىن كېيىن، توپلىغان ماتېرىيال - لار كىرگۈزۈلگەن.

بىز بارغان يەرلەر

تۇركىيەنىڭ مىلىتىلار بىلەن قوراللانغان بىر تابور پىيا - دە ئەسكەر، قالغانلىرى ھەر خىل مىلىتىلار بىلەن قوراللانغان. نۇرغۇن ئەسكەرلەر چاچما ئوقلۇق مىلىتىلار بىلەن قوراللانغان، كوپ ساندىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر تەپكىلىك مىلىتىلار بىلەن قوراللانغان، ھەتتا كەينى - دىن ئوقلىنىدىغان تۈركىيەلىك مىلىتىلار بىلەنمۇ قوراللانغان. ئالدىراچ داداخانىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان بەردەڭگە مىلىتىلار بىلەن قوراللانغان (بىز بۇ مىلىتىلاردىن 30 نى كۆردۇق). قالغانلىرى ھەر خىل مىلىتىلار بىلەن، بىر قىسىملىرى چاچما ئوقلۇق مىلىتىلار بىلەن قوراللانغان.	2.000 دىن 2.200 گىچە 1.000 ئادەم 1.000 ئادەم 6.000 ئادەم جەمى 4.600 دىن 4.800 گىچە ئادەم، 20 دانە زەھىرەك	قەشقەر شەھرى ياقۇپبەگنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگنىڭ قوماندانلىقىدا: سەرۋازلار ئاتلىق قىسىملار خەنزۇ ۋە تۇڭگانلاردىن تۈزۈلگەن توپ كوتەر - گۈچلەر قەشقەر شەھرىنىڭ ھاكىمى ئالدىراچ بەگنىڭ قوماندانلىقىدا: قەشقەر شەھرىدە تۇرۇشلۇق سەرۋازلار ۋە ئاتلىق قىسىملار
سەرۋازلار چاچما ئوقلۇق مىلىتىلار بىلەن قوراللانغان. ئاتلىق قىسىملار مارالۋېشىنىڭ ھاكىمى بىلەن ئالدىنقى سەپكە كەتكەچكە، ئۇلاردا نىمە قورال بارلىغىنى بىلەلمىدەم.	300 ئادەم 100 ئادەم جەمى 400 ئادەم	مارالۋېشى قورغىنى ئاتلىق ئەسكەرلەر سەرۋازلار

بۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت 300 كونا ئەسكەر بولۇپ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى يېڭى ئەسكەر. ئۇلارنىڭ بىرقىسمىدا تەپكىلىك مىلىتىلار، يەنە بىر قىسمىدا چاچما ئوقلۇق مىلىتىلار بار ئىكەن.	1.000 ئادەم 100 ئادەم. جەمئىي 11.000 ئادەم 2 دانە زەم-بىرەك	ئاقسۇ شەھىرى سەرۋازلار ئاتلىق قىسىم
بۇلارنىڭ ئىچىدە 300 نەپەر يېڭى ئەسكەر بار. مۇتلەق كۆپچىلىكى چاچما ئوقلۇق مىلىتىلار بىلەن قوراللانغان	4.000 ئادەم	باي شەھىرى ئاتلىقلار ۋە سەرۋازلار
سەرۋازلارنىڭ 200 ى يېڭى ئەسكەر بولۇپ، يەنە 1.000 نەپەر ئاتلىق ئەسكەر بار، ئۇلار ناھايىتى ياخشى تەربىيەلەنگەن ھەم بىر خىل كىيىم كىيىنىگەن بولۇپ، ھەممىسى خوتەندىن كەلگەن. ئۇلار كۇچادا قىشنى چىقىرىپ، باردا ئالدىنقى سەپ قاراۋۇلغاندەكلىرىغا بارىدىكەن. ئۇلاردا نۇرغۇنلىغان تەپكىلىك تۇركىلەنكا ۋە بىر قىسىم چاچما ئوقلۇق مىلىتىلار بار.	500 ئادەم 1.000 ئادەم جەمئىي 1.500 ئادەم 2 دانە زەمبىرەك	كۇچا شەھىرى سەرۋازلار ئاتلىق ئەسكەر
ياقۇپبەگ يېڭى ئەسكەرلەرنى ھەربىي لاۋازىمەت سەۋىيىسىدىن تونۇشۇندىن بۇ يەرگە يۆتكەپ كەلگەن. بۇلاردىن 600 ئادەم يەنە شۇ سەۋىيىدىن بىز بىلەن بىللە كۇچاغا ئەۋەتىلگەن. باھار كىرىشى بىلەنلا ئۇلارنىڭ ھەممىسى يەنە تۇقسۇن ياكى تۇرپانغا قايتىدىكەن.	660 ئادەم، 3 دانە زەمبىرەك 2.500 ئادەم جەمئىي 3.160 ئادەم 3 دانە زەمبىرەك	گورلا شەھىرى قور-غاننى قوغدايدىغان سەرۋازلار يېڭىدىن قۇرۇلغان ئاتلىق دالائار-مىيىسى

بىز بارمىغان يەرلەر

بۇلارنىڭ بىر قىسمىدا چاچما ئوقۇلۇق مېلىتىقلار، يەنە بىر قىسمىدا تەپكىلىك تۈركىلەنكا مېلىتىقلار بار ئىكەن.	1.500 ئادەم	تاغلىق رايونلاردىكى قاراۋۇلخانىلار ۋە قورغانلاردىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن سەرۋازلار (بىز زىيارەت قىلىمىغان قاراۋۇلخانىلار: ئەركەشتام، مەشرەپ، يىغىن، ئوقسالۇر، غانچۇ - غان، مىڭ يول ۋە ئۇلۇغچات بۇلار - نىڭ ھەر بىرىدە 20 دىن 100 گىچە ئادەم بار. لېكىن ئۇلۇغچاتتا 150 ئادەم بار.)

ياقۇپبەگ خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئالدىنقى سەپكە يىتقان قوشۇنلار

بۇلار سىندىي نۇسخىسىدىكى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان مېلىتىقلار بىلەن قوراللانغان. 2 دانە زەمبىرەكنىڭ بىرىسى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان، يەنە بىرىسى ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان زەمبىرەك بولۇپ، ھەممىسى بىر ئات سورەيدىغان، ئۈچ قاداقلىق ئوق يەيدىغان زەمبىرەكلەر ئىكەن.	900 ئادەم 2 دانە زەمبىرەك	داۋانچىڭ ئاتلىق ئەسكەر
بىر قىسىم ئاتلىق ئەسكەرلەر كەينىدىن ئوقلىنىدىغان مېلىتىقلار بىلەن قوراللانغان. بىر قىسىم پىيادە ئەسكەرلەر تەپكىلىك مېلىتىقلار بىلەن قوراللانغان (بۇ قوراللارنىڭ بىر قىسمى شۇيەرنىڭ ئۆزىدە ئىشلەپچىقىرىلغان). مەيلى ئاتلىق ئەسكەر ياكى پىيادە ئەسكەرلەر بولسۇن، قالغان ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى چاچما ئوقۇلۇق مېلىتىقلار بىلەن قوراللانغان.	3.500 ئادەم	تۇرپان شەھىرى ھېكمەتخان تورىنىڭ قوماندانلىقىدا: ئاتلىق ئەسكەر

5000	مەمۇرىي رەھبەرلەر
ئادەم	
جەمى	بۇ تۈگۈن ئۆزىگە ئىشلىگەن رەھبەرلەر يېقىنداش ھەم -
8500	نى قوغداش ئۈچۈن ئېلىنغان بولۇپ،
ئادەم ھەم -	ناھايىتى ئىشەنچسىز، ئۇلارنىڭ قو -
خىل تىپتە -	رانلىرى ناچار، ئىنتىزاممۇ ياخشى
كى زەمبىرەك	ئەمەس
20 دانە.	
1000	تۈگۈن ئۆزىگە ئىشلىگەن رەھبەرلەر
ئادەم	

جەمى	توقسۇن قورغىنى،
6000	بەدولەتنىڭ ئىككىنچى
ئادەم. ئارقى -	چى ئوغلى ھەقۇل -
دىن ئوقلىنىپ -	بەگنىڭ قوماندان -
لىنىدىغان زەمبىر -	لىمىدا:
رەك 5 دانە ①	غان. زەمبىرەكلەر كاردىن چىققان،
ئادەم 400	ئاتلىق. ئۆزىگە ئىشلىگەن رەھبەرلەر
2000	سەرۋازلار
ئادەم	

بۇ سانلىق مەلۇماتتىكى سانلار تەخمىنەن	4 مىڭ ئادەم	يەركەن ۋە يېڭىسار
شۇڭا ئۇنىڭغا ئېھتىياتچان	3 مىڭ ئادەم	ئاتلىقلار ۋە سەر -
لىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا توغرا	7 مىڭ جەمى	ۋازلار
كېلىدۇ.	ئادەم	خوتەن رايونى: ئات -
		لىقلار ۋە سەرۋازلار

① باشقا ئاخباراتلارغا قارىغاندا، بۇ زەمبىرەكلەرنىڭ ئىككىسى ئاغزىدىن ئوقلىنىدىكەن — ئاپتوردىن.

جەمى: ئاتلىق قىسىم	13.300 ئادەم
سەرۋازلار	11.560 ئادەم
ئايرىم ئېنىق سانى ئېلىنىمى	بۇ قىسىملاردا جەمى
خان ئاتلىقلار بىلەن سەر	9.500 ئادەم
ۋازلار خەنزۇ - تۇڭگان	1.000 ئادەم
توپچىلار تۇڭگان ئەسكەر	10.000 ئادەم
لەر ئومۇمى جەمى	45.360 ئادەم

يۇقۇرىدىكى سانلىق مەلۇماتلاردىن ياقۇپبەگنىڭ دولەتنىڭ ئەچكى ئامانلىغىنى ساقلاش، قەشقەرىيەنىڭ روسىيەگە چېگرىداش يەرلىرىنى قوغداش ۋە خەنزۇلارغا قارشى ئۇ - رۇشقا تەييارلىنىش ئۈچۈن پەقەت مۇشۇنىچىلىكلا ئەسكەر توپلانغانلىغىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

ياقۇپبەگ خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، تۇرپان شەھرىدە، توقسۇن ۋە داۋانچىڭ قورغانلىرىدا ئۆزىنىڭ ھەربى كۈچىنى تۈۋەندىكىچە ئورۇنلاشتۇرغان:

بۇ يەرلەردە 7.000 سەرۋاز، 7.500 ئاتلىق ئەسكەر ۋە 27 ئېغىر زەمبىرەك، شۇنىڭدەك 10.000 تۇڭگان ئەسكەر تۇرغۇزغان.

1 - مارت ياكى 1 - ئاپرىل كۈنى (كونا يىل ھىساۋى بويىچە) يەنە كورلىدىن 1.500 ئاتلىق ئەسكەر، كۇچادىن 1.000 ئاتلىق ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ، يۇقۇرقى قىسىملارنى تولۇقلىغان.

1876 - يىل نويابرىدا، تۇرپان رايونىدا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق ئاچارچىلىق تۈپەيلىدىن ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ بۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسىمىنىڭ زور كۆپىيىشلىكىنى كورلا ھەتتا كۇچاغا يۆتكەشكە مەجبۇر بولغان.

1877 - يىلى 1 - يانۋار (13 - يانۋار) كۈنى، تەمىر -

نات قىيىنچىلىغى سەۋىۋىدىن، ئالدىنقى سەپتىكى قىسىملار داۋانچىك، تۇرپان، توقسۇن، ئۇششاقتال، تېۋىلغا (ھازىرقى خوشۇت ناھىيىسى جايلاشقان ئورۇن - ت) قاراشەھەر ۋە كورلا قاتارلىق جايلارغا تارقىتىپ جايلاشتۇرۇلغان.

بەدولەت كورلىغا 3.000 ئاتلىق ئەسكەر باشلاپ بارغان ئىكەن، بۇنىڭدىن 600 ئەسكەر كۇچاغا قايتۇرۇلغان. ئالدىنقى سەپتە تۇرۇشلۇق 1.000 ئەسكەرگە ھەربىي بۇيۇم يەتكۈزۈپ بېرىلگەندىن كېيىن، ھىلىقى يوتكىۋېتىلگەن قىسىم 1 - فېۋرالدا (13 - فېۋرالدا) يەنە توقسۇنغا قايتىپ كەلگەن.

قىش كېلىشى بىلەنلا ئالدىنقى سەپتە تۇرۇشلۇق قىسىملار ناھايىتى ئېچىنىشلىق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدىكەن، ئەسكەرلەر نۆلدىن توۋەن 20° سوغاقتىمۇ ماتادىن تىكىلگەن چېدىرلاردا ياتىدىكەن. ئۇلاردا ياكى سوغاققا دالدا بولغىدەك قىشلىق كىيىم، ياكى قالاپ ئىسسىنغىدەك ئوتۇن - ياغاچمۇ بولمايدىكەن.

خەنزۇلار ئارمىيىسىنىڭ 1877 - يىلى 1 - فېۋرال (13 - فېۋرال) دىكى ئالدىنقى سەپ لىنىيىسى ئۇرۇمچى شەھرى بولۇپ، بۇ يەردە ئۇلارنىڭ 6.000 كىشىلىك بىر قوشۇنى تۇرىدىكەن.

بىز يۇقۇرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئەھۋاللارغا بىر قۇر گۆز يۇگۇرتكەندىن كېيىن، پەقەت مۇنداق بىر خىل خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، ياقۇپبەگنىڭ ئارمىيىسىنى ياۋروپا - دىكى بىرەر دولەتنىڭ ئارمىيىسىگە سېلىشتۇرۇش زادىلا مۇمكىن ئەمەس؛ ئۇنى پەقەت ئاسىيادا ئىلگىرى بىز بىلەن توقۇنۇشقان باشقا بىرەر مۇستەقىل دولەتنىڭ ئارمىيىسى

بىلەنلا سېلىشتۇرۇش مۇمكىن.

ياقۇپبەگنىڭ ئارمىيىسىنى تەشكىلىي جەھەتتىن بۇخارا ئارمىيىسىگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇ بۇخارا ئارمىيىسىنىڭكىدەك ساپ ئەمەس. قورال - ياراق ۋە ھەربى تەلىم - تەربىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى خانلىقلارنىڭ ئارمىيىسىدىن ئۇستۇن تۇرىدۇ. قەشقەرىيە ئاتلىق قىسىملىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا بىز بىلەن تۇتۇشۇش قىلغان بەزى خانلىقلارنىڭ تەشكىلىسىز، ئىتتىزاسىز ۋە قورال - ياراقلرى ناچار ئاتلىق قوشۇنلىرىدىن كۆپ ياخشى.

ياقۇپبەگ ئارمىيىسىنىڭ روھىي ھالىتىدىن قارىغاندا، ئۇنى چىداملىق بىلەن جەڭ قىلالايدۇ دىگىلى بولمايدۇ. ئەسكىرىي خىزمەتكە ئېلىشتىكى (مەجبۇرىي خاراكتىرلىق) ئىللەتلەر، ئەسكەرلەرنىڭ مائاشىنى بەرمەي تۇتۇپ قېلىشلار، ئالدىنقى سەپتىكى قوشۇنلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنىڭ مۇ - شەققەتلىكلىكى، قوشۇندىكى ئەنچانلىقلارنىڭ كۆپ بولۇشى (بۇ ئادەملەر مەغلۇبىيەتنىڭ قارىسىنى كورۇشى بىلەنلا ئۆز خوجايىنلىرىدىن يۈز ئورۇپ، قەشقەرىيەدىن تالان - تاراج قىلىپ تاپقان بايلىقلىرىنى ئېلىپ يۇرت - ماكانىغا قېچىشقا تەييار تۇرىدۇ)، ئاخىر، خەنزۇلار بىلەن بولىدىغان ئۇرۇش (بۇ ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىدىن گۇمانلىنىدىغان ئادەم بولمىسا كېرەك)، مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى تۈپەيلىدىن، ياقۇپبەگ ئارمىيىسىدە قاچىدىغانلار كۈنساناپ كۆپەي - مەكتە.

بىز ياقۇپبەگ ئارمىيىسىگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان خەنزۇلار ئارمىيىسىنى كۆرمىدۇق. شۇڭا بۇ ئارمىيىنىڭ ئارتۇقچىلىقى ۋە كەمچىلىكى توغرىسىدا كېسىپ بىر نەرسە

دەيەلمەيمىز، بۇ ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا ئاخىرقى غەلبىنىڭ قايسى تەرەپكە مەنسۇپ بولىدىغانلىقى ئۈستىدە تېخىمۇ ھۆكۈم چىقارالمايمىز. بىز پەقەت شۇنىلا ئېنىق بىلىمىزكى، ياقۇپبەگ ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ئىمكا-نىيەتنىڭ يېتىشىچە بارلىق ئەسكەرىي كۈچىنى توپلاۋاتقان ئىكەن، خەنزۇلار ئارمىيىسىنىڭ كۈچىمۇ جەزمەن كۈنىدىن كۈنگە ئېشىپ بارىدۇ. بىز يەنە شۇنداق ئىشەنچ بىلەن بۇنىمۇ پەرەز قىلالايمىزكى، بەدولەت بىلەن خەنزۇلار ئوت-تۇرسىدىكى ئۇرۇشنىڭ رەسمىي باشلىنىشى بىلەن، خەلقنىڭ ياقۇپبەگكە قارشى قوزغىلاڭ كۆتىرىشى مۇقەررەر. چۈنكى خەلق چىدىغۇسىز ئېغىر باج-سېلىقلارنى كۆتىرىپ كەلمەكتە. شۇنىڭدەك قەشقەرىيەنىڭ ھازىرقى ئېچىنىشلىق ئەھۋالى تېخىمۇ ئېغىرلاشماقتا، خەلق بۇنىڭغا ھەرگىز تاقەت قىلىپ تۇرمۇرەلمەيدۇ.

مۇشۇ پەيتتە ئەگەر روسىيە قوشۇنى قەشقەرىيەگە يۈرۈش قىلسا، قوشۇنىمىز، ئېھتىمال، بىزنىڭ يېڭى شەھەر ۋە باشقا ھەربىي نۇقتىلارنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن تاغلىق رايونلاردىن ئۆتۈش ۋاقتىمىزنى كېچىكتۈرۈپ قويغىدەكلا قارشىلىققا دۇچ كېلىشى مۇمكىن. كەڭ كەتكەن جەڭ مەيدانىغا چىققاندا بولسا، بىزنىڭ تۈركىستاندىكى قوشۇنىمىز ئېرجار، چاپانتا، زىرە بۇلاق، چاندىر ۋە مەخرەم قاتارلىق جايلاردا قوقان، بۇخارا ۋە خىۋە خانلىرىنى ئاسانلا تىرى-پىرەن قىلىۋەتكەندەك. ياقۇپبەگ ئارمىيىسىنىمۇ مەغلۇپ قىلىپ، تىرى-پىرەن قىلىۋېتەلەيدۇ.

سەككىزىنچى باپ

قەشقەرىيەدە 1877 - يىلىدىن ھازىرغىچە يۈز بەر-
گەن ۋەقەلەرگە نەزەر؛ ياقۇوبىيەگىنىڭ ئولۇمى توغرىسىدا؛
ئىچكى ماجرا - ئىختىلاپلار، ياقۇوبىيەگىنىڭ ئوغۇللىرى ئوت-
تۇرىسىدىكى جىدەللەر، بەگقۇلىبەگ ھەققىدە، خەنزۇلار-
نىڭ قەشقەرىيەگە باستۇرۇپ كىرىشى؛ ئۇلارنىڭ كورلا،
كۇچا، ئاقسۇ، مارالبۇشى ۋە قەشقەرنى بېسىۋې-
لىشى؛ بەگقۇلىبەگنىڭ خوتەنگە قارشى قوزغىغان
ئۇرۇشىنىڭ مەغلۇبىيىتى؛ خەنزۇ قوماندانلىرىنىڭ قەشقە-
رىيە ئاھالىسىغا قوللانغان سىياسىتى توغرىسىدا خۇلاسە.

1876 - يىل ئۆكتەبىردىن 1877 - يىل مارتقىچە
ئارىلىقتا يەنى بىز قەشقەرىيەدە تۇرغان مەزگىلىدە. ياقۇپ -
بەگ ئالدىنقى سەپتە توۋەندىكى ئىستىھكاملارنى ئۆتۈپ
تۇرغان ئىدى:

ھېكمەتخان تورە بىرنەچچە مىڭ سەرۋاز ۋە يېڭى ئەس -
كەرلەر بىلەن تۇرپاننى ساقلاپ ياتاتتى.

ياقۇوبىيەگىنىڭ كىچىك ئوغلى ھەققۇلىبەگ 6.000
ئاتلىق ئەسكەر ۋە سەرۋازلار بىلەن توقسۇننى ساقلاپ ياتاتتى.
ئالدىنقى سەپنىڭ ئەڭ ئالدىدىكى داۋانچىڭ قورغىنى-
دا كەينىدىن ئوقلىنىدىغان مىلىتىقلار بىلەن قوراللانغان
900 ئاتلىق ئەسكەر بار ئىدى.

داۋانچىڭ تاغلىرىنىڭ جىراللىرى ئوزئارا ئۇرۇش

قىلىۋاتقان ئىككى جەڭگىۋار قوشۇنى بىر بىرىدىن ئايرىپ تۇراتتى. بۇ چاغدا ئۇرۇمچى شەھرى خەنزۇلارنىڭ ئەڭ ئالدىنقى سېپى بولۇپ، بۇ يەردە خەنزۇلارنىڭ 6.000 ئەسكىرى بار ئىدى. 1876 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1877 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، ياقۇپبەگ ئارمىيىسىنىڭ جەڭگىۋارلىقى كۆپ ئاجىزلىشىپ كەتكەن. ھەتتا ياقۇپبەگنىڭ يېقىنلىرى ئارىسىدىمۇ قېچىپ كەتكۈچىلەر كۆپىيىپ قالغان ئىدى.

خەنزۇلار ياقۇپبەگنىڭ يېنىدىن قېچىپ كەلگەنلەرنى تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق ۋە زور مېھىر - شەپقەت بىلەن كۈتۈۋالدى ۋە ئۇلارنى تۈرلۈك ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەپ، يەتتە شەھەرگە ۋە مۇھىم شەھەرلەرگە ئەۋەتتى.

ۋەكىللەر ئومىگىمىز 1877 - يىل 24 - مارتتا (5 - ئاپرىلدا) يەنى جۇڭگولۇقلار ياقۇپبەگنىڭ ئارمىيىسىگە ھۇ - جۇم باشلاشتىن بىر ھەپتە ئىلگىرى، قايتىش سەپىرىگە ئاتلانغانلىقى ئۈچۈن، قەشقەرىيە خانلىغىنىڭ نىمە سەۋەپتىن شۇنچە تۇيۇقسىز ۋە تېز ئاغدۇرۇلغانلىغىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرەلىدۇق.

توۋەندە بىز ئوش رايونىنىڭ باش قوماندانى مايور يونۇۋ بىلەن زامانخان ئەپەندى ①دىن ئۇققان قىزىقارلىق

① زامانخان ئەپەندى كاۋكازىيەدىن سۈرگۈن قىلىنغان بولۇپ، ئۇ مەلۇم بىلىم سەۋىيىسىگە ئىگە ئادەم. ئۇ ئىستانبۇلدىن قەشقەرىيەگە كېلىپ، ياقۇپبەگنىڭ قول ئاستىدا يۇقۇرى دەرىجە - لىك مەنەپدار بولغان.

بىز كورلىدا تۇرىۋاتقاندا، بىزگە كۆپ ياخشىلىق قىلغان، شۇنىڭدەك بىزنىڭ ساياھەتچىمىز پىرژىۋالىسكىنىڭ نۇر - ھۇن قىيىنچىلىغىنى ھەل قىلىپ بەرگەن ۋە ئۇنىڭغا ھەمرا - بو -

بىر قىسىم ئەھۋاللارنى نەقىل كەلتۈرمىز.
بۇ ئىككى كىشىنىڭ ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا، قەشقەردە -
يەنە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتى 1877 - يىلىدىن
باشلاپ توۋەندىكىچە تەرتىپتە بولغان.

1877 - يىلى 3 - ئاپرىل (15 - ئاپرىل) كۈنى،
4.000 خەنزۇ ئۇرۇمچىدىن داۋانچىغا ئىلگىرىلەپ كېلىپ،
داۋانچىنىڭ قورغىنىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. بۇ قورغاندا
تۇرۇشلۇق 1.300 ئەسكەر 3 كۈنگىچە تىرىكەشكەن،
ئاخىر خەنزۇلارغا تەسلىم بولغان.

خەنزۇلار داۋانچىغا ھۇجۇم باشلاش بىلەن تەڭلا
قۇمۇلدىن تۇرپانغا ھۇجۇم قىلغان ئىكەن. تۇرپاننى قوغدا -
ۋاتقان 2.000 دەك قوراللىق ئاھالە بىر تال ئوق
چىقارماستىنلا خەنزۇلارغا تەسلىم بولغان. ھېكسىخان
تۈرە بىر تۈركۈم جەڭچىلەر بىلەن بىرلىكتە غەلىبىلىك
تۈردە قورشاۋنى بۇزۇپ چىقىپ، توقسۇندىكى ھەققۇلبەگكە
قوشۇلغان، بۇ چاغدا ھەققۇلبەگنىڭ قۇماندانلىغىدا 4.000
دەك ئاتلىق ئەسكەر ۋە سەرۋاز، قوراللانغان 6000
ئاھالە بار ئىكەن.

ھەققۇلبەگ خەنزۇلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋات -
قانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپلا كۈرلىدىكى دادىسىنىڭ
قېشىغا ئادەم ئەۋەتىپ، داۋانچىنىڭ ۋە تۇرپانغا ياردەمچى
لۇپ لوپنۇر كۈلگىچە بىللە بارغان، زامانخان ئەپەندى تاكى
ياقۇپبەگ ئۆلگەنگە قەدەر ئۇنىڭ يېنىدا بىللە بولغان. قەشقەردە -
يەنە يېمىرىلگەن چاغدىمۇ ئۇ شۇ يەردە ئىكەن. كېيىن ئۇ ياقۇپ -
بەگنىڭ باشقا مۇخلىسلىرى بىلەن بىللە روسىيە زېمىنىغا قېچىپ
كەلگەن ۋە بۇ يەردە قىزغىن قارشى ئېلىنغان ئىدى. ئاپتوردىن.

قوشۇن ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلغان. لېكىن جاۋاپ كېلىپ يولغىچە ئۇ جايلار قولدىن كەتكەن، ئۆزىمۇ ياردەمگە ئىگە بولالمىغان. ھەققۇلىبەگ سۇ بېشى دىگەن يەرگە چېكىنەي دىسە يولنىڭ توسۇلۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، پۈتۈن قوشۇننى باشلاپ قارا شەھەرگە چېكىنگەن.

خەنزۇلارنىڭ قوماندانى ليۇجا دارېن يەنى (ليىۋ جىنتاڭ) داۋانچىڭدا ئەسىر ئېلىنغانلارغا ئاقىلانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلغان. ئۇنىڭ بۇ چارىسى خەنزۇلارغا ناھايىتى چوڭ پايدا كەلتۈرگەن.

ئۇ يەتتە شەھەرلىك مىڭدەك ئەسكەرگە ئىنتايىن ھېرىۋانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلغان، يول راسخوتى ۋە يول خېتى بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قويۇۋەتكەن.

ليۇ جىنتاڭ يەنە خان ئارمىيىسىنىڭ پەقەت پەرغانە ۋە تاشكەنتتىن كېلىپلا بىر يولى بېيىپ كەتكەن ئەنجانلىقلار بىلەنلا ئۇرۇشىدىغانلىغىنى، قەشقەرىيە ئاھالىسىنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە بولغان سادىقلىغىدىن قىلچىمۇ گۇمانلانمايدىغانلىغىنى تەشۋىق قىلغان ھەمدە ئۇلارنى پات يېقىندا ياقۇپ-يېگە ئاسارىتىدىن ئازات قىلىدىغانلىغىنى جاكارلىغان.

قالغان ئەسىرلەر تۈركىستانلىق ۋە باشقا يەرلىك بولغانلىقتىن، ئۇلارنى ئۇرۇمچىگە ئاپىرىپ قويغان. ئەسىرلەر قارا شەھەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىنلا خەنزۇلارنىڭ ئەسىرلەرنى قويۇپ بەرگەنلىگىگە دائىر تەپسىلى ئەھۋال ياقۇپبەگكە ئاڭلانغان. ياقۇپبەگ خەنزۇلارنىڭ بۇ چارىسىنى ئۆزى ئۈچۈن ئىنتايىن زىيانلىق دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇ خەنزۇلارنىڭ تەسىرىنى تازىلىۋېتىش

ئۈچۈن، ئۆزىگە تېخىمۇ زىيان كەلتۈرىدىغان تەدبىرلەرنى قوللانغان. لېكىن بۇ تەدبىر ئاھالە ئىچىدە خەنزۇلارغا تېخىمۇ ھىسسىداشلىق قوزغىغان. ياقۇپبەگ ھەققۇلبەككە ئەسەرلەرنىڭ داۋاملىق سوز-چۈشەرتىش تارقىتىشىنى چەكلەشنى بۇيرۇغان. ھەققۇلبەگ دادىسىنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، بۇ بەختسىزلەرنىڭ كۆپچىلىكىنى قىرىپ تاشلىغان. ئۇلارنىڭ ئامان قالغانلىرى يەنە خەنزۇلار يېنىغا قېچىپ بارغان.

بۇ تەدبىر پەرەز قىلىنغاندەكلا پۈتۈنلەي ياقۇپبەگنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ ئۈنۈم بەرگەن. ياقۇپبەگنىڭ مۇشۇ ياۋۇزلۇقى ھەققىدىكى خەۋەر پۈتۈن قەشقەرىيەگە تارقالغان. بۇ ئىش ئەنجانلىقلارنىڭ ئاجىزلىقىنى ئاشكارىلاپ قالماستىن، بەلكى خەلقنىڭ بەدولەتكە بولغان ئۈچمەنلىكىگە تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەن. خەنزۇلارنىڭ ئەسەرلەرگە كەڭ-چىلىك قىلغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرلەر تارقىلىۋەتكەندە سېرى مۇبالىغىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. بۇ، ئاخىر ياقۇپبەككە قارشى تەرەپتىكىلەرنىڭ كۈچىنى تېخىمۇ ئۇلغىيىتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، خەنزۇلار نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشكەن. نەتىجىدە، ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش ھەركىتى گويىا بىرخىل ناھايىتى زور كۈچ بىلەن ھەركەتلەندۈرۈلگەن ماشىنىدەك، بىردىنلا قوزغىلىپ كەتكەن.

شۇنداق ھۆكۈم قىلىش مۇمكىنلىكى، خەنزۇلارنىڭ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان ھەركەتلىرى بىلەن خەلقنىڭ ياقۇپبەككە قارشى ئومۇم-يۈزلۈك نارازىلىقىنىڭ ئۆزئارا ماسلاشقانلىقى نەتىجىسىدە، خەنزۇلار ناھايىتى تېزلا غەلىبىگە ئېرىشكەن. تۆۋەندە

بىر خەنزۇلارنىڭ غەلىبىسى ئۈستىدە توختىلىمىز.

1877-يىلى ماي (28-ماي) كۈنى چۈشتىن كېيىن، بەدولەت ئۆزىنىڭ كاتىۋى كامالنىڭ سەۋەبلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ناھايىتى خاپا بولغان، ئاخىر بەدولەت ئاچچىغىنى باسالماي ئۇنى تاپانچا بىلەن ئېتىۋەتكەن.

بەدولەت كامالنى ئېتىۋەتكەندىن كېيىن، ئاچچىغىنى چىقىرىش ئۈچۈن خەزىنە بېگى سابىر ئاخۇننى قاتتىق ئۇرغان، خەزىنە بېگى سابىر ئاخۇن ياقۇپبەككە قارشىلىق كۆرسىتىپ ئۇنى بىر قويۇپلا ھۇشىدىن كەتكۈزۈۋەتكەن. ياقۇپبەگ بىر ھازاغىچە ھۇشسىز ياتقاندىن كېيىن، 17-ماي (29-ماي) كۈنى سەھەر ۋاقتى سائەت 2 دە جان ئۈزگەن. ياقۇپبەگنىڭ ئولۇمى ھەققىدە تارقالغان سۆز-چۈچەكلەر، مەسىلەن، ياقۇپبەگ ھەققۇلبەگ تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن، ياكى خەنزۇلار بىلەن بولغان جەڭدە يېڭىلىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆزى زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالغان، دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر پۈتۈنلەي ئاساسسىز.

مەن بۇ يەردە زامانخاننىڭ ماڭا يازغان خېتىدە بايان قىلغان ياقۇپبەگنىڭ مەجەز-خۇلقى ھەققىدىكى تەسۋىرلىرىنى ئۆز ئەينى قىستۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن.

”مەرھۇم ياقۇپبەگ ناھايىتى ئەقىللىق ھەم كۈچ-قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئەستە تۇتۇش ئىقتىدارى كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. ئۇ ھەم قۇۋ ھەم كاززاپ بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ قوسىغىدىكىنى ئاسانلىقچە بىلىگىلى بولمايتتى. ئۇ ئۆزىگە بەك ئىشىنىدىغان تەكەببۇر ئادەم بولغاچقا، باشقىلارنىڭ پىكىرىگە ئانچە ھۆرمەت قىلمايتتى. ئۇ ھەربى خادىم بولۇش سۈپىتى

بىلەن، كېيىنچە، ئۆزىنىڭ ناھايىتى قابىلىيەتسىز ئادەم ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلاپ قويدى. ئۇ خوتۇنلىرىنىڭ جىقلىغى جەھەتتە، پىرسىيىلىك فاتالى شاھىتىمۇ ئېشىپ چۈشكەن ئىدى. ئۇ شەخسى تۇرمۇشىدا ناھايىتى ئاددى - ساددا ئىدى، ھەرگىز ياسالماق قىلمايتتى. بارغا شۈكرى - قانائەت قىلىشنى بىلەتتى. بەزى چاغلاردا، ھەممە كىشىگە ناھايىتى مېھرىۋانلىق ۋە كەمتەرلىك بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى، بارلىق دىنىي مەشغۇلات - قائىدىلەرنى ئەستايىدىل ئادا قىلاتتى. ئۇ بىر كۈنلۈك 24 سائەت ئىچىدە ئاران 4 سائەت دەم ئالاتتى، باشقا ۋاقىتلىرىنى بولسا ناھايىتى ئالدىراشچىلىقتا ئۆتكۈزەتتى^①. ئۇ ھېچ كىمگەمۇ ئىشەنمەيتتى. ئاتەخانلاردىن تارتىپ ئاشخانلارغىچە ۋە ياكى دولەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىغىچە ھەممە ئىشلارنى ئۆزى بىۋاسىتە سۈرۈشتۈرەتتى.

”ئۇنىڭ ئىشخانىسى 3 كاتىپتىن تەركىپ تاپقان ئىدى. ياقۇپبەگ ئوقۇمىغان، بىلىم سەۋىيىسى توۋەن ئادەم ئىدى. ئەمما بىلىمەيدىغان ئادەملەر ئۇنى بىلىملىك، قوسىغىدا ئىلمى بار ئادەم دەپ قارايتتى. چۈنكى مۇنازىرىدە ئۇتۇپ چىقىش ۋە ئۆزىنىڭ كوز قاراشلىرىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، قۇرئاندىن ئۆزىگە ياقىدىغان بەزى ئايەتلەرنى ۋە مەشھۇر پارس شائىرلىرىنىڭ شېئىر - نەزمىلىرىنى نەقىل كەلتۈرەتتى. ئۇ پارسچە ياخشى سۆزلىيەيتتى. تىۋەنلىككە چۈشۈرۈلىدىغان بۇيرۇقلار ئۇنىڭ يوللىرىغا ئاساسەن يېزىلاتتى. تىۋەندىن سۇنۇلغان مەلۇماتلارمۇ ئۇنىڭ

① بەلكىم، ئۇنىڭ ئۇخلاش ۋاقتى بۇنىڭ ئىچىگە

كرگۈزۈلمىگەن بولسا كېرەك - ئاپتوردىن.

تەستىقلىشىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ ئاندىن قايتۇرۇلاتتى. ياقۇپ-
بەگ روسىيەدىن ياكى باشقا دولەتلەردىن كەلگەن خەت-
ئالاقىلارنى كۆپىيىسى بىلەن بىللە ئۆز يېنىدا
ساقلايتتى.

”ياقۇپبەگ ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن
ئولپان ئالغاندىن باشقا، ھىچ نەرسە ئالمايتتى. لېكىن
ھەرقايسى جايلاردىكى ئەمەلدارلار بەلگىلىك ساندىكى
قوشۇننى ئۆزلىرى بېقىشقا مەجبۇر ئىدى. ھەرقايسى
ئۆلكىلەرنىڭ ئەمەلدارلىرى بولسا ئۆزلىرى باشقۇرۇۋاتقان
ئۆلكىلەردىكى خەلقنى باج ئېلىشتا ھىچقانداق توسالغۇغا
ياكى چەكلىمىگە ئۇچرىمايتتى. ياقۇپبەگ مەلۇم بىر مەزگىل
ئۆتكۈزۈپ، قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلاردىن خېلى كۆپ
مىقداردا پۇل تەلەپ قىلاتتى، ئەمەلدارلار ھەرگىز كېچىك-
تۈرمەستىن بۇ پۇلنى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. خوتەننىڭ
ھاكىمى نىياز ھېكمىبەگ ياقۇپبەگكە ھەر يىلى ئولپان
تاپشۇرغاننىڭ سىرتىدا، يەنە ھەر ھەپتىسى 11 كۈمۈش
يامبۇ (1200 سومغا ياكى 150 فۇنت ئىستىرىلگىغا
باراۋەر)، ياكى باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھەپتىسىگە
3000 سوم (375 فۇنت ئىستىرىلگى) تاپشۇراتتى.“
ياقۇپبەگ قازا تاپقان كۈنى، يەنى 17-ماي
(29-ماي) ھەققۇلبەگ قارا شەھەردىن كورلىغا يېتىپ
كەلگەن. ئۇ دادىسىنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى
توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئۈچ كۈنگىچە قامال قىلىپ
ھىچ كىمگە ئېيتىمىغان. بۇ چاغدا ئۇ قارا شەھەردىكى ئەسكەر-
لىرىنىڭ ھەممىسىنى كورلىغا يۆتكىگەن.

ھەققۇلبەگ پۈتۈن قوشۇننى كورلىغا يىغىپ بولغاندىن

كېيىنلا 20- ماي (1- ئىيۇن) كۈنى ئۇلارغا پادىشانىڭ
ۋاپات بولغانلىقىنى ئۇقتۇرغان ۋە دادىسىنىڭ مېيتىنى
ئاكسى بەگقۇلبەگ تۇرۇۋاتقان قەشقەرگە ئېلىپ بارماقچى
ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلغان. ئۇ يەنە، ئاكانى دادام ئورنىدا
كورىمەن، ئاكانىڭ رۇخسىتىسىز ھېچ قانداق ئىش قىلمايمەن
دېگەن. ھەققۇلبەگ قوشۇندىكىلەرگە ئىككى ئايلىق مائاش
تارقىتىپ بەرگەن، ئەسكەرلەر بۇنىڭدىن بەكمۇ رازى بولغان.
ئۇ ھېكمەتخان تورىنى ۋاقىتنىچە ئۆزىنىڭ ئورۇن باسارى
قىلىپ تەيىنلىگەندىن كېيىن، 25- ماي (6- ئىيۇن)
كۈنى قەشقەرگە قاراپ يولغا چىققان.

باشقىلارنىڭ ئېيتىشىچە، ياقۇپبەگنىڭ ئۆز خاھىشى
بويىچە بولغاندا چوڭ ئوغلىنى ئەمەس، بەلكى كىچىك
ئوغلى ھەققۇلبەگنى ئۆزىنىڭ تەخت مىراسخورى قىلىپ
تەيىنلىمەكچى ئىكەن. چۈنكى ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى ھەربى
ئىشلاردا چوڭ ئوغلىدىنمۇ پىششىق بولۇپ، پۈتۈن ئارمىيە-
دىكىلەر ئۇنى بەگقۇلبەگدىنمۇ بەكرەك ھىمايە قىلىدىكەن،
ئۇنىڭ ئۈستىگە، بارلىق ئوفىتسېرلار ھەققۇلبەگ تەرەپتە
تۇرىدىكەن. پۇقرالارغا كەلگەندە، قەشقەر خەلقى، خۇسۇسەن
سودىگەرلەر تەبىقىسى بەگقۇلبەگكە ھىسداشلىق قىلىدىكەن.
بىر مەنبەدىن كەلگەن يەنە بىر خەۋەرگە قارىغاندا،
ھەققۇلبەگنىڭ قەشقەرگە بېرىشتىكى مەقسىدى دادىسىنىڭ
مېيتىنى قەشقەرگە ئاپىرىپ يەرلىكتە قويۇش ئەمەس، بەلكى
ئۆزىنى ھوكۇمران دەپ ئېلان قىلىش ئىكەن.

شۇنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىنكى، بەگقۇلبەگ
ئۆز ئىنىسىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن خەۋپلىك رىقابەتچى ئىكەن-
لىكىنى بايقىغان، شۇڭا ئۇنى ئۆلتۈرۈش نىيىتىگە كەلگەن.

24- ماي (7- ئىيۇن) يەنى ھەققۇلبەگ كورلىدىن چىقىپ قەشقەرگە ماڭغان 2- كۈنى، ھېكمەتخان تورە بارلىق قوشۇننى كورلىغا يىغىپ، ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ يەنە ھەققۇلبەگنىڭ ئاقسۇنىڭ بايلىقىنى بۇلاپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، داشىبېك دىگەن قىپچاقنى 500 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ھەققۇلبەگنى قوغلاشقا ئەۋەتكەن.

11- ئىيۇن (23- ئىيۇن) كۈنى، ھەققۇلبەگ ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن ئاقسۇدىن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىققان. ئۇ قەشقەرگە تەخمىنەن 160 چاقىرىم كېلىدىغان كوۋرۇك دىگەن بېكەتكە ئاز قالغان يەردە، يەنى قىزىل دەرياسىدىن ئۆتىدىغان كوۋرۇك ئۈستىدە، بەگقۇلبەگ تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن مەھمۇت زىياپانسانىڭ خائىنەنە قولى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن. ئانچە ئىشەنچسىز بەزىبەر خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ھەققۇلبەگنى قارشى ئېلىشقا بەگقۇلبەگنىڭ ئۆزى چىققان ۋە ئىنىسى بىلەن كورۇشكەن چاغدىلا ئۇنى تاپانچا بىلەن ئېتىپ تاشلىغان، شۇنىڭ بىلەن، ھەققۇلبەگنىڭ ھەممە ھەمراھلىرىنى ئېتىپ تاشلاشنى بۇيرۇغانىمىش.

مۇشۇنداق ئىشلار تۈپەيلىدىن قەشقەرىيەنىڭ ھۆكۈمەت رايونلىق ھوقۇقى گويا ئۈچ ئاتلىق ھارۋىدەك، مۇستەقىل ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنۈپ كەتكەن. بەگقۇلبەگ قەشقەرنى، ھېكمەتخان تورە ئاقسۇنى، نىياز ھېكمەتگە خوتەننى سۈرىغان. شۇنىڭ بىلەن، بۇ ئۈچەي بىلەن دەرھال ئۆزئارا جەڭ قىلىشقا كىرىشكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۈچلۈگرەگى بولغان بەگقۇلبەگ 50000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلغان. ھېكمەتخان تورىمۇ ئۇنىڭغا قارشى 4000 كىشىلىك

قوشۇننى باشلاپ چىققان. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ تورشاۋۇل قىسىملىرى مارالۋېشى بىلەن ئاقسۇ ئارىلىغىدىكى يايدا دىگەن يەردە ئۇچرىشىپ جەڭ قىلغان. نەتىجىدە قەشقەر تەرەپنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ بولغان. ئاقسۇ تەرەپ قەشقەر-نىڭ قوشۇنىنى چوڭ قۇدۇق (شور قۇدۇق) قىچە كەينىدىن قوغلاپ بارغان. ئۈچ كۈندىن كېيىن، بەگقۇلبەگ بارلىق قوشۇنىنى شور قۇدۇقتا يىتقان، بۇ چاغدا ھېكمىخان تورد-نىڭ ئاساسىي قوشۇنى يايدا تۇرغان. ئىككى تەرەپ ئوتتۇ-رىسىدا 5 سائەتكىچە ھەل قىلغۇچ جەڭ بولغان. ھېكمى-خان تورە جەڭدە يېڭىلىپ، روسىيە زېمىنىغا قېچىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى بەگقۇلبەگكە تەسلىم بولغان.

1- ئاۋغۇست (13- ئاۋغۇست) كۈنى، بەگقۇلبەگ غەلىبىلىك ھالدا ئاقسۇ شەھرىگە كىرگەن. بۇ يەردە ئىككى ھەپتە تۇرغاندىن كېيىن، 24- ئاۋغۇست (5- سېنتەبىر) كۈنى قەشقەرگە قاراپ يولغا چىققان. قەشقەردە قىسىملارنى بىر ئاي دەم ئالدۇرغاندىن كېيىن، 22- سېنتەبىر (4- ئۆكتەبىر) كۈنى 5000 ئەسكەرنى باشلاپ خوتەنگە يۈرۈش قىلغان.

8- ئۆكتەبىر (20- ئۆكتەبىر) كۈنى بەگقۇلبەگ زاۋا دىگەن يەردە، نىياز ھېكمىبەگنىڭ ئىنىسى ئىمىن بەگنىڭ قوماندىلىغىدىكى خوتەن قوشۇنىنىڭ زەربىسىگە دۇچ كەلگەن. خوتەن قوشۇنى قەشقەر ئاتلىق قىسىملىرىد-نىڭ تۇنجى قېتىملىق ھۇجۇمى بىلەنلا تىرى-پىرەن بولۇپ قېچىپ كەتكەن. بۇ چاغدا زاۋاغا 60 چاقىرىم كېلىدىغان خوتەندە تۇرۇۋاتقان نىياز ھېكمىبەگ ئۆز ئىنىسىنىڭ ئۇرۇش-تا مەغلۇپ بولغانلىغىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قەشقەرلىقلەر

بىلەن داۋاملىق ئۇرۇش قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي ئائىلە -
تەۋەلىرىنى ۋە مال - مۈلكىنى ئېلىپلا چەرچەنگە قاراپ
قاچقان. ئۇ بەلكىم خوتەن دەرياسىنى بويلاپ، لوپنۇر كو -
لىسىدىن ئۆتۈپ خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتمەكچى بولسا
كېرەك.

ئىككىنچى كۈنى، بەگقۇلبەگ خوتەن شەھرىگە كىر -
گەن. نىياز ھېكمىبەگنى قوغلاشقا ئادەم ئەۋەتكەن بولسى -
مۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئادەملىرى قۇرۇق قول قايتىپ كەلگەن. 18 -
ئۆكتەبىر (30 - ئۆكتەبىر) كۈنى، بەگقۇلبەگ
خەنزۇلارنىڭ كورلا، كۇچا، ئاقسۇنى بېسىۋالغانلىقى ۋە
قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ قەشقەرگە قاراپ چېكىنىۋاتقانلىقى
توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغان. ئۇ دەرھال ئائىلىسىگە
ئادەم ئەۋەتىپ، ئائىلىسىدىكىلەرنى يەركەنگە ئاپىرىپ
قويۇشنى بۇيرۇغان. 25 - ئۆكتەبىر (6 - نويابىر) كۈنى بەگ -
قۇلبەگ ئۆزىمۇ يەركەنگە بېرىپ، ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن
كورۇشكەن. لېكىن بۇ چاغدا يەركەنگە تېخىمۇ يامان بىر
شۇم خەۋەر يېتىپ كەلگەن. ئەسلىدە ياقۇپبەگ تەرىپىدىن
مۇسۇلمان قىلىنغان خەنزۇ ئەسكەرلەر يېڭى شەھەر قور -
غىنىغا بېسىپ كىرىپ، قورغاننى ئىگەللىۋالغان. بۇ خەۋەر
بەگقۇلبەگنىڭ قول ئاستىدىكىلەرگە قاتتىق تەسىر قىلغان.
چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگىنىڭ ئائىلە - تاۋاباتلىرى
قەشقەر يېڭى شەھەردە تۇرۇۋاتقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوي -
لىرى خەنزۇلار تەرىپىدىن بۇلانغان ئىكەن. شۇڭا ئۇلار
بەگقۇلبەگنى: ئەگەر ئۆزەڭنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرىڭنى يېڭى
شەھەردىن ئالدۇرمىغان بولساڭ، خەنزۇلار ھەرگىز ئۇنداق
ياۋۇزلۇقلارنى قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايغان بولاتتى، دەپ

ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئەيىپلىگەن.

بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى بەگقۇلبەگ ئۆزىنىڭ بارلىق پىيادە ئەسكەرلىرىنى يەركەندىن مارالۋېشىغا ئەۋەتكەن. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسى يېرىم يولدىلا قېچىپ كەتكەن. بەگقۇلبەگ ئۆز كۈنىنىڭ تۈگەپ قالغانلىقىنى سېزىپ، 4 - نويابىر (16 - نويابىر) كۈنى كېچىسى ئۆز ئائىلىسىنى ئېلىپلا يەركەننىڭ ھاكىمى بىلەن بىللە قاغىلىققا قاراپ يولغا چىققان. قوشۇندىكىلەردىن ئائىلىسى قەشقەر يېڭى شەھەردە قالغان بىر بولۇك ئادەملەر قېچىپ كېتىۋاتقان بۇ ئادەملەرنىڭ ئالدىنى توساپ، بەگقۇلبەگنىڭ ئۆزلىرى بىلەن بىللە بېرىپ يېڭى شەھەر قورغىنىنى قايتۇرۇۋېلىشنى تەلەپ قىلغان. بەگقۇلبەگ ئاخىر بۇلارنىڭ پىكىرىگە قوشۇلۇشقا مەجبۇر بولغان ۋە ئۇلار بىلەن بىللە قەشقەرگە قايتقان. ئۇ يېڭىسارغا يېتىپ كېلىشى بىلەنلا خەنزۇلارغا بولغان ئۈچمەنلىگى يۈزسىدىن، ھەر خىل كىشىلەرنىڭ قولىدا ئىشلەۋاتقان خەنزۇلارنى قانداق كىشى بولۇشىغا قارىماستىن پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاشنى بۇيرىغان. بۇ بۇيرۇقنىڭ كاساپىتىدىن 200 دەك خەنزۇ قىرىپ تاشلانغان. دەل شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە، قەشقەر ئۆلكىسىنىڭ ۋالىسى ئالدىراج داداخا يېڭى شەھەر قورغىنىغا قېچىپ كىرىۋېلىشقا ئۇلگۈرەلمەي قالغان 400 دەك ئەر - ئايال، ياش - قېرى خەنزۇنى قىرىۋەتكەن.

24 - نويابىر (6 - دىكابىر) كۈنى بەگقۇلبەگ قەش - قەرگە يېتىپ كېلىپ، يېڭى شەھەرگە 6 چاقىرىمچە كېل - دىغان يەردىكى بىر باغلىق ھويلىغا چۈشكەن. ئۇنىڭ قوشۇنى ۋە ئۇنىڭغا قوشۇلۇش ئۈچۈن ئاقسۇدىن كەلگەن بىر قىسىم تۇڭگانلاردىن تەشكىللىنىگەن جەمىي 10 000

كەشلىكتىن ئاشىدىغان بىر قوشۇن يېڭى شەھەرنى مۇھىم -
سىرىگە ئېلىپ، ئۇنىڭغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلغان، ئەمما
ئۇلارنىڭ بارلىق تىرىشچانلىقى نەتىجىسىز بولغان. 500
دەك خەنزۇ ئەسكەرلەر جاھىلىق بىلەن قارشىلىق كۆرسە -
تمىپ، قورغانىنى ساقلاپ قالغان. ئۇلار ھەر قېتىملىق
ھۇجۇمنى چېكىندۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ھەر كېچىسى
دىگۈدەك سىرتقا چىقىپ ھۇجۇم قىلىپ، قورشاۋچىلارنى
خېلى زور چىقىمغا ئۇچراتقان.

4 - دىكابىر (16 - دىكابىر) كۈنى بەگقۇلبەگنىڭ
ھەممە گەزەملىرىدە، خەنزۇلار قەشقەرگە 120 چاقىرىم -
دەك كېلىدىغان پەيزىۋاتقا يېتىپ كەتتۇ، دىگەن خەۋەر
تارقالغان. بەگقۇلبەگ ئالدىراج دادخانى بىر قوشۇن بىلەن
خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن
ئالدىراج دادخا بىر نەچچە پاي ئوق چىقىرىپ قويۇپلا
چېكىنگەن. بۇ چېكىنىش قەشقەرىيە ئارمىيىسىدىكى ئومۇميۈز -
لۇك چېكىنىشنىڭ مۇقەددىمىسى بولغان.

بەگقۇلبەگنىڭ ئارمىيىسى ناھايىتى قالايمىقانلاشقان.
ئۇلار روسىيە زېمىنىغا قاچقان، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى
تېرەك داۋان ئارقىلىق پەرغانە ئۆلكىسىگە، يەنە بىر قىسمى
چاقماق ۋە ئاتۇش ئارقىلىق نارىنغا قاچقان. بۇنى بەگ -
قۇلبەگ ئۆزى باشلاپ بەرگەن.

شۇكۈنى كەچتە، خەنزۇلارنىڭ بىر رازۋېتكا قىسمى
ھېچ قانداق ھۇجۇم قىلماستىنلا مارالۋېشىدىن قەشقەر
شەھرىگە كىرگەن.

خەنزۇلارنىڭ جاھانگىر خوجا، ۋەلىخان تورە، كاتتا
تورە قاتارلىقلارنى قوغلىۋەتكەندىن كېيىن، يەرلىك پۇقرالارغا

قىلىنغان ياۋۇزلۇقلىرىنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلىشىدىن قورققان قەشقەر خەلقى بالا-چاقىلىرىنى ئېلىپ بەگقۇل-بەگنىڭ قوشۇنىنىڭ كەينىدىن قېچىشقا باشلىغان.

بۇ بەختسىزلەر تېرەك داۋان تەرەپكە قاراپ يول ئالغان. ئۇلار نولىدىن توۋەن 30° سوغاقتا يول ئۈستى-دىكى تاغ-داۋانلاردىن ئۆتۈشكە مەجبۇر بولغان.

ئىلگىرى كاتتا تورە قەشقەردىن قوغلانغان چاغدا نەچچە ئون مىڭلىغان قەشقەرىيە پۇقرالىرى ئۇنىڭ كەينى-دىن قېچىپ مېڭىپ، ئاچلىق ۋە سوغاقتا ئازاپلىنىپ يول ئۈستىدە ئۆلۈپ كەتكەندەك پاجىئەلىك ئەھۋال يەنە تەكرارلىنىشقا باشلىغان.

بۇ قېتىمقى قاچ-قاچتا قېچىپ چىققانلارنىڭ بەخ-تىگە يارىشا، تېرەك داۋان جايلاشقان ئوش رايونىنىڭ تەجرىبىلىك قوماندانى تۈركىستانلىق يۇنوۋ مۇساپىرلارنى قۇتقۇزۇش يولىدا ھەر تەرەپلىمە تەدبىر قوللىنىپ ياردەم كۆرسەتتى. مايور يۇنوۋ ئۆزىنىڭ ئورۇنباسارى روسېلىن بىلەن بىللە تېرەك داۋانغا كېلىپلا جىددى چارىلەرنى كۆرۈپ، قاتتىق سوغاق ۋە ئاچلىقتا قىيىنلىپ يېرىم جان بولۇپ قالغان مۇساپىرلارنى قۇتقۇزدى.

ئۇلار بۇ مۇساپىرلارنى ئىسسىندۇردى ۋە تويىدۇردى. ئاندىن ئاتقا مىندۇرۇپ ئوش شەھەرگە ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، روسىيە زېمىنىغا ئۆتكەن بارلىق مۇساپىرلار ئامان قالدى.

يەرگەن ئاھالىسى ساردۇلغا ھەتتا شىغانغىچە قېچىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن ساردۇل قىرغىزلىرى ئۇلارنى توسۇۋېلىپ خەنزۇلارنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

جۇڭگولۇقلار بۇ قېتىم ئىلگىرىكى ئاچچىق ساۋاقنى قوبۇل قىلغانلىقتىنمىكەن، ھەر ھالدا ئىشنىڭ دەسلەۋىدە ئۆزلىرىنى خېلى ئېغىر - بېسىق تۇتقان. خەلقنىڭ كۈڭلىنى ياسىغان، ھەر قايسى شەھەرلەرگە مۇسۇلمانلاردىن باشلىق قويغان. ئۇلارنىڭ شەرىئەت بويىچە دەۋا سورىشىغا يول قويغان ۋە دىنىي ئىشلارغا ئارىلاشمايدىغانلىغىنى بىلدۈرگەن ①. ئەپسۇسكى، خەنزۇلار يېتىپ كەلگەن كۈنىلا 10 ئادەمنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان. ئۇلار كېلىپلا خەلقنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، دىققەت - ئېتىۋارنى ئاتلارغا قاراتقان. تارقالغان گەپ - سۆزلەرگە قارىغاندا، كىمكى بۇ بۇيرۇققا خىلاپلىق قىلسا، ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدىكەن. ھەتتا ئاچ قويۇپ ئۆلتۈرۈلىدىكەن ۋە ياكى پاختىۋەن قىلىپ بەتلەنگەن زەمبىرەك بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلىدىكەن، دەيدىغان ئانچە ئىشەنچسىز گەپلەرمۇ بار.

ئات، قەشقەرىيەلىكلەرنى كەڭ كەتكەن چولپىلار دەپ چاچقان يۈتكۈچ يۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇلار ئاتنى ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشىنىڭ ئاساسىي سەۋەپلىرىدىن بىرى دەپ بىلىدىكەن.

بىز يەنە قانداق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكىسىدىن خەۋەر تاپالمايدۇق. ئەمما خەنزۇلارنىڭ قەشقەرىيەنى بېسىپ ئالغانلىقى ھەرگىزمۇ كۈرەشنىڭ ئاخىرلاشقانلىغىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ھازىرغىچە بەزى شەھەرلەر خەنزۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىغىنى ئېتىراپ قىلماي، خەنزۇلارغا قارشى كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇۋېتىپتۇ. خوتەن بىلەن ئۈچتۇرپان بۇ شەھەرلەر

① خەنزۇلار دىنىي ئىشلارغا داۋاملىق ئارىلاشماستىلىق

قەشقەرىيەنى ئۆتتۈرۈپ قويۇپ كەلگەن ئىدى - ئاپتوردىن.

ئىچىدە باشلامچىلىق رول ئوينىۋېتىپتۇ. خەنزۇلارنىڭ قەشقەرىيە دولىتىنى بېسىۋېلىشقا ئىشلەتكەن ھەربى كۈچ - قۇۋۋىتى ئاجىز، شۇنىڭدەك ئۇلار جاي - جاي - لارنى كونتىرول قىلىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ ھەربى كۈچىنى ھەر قايسى جايلارغا تارقىتىشقا مەجبۇر ئىدى. قەشقەرىيەدە ئەگەر قابىلراق بىرەر رەقىب ئوتتۇرىغا چىقىپ قالسا، ئۇ چاغدا خەنزۇلارغا نۇرغۇن ئاۋارىچىلىق كەلتۈرۈشى، ھەتتا بۇ دولەتنى تەيچىلاندۇرۇشنى بىر قانچە يىل كېيىنگە سۈرۈ - ۋېتىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋال تاكى جۇڭگو خىيالى بۇ دو - لەتكە يېتەرلىك خىل قوشۇن يۆتكەپ كېلىپ، بارلىق قار - شىلىقلارنى يەڭگەن ۋە ئۆزى يېڭىدىن ئورناتقان تەرتىپنى قوغداپ قالالايدىغان بولغىچە داۋاملىشىشى مۇمكىن.

يېقىندا مەلۇم بولغان ئاخباراتلارغا قارىغاندا، خەن - زۇلار ئەمدى قەشقەرىيە ئاھالىسىغا يۇمشاق قوللۇق قىلىشنى توختاتقان. بۇنىڭ ئورنىغا ھەددى - ھىساپسىز ئالۋاڭ - ياساق، ھاشار - سەيسە، تۈرلۈك تۈمەن باج، غەلىلە - پاراقلارنى خەلققە يۈكلەنگەن. ئۇلۇم جازاسى بېرىش يەنە يېڭىمۇ ئاشتىن يولغا قويۇلغان. خەلق ئىچىدە خەنزۇلارغا قارشى نارازىلىق سادالىرى كۈندىن كۈنگە ئۇلغىيىشقا باشلىغان. نۇرغۇن كىشىلەر ياقۇپبەگنى ھەسرەت بىلەن ئەسلىگەن.

قەشقەردىيە

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازاتلىق كوچا 306 No)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتاپخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا بىناسىدا زاۋۇددا بېسىلدى

فورماتى: 1092 × 787 م 1/32، باسما تاۋىغى: 14.75

1983 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى

1984 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلمىشى

كىتاپ نومۇرى: M11098.125

تىراژى: 15,800 — 1

باھاسى: 10.76 يۈەن

(ئىچكى قىسمىدا تارقىتىلىدۇ)

喀什噶利亚 (维吾尔文)

〔俄〕A. N. 库罗帕特金著 艾克玛 译

新疆人民出版社出版

(乌鲁木齐市解放路306号)

新疆新华书店发行 新疆新华印刷厂印刷

787×1092毫米 32开本14.75印张

1983年8月第1版 1984年7月第1次印刷

印数: 1—15,800

统一书号: M11098·125 定价: 10.76元
(内部发行)

ISBN 7-228-03408-2
I.1199(民文)定价: 10.76元